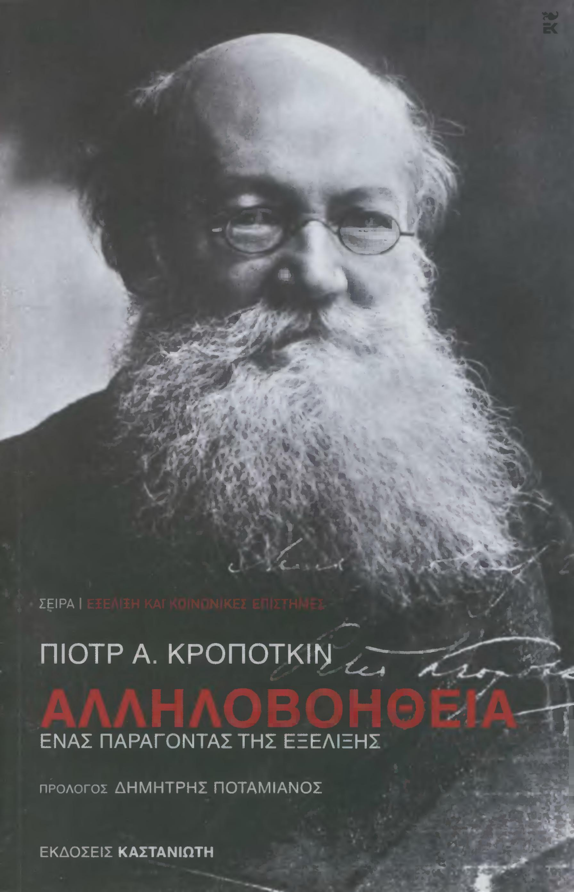


ΣΕΙΡΑ | ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

ΠΙΟΤΡ Α. ΚΡΟΠΟΤΚΙΝ

ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ

ΕΝΑΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ **ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ**



ΕΞΕΛΙΞΗ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ

• • •

ΠΙΟΤΡ Α. ΚΡΟΠΟΤΚΙΝ

Αλληλοβοήθεια

Ένας παράγοντας της εξέλιξης

ΣΕΙΡΑ: ΕΞΕΛΙΞΗ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ



ΡΟΜΠΕΡΤ ΑΞΕΛΡΟΝΤ
Η εξέλιξη της συνεργασίας

ΑΜΟΤΖ & ΑΒΙΣΑΓΚ ΖΑΧΑΒΙ
Η αρχή της μειονεξίας
(Ένα κομμάτι που έλειπε από το παζλ του Δαρβίνου)

ΠΙΟΤΡ Α. ΚΡΟΠΟΤΚΙΝ
Αλληλοβοήθεια
(Ένας παράγοντας της εξέλιξης)

ΖΙΛ ΛΙΠΟΒΕΤΣΚΙ
Το λυκόφως του καθήκοντος

ΤΖΕΦ ΜΑΛΓΚΑΝ
Αλληλένδεση
(Η ευθύνη, η ελευθερία, οι επιχειρήσεις και η εξουσία στον αιώνα που ανατέλλει)

ΑΝΤΑΜ ΜΠΡΑΝΤΕΝΜΠΕΡΓΚΕΡ – ΜΠΑΡΥ ΝΕΪΛΜΠΑΦ
Συν-ανταγωνισμός

ΕΛΙΝΟΡ ΟΣΤΡΟΜ
Η διαχείριση των κοινών πόρων

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ
Ενικός – Πληθυντικός
(Δοκιμή εξελικτικής ανθρωπολογίας)

ΜΑΤ ΡΙΝΤΛΕΫ
Οι ρίζες της αρετής

ΡΟΜΠΕΡΤ ΦΡΑΝΚ
Τα πάθη της λογικής

Φ. Α. ΧΑΓΙΕΚ
Το σύνταγμα της ελευθερίας

ΠΙΟΤΡ Α. ΚΡΟΠΟΤΚΙΝ

ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ

Ένας παράγοντας της εξέλιξης



ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ
ΕΥΜΟΡΦΙΑ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ: Petr Alekseevich Kropotkin, *Mutual Aid; a Factor of Evolution*

Έτος 1ης έκδοσης: 2009

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ Α.Ε.
Ζαλόγγου 11, 106 78 Αθήνα
☎ 210-330.12.08 – 210-330.13.27 FAX: 210-384.24.31
e-mail: info@kastaniotis.com

www.kastaniotis.com

ISBN 978-960-03-5009-8

ΑΥΤΟ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟ ΧΑΡΤΙ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ



ΑΝΑΡΧΙΑ ίσον προσωπική συγκρότηση, επιμέλεια, στιλπνότητα προθέσεων και δράσεων. Σε καταφανή αντίθεση βέβαια με τις ρετσινιές της σκορπίλας και της θολούρας που συνήθως κολλάμε στους «αναρχικούς». Το μαχητικό δοκίμιο του Πιοτρ Αλεξέγιεβιτς Κροπότκιν *Αλληλοβοήθεια - Ένας παράγοντας της εξέλιξης* συνηγορεί πειστικά υπέρ της εξίσωσής μας. Η ευγένεια των αισθημάτων που κάθε σελίδα του αποπνέει στηρίζεται στη συνέπεια της έρευνας και τη διαύγεια της επιχειρηματολογίας ενός ακάματου φυσιοδίφη και ιστοριοδίφη. Κατά τούτο, το έργο είναι μεν μια κατάθεση ψυχής, αλλά τηρεί ταυτοχρόνως και τις αυστηρές προδιαγραφές της επιστημονικής αναζήτησης της αλήθειας.

Είναι όμως αναμφίβολα σημαδεμένο και από δύο προσωπικές εμπειρίες. Την πρώτη, παρά την καθοριστική σημασία της για την ηθική σταδιοδρομία του Κροπότκιν, θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε περιστασιακή. Ήταν όταν, τριαντατετράχρονος ώριμος άντρας πια, το 1876, ταγμένος στους λαϊκούς και εργατικούς αγώνες (ένθερμος προπαγανδιστής του ρωσικού μηδενισμού), κατάφερε να δραπετεύσει από τις τσαρικές φυλακές της Αγίας Πετρούπολης. Το παράτολμο εγχείρημα δε θα είχε καμία τύχη χωρίς την υποστήριξη μιας καλά συντονισμένης ομάδας τεσσάρων πιστών φίλων, που διακινδύνευσαν για χάρη του συντρόφου τους τα ίδια τους τα κεφάλια. Δε λησμονιέται εύκολα μια τέτοια έμπρακτη απόδειξη της υπεροχής της αμοιβαιότητας και του αισθήματος της αλληλοβοήθειας, έναντι της ιδιοτέλειας και του εξοντωτικού ανταγωνισμού. Η δεύτερη βιωματική συνθήκη έχει ίσως ουσιαστικότερο πάντως χαρακτήρα. Η ευγενική καταγωγή του –η σκούφια του βαστούσε πράγματι από τους Ρούρικ του Σμολένσκ, που ηγεμόνευαν στη Ρωσία πριν από τους Ρομανόφ– προόριζε τον Κροπότκιν για μια λαμπρή στρατιωτική σταδιοδρομία. Όντως, σε ηλικία μόλις δεκαπέντε ετών, το 1857, κατατάχθηκε στο επίλεκτο Σώμα των Ακολούθων, και πέντε χρόνια αργότερα προά-

χθηκε στον τακτικό τσαρικό στρατό. Μόνο που ασφαλώς οι κινήσεις αυτές, που υπάκουαν σε οικογενειακές και κοινωνικές πιέσεις, διόλου δεν ταίριαζαν στην ιδιοσυγκρασία του «αναρχικού πρίγκιπά» μας (είναι ο χαρακτηρισμός με τον οποίο πέρασε στην ιστορία ο Κροπότκιν). Η αποφασιστική επιλογή του δεν επρόκειτο ν' αργήσει – ναι στο στρατό, για ένα διάστημα τουλάχιστον ακόμα, συγκεκριμένα στο τάγμα των Σιβηριανών Κοζάκων, όχι όμως για αμιγώς στρατιωτικές υπηρεσίες, παρά στον τομέα της διοίκησης και των εξερευνητικών, κατά προτίμηση, αποστολών. Από εκεί και οι ακούραστες, επί σειρά ετών, περιπλανήσεις του στην πρόσφατα προσαρτημένη στη Ρωσία αχανή περιοχή που τη διασχίζει ο ποταμός Αμούρ, στην Τρανσβαϊκάλη και έως τα βάθη της Μαντζουρίας (σίγουρα κοπιαστικότερη, αλλά και πολύ πιο μερακλίδικη, δουλειά από τις γραφειοκρατικές φροντίδες στο Ιρκούτσκ).

Ένας πρώτος παραλληλισμός εδώ, στο πεδίο της προεργασίας για τη διαμόρφωση της εξελικτικής πρότασης, με τις νεανικές εξερευνήσεις του Κάρολου Δαρβίνου, αλλά και ορισμένων γνωστών συνοδοιπόρων του, όπως ο Τόμας Χάξλεϋ (με τον οποίο θα βρεθεί σε μετωπική αντιπαράθεση ο Κροπότκιν – θα δούμε σε λίγο τα αίτια και τα επακόλουθα της βίαιης αυτής διαφωνίας), στους εξωτικούς τροπικούς. Στην περίπτωση βέβαια, ειδικότερα, του Δαρβίνου, καθοριστικοί σταθμοί στην πορεία του ήταν οι έρευνες στα νησιά Γκαλαπάγκος και στη Γη του Πυρός. Παράλληλοι μεν οι βίοι, αλλά και, ω, πόσο διαφορετική η εμπειρία του Ρώσου εξερευνητή στην παγωμένη Σιβηρία! Ας είναι ριζικά διαφορετικές οι περιβαλλοντικές συνθήκες, αλλά κοινή η προσήλωση στην εξονυχιστική παρατήρηση και στην ενδελεχή αξιολόγηση των εμπειρικών δεδομένων, προκειμένου να στοιχειοθετηθεί ένα επιστημονικό πόρισμα. Και είναι όντως συμπερασματικές οι εξελικτικές προτάσεις τόσο του Δαρβίνου όσο και του Κροπότκιν –δεν είχαν ακόμα τότε την ευχέρεια να υποβάλουν τα ευρήματά τους στην κρίσιμη δοκιμασία του πειραματικού εργαστηρίου–, αλλά ο προσανατολισμός στη μεθοδική συλλογή στοιχείων (και η συνακόλουθη αγωνιώδης παραδοχή ότι τα τεκμήρια αυτά μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να διαψεύσουν την υπό συγκρότηση θεωρία) μας πάει σε πολύ διαφορετικό δρόμο απ' ό,τι το «πίστευε και μη ερεύνα».

Ας δούμε ωστόσο τώρα πώς δένουν τα βιώματα με τις επιστημολογικές τοποθετήσεις του Κροπότκιν σε ό,τι αφορά ακριβώς τον παράγοντα «αλληλοβοήθεια» και την καθοριστική συμμετοχή του στην ε-

ξέλιξη των ειδών και των ανθρώπινων κοινοτήτων. Λίγα μόνο ακόμα πολύ σύντομα «βιογραφικά», πριν προχωρήσουμε. Το 1867 ο Κροπότκιν εγκαταλείπει τη στρατιωτική σταδιοδρομία, εγγράφεται στο πανεπιστήμιο και συνδέεται με τη Ρωσική Γεωγραφική Εταιρεία. Θ' ακολουθήσουν νέες εξερευνητικές αποστολές στη Φινλανδία, τη Σουηδία και τον Καναδά (αρκτικές πάντα περιοχές, με εντυπωσιακά κοιτάσματα πάγων), και η «φλογερή» στη συνέχεια στράτευσή του (από το 1872 έως το θάνατό του, το 1921) στο πανευρωπαϊκό εργατικό/σοσιαλιστικό/αναρχικό κίνημα. Ελβετία, Γαλλία, Αγγλία, Ρωσία (ξανά, όπου και ο διετής εγκλεισμός του στις φυλακές μέχρι τη σημαδιακή απόδρασή του), επιστροφή στη Γαλλία και την Αγγλία, με κατάληξη τη σοβιετική πια Ρωσία – οι κυριότεροι σταθμοί διαδοχικά της ένθερμης ακτιβιστικής και προπαγανδιστικής του δράσης. Χωρίς να επεκταθώ στο επιχειρησιακό περιεχόμενο των επαναστατικών θέσεων του Κροπότκιν –αναρχία έναντι συγκεντρωτικού/«προγραμματικού» σοσιαλισμού (δεν έχει θέση στο παρόν προλογικό σημείωμα η ανάλυση αυτή)–, θ' αρκεστώ απλώς εδώ να επισημάνω ότι τα αναρχικά του κηρύγματα, στα οποία με ολοκληρωτική αφοσίωση επιδόθηκε από ένα σημείο και μετά, είχαν πάντα ένα στέρεο νατουραλιστικό υπόβαθρο. Ένα και το αυτό, απ' την αρχή ως το τέλος, είτε μιλούσε για σοσιαλισμό και αναρχία –ως τη βασική ακριβώς επιδίωξη της κοινωνικής εξέγερσης–, είτε μιλούσε για την αλληλοβοήθεια, που του την είχαν διδάξει η φύση, οι σκληρά δοκιμαζόμενοι δηλαδή πληθυσμοί των ζώων, μαζί με τις σκόρπιες και στερημένες κοινότητες των ανθρώπων στην παγωμένη Σιβηρία. Τα μαθήματα της φύσης –ύψιστο μεταξύ αυτών η αλληλοκάλυψη και η αλληλοπροστασία μεταξύ όλων των ζωικών οργανισμών στο σκληρό αγώνα για επιβίωση– χρειαζόταν, με άλλα λόγια, να αφομοιώσουμε προκειμένου να προωθήσουμε το ιδεώδες της συλλογικής προκοπής στις ανθρώπινες κοινότητες. Όπου αχρείαστοι εντελώς είναι οι αυτόκλητοι προστάτες και αφέντες.

Κι ερχόμαστε πλέον στο κυρίως θέμα μας. Ασφαλώς και τον συνεπήρε από πολύ νωρίς τον Κροπότκιν το εξελικτικό αξίωμα που θεμελίωσε ο Δαρβίνος στην *Καταγωγή των ειδών* (1859). Η κεντρική ιδέα του ενιαίου δέντρου της ζωής, από το οποίο διακλαδώνονται τα αναρίθμητα είδη με διαρκείς προσαρμοστικές κινήσεις/*τροποποιήσεις* –ισάριθμες απαντήσεις στις ποικίλες προκλήσεις και πιέσεις του φυσικού περιβάλλοντος–, δεν μπορούσε παρά να αποσπάσει την πλήρη συγκατάθεση του... επίμονου φυσιοδίφη μας. Επιτέλους, μια

γνήσια νατουραλιστική προσέγγιση του φαινομένου της ζωής ως μιας συναρπαστικής περιπέτειας χωρίς προκαταρκτικό, *τελεσίδικο*, νοήμονα δήθεν, αλλά και αβάσταχτα δεσμευτικό, σχεδιασμό. Παρά, αντιθέτως, ως μιας απρόβλεπτης εξ ορισμού πορείας, με συνεχείς πάντως κατακτήσεις καθ' οδόν, επί τη βάσει της εμπειρίας, εξακολουθητικών δοκιμών, λαθών και διορθωτικών κινήσεων. Ως εδώ καλά. Ανατρεπτική η πρόταση –ευθέως πλήττουσα τις δεισιδαιμονίες αιώνων–, αλλά στιβαρή, ρωμαλέα και, ω, πόσο γλαφυρή ταυτοχρόνως. Μόνο που εδώ κάνουν την εμφάνισή τους και οι... παραφυάδες.

Επιχειρώντας να εδραιώσει την πρότασή του, ο Δαρβίνος εμπιστεύτηκε, είναι η αλήθεια, πολύ –με κλειστά σχεδόν τα μάτια– το μαλθουσιανό σχήμα της αναπόδραστης πληθυσμικής απειλής, καθώς οι εκπρόσωποι όλων των ζωικών ειδών, γεννοβολώντας ασταμάτητα, αυξάνονται με γεωμετρική πρόοδο. Ενώ οι πεπερασμένοι πόροι του περιβάλλοντος, όσα τερτίπια κι αν σκαρφίζονται οι λογής λογής συλλέκτες ή/και καλλιεργητές τους, ασφαλώς και δεν μπορούν να παρακολουθήσουν τον ίδιο αυξητικό ρυθμό – είναι συνεπώς πάντα εν ανεπαρκεία. Υπό τις υπερπληθυσμικές αυτές πιέσεις, μοιραίως προκύπτει ένας αδυσώπητος ανταγωνισμός μεταξύ, αλλά και στο εσωτερικό ιδίως, των ειδών, με απολύτως αναμενόμενο αποτέλεσμα την «περιστασιακή» ανάδειξη ορισμένων ικανότερων (συγκριτικά πάντα) χαρακτηριστικών, οι κάτοχοι/φορείς των οποίων επιβιώνουν και αναπαράγονται με προνομιακή άνεση. Δύσκολα μπορεί να τεθεί ένσταση ως εδώ για την αποδοχή από τον Δαρβίνο του σχήματος του Τόμας Μάλθους. Αλλ' από την προβολή του εύλογου αυτού επιχειρήματος του «συγκριτικού πλεονεκτήματος» –που, για να ολοκληρώσουμε το συμπέρασμα του Δαρβίνου, είναι μάλιστα σωρευτικό, περνώντας με τον έναν ή τον άλλο τρόπο από γενιά σε γενιά–, μέχρι την ένθερμη υπεράσπιση του παραπλήσιου δήθεν δόγματος του Τόμας Χομπς –πόλεμος (δεδηλωμένος) όλων έναντι όλων, «ο θάνατός σου η ζωή μου»–, υπάρχει μια σαφής απόσταση, που αποφασίζει κανείς να τη διασχίσει ή όχι. Ο ίδιος ο Δαρβίνος πουθενά δεν έδειξε καμία ιδιαίτερη προθυμία να το κάνει. Εντελώς αβασάνιστα ωστόσο το πολεμόχαρο αυτό άλμα προθυμοποιήθηκε να το κάνει ο πιστός μαθητής του Τόμας Χάξλεϋ (δείχνοντας μάλιστα να μη δυσανασχετεί καθόλου με το παρατσούκλι που του φορέθηκε – «το μπουλντόγκ του Δαρβίνου»!). Η «επικράτηση του ικανότερου», του κατά τεκμήριο *προσαρμοστικότερου* δηλαδή, γίνεται έτσι συνώνυμη με την επιβολή του ισχυρότερου, και

κυρίως του πιο αδίστακτου, ανελέητου και «ακοινώνητου» εν τέλει μαχητή. (Προσθέστε εδώ και την ιδιάζουσα, βρετανική κυρίως, προσήλωση στο σκαρίφημα του Homo economicus, του ατόμου που δε γνωρίζει τίποτε άλλο από το θεμιτό ή αθέμιτο «ίδιον όφελος», και θα έχετε έτσι ολοκληρωμένο το σκηνικό.)

Ο «αιμοδιψής» Χάξλεϋ θα γίνει ακριβώς το «κόκκινο πανί» για τον Κροπότκιν. Καμία από τις δικές του φυσικές (αλλά και εθνογραφικές) παρατηρήσεις δεν τον οδηγούσε σ' αυτή την τόσο σκληρή εικόνα της φύσει και θέσει δεσπόζουσας αντιπαλότητας. Και πώς και γιατί άραγε η αντιπαλότητα αυτή να θεωρηθεί ότι τεκμαίρεται από την οικουμενική δήθεν παγίδα του πληθυσμικού πληθωρισμού; Στους φλογερούς τροπικούς, όπου περιπλανήθηκαν ο φυσικός βιολόγος Δαρβίνος και έπειτα απ' αυτόν ο ιατροφιλόσοφος Χάξλεϋ, πιθανόν η πίεση του υπερπληθυσμού να ήταν ο κανόνας. Στις παγωμένες όμως στέπες της Σιβηρίας εντελώς διαφορετικά ήταν τα πράγματα. Αποδεκατισμένους πληθυσμούς ζώων –πουλιών, αμφίβιων, θηλαστικών κ.ά.– έβλεπε διαρκώς εμπρός του ο Κροπότκιν, που ως μόνη άμυνα απέναντι στις αδυσώπητα αντίξοες συνθήκες του περιβάλλοντος είχαν τη συνάθροιση, την οικονομία δυνάμεων και, ναι, την αλληλο-υποστήριξη και τις αμοιβαίες εξυπηρετήσεις. Στην *αλληλοβοήθεια* χρειαζόταν συνεπώς κανείς να στραφεί για να εξηγήσει την εξελικτική τους προκοπή, και όχι στην περιστασιακή ή/και «προγραμματική» αλληλοεξόντωση. Αψηφώντας τους διαστρεβλωτές και παραχαράκτες εν τέλει της εξελικτικής πρότασης, ο αναρχικός πρίγκιπάς μας θα στραφεί προς τις αυθεντικές πηγές. Για τον Δαρβίνο, κατά την εκτίμηση τουλάχιστον του Κροπότκιν και των συναδέλφων του Ρώσων επιστημόνων που υποδέχτηκαν με ενθουσιασμό από την αρχή την εξελικτική θεωρία, η «πάλη για επιβίωση (και αναπαραγωγή)» είχε μια μεταφορική κατά βάση έννοια. Δηλωνόταν τούτο ξεκάθαρα στην παροιμιώδη διατύπωση του Δαρβίνου: «... το φυτό στην άκρη της ερήμου λέγεται ότι παλεύει να επιβιώσει απέναντι στην ξηρασία». Μεταφέροντας την έννοια αυτής της αγωνιώδους πάλης στον κόσμο των ζώων ιδίως, άνετα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι υπερισχύουν οι αλτρουιστικές και συνεργατικές κινήσεις, καθώς τα ζώα ενώνονται ακριβώς για να υπερνικήσουν τα φυσικά εμπόδια του περιβάλλοντος. Αλληλοβοηθούνται κατ' ακολουθία καθ' οδόν, και τούτο –προσοχή!– ανεξάρτητα από τους δεσμούς αίματος που ενδεχομένως τα συνδέουν εκ γενετής.

Χρειάζεται πράγματι προσοχή εδώ, καθώς έχουμε να κάνουμε

με ένα παράτολμο άλμα που επιχειρεί αυτή τη φορά με τη σειρά του ο Κροπότκιν. Για να ενισχυθεί η σημασία του παράγοντα της αμοιβαιότητας και της αλληλο-υποστήριξης μεταξύ των μελών μιας ομάδας, ενός σμήνους, ενός κοπαδιού και κατ' επέκταση μιας ανθρώπινης κοινότητας, είναι σαν να του χρειαζόταν απαραιτήτως να υποβαθμιστεί το κύρος της συγγένειας, να «σκεπαστεί», με άλλα λόγια, η «φωνή του αίματος». Δύο ουσιώδεις παρατηρήσεις επί του θέματος αυτού: Καταρχάς η σύγχρονη βιολογία και ηθολογία, έπειτα από εμπεριστατωμένη εξέταση των δεδομένων, δε δέχεται ως αλτρουιστικές τις πράξεις και γενικότερα τις συμπεριφορές εκείνες οι οποίες, με βάση τις οικονομίες κλίμακος (αλλ' ούτε ακόμα και με βάση τις ανάγκες αμυντικής θωράκισης μιας ομάδας), προάγουν γενικώς και αορίστως το συλλογικό, κι έτσι βέβαια και το ατομικό, καλό. Για να εκτιμηθεί ως αλτρουιστική μια πράξη/συμπεριφορά, θα πρέπει να συνεπάγεται όχι μόνον πιθανά οφέλη, αλλά και σαφές, μετρήσιμο κόστος για όσους την υιοθετούν. Ισχύουν οι ανιδιοτελείς, και συχνά με μεγάλο προσωπικό κόστος, συμπεριφορές αυτές στις ανθρώπινες ιδίως κοινότητες, αλλ' η ανάδειξη και εδραίωσή τους σαφώς απαιτεί πιο λεπτές και περίπλοκες διεργασίες (από νευρωνικές έως θεσμικές!) από αυτές που καταγράφει ο Κροπότκιν στην *Αλληλοβοήθειά* του. Δε λείπουν από το εμπνευσμένο δοκίμιό του οι αναφορές σε αντίστοιχες καταστάσεις –χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των σκαθαριών-νεκροθαφτών που επωμίζονται τη δυσβάστακτη οπωσδήποτε αγγαρεία να κουβαλούν σκόρπια πτώματα μικρών ζώων (ποντικών, πουλιών κ.ά.) σε κατάλληλα σημεία της περιοχής τους, με πρόσφορο μαλακό χώμα, προκειμένου να τα θάψουν και να εναποτεθούν σ' αυτά τα αυγά όλων αδιακρίτως των συντρόφων–, ωστόσο τις πιο πολλές φορές αρκείται στην παράθεση αρκετά αδιευκρίνιστων ομαδικών εγχειρημάτων που τα βαφτίζει συλλήβδην ανιδιοτελή και «συνεργατικά». Και από την άλλη πάλι μεριά, η σύγχρονη εξελικτική βιολογία/ηθολογία/ψυχολογία, αναγνωρίζοντας σαφώς στους συγγενικούς δεσμούς αίματος –συγκεκριμένα στους δείκτες γενετικής συνάφειας– την «πρωτοκαθεδρία» τους, τον καθοριστικό τους ρόλο δηλαδή στην ανάδειξη ανιδιοτελών συμπεριφορών (εξικνουμένων και μέχρι την αυταπάρνηση/αυτοθυσία), παρέκαμψε προσφυώς, στην περίπτωση των στενών οικογενειακών σχέσεων, το ισοζύγιο κόστους-οφέλους, στηριζόμενη στο ρωμαλέο σχήμα της «συναιρετικής ικανότητας», όπου, καθώς με τα μέλη του στενού οικογενειακού μου κύκλου

μοιράζομαι το γενετικό μου πλούτο, ευσχήμως μπορώ να «αυτοδιαγραφώ»/θυσιαστώ για χάρη τους, προκειμένου να περάσουν στις επόμενες γενιές τα δικά τους πιστά αντίγραφα των περιούσιων γονιδίων μου! Αυτά όλα βέβαια διόλου δεν ενισχύουν την υπόθεση της ανάδειξης/εδραίωσης της αμοιβαιότητας και της αλληλοβοήθειας ερήμην –εμφατικά– των προνομιακών σχέσεων συγγένειας· είτε δεχτούμε πως η αμοιβαιότητα συνεπάγεται –αυτό είναι που συμβαίνει σε όλες τις υπόλοιπες κοινωνικές σχέσεις– κάποιο κόστος (κόστος που δε δείχνει να το λογαριάζει πάντα ο Κροπότκιν), είτε το κόστος αυτό το «εξαλείψουμε» εξαρχής, ακολουθώντας το σχήμα της συναιρετικής ικανότητας.

Και σαν να μην έφτανε τώρα η αντιδικία του Κροπότκιν με τους βιολόγους και τους γενετιστές (κάπως πρωθύστερη η αναφορά αυτή, αφού όταν γραφόταν η *Αλληλοβοήθεια* η γενετική επιστήμη ήταν ακόμα στα σπάργανα) ως προς την ιδιάζουσα σημασία των δεσμών αίματος, ο Ρώσος φυσιοδίφης μας, μετακινούμενος πλέον προς την εθνολογία και την ιστορική έρευνα, θα αμφισβητήσει ευθέως και την πρωτοκαθεδρία της οικογένειας στην ανθρώπινη κοινωνική οργάνωση. Την αποδοχή της δηλαδή ως αφετηριακού σταθμού, ως σημείου εκκίνησης της διαδικασίας σύναψης όλο και ευρύτερων σχέσεων, οι οποίες έτσι νοούνται ως διαρκείς προεκτάσεις/εξακτινώσεις του αρχικού οικογενειακού πυρήνα. Τίποτα απ' όλα αυτά δεν είχε υποπέσει στην αντίληψή του, για μιαν ακόμα φορά, στις αφιλόξενες αρκτικές περιοχές που είχε συστηματικά εξερευνήσει. Συγκρατούσε, αντιθέτως, παντού την εικόνα σκόρπιων ατόμων, από διάφορα οικογενειακά δέντρα, που τους ένωνε απλώς η φροντίδα να προστατευτούν από την παγωνιά και να εξασφαλίσουν τους αναγκαίους βιστικούς πόρους. Η πρωτόγονη ομάδα ή φυλή –«σπείρα» επίσης, αν προτιμάτε–, και όχι η οικογένεια, έπρεπε, αλληλοβοηθούμενη, να λύσει το πρόβλημα της σπάνιας τροφής. Εδώ αναζωπυρωνόταν η αντιπαράθεση με τον Χάξλεϋ, και αναδρομικά με τον Χομπς. Γι' αυτό τον τελευταίο η μόνη εξαίρεση που μπορούσε να γίνει από τον ακήρυκτο, αλλά πάντως διαρκώς ενεργό, «πόλεμο όλων εναντίον όλων» αφορούσε ακριβώς ορισμένες ξεχωριστές –όχι όλες, για να συνεννοούμαστε– σχέσεις μεταξύ ομοαίματων συγγενών. Αφορμή γύρευε και ο Χάξλεϋ για να διακηρύξει ότι το μόνο απόθεμα καλοσύνης που μπορεί να έχουν τα σκληρά αντιμαχόμενα άτομα (άνθρωποι, «λυκάνθρωποι» και λοιπά ζώα) θα πρέπει να αναζητηθεί στο παραμυθητικό οικογενεια-

κό περιβάλλον. Θα ξεσπαθώσει ξανά ο Κροπότκιν: Όχι βέβαια, αυτές είναι πουριτανικές και αθεράπευτα ατομιστικές ιδεοληψίες. Οι ομάδες των ενωμένων από τις δυσκολίες της ζωής ατόμων –και όχι από το «αδιάφορο» εν προκειμένω αίμα– ήταν η κινητήρια δύναμη για την ανάπτυξη της ενάρετης συνεργασίας και αλληλοβοήθειας!

Επιστημολογικά μιλώντας, δε θα βγει και πάλι δικαιωμένος ο Κροπότκιν. Όσα κιτάπια κι αν παρέθεσε, ερμηνεύοντάς τα μάλιστα μερικές φορές αρκετά εκβιαστικά, προκειμένου να υποστηρίξει τη θέση του, η έγκυρη γνωμάτευση της ανθρωπολογικής και εθνογραφικής έρευνας, διαρκώς επιβεβαιωνόμενη ως σήμερα, τείνει προς το ότι, στις κυνηγητικές/τροφοσυλλεκτικές κοινότητες των πρώτων ανθρώπων, η εκτεταμένη οικογένεια ήταν ο κορμός –και κάτι παραπάνω ίσως– της ομάδας.

Αλλ' ας μου επιτραπεί να μην εμπλακώ σ' αυτή τη συζήτηση, καθώς δεν πιστεύω εν τέλει πως έχει καθοριστική σημασία. Αδιευκρίνιστα στον καιρό τους επιστημονικά ζητήματα έχουν συχνά υπονομεύσει ακόμα και τις πιο πρωτοπόρες και *διορατικές* θεωρίες. Μια τέτοια περίπτωση ήταν ακριβώς η κρατούσα την εποχή του Δαρβίνου θέση περί «αναμειγνύουσας κληρονομικότητας» – όπου τα γενετικά συστατικά πατέρα και μητέρας «χαρμανιάζουν» στο αίμα του βλασταριού τους. Ναι, το ασπάστηκε πράγματι, θέλοντας και μη, ο Δαρβίνος το «δόγμα» αυτό, αλλά τότε με τι διακριτά υλικά θα είχε να δουλέψει η φυσική επιλογή προκειμένου να συγκρατήσει τα εκάστοτε ικανότερα –«αιχμηρά» και όχι στομωμένα– χαρακτηριστικά; Αδιέξοδη σχεδόν κατάσταση (ο Δαρβίνος δεν μπορούσε ακόμα τότε να λογαριάσει με τον ψηφιακό χαρακτήρα του γενετικού πλούτου, που τον συνέλαβε πρώτος ο Μέντελ), αλλ' ο εισηγητής της εξελικτικής θεωρίας δε γινόταν παρά να επιμείνει: *Και όμως, η φύση ξεχωρίζει, ξεδιαλέγει!* Τηρουμένων των αναλογιών, ο Κροπότκιν –πιο θεληματικά βέβαια αυτός– υπερέβαλε ίσως πεισματικά στον πλήρη διαχωρισμό της «φωνής του αίματος» από τη φυσική προδιάθεση για αλληλοβοήθεια και συνεργασία στα ζώα και τους ανθρώπους ιδίως, καθώς μερικές εθνογραφικές πραγματείες της εποχής του στήριζαν ενδεχομένως την ελεγχόμενη αυτή θέση. *Και όμως*, είναι σαν να θέλει πάντως πάνω απ' όλα να μας πει –εις πείσμα των «πλαστογράφων» της εξελικτικής θεωρίας σ' αυτή την περίπτωση– ότι *η αμοιβαιότητα είχε και έχει τα πρωτεία*, και ότι *από αυτήν μπορούμε να περιμένουμε την οποιαδήποτε νέα πολιτιστική κατάκτηση.*

Και σ' αυτό το σημείο σίγουρα δεν έπεφτε έξω. Παραδίδω στον αναγνώστη ασχολίαστα –καθώς θεωρώ ότι εδώ δε χωράει πια η επιστημολογική μεμψιμοιρία– τα συναρπαστικά μαχητικά κεφάλαια που αφιερώνει στην αλληλοβοήθεια στους «βαρβαρικούς» χρόνους, στις μεσαιωνικές κοινότητες και συντεχνίες, στις πιο σύγχρονες συνδικαλιστικές ενώσεις, στις ανά την οικουμένη «φιλικές εταιρείες», καθώς και στα ποικίλα καλλιτεχνικά, επιστημονικά, πολιτιστικά «σωματεία» και τις διάφορες εθελοντικές οργανώσεις, ολοένα πιο δραστήριες όσο πλησιάζουμε στην εποχή μας. Η φλέβα χρυσού στην οποία είχε χτυπήσει χάρη στις εξονυχιστικές έρευνές του στο φυσικό όσο και στο εθνογραφικό πεδίο, ο εντοπισμός δηλαδή του ειδικού βάρους που έχει στην εξελικτική ζυγαριά η συμβιωτική/συνεργατική έφεση απέναντι στην καταχρηστική προβολή του συγκρουσιακού στοιχείου, επιβεβαιώνεται τελικά ως ένα λαμπρό, γενναιόδωρο, *ανεξάντλητο* κοίτασμα. Συντροφιά απευθείας με τον Κροπότκιν, το κοίτασμα αυτό είμαι βέβαιος πως θα το χαρεί και θα το αξιοποιήσει κάθε ακριβοδίκαιο αλλά και, προπάντων ίσως, καλοπροαίρετο άτομο.

Δε θα συνεχίσω λοιπόν τη μεσολάβησή μου ανάμεσα στο κείμενο της υπερεκατονταετούς πλέον *Αλληλοβοήθειας* και στον αναγνώστη. Ας μου επιτραπεί ωστόσο, κλείνοντας, να σταθώ επιγραμματικά σε μερικές κεντρικές ιδέες του βιβλίου, που διατηρούν στο ακέραιο την επικαιρότητά τους, μην έχοντας χάσει τίποτε από τη φρεσκάδα που είχαν όταν πρωτοδιατυπώθηκαν. Κανείς δε θα εκπλαγεί ασφαλώς με τη δριμύτατη κριτική που ασκεί ένας αναρχικός κατά της κρατικής εξουσίας, οριζόμενης ευθύς εξαρχής ως αυθαίρετης και καταχρηστικής. Τα περί «εννόμου μονοπωλίου της βίας» και άλλα συναφή δε χωρούν προφανώς εδώ. Αλλά το πιο ενδιαφέρον ίσως στο κείμενο του Κροπότκιν είναι πως «κάτω από τις γραμμές» –συχνά όμως και εντελώς απερίφραστα– το επιχείρημα δε στρέφεται τόσο εναντίον του συγκεντρωτικού κράτους-μπαμπούλα, όσο κατά του κράτους-προστάτη (μεγαλόθυμου δήθεν προστάτη – τρομάρα μας!). Εναντίον, εξηγούμαι, ενός εξαμβλωματικού και παρασιτικού στην ουσία πολιτικού οργανισμού, που πότε με το καλό και πότε με το άγριο (εδώ ξαναβρίσκουμε βέβαια τον μπαμπούλα, αλλά μικρή σημασία έχει) κατάφερε να παραπλανήσει τους υπάκουους πολίτες και να τους πείσει να του εμπιστευτούν σχεδόν εν λευκώ τις τύχες τους. Με άφευκτη βέβαια συνέπεια να στομωθεί ο αυθορμητισμός και να στερέψει η εφευρετικότητα, η επινοητικότητα της «λαϊκής βάσης».

Αυτής ακριβώς που θαυματούργησε ανά τους αιώνες –σε θέματα οικονομικής οργάνωσης, δικαίου, πολιτισμού, αλλά και επιστημοσύνης–, όταν εμπιστευόταν τις διαπροσωπικές και αμοιβαίως επωφελείς σχέσεις, καθώς βέβαια και τους θεσμούς εκείνους της *κοινότητας* που εξέφραζαν και ενίσχυαν τη φυσική μας ροπή για αλληλο-υποστήριξη.

Το εγκώμιο πάλι της κοινότητας, που πλέκεται ξανά και ξανά στο βιβλίο, ας μην παρανοηθεί. Δεν παραπέμπει σε καμιά προσδοκία επιστροφής σε παραδοσιακές/προβιομηχανικές μορφές κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης, παρά δηλώνει απλώς την εμπιστοσύνη του Κροπότκιν στη λαϊκή βάση, στους «πολλούς», για να χρησιμοποιήσω εδώ και τον όρο που απέκτησε πρόσφατα –επιτέλους– τίτλους τιμής χάρη στον Αντόνιο Νέγκρι. Στις «μάζες», όπως δε διστάζει να τις χαιρετίσει ο ίδιος ο συγγραφέας της *Αλληλοβοήθειας*, αφού γι' αυτόν η τόσο ελεεινολογημένη από άλλους μάζα –βλ. «μαζάνθρωποι» και δε συμμαζεύεται– δεν είναι παρά το άθροισμα των άμεσα ενδιαφερόμενων μετόχων μιας κοινότητας. Γίνεται σε όλο τον κόσμο τελευταίως πολύς, αλλά και τόσο παρήγορος, λόγος για την προοδευτική ανάδειξη, στη δικτυακή κοινωνία μας, της «συλλογικής ευφυΐας» – όπου οι πολλοί (τα «σοφά πλήθη», όπως προθυμοποιήθηκαν ήδη μερικοί να τα ονοματίσουν), υπό τις αναγκαίες και ικανές συνθήκες της αποκέντρωσης, της ανεξαρτησίας γνώμης και της ποικιλίας των ιδιωτικών εμπειριών και «μύχιων γνώσεων», μπορούν όλοι *μαζί* να καταλήξουν σε γνωματεύσεις και αποφάσεις σαφώς πιο έγκυρες από αυτές που είναι σε θέση να καταθέσουν οι «μεμονωμένοι» ειδήμονες (οι και... παρακοιμώμενοι βέβαια συνήθως των αρχόντων που ακόμα μας κυβερνούν). Εκτιμώ πως η εμπιστοσύνη του Κροπότκιν στις μάζες, διοχετευμένες σε ενεργές και αποφασιστικές κοινότητες, βρίσκεται πολύ κοντά σ' αυτό το σκεπτικό, αν δεν το προαναγγέλλει κιόλας με τον τρόπο της. Και εν πάση περιπτώσει, για να μη μένει καμία παρεξήγηση ως προς την ενδεχόμενη «παραδοσιοπληξία» και «παρελθοντολαγνεία» του Κροπότκιν κατά την επιμονή του στους κοινοτικούς δεσμούς και θεσμούς, παραθέτω ένα απόσπασμα από τις συμπερασματικές παρατηρήσεις του: «Ο άνθρωπος καλείται να μην έχει ως μοναδικό έρμα των πράξεών του την αγάπη, η οποία είναι πάντα προσωπική και στην καλύτερη των περιπτώσεων ενδοφυλετική, αλλά τη συνείδηση της ενότητάς του με κάθε ανθρώπινο ον». Ω, μα και βέβαια, όσα στοιχήματα κι αν έβαλε ο

ίδιος στον εξελικτικό δυναμισμό της αλληλοβοήθειας, βαθιά μέσα του δεν μπορούσε παρά να ξέρει ότι τις πιο πολλές φορές οι άνθρωποι (εντασσόμενοι εδώ και στη μακραίωνη πορεία όλων των πρωτευόντων) ενώνονται σε ομάδες για να επιτεθούν αποτελεσματικότερα σε άλλες ομάδες. Αλλά τούτο βέβαια δε σημαίνει πως το όραμα του κοσμοπολίτη ανθρώπου που αναζητά *συν-ανθρώπους* με γνήσια οικουμενική συνείδηση μπορεί και πρέπει να εγκαταλειφθεί. Αντιθέτως, είναι και θα είναι πάντα μπροστά μας. Κι αυτό είναι τελικά που, με την προοπτική της περαιτέρω εξελικτικής εδραίωσης της εμπιστοσύνης μας στην αλληλοβοήθεια, θα μας κάνει όλους αναρχικούς!

Και με τον ανταγωνισμό τώρα τι γίνεται; Τον διαγράψαμε μήπως οριστικά; Παραδομένοι στη δοξολογία της συνεργασίας και της αλληλοβοήθειας, τον αφήσαμε άραγε πίσω μας ως άχρηστο, περιττό και επιβλαβή ταυτοχρόνως; Όχι ασφαλώς, μη γελιόμαστε. Κινητήρια δύναμη της ζωής είναι και αυτός. Ας πούμε επί τέλους μόνον αυτό (που θα πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε πως δε γινόταν να είναι μέσα στις προτεραιότητες του «αγωνιστικού» δοκιμίου του Κροπότκιν – βασική του μέριμνα ήταν προφανώς να εδραιώσει τη ροπή προς την αμοιβαιότητα δίπλα στις άλλες ήδη «σεσημασμένες» ιδιοτελείς επιδιώξεις μας): Μα αν μέσα από τις «μάζες» του δεν μπορούμε να προσδοκούμε πως θα συνεχίσουν να ξεπηδούν ολοένα νέες, εναλλακτικές, βελτιωτικές *ατομικές* προτάσεις, με τι υλικά μπορούμε να ελπίζουμε πως θα συνεχίσει να τροφοδοτείται η εξελικτική διαδικασία; Αν αψηφήσουμε την ποικιλία και σβήσουμε τις διαφορές, δεν πρέπει μάλλον να παραδεχτούμε πως είναι χαμένο από χέρι το παιχνίδι; Ναι, πιστεύω πως ασφαλώς και τις ήξερε ο Κροπότκιν, και σαφώς τις ενστερνιζόταν, αυτές τις ενστάσεις. Θα το πει άλλωστε ο ίδιος ξεκάθαρα σε ορισμένα καίρια σημεία του βιβλίου του: Αυτό που πρωτίστως τον απασχολούσε, δίπλα στην αναγνώριση του καταλυτικού ρόλου της αλληλοβοήθειας, ήταν ο θεμιτός ανταγωνισμός να μην *εκτίθεται* συστηματικά (με τη διπλή σημασία της λέξης) ως απηνής σύγκρουση, εξοντωτική διαπάλη. Είχε συγκεκριμένα ο ίδιος μια πολύ πιο ευγενική, καλοσυνάτη, αλλά και πειστική, ερμηνεία να προτείνει για την αδιαμφισβήτητα ορμέμφυτη τάση μας προς την «αυτοεπιβεβαίωση». Όχι πως γυρεύουμε αποκλειστικά τη ρήξη και χαιρόμαστε ντε και καλά μόνο όταν σβήνουμε τους άλλους απ' το χάρτη, και μένουμε εκεί να καμαρώνουμε τη δύναμη και την ασύγκριτη ομορφιά μας, αλλά, να, απλούστατα, μαζί με όλα τ' άλλα –και ίσως πάνω απ'

όλα–, τη θέλουμε και τη διεκδικούμε επίμονα την αναγνώριση από τους συνανθρώπους μας. Την οποία και είμαστε πρόθυμοι να τους την ανταποδώσουμε. Έτσι, ναι, τη δεχόμαστε και την καλωσορίζουμε την ανταγωνιστική αυτοεπιβεβαίωση.

Επιμελής και συνεπέστατος επιστήμονας, αλλά και μοραλίστας τελικά ηθικός φιλόσοφος, υπό την ακριβέστερη εκδοχή του όρου –στοχαστής δηλαδή που θέτει καίρια διλήμματα, παρακάμπτοντας τις ηθικολογίες και τις χρηστομάθειες–, ο αναρχικός πρίγκιπάς μας. Ίσως μερικές από τις ωραιότερες σελίδες της *Αλληλοβοήθειας* να είναι αυτές που είναι αφιερωμένες στην απονομή δικαιοσύνης από τα αυτόνομα πάντα κοινοτικά όργανα. Ας ανατρέξει ο αναγνώστης στα σχετικά κεφάλαια, δε χρειάζεται να μακρηγορήσω εδώ.

Στην κατάληξη ωστόσο του δοκιμίου του, στο πολυτιμότατο «Συμπέρασμά» του, για το οποίο έχουμε πάντως προετοιμαστεί από την προγενέστερη συστηματική επιχειρηματολογία, ο Κροπότκιν δε θα διστάσει να *υπερβεί* το «νόμιμο» και το δίκαιο. Χωρίς άλλη καθυστέρηση, το διαυγέστατο κείμενο: «Οι ύψιστες ιδέες του ότι "δεν παίρνουμε κατ' ανάγκην [και σε κάθε περίσταση] το αίμα μας πίσω", καθώς και της αυθόρμητης προσφοράς περισσότερων απ' όσα περιμένουμε να μας προσφέρουν, θεωρούνται οι αυθεντικές αρχές της ηθικής· μιας αρχής ανώτερης από τη δικαιοσύνη, την ισότητα, τη δικαιοπραγία, και προσανατολισμένης στην ευτυχία». Τι σας έλεγα λίγο πριν για την επικαιρότητα του βιβλίου που ετοιμάζεστε να ξεφυλλίσετε; Δεν έχει βέβαια και τόση σημασία –το επεισόδιο στο οποίο θα αναφερθώ, όπως άλλωστε και το παρόν προλογικό σημείωμα δεν είναι μάλλον προορισμένα να περάσουν στην ιστορία–, αλλά δεν μπορώ να αντισταθώ στον πειρασμό να μνημονεύσω στο σημείο αυτό τον ντόρο που έγινε πρόσφατα σ' εμάς εδώ με την εξίσωση που γύρεψαν να μας φορτώσουν μερικοί του *νόμιμου* και του *ηθικού*! Βρε τους αθεόφοβους, τι άλλο θα σκαρφιστούν για να κουκουλώσουν τα ανομήματά τους; Ας τους συγχωρέσουμε πάντως, όλη τους η σιγουριά πως δεν ενέργησαν παράνομα, όπως και το κρυφό ή/και φανερό καμάρι τους πως τίποτα δεν μπορεί να σταθεί εμπόδιο στην *απληστία* τους (άλλη μια, σημειωτέον, επίκαιρη λέξη και συνθήκη που στιγματίζεται δεόντως στην *Αλληλοβοήθεια* του Κροπότκιν), δεν πρόκειται ποτέ να τους χαρίσει την ευτυχία. Καθώς ευτυχισμένος δκαιούται και μπορεί να αισθανθεί μόνο ο ενάρετος άνθρωπος. Ηθικός με τα όλα του!

Πρέπει να καταλήξω: Γνήσια ευδαιμονιστική εν τέλει –όπως ακριβώς πρέπει– η ηθική φιλοσοφία του Κροπότκιν. Η αλληλοβοήθεια, φυσική έκφραση της *κοινωνικότητάς* μας, δεν περιορίζεται μόνο στην προστασία και τη διαφύλαξη της ζωής μας, παρά μας οδηγεί αβίαστα στην απόλαυσή της. Θα το βρείτε στο κείμενο –κάπου το έχω ξεχωρίσει στις σημειώσεις μου– εκείνο το «κύμα χαράς» που μας πλημμυρίζει όταν ακολουθούμε τον μπούσουλα αυτόν της φύσης μας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 1914



ΟΤΑΝ Ο ΕΝ ΕΞΕΛΙΞΕΙ πόλεμος ενέπλεξε σχεδόν όλη την Ευρώπη σε μια τρομακτική σύγκρουση, η οποία, στις περιοχές του Βελγίου και της Γαλλίας όπου εισέβαλαν οι Γερμανοί, κατέληξε σε μια πρωτοφανή, ολοσχερή καταστροφή του άμαχου πληθυσμού και των προμηθειών των πόλεων, ο «αγώνας για επιβίωση» έγινε η πιο συνηθισμένη εξήγηση όσων προσπάθησαν να βρουν μια δικαιολογία γι' αυτές τις φρικαλεότητες.

Στους *Times* δημοσιεύτηκε μια επιστολή διαμαρτυρίας γι' αυτή την καταχρηστική ερμηνεία της ορολογίας του Δαρβίνου. Σύμφωνα με την επιστολή, μια τέτοια ερμηνεία αποτελούσε «απλώς εφαρμογή χυδαίων, λαϊκών παρανοήσεων της δαρβινικής θεωρίας (του "αγώνα για επιβίωση" και της "βούλησης για δύναμη", της "επικράτησης του ικανότερου" και του "υπερανθρώπου" κτλ.) στη φιλοσοφία και την πολιτική»· επίσης υπάρχει ένα έργο, γραμμένο στην αγγλική γλώσσα, «το οποίο ερμηνεύει τη βιολογική και κοινωνική πρόοδο με βάση τη συνεργασία και όχι την ισοπεδωτική βία και την απάτη».

Πέρασαν δώδεκα χρόνια από την πρώτη έκδοση αυτού του έργου και μπορούμε να πούμε ότι η θεμελιακή ιδέα του –η ιδέα ότι η αλληλοβοήθεια αντιπροσωπεύει στην εξέλιξη ένα σημαντικό παράγοντα της *προόδου*– αρχίζει να αναγνωρίζεται από τους βιολόγους. Στα κυριότερα έργα για την εξέλιξη που εκδόθηκαν πρόσφατα στην Ευρώπη, ήδη υποδεικνύεται ότι πρέπει να ξεχωρίσουμε *δύο* διαφορετικές μορφές του αγώνα για ζωή – το *γενικό* πόλεμο των ειδών ενάντια στις αντίξοες συνθήκες του περιβάλλοντος και στα αντίπαλα είδη, και τον *εμφύλιο* πόλεμο για τους πόρους της επιβίωσης μέσα στα ίδια τα είδη. Αναγνωρίζεται επίσης ότι και το εύρος του τελευταίου και η σημασία του για τη διαδικασία της εξέλιξης έχουν υπερεκτιμηθεί, προς λύπη του ίδιου του Δαρβίνου· ενώ, από την άλλη πλευρά, η συμβολή της κοινωνικότητας και του κοινωνικού ενστί-

κτου των ζώων για την ευημερία των ειδών υποτιμήθηκε, κατά παράβαση της διδασκαλίας του Δαρβίνου.

Κι όμως, παρόλο που η σημασία της αλληλοβοήθειας και της αλληλο-υποστήριξης στις κοινωνίες των ζώων αρχίζει να κερδίζει την αναγνώριση των σύγχρονων στοχαστών, δε συμβαίνει το ίδιο και με το δεύτερο μέρος της διατριβής μου – τη σημασία των δύο αυτών παραγόντων στην ιστορία του ανθρώπου και την ανάπτυξη των θεσμών των ανθρώπινων κοινωνιών.

Οι σύγχρονοι πνευματικοί ταγοί ακόμα επιμένουν να υποστηρίζουν ότι οι μάζες συμμετείχαν ελάχιστα στην εξέλιξη των θεσμών, και ότι όλη η πρόοδος που συντελέστηκε προς αυτή την κατεύθυνση οφείλεται στους πνευματικούς, πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες των αδρανών μαζών.

Ο πόλεμος που διεξάγεται αυτή τη στιγμή έφερε την πλειοψηφία των πολιτισμένων εθνών της Ευρώπης σε πολύ στενή επαφή, όχι μόνο με την πραγματικότητα του πεδίου της μάχης, αλλά επίσης και με τις χιλιάδες παρενέργειές του στην καθημερινή ζωή, και αυτό σίγουρα θα συνεισφέρει στην αναμόρφωση του κρατούντος δόγματος. Θα αποδείξει πόσο η δημιουργικότητα των μαζών είναι απαραίτητη προκειμένου τα έθνη να επιβιώσουν μιας δύσκολης ιστορικής στιγμής.

Δεν προετοίμασαν οι μάζες των ευρωπαϊκών εθνών την παρούσα πολεμική δοκιμασία, ούτε σχεδίασαν τις βάρβαρες μεθόδους της· αυτό ήταν έργο των κυβερνητών και των πνευματικών ταγών τους. Οι μάζες δεν αναμείχθηκαν σε κανένα στάδιο της κατάστρωσης της σφαγής, ούτε των τρεχουσών πολεμικών πρακτικών, που θεωρούνται το πολυτιμότερο κληροδότημα του πολιτισμού μας.

Και όμως, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι η καταστροφή της κληρονομιάς μας δε θα είναι ολοκληρωτική, και ότι, παρά τα εγκλήματα που διαπράττονται σε τούτο τον «πολιτισμένο» πόλεμο, τα διδάγματα και οι παραδόσεις της αλληλεγγύης ανάμεσα στους ανθρώπους θα αναδυθούν άθικτα από αυτή τη δοκιμασία. Κι αυτό γιατί, δίπλα στην εξολόθρευση που οργανώνεται άνωθεν, βλέπουμε χιλιάδες αυθόρμητες εκδηλώσεις αλληλοβοήθειας, τις οποίες πραγματεύομαι στα κεφάλαια αυτού του βιβλίου που αφιερώνω στον άνθρωπο.

Οι χωριάτισσες που έβλεπαν Γερμανούς και Αυστριακούς στρατιώτες να σέρνουν τα βήματά τους ανήμποροι στους δρόμους του Κιέβου και έχωναν κλεφτά μέσα στις χούφτες τους ψωμί, μήλα και πού και πού κανένα χάλκινο νόμισμα, οι χιλιάδες γυναίκες και άντρες που

φροντίζουν τους τραυματίες, εχθρούς και συμμάχους αδιάκριτα, αξιωματικούς και απλούς στρατιώτες, οι Γάλλοι και οι Ρώσοι χωρικοί –γέροι και γυναίκες που έχουν μείνει πίσω στα χωριά– που αποφασίζουν στις τοπικές τους συνελεύσεις να οργώσουν και να σπείρουν τα χωράφια αυτών που είναι «εκεί», εκτεθειμένοι στα εχθρικά πυρά, οι συνεργατικές κουζίνες και τα κομουνιστικά συσσίτια που εμφανίστηκαν εδώ κι εκεί σε όλη τη Γαλλία, η βοήθεια που έρχεται στους Βέλγους στρατιώτες από την Αγγλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες, και στην ισοπεδωμένη Πολωνία από το ρωσικό λαό – όλες αυτές οι εκδηλώσεις υποδηλώνουν τόση πολλή εθελοντική και ελεύθερα οργανωμένη δουλειά και ενέργεια, που δε θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «ελεημοσύνη» αλλά βοήθεια στο συνάνθρωπο. Όλα αυτά και πολλά παρόμοια γεγονότα είναι οι σπόροι μιας καινούργιας ζωής. Θα οδηγήσουν στη διαμόρφωση νέων θεσμών, όπως ακριβώς η αλληλοβοήθεια στα πρώτα βήματα της ανθρωπότητας γέννησε τους μετέπειτα προοδευτικούς θεσμούς της πολιτισμένης κοινωνίας.

Θα ήθελα να επιστήσω την προσοχή του αναγνώστη στα κεφάλαια αυτού του βιβλίου που ασχολούνται με τις εκδηλώσεις της αλληλοβοήθειας στις πρωτόγονες και μεσαιωνικές κοινωνίες.

Το κάνω με την ειλικρινέστατη πεποίθηση ότι, μέσα στη δυστυχία και τον πόνο που προξένησε αυτός ο πόλεμος στην ανθρωπότητα, υπάρχει ακόμα χώρος για την ελπίδα ότι η δημιουργικότητα των ανθρώπων θα επιστρατευτεί κι αυτή τη φορά για να προαγάγει τη βαθύτερη κατανόηση ανάμεσα στους ανθρώπους, και τελικά ανάμεσα στα έθνη.

Π. ΚΡΟΠΟΤΚΙΝ
Μπράιτον,
24 Νοεμβρίου 1914

ΕΙΣΑΓΩΓΗ



ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ των ταξιδιών που πραγματοποίησα σε νεαρή ηλικία στην ανατολική Σιβηρία και τη Μαντζουρία, δύο είναι οι εκφάνσεις της ζωής των ζώων που με εντυπωσίασαν περισσότερο. Η μία ήταν ότι τα περισσότερα ζώα διεξάγουν έναν εξαιρετικής δριμύτητας αγώνα επιβίωσης ενάντια σε μια ανηλεή φύση, ο οποίος περιοδικά καταλήγει σε μια τεράστια καταστροφή της ζωής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα σπάνια να συναντώ κάποια μορφή ζωής στις περιοχές που μελετούσα. Η άλλη ήταν ότι, ακόμα και σ' εκείνες τις ελάχιστες περιπτώσεις στις οποίες συναντούσα συγκεντρωμένες μεγάλες ομάδες ζώων, δεν κατάφερνα να διακρίνω –παρόλο που προσπαθούσα με όλη μου τη δύναμη– τον πικρό αγώνα για τα μέσα επιβίωσης ανάμεσα σε ζώα του ίδιου είδους, τον οποίο οι περισσότεροι δαρβινιστές (αν και όχι πάντα και ο ίδιος ο Δαρβίνος) θεωρούσαν ως το κυριότερο χαρακτηριστικό και βασικότερο παράγοντα της εξέλιξης.

Κάθε χρόνο, προς τα τέλη του χειμώνα, το βορειότερο τμήμα της Ευρασίας σαρώνουν φοβερές χιονοθύελλες, οι οποίες ακολουθούνται από τρομακτικό ψύχος. Τα καιρικά αυτά φαινόμενα επανέρχονται προς τα τέλη Μαΐου, όταν όλα τα δέντρα είναι ανθισμένα και παντού εμφανίζονται έντομα. Τον Ιούλιο και τον Αύγουστο επικρατούν πρόωροι παγετοί και πολλές φορές δριμύτατες χιονοπτώσεις, που ξαφνικά εξοντώνουν τα εκατομμύρια έντομα και τους δεύτερους νεοσσούς των πτηνών στις στέπες. Στις νοτιότερες περιοχές τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο πέφτουν οι καταρρακτώδεις βροχές των μουσώνων, με αποτέλεσμα να σημειώνονται πλημμύρες ανάλογες αυτών που σημειώνονται μόνο στην Αμερική και την ανατολική Ασία, οι οποίες μετατρέπουν σε βάλτους, στα υψίπεδα, περιοχές στο μέγεθος ευρωπαϊκών κρατών. Τέλος, τις πρώτες ημέρες του Οκτωβρίου σημειώνονται νέες σφοδρές χιονοπτώσεις, που καλύπτουν μια περιοχή όση η Γαλλία και η Γερμανία, καθιστώντας την αδιάβατη για τα μηρυκαστικά, τα οποία αφανίζονται κατά χιλιάδες. Αυτές ή-

ταν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες παρατήρησα τα ζώα να αγωνίζονται να επιβιώσουν. Έτσι μπόρεσα να συνειδητοποιήσω αρκετά νωρίς πόσο μεγαλύτερη σημασία είχε αυτό που ο Δαρβίνος ονόμασε «φυσικό έλεγχο του υπερπληθυσμού» από τον εμφύλιο αγώνα ζώων που ανήκουν στο ίδιο είδος για την εξασφάλιση των μέσων επιβίωσης. Ο αγώνας αυτός μπορεί να σημειώνεται σποραδικά και σε περιορισμένη έκταση, αλλά ποτέ δεν αποκτά τη σημασία του φυσικού ελέγχου του υπερπληθυσμού. Ο υποπληθυσμός –όχι ο υπερπληθυσμός–, χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτού του τεράστιου τμήματος της υφηλίου που ονομάζεται βόρεια Ασία, μου γέννησε σοβαρές αμφιβολίες –τις οποίες η μετέπειτα μελέτη απλώς επιβεβαίωσε– για το αν πράγματι υπάρχει αυτός ο τρομακτικός ανταγωνισμός για την απόκτηση τροφής και την εξασφάλιση της επιβίωσης ανάμεσα σε ζώα που ανήκουν στο ίδιο είδος (σύμβολο πίστεως για τους περισσότερους δαρβινιστές), και κατά συνέπεια για το αν όντως διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξέλιξη των ειδών.

Από την άλλη πλευρά, όπου διαπίστωνα οργασμό ζωής, όπως για παράδειγμα στις λίμνες, όπου συγκεντρώνονταν ένα σωρό είδη και εκατομμύρια ζώα για να μεγαλώσουν τους απογόνους τους, στις αποικίες των τρωκτικών, στις αποδημίες των πτηνών στο Ουζούρι και κυρίως των πλατονιών στον ποταμό Αμούρ, κατά τη διάρκεια των οποίων χιλιάδες από αυτά τα έξυπνα ζώα συγκεντρώνονταν από μια αχανή έκταση για να διασχίσουν τον Αμούρ στο στενότερο σημείο του και να διαφύγουν πριν από την έλευση της χιονοθύελλας – σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις διέκρινα την αλληλοβοήθεια και την αλληλοϋποστήριξη σε τέτοια έκταση, που άρχισα να υποψιάζομαι την ύπαρξη σε αυτές ενός στοιχείου μέγιστης σημασίας για τη διατήρηση της ζωής και του κάθε είδους και την περαιτέρω εξέλιξή του.

Τέλος, ανάμεσα στα ημιάγρια άλογα και βοοειδή της Τρανσβαϊκάλης, στα άγρια μηρυκαστικά οπουδήποτε, στους σκίουρους κτλ., παρατήρησα ότι, όταν τα ζώα πρέπει να παλέψουν εξαιτίας της σπάνεως τροφής, η οποία προκαλείται από τις αιτίες που μόλις προανέφερα, το σύνολο του πληθυσμού αυτών των ειδών που επηρεάζεται από τη συμφορά εξέρχεται από αυτή τη δοκιμασία τόσο αποδυναμωμένο σε ρώμη και υγεία, που καμία εξελικτική διαδικασία δε θα μπορούσε να αναπτυχθεί κατά τη διάρκεια τέτοιων περιόδων έντονου ανταγωνισμού.

Συνεπώς, όταν στη συνέχεια έστρεψα την προσοχή μου στη

σχέση δαρβινισμού και κοινωνιολογίας, είδα ότι δεν μπορούσα να συμφωνήσω με κανένα από τα έργα και τις επιφυλλίδες που είχαν γραφτεί πάνω σ' αυτό το ακανθώδες θέμα. Όλα πάσχιζαν να αποδείξουν ότι ο άνθρωπος, εξαιτίας της ανώτερης γνώσης και της ευφυΐας του, *μπορεί* να μετριάσει τη σκληρότητα της πάλης για επιβίωση ανάμεσα στους ανθρώπους. Αλλά από την άλλη όλα επίσης αναγνώριζαν ότι ο αγώνας για τα μέσα επιβίωσης ενός ζώου ενάντια σε όλα τα υπόλοιπα και κάθε ανθρώπου ενάντια σε όλους τους άλλους ανθρώπους είναι ένας «νόμος της φύσης». Αυτή την άποψη όμως δεν μπορούσα να τη δεχτώ, γιατί ήμουν πεπεισμένος ότι το να παραδεχτείς την ύπαρξη ενός ανελέητου εμφυλίου πολέμου για την επιβίωση ανάμεσα στα μέλη ενός είδους, και να αναγάγεις αυτό τον πόλεμο σε όρο της προόδου, είναι σαν να παραδέχεσαι κάτι που όχι μόνο δεν έχει αποδειχθεί ακόμα, αλλά ούτε καν έχει επιβεβαιωθεί από εμπειρική παρατήρηση.

Από την άλλη πλευρά, μια διάλεξη που έδωσε τον Ιανουάριο του 1880 ο γνωστός ζωολόγος και καθηγητής Κέσλερ (Kessler), τότε κοσμήτορας του Πανεπιστημίου της Αγίας Πετρούπολης, φώτισε το όλο ζήτημα από μια άλλη οπτική γωνία. Σύμφωνα με τον Κέσλερ, εκτός από το «νόμο του αλληλοσπαραγμού», υπάρχει στη φύση και ο «νόμος της αλληλοβοήθειας», ο οποίος είναι πολύ σημαντικότερος για την επιτυχία της πάλης για επιβίωση, και κυρίως για την εξέλιξη των ειδών. Αυτή η άποψη –που στην πραγματικότητα δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μια περαιτέρω ανάπτυξη των ιδεών που είχε εκφράσει ο ίδιος ο Δαρβίνος στην *Καταγωγή του ανθρώπου* (*Descent of Man*)– μου φάνηκε τόσο ορθή και τόσο μεγάλης σημασίας, που, από τότε που την προσέγγισα (το 1883), άρχισα να συλλέγω υλικό για να εμβαθύνω στην ιδέα που ο Κέσλερ είχε μόλις θίξει στη διάλεξή του, αλλά δεν πρόλαβε να αναπτύξει. Πέθανε το 1881.

Μόνο σε ένα σημείο δεν μπορούσα να ασπαστώ τις απόψεις του Κέσλερ. Ο Κέσλερ υπαινισσόταν ότι πηγή της αμοιβαιότητας των ζώων είναι το «γονεϊκό αίσθημα» και η φροντίδα για τους απογόνους (βλ. παρακάτω, Κεφάλαιο Ένα). Παρ' όλα αυτά το να καθορίσουμε πόσο αυτά τα δύο αισθήματα συνέβαλαν στην εξέλιξη των κοινωνικών ενστίκτων, και πόσο άλλα ένστικτα οδήγησαν στην ίδια κατεύθυνση, μου φαίνεται ότι είναι ένα αρκετά διαφορετικό και πολύ εκτενές ζήτημα, που ακόμα δεν είμαστε σε θέση να το προσεγγίσουμε. Αυτό θα γίνει μόνο αφότου θα έχουμε αποδείξει τα γεγονότα

αλληλοβοήθειας σε διαφορετικές ομοταξίες ζώων και τη σημασία τους για την εξέλιξη· τότε θα μπορέσουμε να μελετήσουμε ποια από αυτά ανήκουν στην εξέλιξη των κοινωνικών αισθημάτων, ποια στα γονεϊκά αισθήματα και ποια στην ίδια την κοινωνικότητα. Η τελευταία προφανώς έχει τις ρίζες της στα πρώτα στάδια της εξέλιξης των ζώων, ίσως ακόμα και στο «αποικιακό στάδιο». Επικέντρωσα λοιπόν την προσοχή μου στο να αποδείξω πρώτα απ' όλα τη σημασία του παράγοντα της αλληλοβοήθειας για την εξέλιξη, αφήνοντας για κάποια μελλοντική έρευνα το έργο της ανακάλυψης της *καταγωγής* του ενστίκτου της αλληλοβοήθειας στη φύση.

Η σπουδαιότητα του παράγοντα της αλληλοβοήθειας –«μακάρι να μπορούσε να καταδειχθεί το εύρος της»– δεν είχε διαφύγει της φυσιοδιφικής ιδιοφυΐας του Γκαίτε. Όταν ο Έκερμαν (Eckermann) του είπε κάποτε –ήταν το 1827– ότι δύο μικρούς τρυποφράχτες που του είχαν ξεφύγει τους ξαναβρήκε την επόμενη μέρα στη φωλιά ενός κοκκινολαίμη, που τους τάιζε μαζί με τα δικά του μικρά, ο Γκαίτε ενθουσιάστηκε. Το εξέλαβε ως επιβεβαίωση των πανθεϊστικών του αντιλήψεων και είπε: «Αν είναι αλήθεια ότι αυτή η παροχή τροφής από έναν ξένο διαπνέει τη φύση ως γενικός νόμος, τότε θα βρει τη λύση του ένα μεγάλο αίνιγμα». Την επόμενη μέρα επανήλθε στο θέμα και παρακίνησε τον Έκερμαν (που, ως γνωστόν, ήταν ζωολόγος) να μελετήσει επισταμένως το γεγονός, προσθέτοντας ότι σίγουρα θα αποκόμιζε «έναν ανεκτίμητο θησαυρό από τα αποτελέσματα».[1] Δυστυχώς αυτή η έρευνα δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, παρόλο που είναι πιθανό ο Μπρεμ (Brehm), που είχε συγκεντρώσει στα έργα του πλούσιο υλικό σχετικά με την αλληλοβοήθεια ανάμεσα στα ζώα, ίσως να εμπνεύστηκε από την παρατήρηση του Γκαίτε.

Αρκετά σημαντικά έργα εκδόθηκαν ανάμεσα στο 1872 και το 1886 με θέμα την ευφυΐα των ζώων (αναφέρονται σε υποσημείωση στο Κεφάλαιο Ένα αυτού του βιβλίου), ενώ τρία από αυτά ασχολούνταν με το ζήτημα βαθύτερα – συγκεκριμένα, το *Les sociétés animales* του Εσπινά (Espinas) (Παρίσι 1877)· η διάλεξη του Ζ. Λ. Λανεσάν (J. L. Lanessan) *La Lutte pour l'existence et l'association pour la lutte* (Απρίλιος 1882)· και το βιβλίο του Λ. Μπούχνερ (L. Büchner) *Liebe und Liebes-Leben in der Thierwelt*, του οποίου η πρώτη έκδοση κυκλοφόρησε το 1882 ή το 1883, και μια δεύτερη, επαυξημένη, το 1885. Παρόλο όμως που καθένα από τα έργα αυτά είναι εξαιρετικό, αφήνουν άφθονο χώρο για ένα έργο στο οποίο η αλληλοβοήθεια θα αντιμετωπιστεί

όχι μόνο ως επιχείρημα υπέρ της ύπαρξης μιας προ-ανθρώπινης καταγωγής των ηθικών ενστίκτων, αλλά και ως νόμος της φύσης και παράγοντας της εξέλιξης. Ο Εσπινά επικεντρώνει την προσοχή του σε κοινωνίες (όπως των μελισσών και των μυρμηγκιών) που οργανώνονται με βάση το φυσιολογικό καταμερισμό της εργασίας. Αλλά, παρόλο που το έργο του βρίθει αξιοθαύμαστων στοιχείων που καλύπτουν ένα ευρύ γνωστικό πεδίο, γράφτηκε σε μια εποχή που δεν υπήρχε γνώση αρκετή για να αντιμετωπιστεί το θέμα της εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών. Η διάλεξη του Λανεσάν έχει περισσότερο το χαρακτήρα ενός μεγαλοφυώς καταστρωμένου πλάνου εργασίας, στο οποίο θα εξέταζε την αλληλο-υποστήριξη ξεκινώντας από τα βράχια της θάλασσας και περνώντας ανασκοπικά στον κόσμο των φυτών, των ζώων και των ανθρώπων. Το βιβλίο του Μπούχνερ είναι πλούσιο σε εμπειρικό υλικό, αλλά δεν μπορώ να συμφωνήσω με τη θεμελιακή ιδέα του. Το βιβλίο ξεκινά με έναν ύμνο στην αγάπη, και σχεδόν όλες του οι εξηγήσεις σκοπεύουν να αποδείξουν ότι υπάρχει αγάπη και συμπόνια ανάμεσα στα ζώα. Ωστόσο το ότι η κοινωνικότητα των ζώων περιορίζεται στην *αγάπη* και τη *συμπόνια* συνεπάγεται και τον περιορισμό της ευρύτητας και της σημασίας της, ακριβώς όπως η ανθρώπινη ηθική που βασίζεται στην αγάπη και την προσωπική συμπάθεια συμβάλλει μόνο στον περιορισμό της κατανόησης του ηθικού αισθήματος στο σύνολό του. Δεν είναι η αγάπη προς το γείτονά μου –ο οποίος πολλές φορές μού είναι εντελώς άγνωστος– που με ωθεί να αρπάξω έναν κουβά με νερό και να τρέξω στο σπίτι του όταν το βλέπω να καίγεται. Είναι ένα ευρύτερο, αν και πιο αφηρημένο, συναίσθημα ή ένστικτο αλληλεγγύης και κοινωνικότητας που με παρακινεί. Το ίδιο συμβαίνει και με τα ζώα. Δεν είναι η αγάπη, ούτε καν η συμπόνια καθαυτή, που ωθεί ένα κοπάδι μηρυκαστικών ή μια αγέλη αλόγων να σχηματίσουν έναν κύκλο προκειμένου να αντισταθούν στις επιθέσεις λύκων. Δεν είναι η αγάπη αυτή που ωθεί τους λύκους να κυνηγούν σε αγέλες. Δεν είναι η αγάπη αυτή που ωθεί τα γατάκια ή τα αρνιά να παίζουν, ή νεαρά πτηνά διάφορων ειδών να κάνουν συντροφιά το φθινόπωρο. Και δεν είναι ούτε η αγάπη ούτε η προσωπική συμπάθεια αυτή που ενώνει χιλιάδες πλατόνια που είναι διασκορπισμένα σε μια περιοχή τόσο εκτεταμένη όσο η Γαλλία και τα οδηγεί να βαδίσουν προς ένα συγκεκριμένο σημείο για να διασχίσουν ένα ποτάμι. Είναι ένα συναίσθημα απείρως ευρύτερο από την αγάπη ή την προσωπική συμπάθεια – ένα ένστικτο που αναπτύχθηκε αργά α-

νάμεσα στα ζώα και τους ανθρώπους κατά τη διάρκεια μιας μακράς εξέλιξης. Αυτό δίδαξε τα ζώα και τους ανθρώπους πόση δύναμη και πόσες χαρές μπορούν να αντλήσουν αλληλοβοηθούμενοι και αλληλοϋποστηριζόμενοι και ζώντας κοινωνικά.

Ένας μελετητής της ψυχολογίας των ζώων, ή ακόμα περισσότερο της ηθικής των ανθρώπων, μπορεί εύκολα να καταλάβει τη σημασία αυτής της διάκρισης. Η αγάπη, η συμπόνια και η αυτοθυσία παίζουν φυσικά σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των ηθικών αισθημάτων. Αλλά η κοινωνία των ανθρώπων δεν έχει θεμελιωθεί πάνω στην αγάπη ούτε πάνω στη συμπόνια. Έχει βασιστεί στη συνείδηση της ανθρώπινης συντροφικότητας – έστω κι αν είναι ενστικτώδης. Ο άνθρωπος ασυνείδητα αναγνωρίζει τη δύναμη που αντλεί από την αλληλοβοήθεια, από τη στενή εξάρτηση της ευτυχίας του ενός από την ευτυχία όλων και από το αίσθημα δικαιοσύνης και ισότητας, που τον οδηγεί να θεωρεί ότι τα δικαιώματα των άλλων ανθρώπων είναι ίσα με τα δικά του. Πάνω σ' αυτή την ευρεία και αναγκαία βάση αναπτύσσονται ακόμα υψηλότερα ηθικά αισθήματα. Όμως το θέμα αυτό δεν εμπίπτει στη σφαίρα των ενδιαφερόντων του παρόντος έργου, γι' αυτό θα περιοριστώ στο να υποδείξω απλώς τη διάλεξη «Δικαιοσύνη και ηθική» («Justice and Morality»), με την οποία απάντησα στην *Ηθική* (*Ethics*) του Χάξλεϋ και όπου πραγματεύομαι το ζήτημα κάπως εκτεταμένα.

Στη συνέχεια σκέφτηκα ότι το κενό αυτό θα μπορούσε να αναπληρώσει ένα βιβλίο σχετικά με την αλληλοβοήθεια ως νόμο της φύσης και παράγοντα της εξέλιξης. Όταν ο Χάξλεϋ δημοσίευσε το 1888 το «Αγώνας-για-ζωή» μανιφέστο του («Ο αγώνας για επιβίωση και οι επιπτώσεις του στον άνθρωπο» – «Struggle for Existence and its Bearing upon Man»), που, κατά την εκτίμησή μου, ήταν μια άτοπη παρουσίαση εκφάνσεων της ζωής στη ζούγκλα ή στα δάση, επικοινώνησα με τον αρχισυντάκτη της εφημερίδας *Nineteenth Century* για να τον ρωτήσω αν θα φιλοξενούσε στο έντυπό του μια αναλυτική απάντηση στις απόψεις ενός από τους πιο διακεκριμένους δαρβινιστές. Ο Τζέιμς Νόουλς (James Knowles) δέχτηκε. Μίλησα επίσης στον Γ. Μπέιτς (W. Bates), και εκείνος μου έδωσε την ακόλουθη απάντηση: «Ναι, ασφαλώς. *Αυτός* είναι ο πραγματικός δαρβινισμός. Οι άνθρωποι αυτοί έχουν εκθέσει τον Δαρβίνο με φρικτό τρόπο. Γράψε τα άρθρα και, όταν τυπωθούν, θα γράψω μια επιστολή που μπορείς να δημοσιεύσεις». Δυστυχώς χρειάστηκα γύρω στα επτά χρόνια

για να γράψω αυτά τα άρθρα και, όταν δημοσιεύτηκε και το τελευταίο, ο Μπέιτς δε ζούσε πια.

Αφού ανέλυσα τη σημασία της αλληλοβοήθειας στις διάφορες ομοταξίες των ζώων, ήταν αναμενόμενο ότι θα ανέλυα τη σημασία του παράγοντα αυτού στην εξέλιξη του ανθρώπου. Αυτό κατέστη ακόμα πιο απαραίτητο καθώς υπάρχουν κάποιοι εξελικτικοί που παραδέχονται τη σημασία της αλληλοβοήθειας στα ζώα, αλλά που, όπως ο Χέρμπερτ Σπένσερ (Herbert Spencer), την αρνούνται για τον άνθρωπο. Υποστηρίζουν πως για τον πρωτόγονο άνθρωπο ο πόλεμος του ενός εναντίον όλων ήταν ο νόμος της ζωής. Στα κεφάλαια που αφιερώνονται στις κοινωνίες των αγρίων και των βαρβάρων εξετάζεται το κατά πόσο οι γνώσεις μας για τα πρώτα στάδια της ανθρώπινης εξέλιξης επιβεβαιώνουν την υπόθεση αυτή, η οποία επαναλαμβάνεται πολύ πρόθυμα και άκριτα από τον καιρό του Χομπς.

Βλέποντας ότι οι θεσμοί που βασίζονταν στην αλληλοβοήθεια και αναπτύχθηκαν από τη δημιουργική ευφυΐα αγρίων και ημιαγρίων μαζών κατά την εποχή που οι φατρίες βρίσκονταν ακόμα σε πρώιμο στάδιο, και αργότερα, στο πλαίσιο των κοινοτήτων, ήταν πολλοί και σπουδαίοι, καθώς άσκησαν καταλυτική επίδραση στην κατοπινή εξέλιξη της ανθρωπότητας, αποφάσισα να επεκτείνω τις έρευνές μου και στις επόμενες ιστορικές περιόδους. Κυρίως αποφάσισα να μελετήσω την πιο ενδιαφέρουσα απ' αυτές, τη μεσαιωνική ελεύθερη πόλη, της οποίας η συμβολή στη δημιουργία του σύγχρονου πολιτισμού δεν έχει εκτιμηθεί δεόντως. Τέλος, προσπάθησα να δείξω με συντομία την τεράστια σημασία της αλληλοβοήθειας και στη σύγχρονη κοινωνία, η οποία υποτίθεται ότι στηρίζεται στην αρχή «Καθένας για τον εαυτό του και το κράτος για όλους». Κι όμως, η αρχή αυτή ποτέ δεν υλοποιήθηκε ούτε πρόκειται να υλοποιηθεί.

Μπορεί να ειπωθεί ότι το μειονέκτημα αυτού του βιβλίου είναι ότι παρουσιάζει τα ζώα και τους ανθρώπους από μια αισιόδοξη οπτική, ότι δίνεται έμφαση στις κοινωνικές τους αρετές και ότι δε θίγονται καθόλου τα αντικοινωνικά και αυτοεπιβεβαιωτικά ένστικτα. Αυτό όμως ήταν αναπόφευκτο. Τελευταία ακούγονται πολλά για το «σκληρό, ανελέητο αγώνα για επιβίωση» τον οποίο υποτίθεται ότι έχει κηρύξει κάθε ζώο ενάντια σε όλα τα άλλα ζώα, κάθε άγριος ενάντια σε όλους τους άλλους αγρίους και κάθε πολιτισμένος άνθρωπος ενάντια σε όλους τους συμπολίτες του – και αυτές οι υποθέσεις έχουν γίνει σύμβολο πίστεως. Ήταν λοιπόν αναγκαίο πρώτα απ' όλα να α-

ντιπαρατεθεί μια σειρά στοιχείων που θα παρουσίαζαν τη ζωή των ανθρώπων από μια διαφορετική σκοπιά, να αναδειχθεί ο σημαντικότατος ρόλος που παίζουν οι κοινωνικές συνήθειες στη φύση και στην εξέλιξη των ζώων και των ανθρώπων. Έπρεπε να αποδειχθεί ότι τα ζώα εξασφαλίζουν μ' αυτό τον τρόπο προστασία από τους εχθρούς τους, τροφή (χειμερινές προμήθειες, αποδημίες κτλ.), μακροζωία, και επομένως μεγαλύτερα περιθώρια για την ανάπτυξη της νοημοσύνης τους. Επίσης ότι οι άνθρωποι εξασφαλίζουν όλα τα παραπάνω πλεονεκτήματα, καθώς και την πρόσθετη δυνατότητα να οργανώνουν τους θεσμούς εκείνους που τους καθιστούν ικανούς να επιβιώσουν στο σκληρό τους αγώνα ενάντια στη φύση και να προοδεύσουν, παρ' όλα τα σκαμπανεβάσματα στην πορεία της ιστορίας. Το βιβλίο παρουσιάζει το νόμο της αλληλοβοήθειας ως έναν από τους πρωταρχικούς παράγοντες της εξέλιξης· όχι *όλους* τους παράγοντες της εξέλιξης και την αξία του καθενός απ' αυτούς. Έπρεπε να γραφτεί ένα βιβλίο πάνω στην πρώτη προβληματική, για να καταστεί δυνατή η ανάπτυξη της δεύτερης.

Σίγουρα θα είμαι ο τελευταίος που θα υποτιμήσει το ρόλο της αυτοεπιβεβαίωσης του ατόμου στην εξέλιξη της ανθρωπότητας. Ωστόσο αυτό το θέμα απαιτεί, κατά τη γνώμη μου, βαθύτερη ανάλυση. Στην ιστορία της ανθρωπότητας η ατομική αυτοεπιβεβαίωση ήταν συχνά και εξακολουθεί να είναι κάτι εντελώς διαφορετικό, ευρύτερο και βαθύτερο από τη μικροπρεπή και βλακώδη στενομυαλιά, την οποία πολλοί συγγραφείς έχουν αποκλειστικά συγκρατήσει, μιλώντας ακριβώς για «ατομισμό» και τάση προς αυτοεπιβεβαίωση. Ούτε ο αριθμός των ανθρώπων που έγραψαν ιστορία περιορίζεται σ' αυτούς που οι ιστορικοί έχουν παρουσιάσει ως ήρωες. Η πρόθεσή μου είναι, αν το επιτρέψουν οι συνθήκες, να αναλύσω ξεχωριστά το ρόλο που διαδραματίζει η ανθρώπινη τάση για αυτοεπιβεβαίωση στην πρόοδο της ανθρωπότητας. Σε αυτό το σημείο θα κάνω ένα γενικό σχόλιο. Όταν οι θεσμοί που θεμελιώθηκαν στην αλληλοβοήθεια –η φυλή, η κοινότητα, οι συντεχνίες, οι μεσαιωνικές πόλεις-κράτη– άρχισαν, κατά τη διάρκεια της ιστορίας, να χάνουν τον αρχέγονο χαρακτήρα τους, να δέχονται την εισβολή παρασιτικών μορφωμάτων, και έτσι να μετατρέπονται σε παράγοντες αναστολής της προόδου, η εξέγερση των μορφές. Ορισμένοι απ' αυτούς που ξεσηκώνονταν πάλευαν για να εξαγνίσουν τους παλιούς θεσμούς ή να δημιουργήσουν μια πολιτεία πιο προηγμένη, βασισμένη στις ίδιες αρχές της αλληλοβοήθειας. Προ-

σπάθησαν, για παράδειγμα, να εισαγάγουν την αρχή της αποζημίωσης αντί του lex talionis, και αργότερα την παραγραφή των αδικημάτων, ή το ακόμα υψηλότερο ιδανικό της ισότητας με αναφορά στην ανθρώπινη συνείδηση αντί της «αποζημίωσης» ανάλογα με την κοινωνική θέση. Ταυτόχρονα όμως μια άλλη μερίδα επαναστατών προσπαθούσαν να καταλύσουν τους προστατευτικούς θεσμούς της αλληλο-υποστήριξης, με μοναδική πρόθεση να αυξήσουν τον πλούτο και την ισχύ τους. Σ' αυτή την τριμερή διαπάλη ανάμεσα στις δύο κατηγορίες επαναστατών και στους υποστηρικτές της κατεστημένης τάξης έγκειται η πραγματική τραγωδία της ιστορίας. Για να σκιαγραφήσω όμως αυτό τον αγώνα και να μελετήσω τον αντικειμενικό ρόλο της καθεμιάς από τις αντικρουόμενες δυνάμεις στην εξέλιξη της ανθρωπότητας, θα χρειαζόμουν τουλάχιστον τόσα χρόνια όσα χρειάστηκα για να συγγράψω αυτό το βιβλίο.

Πρέπει να αναφέρω ορισμένα έργα που πραγματεύονται σχεδόν το ίδιο ζήτημα και εκδόθηκαν αφότου άρχισαν να δημοσιεύονται ορισμένα από τα άρθρα μου για την αλληλοβοήθεια ανάμεσα στα ζώα: Το *The Lowell Lectures on the Ascent of Man* του Χένρυ Ντράμοντ (Henry Drummond) (Λονδίνο 1894) και το *The Origin and Growth of the Moral Instinct* του Α. Σάδερλαντ (A. Sutherland) (Λονδίνο 1898). Και τα δύο βασίζονται στις κατευθυντήριες γραμμές του *Liebe und Liebes-Leben in der Thierwelt* του Μπούχνερ, ενώ το δεύτερο έργο ασχολείται εκτεταμένα με το γονεϊκό και το οικογενειακό αίσθημα ως μοναδικό παράγοντα ανάπτυξης των ηθικών αισθημάτων. Ένα τρίτο έργο, με τις ίδιες βασικές αρχές, για τον άνθρωπο είναι το *The Principles oh Sociology* του καθηγητή Φ. Α. Γκίντινγκς (F. A Giddings), που πρωτοεκδόθηκε το 1896 στη Νέα Υόρκη και το Λονδίνο. Ο συγγραφέας σκιαγράφησε τις θεμελιακές ιδέες του σε κάποιο φυλλάδιο το 1894. Οφείλω όμως να αφήσω στους κριτικούς το έργο της ανάλυσης των σημείων σύγκλισης και απόκλισης ανάμεσα στα τρία αυτά έργα και στο δικό μου.

Τα διάφορα κεφάλαια αυτού του βιβλίου πρωτοδημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Nineteenth Century*. Η «Αλληλοβοήθεια στις κοινωνίες των ζώων» ανάμεσα στο Σεπτέμβριο και το Νοέμβριο του 1890, η «Αλληλοβοήθεια στις κοινωνίες των αγρίων» τον Απρίλιο του 1891, η «Αλληλοβοήθεια στις κοινωνίες των βαρβάρων» τον Ιανουάριο του 1892, η «Αλληλοβοήθεια στη μεσαιωνική πόλη-κράτος» τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο του 1894, και η «Αλληλοβοήθεια στις σύγχρονες κοινωνίες» τον Ιανουάριο και τον Ιούνιο του 1896.

Χαίρομαι που έχω την ευκαιρία να εκφράσω στον αρχισυντάκτη της εφημερίδας *Nineteenth Century* Τζέιμς Νόουλς τις θερμότερες ευχαριστίες μου, τόσο για την ευγενική φιλοξενία που παρείχε το έντυπό του σ' αυτά τα άρθρα μόλις πληροφορήθηκε το περιεχόμενό τους, όσο και για την άδειά του να τα επανεκδώσω.

Μπρόμλεϊ, Κεντ
1902

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑ



Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΖΩΩΝ

Αγώνας για επιβίωση – Αλληλοβοήθεια, νόμος της φύσης και πρωταρχικός παράγοντας της εξέλιξης – Ασπόνδυλα – Μυρμήγκια και μέλισσες – Πτηνά: οργάνωση κυνηγιού και ψαρέματος – Κοινωνικότητα – Αλληλοπροστασία ανάμεσα στα μικρότερα πτηνά – Πελαργοί, παπαγάλοι

Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ότι ο αγώνας για επιβίωση αποτελεί παράγοντα της εξέλιξης, όπως τη θεμελίωσαν επιστημονικά ο Δαρβίνος και ο Γουάλας (Wallace), μας επέτρεψε να εντάξουμε πάμπολλα φαινόμενα σε ένα γενικευτικό ερμηνευτικό πλαίσιο, που σύντομα έγινε η βάση όλων των φιλοσοφικών, βιολογικών και κοινωνιολογικών μας αναζητήσεων. Ένα ευρύτατο φάσμα φαινομένων –η λειτουργική και δομική προσαρμογή των ζωντανών οργανισμών στο περιβάλλον τους, η οργανική και ανατομική τους εξέλιξη, η διανοητική τους πρόοδος και η ηθική τους ανάπτυξη–, που παλιότερα αποδίδονταν σε διαφορετικές αιτίες, ενσωματώθηκαν από τον Δαρβίνο σε ένα γενικό κανόνα. Τα θεωρήσαμε αδιάκοπες προσπάθειες –έναν αγώνα ενάντια τις αντίξοες συνθήκες– των ειδών, των ατόμων, των φυλών και των κοινωνιών να εξελιχθούν, προσπάθειες που θα κατέληγαν στη μεγαλύτερη δυνατή πληρότητα, ποικιλία και άνθηση της ζωής. Ενδεχομένως ο ίδιος ο Δαρβίνος να μην είχε εξαρχής συνειδητοποιήσει τη γενική ισχύ του παράγοντα που αυτός πρώτος επικαλέστηκε προκειμένου να ερμηνεύσει μια σειρά φαινομένων που σχετίζονται αποκλειστικά με την αφομοίωση των ατομικών ιδιαιτεροτήτων από το είδος. Αλλά προέβλεψε ότι ο όρος που εισήγαγε θα έχανε το πραγματικό του νόημα αν χρησιμοποιούνταν μόνο με τη στενή του έννοια – αυτήν ενός αγώνα ανάμεσα σε μεμονωμένα άτομα για τα μέσα επιβίωσης. Έτσι στην αρχή του μνημειώδους έργου του επέμεινε ότι ο όρος πρέπει να χρησιμοποιείται με τη «μεταφορική και ευρεία έννοιά του,

λαμβάνοντας δηλαδή υπόψη την εξάρτηση της μιας ύπαρξης από την άλλη και –το κυριότερο– όχι μόνο την επιβίωση του ατόμου, αλλά και τη διαιώνιση του είδους στο οποίο ανήκει».[1]

Ενώ ο ίδιος κυρίως χρησιμοποιούσε τον όρο με τη στενή του έννοια για το δικό του συγκεκριμένο σκοπό, προειδοποίησε αυτούς που ασπάστηκαν τη θεωρία του να μη διαπράξουν το λάθος (που φαίνεται ότι κάποτε διέπραξε και ο ίδιος) να υπερεκτιμήσουν αυτή τη στενή έννοια. Στην *Καταγωγή του ανθρώπου* αφιέρωσε μερικές θαυμάσιες σελίδες προκειμένου να επεξηγήσει τη σωστή, την ευρύτερη έννοια του όρου. Κατέδειξε πώς, σε αναρίθμητες ζωικές κοινωνίες, ο αγώνας ανάμεσα σε μεμονωμένα άτομα για τα μέσα επιβίωσης εξαλείφεται, πώς ο *αγώνας* αντικαθίσταται από τη *συνεργασία*, και πώς αυτή η αντικατάσταση επιφέρει την ανάπτυξη των διανοητικών και ηθικών δυνάμεων που εξασφαλίζουν στο είδος τις ευνοϊκότερες συνθήκες για επιβίωση. Εξήγησε ότι σ' αυτές τις περιπτώσεις οι ικανότεροι δεν είναι οι σωματικά ισχυρότεροι και οι πιο πανούργοι, αλλά εκείνοι που μαθαίνουν να συνεργάζονται, ώστε να αλληλοϋποστηρίζονται όλοι μαζί, δυνατοί και αδύναμοι, προς όφελος της κοινότητας. «Οι κοινωνίες», έγραψε, «που περιλαμβάνουν το μεγαλύτερο αριθμό συνεργάσιμων μελών έχουν τις μεγαλύτερες πιθανότητες να ευδοκιμήσουν περισσότερο και να αφήσουν περισσότερους απογόνους».[2] Βλέπουμε λοιπόν ότι ο όρος, που καταγόταν από τη στενή μαλθουσιανή αντίληψη του ανταγωνισμού καθενός εναντίον όλων, έχασε τη στενότητά του στη σκέψη ενός ατόμου που γνώριζε τη φύση.

Δυστυχώς αυτά τα στοιχεία, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση πολύ αποδοτικών ερευνών, επισκιάστηκαν από το πλήθος των δεδομένων που συγκεντρώθηκαν για να καταδείξουν τις συνέπειες ενός πραγματικού ανταγωνισμού για επιβίωση. Εξάλλου ο Δαρβίνος δεν επιχείρησε να εξετάσει βαθύτερα τη σχετική σημασία των δύο όψεων με τις οποίες εμφανίζεται στο ζωικό κόσμο ο αγώνας για επιβίωση, και ούτε και έγραψε το κείμενο που είχε κατά νου για το φυσικό έλεγχο του υπερπληθυσμού, πράγμα που θα έπαιζε καταλυτικό ρόλο στην κατανόηση του πραγματικού νοήματος του ατομικού αγώνα. Ωστόσο στις σελίδες που μόλις μνημόνευσα, μεταξύ των στοιχείων που ανασκευάζουν τη μαλθουσιανή στενή έννοια του αγώνα, επανεμφανίζεται ο παλιός μαλθουσιανός «σπόρος». Αναφέρομαι κυρίως στα λεγόμενα του Δαρβίνου σχετικά με τις δυσκολίες συντή-

ρησης των «διανοητικά και σωματικά αδύναμων στις πολιτισμένες κοινωνίες».[3] Λες και χιλιάδες σωματικά αδύναμοι, ασθενικοί ποιητές, επιστήμονες, εφευρέτες και κοινωνικοί αναμορφωτές, μαζί με χιλιάδες άλλους θεωρούμενους «τρελούς» και «ενθουσιώδεις αφελείς», δεν υπήρξαν τα ισχυρότερα ηθικά και πνευματικά όπλα που χρησιμοποίησε η ανθρωπότητα στον αγώνα της για επιβίωση, όπως και ο ίδιος ο Δαρβίνος υπογράμμισε στα ίδια κεφάλαια της *Καταγωγής του ανθρώπου.*

Με τη θεωρία του Δαρβίνου συνέβη ό,τι συμβαίνει με όλες τις θεωρίες που -έστω και έμμεσα- αφορούν τις ανθρώπινες σχέσεις. Αντί όσοι την ασπάστηκαν να την εμπλουτίσουν σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές του εμπνευστή της, την περιόρισαν ακόμα περισσότερο. Μπορεί ο Χέρμπερτ Σπένσερ, ξεκινώντας από άλλη, ανεξάρτητη, αλλά στενά συσχετιζόμενη αφετηρία, να επιχείρησε να επεκτείνει την έρευνα στο κεφαλαιώδους σημασίας ερώτημα «Ποιοι είναι οι ικανότεροι;», κυρίως στο παράρτημα της τρίτης έκδοσης του *Data of Ethics*, αλλά οι αναρίθμητοι οπαδοί του Δαρβίνου περιόρισαν το νόημα του αγώνα για επιβίωση στα πιο στενά πλαίσιά του. Έφτασαν στο σημείο να θεωρούν τον κόσμο των ζώων πεδίο μιας αδιάκοπης μάχης μεταξύ πεινασμένων και αιμοδιψών ατόμων. Έκαναν τη σύγχρονη επιστημονική και λογοτεχνική παραγωγή να βοά με την πολεμική κραυγή «ουαί τοις ηττημένοις», σαν αυτή να ήταν η τελευταία λέξη της σύγχρονης βιολογίας. Ανήγαγαν τον «ανελέητο» αγώνα για προσωπικά οφέλη σε βιολογική αρχή στην οποία πρέπει να υπαχθεί και ο άνθρωπος, διαφορετικά θα συντριβεί μέσα σε έναν κόσμο βασισμένο στην αλληλοεξόντωση. Ας μην αναφερθούμε στους οικονομολόγους, οι οποίοι γνωρίζουν από φυσική ιστορία τις πέντε λέξεις που έμαθαν από εκλαϊκευτές της σειράς. Αλλά ακόμα και οι πιο κατατοπισμένοι ερμηνευτές των απόψεων του Δαρβίνου έκαναν ό,τι περνούσε από το χέρι τους για να συντηρήσουν αυτές τις εσφαλμένες αντιλήψεις. Ας πάρουμε για παράδειγμα τον Χάξλεϋ, που θεωρείται ένας από τους ικανότερους ερμηνευτές της θεωρίας της εξέλιξης και ο οποίος στην εργασία του «Ο αγώνας για επιβίωση και οι επιπτώσεις του στον άνθρωπο» μας πληροφορεί ότι:

> Από τη σκοπιά του ηθικού φιλοσόφου, ο ζωικός κόσμος βρίσκεται στο ίδιο περίπου επίπεδο με τους μονομάχους των ρωμαϊκών αρένων. Τα πλάσματα έχουν σχετικά καλή μεταχείριση και υποχρεώνο-

νται να πάρουν μέρος σε έναν αγώνα στον οποίο οι ισχυρότεροι, οι γρηγορότεροι και οι πιο πονηροί επιζούν για να αγωνιστούν και την επόμενη μέρα. Ο θεατής δε χρειάζεται να γυρίσει τον αντίχειρα προς τα κάτω, αφού ποτέ δε δίνεται χάρη.

Ή λίγο παρακάτω στο ίδιο άρθρο μάς λέει ότι, όπως ανάμεσα στα ζώα, έτσι και ανάμεσα στους πρωτόγονους ανθρώπους:

> Τα πιο κουτά και αδύναμα άτομα χάνονταν, ενώ τα σκληρά και τα πιο έξυπνα, αυτά που ήταν ικανότερα να αντιμετωπίσουν τις ειδικές συνθήκες του περιβάλλοντος, χωρίς να υπερτερούν σε κανένα άλλο επίπεδο, επιζούσαν. Η ζωή ήταν μια αέναη πάλη, και, έξω από τις περιορισμένες και πρόσκαιρες οικογενειακές σχέσεις, ο χομπεσιανός πόλεμος όλων εναντίον όλων ήταν η κανονική κατάσταση της ζωής.[4]

Τα στοιχεία που πρόκειται να παραθέσω από κοινωνίες ζώων και πρωτόγονων ανθρώπων θα δείξουν στον αναγνώστη αν αυτή είναι η πραγματική εικόνα της φύσης. Αλλά προς το παρόν μπορώ να παρατηρήσω ότι η άποψη του Χάξλεϋ για τη φύση μπορεί να θεωρηθεί τόσο ελάχιστα επιστημονική όσο και εκείνη του Ρουσό, ο οποίος στη φύση δεν έβλεπε άλλο από αγάπη, ειρήνη και αρμονία που καταστρέφεται με την ανθρώπινη δραστηριότητα. Άλλωστε ένας μικρός περίπατος στο δάσος, η παρατήρηση οποιασδήποτε κοινωνίας ζώων, ή ακόμα και η μελέτη οποιουδήποτε σοβαρού έργου πάνω στη ζωή των ζώων [του Ντ' Ορμπινύ (D'Orbigny), του Οντιμπόν (Audubon), του Λε Βαγιάν (Le Vaillant)], δεν μπορεί παρά να ωθήσει το φυσιοδίφη να σκεφτεί το ρόλο της κοινωνικότητας στη ζωή των ζώων και να τον εμποδίσει να δει τη φύση είτε ως πεδίο σφαγής, είτε ως κήπο αγάπης και αρμονίας Ο Ρουσό υπέπεσε στο λάθος να εξαιρέσει τον πόλεμο από τη σκέψη του, ο Χάξλεϋ στο ακριβώς αντίθετο· αλλά ούτε η αισιοδοξία του Ρουσό ούτε η απαισιοδοξία του Χάξλεϋ μπορούν να θεωρηθούν αμερόληπτες ερμηνείες της φύσης.

Αμέσως μόλις αρχίσουμε να μελετάμε τα ζώα –όχι στα εργαστήρια και στα μουσεία, αλλά στο δάσος και το λιβάδι, στη στέπα και το βουνό–, αντιλαμβανόμαστε την τεράστια έκταση των πολεμικών συγκρούσεων και των σκοτωμών ανάμεσα στα διάφορα είδη, και ιδιαίτερα ανάμεσα στις διάφορες ομοταξίες των ζώων. Ταυτόχρονα όμως διακρίνουμε και την ανάλογη –και ίσως μεγαλύτερη– έκταση της αλληλο-υποστήριξης, της αλληλοβοήθειας και της αλληλο-υπε-

ράσπισης ζώων που ανήκουν στο ίδιο είδος, ή τουλάχιστον στην ίδια κοινωνία. Η κοινωνικότητα αποτελεί νόμο της φύσης όσο και η διαμάχη. Φυσικά θα ήταν δύσκολο να εκτιμηθεί, έστω και κατά προσέγγιση, το σχετικό ποσοστό σπουδαιότητας της καθεμιάς. Αλλά, αν καταφύγουμε σε μια άμεση εξέταση και ρωτήσουμε τη φύση «Ποιοι είναι οι ικανότεροι, εκείνοι που βρίσκονται σε διαρκή διαμάχη ή εκείνοι που αλληλο-υποστηρίζονται;», θα διαπιστώσουμε ότι τα ζώα που αλληλοβοηθούνται είναι αναμφίβολα τα ικανότερα. Έχουν πολύ περισσότερες πιθανότητες να επιβιώσουν και να επιτύχουν τον υψηλότερο βαθμό διανοητικής και οργανικής ανάπτυξης που επιτρέπει η συνομοταξία τους. Αν ληφθούν υπόψη τα αναρίθμητα στοιχεία που μπορούμε να παραθέσουμε, μπορούμε να πούμε ότι η αλληλοβοήθεια αποτελεί νόμο της φύσης όσο και η αλληλοεξόντωση, αλλά ως παράγοντας της εξέλιξης πιθανόν είναι πολύ σημαντικότερη, διότι ευνοεί την ανάπτυξη εκείνων των συνηθειών και των γνωρισμάτων που εξασφαλίζουν, όσον αφορά το είδος, τη διατήρηση και την περαιτέρω ανάπτυξή του, και όσον αφορά τα άτομα τη μέγιστη ευημερία και την απόλαυση της ζωής με την ελάχιστη κατανάλωση ενέργειας.

Ο πρώτος, απ' όσο ξέρω, από τους επιστήμονες οπαδούς του Δαρβίνου που κατανόησε το πλήρες νόημα της αλληλοβοήθειας ως *νόμου της φύσης και πρωταρχικού παράγοντα της εξέλιξης* ήταν ένας γνωστός Ρώσος ζωολόγος, ο αείμνηστος κοσμήτορας του Πανεπιστημίου της Αγίας Πετρούπολης καθηγητής Κέσλερ, ο οποίος ανέπτυξε τις ιδέες του σε μια εισήγησή του σε ένα συνέδριο Ρώσων φυσιοδιφών τον Ιανουάριο του 1880, λίγους μήνες πριν από το θάνατό του. Αλλά, όπως τόσα σημαντικά έργα που εκδίδονται στη ρωσική γλώσσα, αυτή η αξιοσημείωτη διάλεξη παραμένει σχεδόν άγνωστη.[5]

«Ως καταξιωμένος ζωολόγος», ένιωθε την υποχρέωση να διαμαρτυρηθεί κατά της κατάχρησης ενός όρου –«αγώνας για επιβίωση»– δανεισμένου από τη ζωολογία, ή τουλάχιστον κατά της υπερεκτίμησης της βαρύτητάς του. Η ζωολογία, έλεγε, και εκείνες οι επιστήμες που ασχολούνται με τον άνθρωπο διαρκώς επιμένουν σ' αυτό που ονομάζουν «ανελέητο νόμο του αγώνα για επιβίωση». Αλλά ξεχνούν την ύπαρξη ενός άλλου νόμου, που μπορεί να ονομαστεί «νόμος της αλληλοβοήθειας», ο οποίος, τουλάχιστον όσον αφορά τα ζώα, είναι πολύ ουσιαστικότερος από τον πρώτο. Καταδείκνυε πώς η ανάγκη διαιώνισης του είδους απαραίτητα συνενώνει τα ζώα, και ότι «όσο περισσότερο τα ζώα ζουν σε ομάδες, τόσο περισσότερο αλληλο-

υποστηρίζονται και τόσο περισσότερο αυξάνονται οι πιθανότητες των ειδών να επιβιώσουν, καθώς και να σημειώσουν προόδους στη διανοητική τους ανάπτυξη». «Τα ζώα όλων των ομοταξιών», συνέχιζε, «και κυρίως τα ανώτερα, αλληλοβοηθούνται», και καταδείκνυε την ιδέα με παραδείγματα προερχόμενα από τη ζωή των σκαθαριών και την κοινωνική ζωή των πτηνών και ορισμένων θηλαστικών. Τα παραδείγματα ήταν ελάχιστα, όπως ήταν αναμενόμενο σε μια εναρκτήρια εισήγηση, αλλά τα βασικά σημεία αποσαφηνίζονταν· και αφού δήλωνε ότι στην εξέλιξη του ανθρώπινου είδους ο ρόλος της αλληλοβοήθειας ήταν ακόμα πιο σημαντικός, ο καθηγητής Κέσλερ κατέληγε:

> Είναι προφανές ότι δεν αρνούμαι τον αγώνα για επιβίωση, όμως υποστηρίζω ότι η προοδευτική εξέλιξη του βασιλείου των ζώων, αλλά κυρίως του ανθρώπινου είδους, ευνοείται πολύ περισσότερο από την αλληλο-υποστήριξη παρά από την αλληλοεξόντωση [...] Όλοι οι ζωντανοί οργανισμοί έχουν δύο βασικές ανάγκες, αυτήν της τροφής και αυτήν της διαιώνισης του είδους. Η πρώτη τούς οδηγεί στον πόλεμο και την αλληλοεξόντωση, ενώ η ανάγκη τους να συντηρηθούν και να αναπαραχθούν τους οδηγεί στο να πλησιάσουν και να υποστηρίξουν ο ένας τον άλλο. Αλλά οδηγούμαι στο να πιστεύω ότι, στην εξέλιξη του οργανικού κόσμου –στην προοδευτική διαφοροποίηση των ζωντανών οργανισμών–, η αλληλο-υποστήριξη ανάμεσα στα άτομα διαδραματίζει πολύ σημαντικότερο ρόλο από την αλληλοεξόντωση.[6]

Οι περισσότεροι σύγχρονοι Ρώσοι ζωολόγοι υιοθέτησαν ή επηρεάστηκαν από τις παραπάνω απόψεις. Ο Σιεβέρτσοφ (Syevertsoff), του οποίου το έργο είναι γνωστό σε ορνιθολόγους και γεωγράφους, τις υποστήριξε και τις εμπλούτισε με κάποια επιπρόσθετα παραδείγματα. Ανέφερε μερικά είδη γερακιού «που είναι σχεδόν ιδανικά οργανωμένα όταν ετοιμάζονται να ληστέψουν», αλλά που τείνουν στην εξαφάνιση, ενώ άλλα είδη γερακιού των οποίων τα μέλη αλληλοβοηθούνται αυξάνονται και πληθύνονται. «Ας πάρουμε για παράδειγμα ένα πτηνό που ζει σε ομάδες, την πάπια», έλεγε. «Γενικά η οργάνωσή της είναι ισχνή, αλλά ασκεί την αλληλοβοήθεια και έχει σχεδόν κατακυριεύσει τη γη, όπως φαίνεται από τις αναρίθμητες ποικιλίες και τα είδη της».

Ήταν φυσικό οι Ρώσοι ζωολόγοι να είναι έτοιμοι να δεχτούν τις απόψεις του Κέσλερ, γιατί όλοι σχεδόν είχαν την ευκαιρία να μελετήσουν τον κόσμο των ζώων τις τεράστιες ακατοίκητες περιοχές

της βόρειας Ασίας και της ανατολικής Ρωσίας· και είναι αδύνατο να μελετήσουμε τέτοιες περιοχές και να μην οδηγηθούμε σε ανάλογα συμπεράσματα. Θυμάμαι την εντύπωση που ο ίδιος αποκόμισα από τα ζώα της Σιβηρίας όταν εξερευνούσα τις περιοχές του Βατίμ με τη συντροφιά του φίλου μου και καταξιωμένου ζωολόγου Πολιακόφ (Polyakoff). Η ανάγνωση της *Καταγωγής των ειδών* (*Origin of Species*) μας είχε επηρεάσει έντονα, αλλά μάταια προσπαθούσαμε να εντοπίσουμε τον προφανή ανταγωνισμό ανάμεσα σε ζώα που ανήκουν στο ίδιο είδος, τον οποίο μας είχε προετοιμάσει να περιμένουμε το έργο του Δαρβίνου, κι ας είχαμε λάβει υπόψη τα σχόλια του τρίτου κεφαλαίου. Είδαμε μια σειρά από προσαρμοστικές συμπεριφορές στο πεδίο της πάλης, συχνότατα από κοινού, ενάντια ιδιαίτερα στις αντίξοες κλιματολογικές συνθήκες ή απέναντι σε διάφορους εχθρούς· κι ο Πολιακόφ έγραψε πολλές ωραίες σελίδες για την αλληλεξάρτηση σαρκοφάγων, μηρυκαστικών και τρωκτικών στις περιοχές όπου τα ζώα αυτά είναι διασκορπισμένα. Ήμασταν μάρτυρες πολλών γεγονότων αλληλο-υποστήριξης, ιδιαίτερα κατά την περίοδο αποδημίας πτηνών και μηρυκαστικών. Αλλά ακόμα και στις περιοχές του Αμούρ και του Ουζούρι, όπου βρίσκουμε πληθώρα ζώων, περιστατικά πραγματικού ανταγωνισμού και διαμάχης ανάμεσα στα ανώτερα ζώα του ίδιου είδους σπάνια υπέπεσαν στην αντίληψή μου, παρόλο που τα αναζητούσα επίμονα. Η ίδια εντύπωση εμφανίζεται και στα έργα των περισσότερων Ρώσων ζωολόγων, και πιθανότατα εξηγεί γιατί οι Ρώσοι ζωολόγοι επιφύλαξαν τόσο καλή υποδοχή στις ιδέες του Κέσλερ, ενώ ανάλογες ιδέες δεν είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς στις τάξεις των οπαδών του Δαρβίνου στη Δυτική Ευρώπη.

Το πρώτο πράγμα που μας κάνει εντύπωση, ξεκινώντας τη μελέτη του αγώνα για επιβίωση –άμεσο και μεταφορικό–, είναι η πληθώρα εκδηλώσεων αλληλοβοήθειας, όχι μόνο στην αναπαραγωγή, κάτι που αναγνωρίζεται από τους περισσότερους εξελικτικούς, αλλά και στην ασφάλεια του ατόμου και στην εξασφάλιση της τροφής που του είναι αναγκαία. Για πολλά είδη του βασιλείου των ζώων η αλληλοβοήθεια είναι ο κανόνας. Ακόμα και τα λιγότερο εξελιγμένα ζώα αλληλοβοηθούνται, και πρέπει να περιμένουμε ότι οι μελετητές των μικροσκοπικών μορφών ζωής θα ανακαλύψουν ασυνείδητες εκδηλώσεις αλληλοβοήθειας ακόμα και στη ζωή των μικροοργανισμών. Βέ-

βαια οι γνώσεις μας για τη ζωή των ασπόνδυλων, με εξαίρεση τους τερμίτες, τα μυρμήγκια και τις μέλισσες, είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Κι όμως, ακόμα και όσον αφορά τα λιγότερο εξελιγμένα ζώα, μπορούμε να αναφέρουμε μερικά προφανή παραδείγματα συνεργασίας. Οι αναρίθμητες ενώσεις των πεταλούδων του γένους Vanessa, των κολεοπτέρων της οικογένειας Cicindelidae και των τζιτζικιών ουσιαστικά παραμένουν ανεξερεύνητες, αλλά και μόνο η ύπαρξή τους αποδεικνύει ότι πρέπει να στηρίζονται στις ίδιες περίπου αρχές στις οποίες στηρίζονται οι προσωρινές ενώσεις των μυρμηγκιών και των μελισσών στις αποδημίες. Όσον αφορά τα σκαθάρια, παρατηρούμε αξιοσημείωτες εκδηλώσεις αλληλοβοήθειας ανάμεσα στα σκαθάρια-νεκροθάφτες (Necrophorus). Το σκαθάρι αυτό χρειάζεται ένα είδος οργανικής ύλης σε αποσύνθεση για να αποθέσει τα αυγά του, ώστε να τραφούν οι κάμπιες, αλλά αυτή η ύλη δεν πρέπει να αποσυντεθεί πολύ γρήγορα. Γι' αυτό θάβουν τα πτώματα όλων των μικρών ζώων που περιστασιακά συναντούν στις περιπλανήσεις τους. Κατά κανόνα ζουν μοναχικά, αλλά, όταν ένα από αυτά ανακαλύψει το πτώμα ενός ποντικιού ή πτηνού το οποίο δεν μπορεί να θάψει από μόνο του, καλεί τέσσερα, έξι ή δέκα άλλα σκαθάρια για να εκτελέσουν το έργο της ταφής, ενώνοντας τις δυνάμεις τους. Όταν είναι αναγκαίο, μεταφέρουν μαζί το πτώμα στο κατάλληλο σημείο με το πιο μαλακό χώμα και το θάβουν χωρίς καβγάδες για το ποιο από αυτά θα έχει το προνόμιο να αποθέσει πρώτο τα αυγά του πάνω στο θαμμένο πτώμα. Και όταν ο Γκλέντιτς (Gleditsch) τοποθέτησε ένα νεκρό πουλί σ' ένα σταυρό από δύο ξυλάκια ή όταν κρέμασε επίσης ένα βάτραχο από ένα ξύλο καρφωμένο στο έδαφος, τα μικρά σκαθάρια, το ίδιο φιλικά διακείμενα το ένα προς το άλλο, συνδύασαν τη νοημοσύνη τους για να υπερβούν το τεχνητό εμπόδιο που είχε θέσει ο άνθρωπος. Οι ίδιες συνδυασμένες προσπάθειες παρατηρήθηκαν και ανάμεσα σε σκαθάρια άλλου είδους.

Παρόμοια παραδείγματα μπορούν να μας προσφέρουν και ζώα των οποίων η οργάνωση είναι κατά κάποιον τρόπο κατώτερη. Μερικά καβούρια της ξηράς των Δυτικών Ινδιών και της Βόρειας Αμερικής οργανώνονται σε μεγάλες ομάδες για να ταξιδέψουν προς τη θάλασσα και ν' αποθέσουν εκεί τα αυγά τους· και κάθε τέτοια αποδημία προϋποθέτει σύμπνοια, συνεργασία και αλληλο-υποστήριξη. Παρατηρώντας τα αρθρόποδα του γένους ξιφόσουρα (το 1882 στο ενυδρείο του Μπράιτον), εντυπωσιάστηκα από τη βοήθεια που τα αδέξια αυτά

ζώα προσφέρουν στους συντρόφους τους σε περίπτωση ανάγκης. Ένα είχε πέσει ύπτιο στη γωνία της δεξαμενής, και το βαρύ σαν τηγάνι κέλυφός του το εμπόδιζε να επανέλθει στη φυσική του θέση. Κι επιπλέον στη γωνία υπήρχε μια σιδερένια ράβδος που δυσκόλευε ακόμα περισσότερο την προσπάθειά του. Οι σύντροφοί του έτρεξαν να το σώσουν, και για μία ώρα παρακολουθούσα πώς προσπαθούσαν να βοηθήσουν το συν-αιχμάλωτό τους. Αμέσως ήρθαν δύο, έσπρωξαν από κάτω το φίλο τους, και έπειτα από επίπονες προσπάθειες κατόρθωσαν να τον σηκώσουν σε όρθια θέση, αλλά η σιδερένια ράβδος τα εμπόδιζε να φέρουν σε πέρας το έργο της διάσωσης, και το καβούρι ξανάπεφτε βαρύ σε ύπτια θέση. Έπειτα από πολλές απόπειρες, ένα από τα δύο καβούρια που προσπαθούσαν να βοηθήσουν πήγε ως το βάθος της δεξαμενής για να φέρει μαζί του άλλα δύο καβούρια, που ξεκίνησαν με νέες δυνάμεις να σπρώχνουν και να σηκώνουν τον αβοήθητο σύντροφό τους. Μείναμε στο ενυδρείο πάνω από δύο ώρες και, πριν φύγουμε, επιστρέψαμε για να ρίξουμε μια ματιά στο τι συνέβαινε στη δεξαμενή. Το έργο διάσωσης συνεχιζόταν! Αφού είδα κάτι τέτοιο, δεν μπορώ να αρνηθώ τα εύσημα στο σχόλιο που παραθέτει ο δόκτωρ Έρασμος Δαρβίνος (Erasmus Darwin), ότι «ο κοινός κάβουρας, κατά την εποχή αλλαγής του κέλυφούς του, παραστέκεται ως φρουρός στο καβούρι που δεν έχει ακόμη αλλάξει το περίβλημά του ή που δεν έχει πολύ σκληρό περίβλημα, για να εμποδίσει τους θαλάσσιους εχθρούς να τραυματίσουν τα άτομα εκείνα που δεν μπορούν να προστατεύσουν τον εαυτό τους».[7]

Η περιγραφή εκδηλώσεων αλληλοβοήθειας στις κοινωνίες των τερμιτών, των μυρμηγκιών και των μελισσών είναι τόσο γνωστή στο μέσο αναγνώστη, κυρίως από τα έργα των Ρομάνες (Romanes), Μπούχνερ και σερ Τζων Λιούμποκ (John Lubbock), ώστε μπορώ να περιορίσω τα δικά μου σχόλια σε μερικές νύξεις.[8] Αν κοιτάξουμε μια μυρμηγκοφωλιά, δε βλέπουμε μόνο ότι κάθε έργο –η αναπαραγωγή, η συγκέντρωση τροφής, το χτίσιμο και η τοποθέτηση των αφίδων στις φωλιές– εκτελείται σύμφωνα με τις αρχές της εθελούσιας αλληλοβοήθειας· πρέπει επίσης να αναγνωρίσουμε, όπως και ο Φορέλ (Forel), ότι το πρωταρχικό, το θεμελιώδες χαρακτηριστικό της ζωής πολλών ειδών μυρμηγκιών είναι το γεγονός και η υποχρέωση κάθε μυρμηγκιού να μοιράζεται την τροφή του, ακόμα κι αν την έχει ήδη καταπιεί ή μισοχωνέψει, με οποιοδήποτε μέλος της κοινότητας που μπορεί να τη ζητήσει. Δυο μυρμήγκια που ανήκουν σε διαφορετικά

είδη ή σε δυο εχθρικές φωλιές, αν τύχει και συναντηθούν, θα αποφύγουν το ένα το άλλο. Αλλά δυο μυρμήγκια που ανήκουν στην ίδια φωλιά ή στην ίδια αποικία από φωλιές θα πλησιάσουν το ένα το άλλο, θα ανταλλάξουν μερικές κινήσεις με τις κεραίες τους και «αν το ένα από αυτά πεινά ή διψά, και κυρίως αν το άλλο έχει τον προστόμαχό του γεμάτο [...] το πρώτο αμέσως θα ζητήσει τροφή». Το μυρμήγκι από το οποίο ζητείται τροφή ποτέ δεν αρνείται· παίρνει την κατάλληλη θέση και εξεμεί μια σταγόνα διάφανου υγρού, την οποία αμέσως γλείφει το πεινασμένο μυρμήγκι. Η εξέμεση της τροφής για χάρη των άλλων μυρμηγκιών είναι τόσο εξέχον χαρακτηριστικό στη ζωή των μυρμηγκιών (που ζουν ελεύθερα), και την επιστρατεύουν τόσο συχνά για να θρέψουν τους πεινασμένους συντρόφους τους και τις νεαρές προνύμφες, που ο Φορέλ θεωρεί ότι ο πεπτικός σωλήνας του μυρμηγκιού αποτελείται από δύο διαφορετικά μέρη, από τα οποία το ένα, το οπίσθιο, προορίζεται για αποκλειστική χρήση του ατόμου, και το άλλο, το εμπρόσθιο, κυρίως για χρήση της κοινότητας. Αν ένα μυρμήγκι με γεμάτο προστόμαχο φερθεί τόσο εγωιστικά ώστε να αρνηθεί να δώσει τροφή σε σύντροφο, θα αντιμετωπιστεί ως εχθρός ή και χειρότερα. Αν μάλιστα συμβεί να αρνηθεί να δώσει τροφή ενώ τα ομοειδή του βρίσκονται σε πόλεμο με άλλο είδος, αυτά θα επιτεθούν στο άπληστο έντομο με μεγαλύτερη βιαιότητα απ' ό,τι στους ίδιους τους εχθρούς. Κι αν ένα μυρμήγκι δεν αρνηθεί να προσφέρει τροφή σε ένα άλλο που ανήκει σε αντίπαλο είδος, θα αντιμετωπιστεί από τα ομοειδή του τελευταίου ως φίλος. Όλα αυτά τα επιβεβαιώνουν η παρατήρηση και τα αποκαλυπτικά πειράματα.[9]

Σε αυτό τον τομέα του ζωικού βασιλείου, στον οποίο υπάγονται περισσότερα από χίλια είδη και που είναι τόσο πολυάριθμος ώστε οι Βραζιλιάνοι λένε ότι η Βραζιλία ανήκει στα μυρμήγκια και όχι στους ανθρώπους, δεν υφίσταται ανταγωνισμός ανάμεσα στους κατοίκους της ίδιας φωλιάς ή αποικίας από φωλιές. Παρ' όλους τους τρομακτικούς πολέμους μεταξύ διαφορετικών ειδών και παρ' όλες τις φρικαλεότητες που διαπράττονται σε καιρό πολέμου, η αλληλοβοήθεια στο πλαίσιο της κοινότητας, η αλληλοαφοσίωση, που έχει εξελιχθεί σε συνήθεια, και πολλές φορές η αυτοθυσία για το κοινό καλό είναι ο κανόνας. Τα μυρμήγκια και οι τερμίτες έχουν αποκηρύξει το χομπεσιανό πόλεμο. Οι υπέροχες φωλιές τους, τα κτίσματά τους, που είναι πολύ ανώτερα σε σχετικό μέγεθος από του ανθρώπου, οι στρωμένοι δρόμοι τους και οι υπέργειες θολωτές στοές, οι ευρύχωροι

διάδρομοι και οι σιταποθήκες τους, η συγκομιδή και η μετατροπή του κριθαριού σε βύνη,[10] οι λογικές μέθοδοι φροντίδας των αυγών και των αφίδων, τις οποίες ο Λινναίος τόσο παραστατικά περιέγραψε ως «αγελάδες των μυρμηγκιών», και τέλος το κουράγιο, το θάρρος και η προηγμένη τους νοημοσύνη – όλα αυτά είναι φυσική απόρροια της αλληλοβοήθειας που ασκούν σε κάθε στάδιο της πολυάσχολης και κοπιαστικής ζωής τους. Αυτός ο τρόπος ζωής επίσης αναπόφευκτα οδήγησε στην ανάπτυξη ενός άλλου ουσιώδους χαρακτηριστικού στη ζωή των μυρμηγκιών – στην τεράστια εξέλιξη της ατομικής πρωτοβουλίας, που με τη σειρά της οδήγησε, όπως αποδεικνύεται, στην ανάπτυξη μιας υψηλής και ποικιλόμορφης νοημοσύνης, που δεν μπορεί παρά να εντυπωσιάσει τον παρατηρητή.[11]

Ακόμα και αν δε γνωρίζαμε άλλες εκφάνσεις της ζωής των ζώων εκτός από αυτές που σχετίζονται με τα μυρμήγκια και τους τερμίτες, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια ότι η αλληλοβοήθεια (που οδηγεί στην αμοιβαία εμπιστοσύνη, απαραίτητη προϋπόθεση του θάρρους) και η ατομική πρωτοβουλία (η πρώτη προϋπόθεση της διανοητικής ανέλιξης) είναι δύο παράγοντες πολύ πιο σημαντικοί από την πάλη στην εξέλιξη του ζωικού βασιλείου. Στην πραγματικότητα το μυρμήγκι αναπτύσσεται χωρίς να διαθέτει κάποιο από τα «προστατευτικά» χαρακτηριστικά τα οποία επιτρέπουν στα ζώα που ζουν απομονωμένα να επιβιώσουν. Το χρώμα του το καθιστά περίβλεπτο για τους εχθρούς του, και οι κωνικές φωλιές μέσα στις οποίες κατοικούν πολλά είδη είναι εμφανείς στα λιβάδια και τα δάση. Το σώμα του δεν προστατεύεται από σκληρό περίβλημα, και το κεντρί του, όσο επικίνδυνο κι αν είναι όταν βυθίζεται μαζί με εκατοντάδες άλλα στη σάρκα ενός ζώου, δεν έχει καμιά ιδιαίτερη αξία ως μέσο προσωπικής άμυνας. Τα αυγά και οι προνύμφες των μυρμηγκιών είναι εκλεκτή τροφή για πολλούς από τους κατοίκους των δασών. Παρ' όλα αυτά ομάδες χιλιάδων μυρμηγκιών δεν εξολοθρεύονται από τα πτηνά, ούτε καν από τους μυρμηγκοφάγους, και αποτελούν φόβητρο για πολύ ισχυρότερα έντομα. Όταν ο Φορέλ άδειασε μια τσάντα μυρμήγκια σ' έναν αγρό, παρατήρησε ότι «οι γρύλοι απομακρύνονταν και εγκατέλειπαν τις τρύπες τους, τις οποίες λεηλατούσαν τα μυρμήγκια· οι ακρίδες και οι γρύλοι έφευγαν προς όλες τις κατευθύνσεις· οι αράχνες και τα σκαθάρια εγκατέλειπαν τη λεία τους για να μη γίνουν λεία τα ίδια». Τα μυρμήγκια κατέλαβαν ακόμα και τις φωλιές των σφηκών έπειτα από μάχη, κατά τη διάρκεια της

οποίας πολλά μυρμήγκια έπεσαν για την ασφάλεια της κοινοπολιτείας τους. Ακόμα και τα πιο ευκίνητα έντομα δεν μπορούσαν να ξεφύγουν, και ο Φορέλ είδε πολλές φορές μυρμήγκια να σκοτώνουν πεταλούδες, σκνίπες και μύγες. Η δύναμή τους είναι η αλληλο-υποστήριξη και η αμοιβαία εμπιστοσύνη. Έτσι, αν το μυρμήγκι στέκεται στην κορυφή της ομάδας των εντόμων –παρόλο που οι τερμίτες είναι πιο εξελιγμένοι– χάρη στις ξεχωριστές διανοητικές του ικανότητες, αν το γεγονός ότι το θάρρος του συναγωνίζεται αυτό των μεγαλύτερων σπονδυλωτών και ο εγκέφαλός του είναι –όπως λέει ο Δαρβίνος– «ένα από τα πιο θαυμαστά άτομα ύλης, ίσως ακόμα περισσότερο και από του ανθρώπου», αυτό δεν πρέπει να οφείλεται λοιπόν στο ότι στις κοινωνίες τους η αλληλοβοήθεια έχει σχεδόν παντελώς αντικαταστήσει τον αλληλοσπαραγμό;

Το ίδιο ισχύει και για τις μέλισσες. Αυτά τα μικρά έντομα, που τόσο εύκολα μπορούν να γίνουν λεία πολλών πτηνών και των οποίων το μέλι έχει τόσους πολλούς θαυμαστές σε όλες τις συνομοταξίες των ζώων, από τα σκαθάρια μέχρι τις αρκούδες, επίσης δε διαθέτουν κάποιο προστατευτικό όπλο, χωρίς το οποίο ένα έντομο που ζει απομονωμένο δύσκολα θα μπορούσε να διαφύγει την ολοκληρωτική καταστροφή. Κι όμως, επειδή αλληλοβοηθούνται, έχουν εξαπλωθεί με τον τρόπο που γνωρίζουμε και έχουν την ευφυΐα που θαυμάζουμε. Με τη συνεργασία πολλαπλασιάζουν τις ατομικές τους δυνάμεις· καταμερίζοντας προσωρινά την εργασία τους, σε συνδυασμό με την ικανότητά τους να εκτελούν οποιοδήποτε έργο όταν παρίσταται ανάγκη, επιτυγχάνουν την ευημερία και την ασφάλεια που κανένα μοναχικό ζώο δε θα μπορούσε να επιτύχει, όσο δυνατό και καλά οπλισμένο και να ήταν. Όταν συνδυάζουν τις δυνάμεις τους, είναι συχνά πολύ πιο αποδοτικές από τον άνθρωπο, ο οποίος αμελεί να εκμεταλλευτεί τις δυνατότητες που του παρέχει η καλοοργανωμένη αλληλοβοήθεια. Για το λόγο αυτό, όταν ένα σμήνος μελισσών αφήνει την κυψέλη για να ψάξει για νέα κατοικία, ορισμένες μέλισσες θα εξερευνήσουν προκαταρκτικά την περιοχή και, αν ανακαλύψουν ένα βολικό τόπο –ένα παλιό καλάθι ή κάτι παρόμοιο–, θα το καταλάβουν, θα το καθαρίσουν, θα το φρουρήσουν, καμιά φορά για ολόκληρη εβδομάδα, μέχρι να έρθει για να εγκατασταθεί το σμήνος. Όμως πόσοι νέοι άποικοι δε χάθηκαν σε νέες χώρες απλά και μόνο γιατί δεν είχαν κατανοήσει ότι είναι αναγκαίο να συντονίσουν τις προσπάθειές τους! Συνεισφέροντας η καθεμιά την ευφυΐα της, καταφέρνουν να αντιμε-

τωπίσουν ακόμα και τις πλέον απρόβλεπτες και ασυνήθεις αντιξοότητες, όπως εκείνες οι μέλισσες στην Έκθεση του Παρισιού που συγκόλλησαν με τη ρητινώδη τους πρόπολη ένα κομμάτι γυαλί εφαρμοσμένο στο τοίχωμα της κυψέλης τους. Επιπλέον δεν παρουσιάζουν καμιά από τις αιμοβόρες ροπές και τάσεις για περιττές διαμάχες που πολλοί συγγραφείς τόσο αβίαστα αποδίδουν στα ζώα. Οι φύλακες που φρουρούν την είσοδο της κυψέλης θανατώνουν χωρίς οίκτο τις μέλισσες-ληστές που προσπαθούν να εισβάλουν στην κυψέλη. Αλλά οι ξένες μέλισσες που κατά λάθος φτάνουν στην κυψέλη φεύγουν απείραχτες, ειδικά όταν είναι φορτωμένες με γύρη ή όταν είναι νεαρές και μπορούν εύκολα να χάσουν το δρόμο τους. Δε σημειώνονται περισσότερες μάχες απ' όσες είναι πραγματικά επιβεβλημένες.

Η κοινωνικότητα των μελισσών είναι ακόμα πιο διδακτική, καθώς τα αρπακτικά ένστικτα και η τεμπελιά εξακολουθούν να υπάρχουν και ανάμεσα στις μέλισσες και να επανεκδηλώνονται κάθε φορά που οι συνθήκες ευνοούν την ανάπτυξή τους. Όλοι γνωρίζουμε ότι υπάρχουν μερικές μέλισσες που προτιμούν τη ληστρική ζωή από την εργατική· και ότι τόσο οι περίοδοι έλλειψης, όσο και οι περίοδοι ασυνήθους πληθώρας τροφής αυξάνουν τα κρούσματα ληστείας. Όταν έχουμε ήδη αποθηκεύσει τη σοδειά μας και δε μένουν στους αγρούς και τα χωράφια παρά λίγα σπαρτά, οι μέλισσες-ληστές αυξάνονται. Παράλληλα, στις φυτείες ζαχαροκάλαμου των Δυτικών Ινδιών και στις επιτόπιες εγκαταστάσεις επεξεργασίας της ζάχαρης, παρατηρούνται πολύ συχνά κρούσματα ληστείας, τεμπελιάς και μέθης στις μέλισσες. Βλέπουμε λοιπόν ότι τα αντικοινωνικά ένστικτα εξακολουθούν να υπάρχουν και στις κοινωνίες των μελισσών. Αλλά η φυσική επιλογή συνεχώς πρέπει να τα εξαλείφει, διότι μακροπρόθεσμα η συντροφικότητα αποβαίνει πολύ πιο επωφελής για το είδος από την εμφάνιση και την ανάπτυξη ατόμων που χαρακτηρίζονται από αρπακτικά ένστικτα. Οι πιο ύπουλοι και μοχθηροί εξαλείφονται προς χάριν αυτών που καταλαβαίνουν τα πλεονεκτήματα της κοινωνικής ζωής και της αλληλοβοήθειας.

Σίγουρα ούτε τα μυρμήγκια ούτε οι μέλισσες, ούτε καν οι τερμίτες, δεν έχουν φτάσει στο σημείο να συλλάβουν και να πραγματώσουν μιαν ανώτερης μορφής συντροφικότητα, στην οποία να μετέχει όλο το είδος. Από αυτή την άποψη, προφανώς δεν έχουν κατακτήσει ένα βαθμό εξέλιξης τον οποίο δε βρίσκουμε ούτε ανάμεσα στους πολιτικούς, τους επιστήμονες και τους θρησκευτικούς μας ηγέτες. Τα

κοινωνικά τους ένστικτα σπάνια επεκτείνονται πέρα από τα όρια της κυψέλης ή της φωλιάς. Παρ' όλα αυτά ο Φορέλ έχει εντοπίσει αποικίες με περισσότερες από διακόσιες φωλιές που ανήκουν σε δύο διαφορετικά είδη (Formica exsecta και Formica pressilabris) στο όρος Ταντρ και στο όρος Σαλέβ· και υποστηρίζει ότι κάθε μέλος της αποικίας αναγνωρίζει όλα τα άλλα μέλη της αποικίας, και ότι όλα συμπράττουν στη συλλογική άμυνα. Στην Πενσιλβάνια ο ΜακΚουκ (MacCook) είδε ένα ολόκληρο έθνος μυρμηγκιών, του είδους που κατασκευάζει γιγάντιες λοφοειδείς φωλιές, απαρτιζόμενο εδώ από 1.600 ως 1.700 φωλιές, να ζει απολύτως αρμονικά, και ο Μπέιτς (Bates) έχει περιγράψει τις φωλιές των μυρμηγκιών που καλύπτουν τεράστιες περιοχές στα «κάμπος» του Αμαζονίου· μερικές φωλιές αποτελούν το καταφύγιο δύο ή τριών διαφορετικών ειδών, ενώ οι περισσότερες από αυτές συνδέονται με θολωτές γαλαρίες και αψίδες.[12] Συνεπώς βλέπουμε ότι τείνουν να δημιουργούνται μεγαλύτερα σύνολα από διαφορετικά είδη για λόγους αλληλοπροστασίας ακόμα και ανάμεσα στα ασπόνδυλα ζώα.

Στις τάξεις των περισσότερο εξελιγμένων ζώων βρίσκουμε πολύ περισσότερα δείγματα, συνειδητής αναμφίβολα, προσφοράς αλληλοβοήθειας για όλους τους πιθανούς σκοπούς, παρόλο που πρέπει να παραδεχτούμε ότι οι γνώσεις μας ακόμα και για τη ζωή των περισσότερο εξελιγμένων ζώων παραμένουν ατελείς. Πρώτης τάξεως παρατηρητές έχουν συγκεντρώσει πάρα πολλά στοιχεία, υπάρχουν όμως ακόμα ολόκληροι τομείς του ζωικού βασιλείου για τους οποίους δε γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα. Δεν έχουμε έγκυρες πληροφορίες για τα ψάρια, πράγμα που εν μέρει οφείλεται στις δυσκολίες της μελέτης και εν μέρει στο ότι δεν έχει δοθεί η πρέπουσα προσοχή στο θέμα. Ο Κέσλερ ήδη επισήμανε πόσο λίγα γνωρίζουμε για τον τρόπο ζωής των θηλαστικών. Πολλά από αυτά είναι νυκτόβια· άλλα ζουν κάτω από τη γη· και τα μηρυκαστικά, των οποίων η κοινωνική ζωή και οι αποδημίες παρουσιάζουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, δεν αφήνουν τον άνθρωπο να πλησιάσει τα κοπάδια τους. Τις περισσότερες πληροφορίες τις διαθέτουμε για τα πουλιά, όμως και εδώ η κοινωνική ζωή πολλών ειδών παραμένει σχεδόν άγνωστη. Παρ' όλα αυτά δε χρειάζεται να παραπονούμαστε για την έλλειψη επιβεβαιωμένων πληροφοριών, όπως θα φανεί από τα παρακάτω.

Δε χρειάζεται να επιμείνω στις σχέσεις αρσενικού και θηλυκού που αποσκοπούν στο να φέρουν στον κόσμο τα μικρά τους, να τους παράσχουν τροφή κατά τα πρώτα βήματά τους στη ζωή ή να κυνηγούν μαζί τους. Πρέπει παρεμπιπτόντως να αναφέρω ότι τέτοιες σχέσεις είναι ο κανόνας ακόμα και στα λιγότερο κοινωνικά σαρκοφάγα και στα αρπακτικά πουλιά, και ότι οι σχέσεις αυτές παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς επιτρέπουν τη διαμόρφωση τρυφερών συναισθημάτων ακόμα και στα κατά τα άλλα βιαιότερα ζώα. Πρέπει επίσης να προσθέσω ότι η σπανιότητα σχέσεων ευρύτερων από αυτές που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της οικογένειας στα σαρκοβόρα και στα αρπακτικά πουλιά, αν και είναι κυρίως αποτέλεσμα του τρόπου που τρέφονται, μπορεί επίσης να ερμηνευτεί μερικώς και ως συνέπεια της αλλαγής που επέφερε στο ζωικό κόσμο η ραγδαία αύξηση του ανθρώπινου είδους. Εξάλλου πρέπει να σημειώσουμε ότι υπάρχουν είδη που ζουν απομονωμένα σε πυκνοκατοικημένες περιοχές, ενώ τα ίδια είδη ή συγγενικά τους ζουν σε ομάδες σε ακατοίκητες περιοχές. Ως παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε τους λύκους, τις αλεπούδες και πολλά αρπακτικά πουλιά.

Παρ' όλα αυτά οι σχέσεις που δεν επεκτείνονται πέρα από τα όρια της οικογένειας έχουν σχετικά μικρή σημασία στην περίπτωσή μας, ακόμα περισσότερο επειδή γνωρίζουμε ότι πολλές σχέσεις έχουν συνολικότερους και ευρύτερους στόχους, όπως το κυνήγι, την αλληλοπροστασία, ακόμα και την απόλαυση της ζωής. Ο Οντιμπόν έχει ήδη αναφέρει ότι οι αετοί περιστασιακά συμμαχούν για να κυνηγήσουν, και η παραστατική περιγραφή του δύο αμερικανικών αετών, αρσενικού και θηλυκού, που κυνηγούσαν στον Μισισιπή είναι πασίγνωστη. Αλλά μία από τις πιο περιεκτικές περιγραφές ανήκει στον Σιεβέρτσοφ. Ενώ μελετούσε την πανίδα στις ρωσικές στέπες, είδε κάποτε έναν αετό ενός είδους που ζει κανονικότατα σε ομάδες (λευκόκερκος αετός – Haliaeetus albicilla) να υψώνεται ψηλά στον αέρα· για μισή ώρα διέγραφε κύκλους σιωπηλός, όταν ξαφνικά ακούστηκε η διαπεραστική φωνή του. Στην κραυγή του σύντομα απάντησε αυτή ενός άλλου αετού που τον πλησίασε, και ακολούθησε και τρίτος και τέταρτος κ.ο.κ., μέχρι που συναθροίστηκαν εννιά ή δέκα και σύντομα εξαφανίστηκαν. Το ίδιο απόγευμα ο Σιεβέρτσοφ πήγε στην περιοχή όπου προηγουμένως είχε δει τους αετούς να πετάνε· καλυμμένος πίσω από μια κυματιστή πτυχή της στέπας, τους πλησίασε και ανακάλυψε ότι είχαν συγκεντρωθεί γύρω από το πτώμα ενός αλόγου.

Οι γηραιότεροι, που κατά κανόνα αρχίζουν πρώτοι να γευματίζουν –όπως επιβάλλουν οι κανόνες τις ευπρέπειας–, κάθονταν ήδη στις παρυφές της περιοχής και φύλαγαν σκοπιά, ενώ οι νεότεροι συνέχιζαν να γευματίζουν, περικυκλωμένοι από κουρούνες. Από αυτήν και ανάλογες παρατηρήσεις ο Σιεβέρτσοφ συμπέρανε ότι οι αετοί αυτοί συνεργάζονται για να κυνηγήσουν· όταν όλοι έχουν ήδη φτάσει πολύ ψηλά και έχουν τη δυνατότητα, αν συγκροτούν δεκάδα, να κατοπτεύουν μια περιοχή τουλάχιστον είκοσι πέντε τετραγωνικών χιλιομέτρων, μόλις κάποιος ανακαλύψει κάτι, ειδοποιεί τους υπόλοιπους.[13] Φυσικά μπορεί να ειπωθεί ως αντεπιχείρημα ότι μια απλή, ενστικτώδης κραυγή του πρώτου αετού, ή ακόμα και οι κινήσεις του, θα είχαν το ίδιο αποτέλεσμα, να οδηγήσουν δηλαδή αρκετούς αετούς στη λεία. Αλλά στην προκειμένη περίπτωση υπάρχουν ακράδαντα στοιχεία που μας πείθουν να κλίνουμε προς την αλληλοενημέρωση, καθώς συγκεντρώνονται δέκα αετοί και μετά εφορμούν στη λεία. Και ο Σιεβέρτσοφ είχε αργότερα αρκετές ευκαιρίες να επιβεβαιώσει ότι οι λευκόκερκοι αετοί πάντα συγκεντρώνονται σε ομάδες για να καταβροχθίσουν ένα πτώμα, και ότι μερικοί από αυτούς (πρώτα οι νεότεροι) πάντα κρατούν σκοπιά, ενώ οι άλλοι τρώνε. Στην πραγματικότητα ο αετός αυτός –ένας από τους πιο ατρόμητους και ικανούς κυνηγούς– είναι γενικά ένα πτηνό που ζει σε ομάδες, και ο Μπρεμ υποστηρίζει ότι, όταν είναι σε συνθήκες σκλαβιάς, πολύ σύντομα συνδέεται με τους φύλακές του.

Η κοινωνικότητα είναι κοινό χαρακτηριστικό πολλών αρπακτικών πτηνών. Ο βραζιλιάνικος ψαλιδάρης, ένας από τους πιο αδιάντροπους και ύπουλους ληστές, είναι παράλληλα ένα πολύ κοινωνικό πουλί. Ο Δαρβίνος και άλλοι φυσιοδίφες έχουν περιγράψει τους κυνηγετικούς του συλλόγους, και είναι γεγονός ότι, όταν η λεία του είναι πλούσια, καλεί πέντε ή έξι συντρόφους του για να τη μεταφέρουν. Έπειτα από μια κουραστική μέρα, όταν τα πτηνά αυτά αποσύρονται για να αναπαυθούν σε δέντρα ή σε θάμνους, πάντα μαζεύονται σε ομάδες, μερικές φορές έχοντας διασχίσει αποστάσεις δέκα ή και περισσότερων χιλιομέτρων για να συναντηθούν, κι άλλες φορές έχοντας τη συντροφιά και άλλων ορνέων, κυρίως περκνόπτερων – «των αληθινών τους φίλων», όπως λέει και ο Ντ'Ορμπινύ. Σε μια άλλη ήπειρο, στις τρανσκασπιανές ερήμους, τα όρνεα έχουν επίσης τη συνήθεια, σύμφωνα με τον Ζαρούντνι (Zarudnyi), να φωλιάζουν ομαδικά. Ο κοινωνικός γύπας, ένας από τους πιο ρωμαλέους γύπες, πήρε ακριβώς το όνομά του

από την αγάπη του για την κοινωνική συναναστροφή. Τα όρνεα αυτά ζουν σε πολυπληθείς ομάδες και εμφανώς απολαμβάνουν την κοινωνική ζωή. Αθλούνται ομαδικά, για παράδειγμα, στις ψηλές πτήσεις. «Η ατμόσφαιρα ανάμεσά τους είναι πολύ φιλική», λέει ο Λε Βαγιάν, «έχει τύχει να συναντήσω μέχρι και τρεις φωλιές μέσα στην ίδια σπηλιά».[14] Οι γύπες ουρουμπού της Βραζιλίας είναι εξίσου, αν όχι ίσως και περισσότερο, κοινωνικοί με τα χαβαρόνια.[15] Οι μικροί ασπροπάρηδες διαμορφώνουν στενούς φιλικούς δεσμούς. Παίζουν στον αέρα ομαδικά, συγκεντρώνονται για να περάσουν μαζί τη νύχτα και το πρωί ξεκινάνε να αναζητήσουν την τροφή τους, και ποτέ δεν ξεσπά η παραμικρή διαμάχη ανάμεσά τους. Όλα αυτά επιβεβαιώνονται από τον Μπρεμ, ο οποίος είχε πάρα πολλές ευκαιρίες να παρατηρήσει τη ζωή τους. Στα δάση της Βραζιλίας συναντάμε επίσης μεγάλες ομάδες κοκκινόλαιμων γερακιών. Και το βραχοκιρκίνεζο (Tinnunculus cenchris), αφού έχει πια εγκαταλείψει την Ευρώπη και έχει φτάσει το χειμώνα στα λιβάδια και τα δάση της Ασίας, συγκροτεί πολυπληθείς κοινωνίες. Στις στέπες της νότιας Ρωσίας είναι (ή μάλλον ήταν) τόσο κοινωνικό, που ο Νόρντμαν (Nordmann) το εντόπισε σε ομάδες, μαζί με άλλα γεράκια (Falco tinnunculus, Falco oesulon και Falco subbuteo). Μαζεύονται κάθε απόγευμα, όταν ο καιρός το επιτρέπει, και απολαμβάνουν την άθλησή τους μέχρι αργά το βράδυ. Ξεκινούν όλα μαζί ταυτόχρονα, σε μια μάλλον ευθεία γραμμή, προς κάποιο καθορισμένο σημείο, και, αφού φτάσουν εκεί, αμέσως γυρνούν με τον ίδιο σχηματισμό, για να επαναλάβουν την ίδια πτήση.[16]

Όλων των ειδών τα πουλιά πραγματοποιούν πτήσεις σε σμήνη μόνο και μόνο για να την απόλαυσή τους. «Ιδιαίτερα στην περιφέρεια Χάμπερ», γράφει ο Τσαρλς Ντίξον (Charles Dixon), «στις ελώδεις περιοχές, εμφανίζονται συχνά προς τα τέλη Αυγούστου τεράστια σμήνη λασποσκαλίθρες και παραμένουν εκεί για να διαχειμάσουν. [...] Οι κινήσεις αυτών των πουλιών παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ένα τεράστιο σμήνος απλώνεται ή συσπειρώνεται με την ακρίβεια εκπαιδευμένων μαχητών. Μέσα στις ομάδες τους βρίσκονται ανάκατα κάμποσα άλλα πετούμενα που αναλαμβάνουν τα δικά τους προσωρινά καθήκοντα, μεταξύ αυτών λευκοσκαλίθρες και αμμοσφυριχτές».[17]

Θα ήταν μάλλον αδύνατο να απαριθμήσουμε εδώ τους αμέτρητους τρόπους με τους οποίους συνεργάζονται τα πτηνά για να κυνηγήσουν· αλλά αξίζει να γίνει αναφορά στις ομάδες που συγκρο-

τούν οι πελεκάνοι για να ψαρέψουν, γιατί στην περίπτωση αυτή τα αδέξια αυτά πτηνά επιδεικνύουν αξιοθαύμαστη τάξη και ευφυΐα. Συγκεντρώνονται σε πολυπληθείς ομάδες και, αφού έχουν επιλέξει τον κατάλληλο κόλπο, σχηματίζουν ένα ευρύ ημικύκλιο αντικριστά στην ακτή και, βουτώντας προς την κατεύθυνση της ακτής, στενεύουν προοδευτικά το άνοιγμα, πιάνοντας όλα τα ψάρια που έχουν παγιδευτεί μέσα στον κύκλο. Σε στενούς ποταμούς και κανάλια χωρίζονται μάλιστα σε δύο ομάδες, καθεμία από τις οποίες οργανώνεται σε ένα ημικύκλιο, και βουτάνε ταυτόχρονα για να συναντήσει η μια την άλλη, ακριβώς όπως δύο ομάδες αντρών σέρνουν δύο μακριά δίχτυα για να πιάσουν όλα τα ψάρια που βρίσκονται μέσα σ' αυτά, καθώς η μία ομάδα πλησιάζει προς την άλλη. Όταν νυχτώνει, επιστρέφουν στους χώρους όπου αναπαύονται –που είναι καθορισμένοι για κάθε σμήνος–, και κανείς δεν τους έχει δει ποτέ να μάχονται για την κατοχή του κόλπου ή της περιοχής ανάπαυσής τους. Στη Νότια Αμερική συγκεντρώνονται σμήνη των 40.000 ή 50.000. Μερικοί απολαμβάνουν τον ύπνο, ενώ άλλοι κρατούν σκοπιά και άλλοι πάλι πηγαίνουν να ψαρέψουν.[18]

Τέλος, θα ήμουν άδικος απέναντι στα κοινά σπουργίτια, που γενικά έχουν τόσο κακολογηθεί, αν δεν ανέφερα πόσο πιστά το καθένα απ' αυτά μοιράζεται με όλα τα μέλη της κοινωνίας στην οποία ανήκει οποιοδήποτε κομμάτι τροφής τυχαίνει ν' ανακαλύψει. Αυτό το γνώριζαν οι Έλληνες, και έχει περάσει στην ιστορία το περιστατικό με έναν Έλληνα ρήτορα που κάποτε παρατήρησε (παραθέτω από μνήμης): «Ενώ κουβεντιάζω μαζί σας, ένα σπουργίτι έχει έρθει να πει στα υπόλοιπα σπουργίτια ότι ενός σκλάβου τού έπεσε ένα σακί καλαμπόκι στο έδαφος, και πάνε όλα να φάνε από τους σπόρους».[19] Κι ακόμα περισσότερο χαίρομαι που ανακαλύπτω αυτό το παλιό σχόλιο σε ένα μικρό πρόσφατο βιβλίο του κυρίου Γκάρνεϋ (Gurney), που δεν αμφιβάλλει ότι τα σπουργίτια πάντα πληροφορούν το ένα το άλλο για το πού υπάρχει τροφή για να κλέψουν. Πράγματι, τα σπουργίτια διατηρούν επιμελώς την περιοχή τους απρόσβλητη από τις εισβολές ξένων· γι' αυτό και τα σπουργίτια του Κήπου του Λουξεμβούργου, στο Παρίσι, πολεμούν σκληρά όλα τα άλλα σπουργίτια που μπορεί να επιθυμήσουν να απολαύσουν τη βόλτα τους στον κήπο. Αλλά στο πλαίσιο των δικών τους κοινωνιών αλληλο-υποστηρίζονται, παρόλο που περιστασιακά θα σημειωθούν μερικοί διαπληκτισμοί ανάμεσα και στους καλύτερους φίλους.

Δε χρειάζονται περισσότερα παραδείγματα, διότι το ψάρεμα και το ομαδικό γεύμα είναι πολύ συνηθισμένα στον κόσμο των πτηνών, και αυτό θα πρέπει να θεωρείται βεβαιωμένο γεγονός. Αυταπόδεικτο είναι επίσης ότι από τέτοιες συνεργασίες προκύπτει μόνο ισχύς. Τα δυνατότερα αρπακτικά πουλιά είναι ανίσχυρα απέναντι στις ενώσεις μικρότερων πτηνών. Ακόμα και οι αετοί –ο φοβερός και τρομερός σταυραετός ή ο αυτοκρατορικός αετός, που έχει τη δύναμη να μεταφέρει στα νύχια του ένα λαγό ή μια νεαρή αντιλόπη– αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τη λεία τους όταν έρθουν αντιμέτωποι με τις ομάδες των «ζητιάνων» ψαλιδάρηδων, που κατά κανόνα κυνηγούν τον αετό μόλις δουν ότι έχει στην κατοχή του μια καλή λεία. Οι ψαλιδάρηδες επίσης κυνηγούν τους γοργόφτερους ψαραετούς για να ληστέψουν τα ψάρια που έχουν πιάσει· αλλά ποτέ κανείς δεν είδε ψαλιδάρηδες να πολεμούν αναμεταξύ τους για την κατοχή της λείας που έκλεψαν. Στο νησί Κεργκελέν ο δόκτωρ Κάους (Coues) είδε καφέ ληστόγλαρους –πρόκειται για τη θαλάσσια όρνιθα, όπως την ξέρουν οι κυνηγοί φώκιας– να καταδιώκουν γλάρους για να τους αναγκάσουν να ξεράσουν την τροφή τους, ενώ, από την άλλη πλευρά, οι γλάροι και τα γλαρόνια συνεργάζονται για να διώξουν τη θαλάσσια όρνιθα μόλις πλησιάζει στις κατοικίες τους, ειδικά κατά την περίοδο που φτιάχνουν τις φωλιές τους.[20] Οι μικρές αλλ' εξαιρετικά γοργόφτερες κι επιδέξιες καλημάνες (Vanellus cristatus) επιτίθενται με τόλμη στα αρπακτικά πουλιά. «Ένα από τα πιο διασκεδαστικά θεάματα είναι να τις βλέπεις να επιτίθενται σε βαρβακίνες, ψαλιδάρηδες, κοράκια και αετούς. Αισθάνεσαι ότι είναι βέβαιες για τη νίκη τους και διαπιστώνεις την οργή του αρπακτικού πουλιού. Σε αυτές τις περιστάσεις οι καλημάνες αλληλο-υποστηρίζονται τέλεια, και το θάρρος τους αυξάνεται όσο αυξάνεται και ο αριθμός τους.[21] Οι Έλληνες έχουν αποδώσει σωστά στην καλημάνα αυτό το όνομα, γιατί πάντοτε προστατεύει άλλα υδρόβια πτηνά από επιθέσεις εχθρών τους. Αλλά ακόμα και οι μικρές λευκοσουσουράδες (Motacilla alba) που βλέπουμε στους κήπους μας και που το μήκος τους δεν ξεπερνάει τα είκοσι εκατοστά αναγκάζουν το ξεφτέρι να εγκαταλείψει το κυνήγι του. «Συχνά θαύμαζα το θάρρος και την επιμονή τους», έγραφε ο γερο-Μπρεμ, «και είμαι πεπεισμένος ότι μόνο το γεράκι θα μπορούσε ποτέ να αιχμαλωτίσει μια σουσουράδα. [...] Όταν μια ομάδα από σουσουράδες έχουν αναγκάσει το αρπακτικό να υποχωρήσει, κάνουν τον αέρα να αντηχεί από τις θριαμβευτικές κραυγές τους και στη συ-

νέχεια χωρίζουν». Συνεπώς συνενώνονται μόνο με το συγκεκριμένο σκοπό να κυνηγήσουν τους εχθρούς τους, ακριβώς όπως όταν ολόκληρος ο φτερωτός πληθυσμός του δάσους ξεσηκώνεται από την «πληροφορία» ότι ένα νυκτόβιο πουλί έκανε την εμφάνισή του κατά τη διάρκεια της ημέρας, και όλα μαζί –αρπακτικά και μικρά ακίνδυνα ωδικά πουλιά– αποφασίζουν να κυνηγήσουν τον ξένο και να τον αναγκάσουν να επιστρέψει στην κρυψώνα του.

Πόσο τεράστια είναι η διαφορά ανάμεσα στη δύναμη ενός ψαλιδάρη ή ενός γερακιού, και τόσο μικρών πουλιών όπως η σουσουράδα του αγρού. Κι όμως, αυτά τα μικρά πουλιά, με την κοινή δράση τους και το θάρρος τους, αποδεικνύονται ανώτερα από τους ισχυρότερους και οπλιομένους ληστές! Στην Ευρώπη οι σουσουράδες όχι μόνο κυνηγούν τα αρπακτικά πουλιά που είναι επικίνδυνα, αλλά κυνηγούν και τον ψαραετό «περισσότερο για να διασκεδάσουν παρά για να τον βλάψουν». Ενώ στην Ινδία, σύμφωνα με τη μαρτυρία του δόκτορα Τζέρντον (Jerdon), οι κάργιες κυνηγούν τον αετό-παρία (Milvus migrans) «απλώς και μόνο για να διασκεδάσουν». Ο πρίγκιπας Βιντ (Wied) είδε το βραζιλιάνικο μεγάλο μαύρο αετό (Buteogallus η rubitinga) περικυκλωμένο από αμέτρητα σμήνη τουκάν που τον περιγελούσαν. «Ο αετός συνήθως υπομένει αυτές τις προσβολές πολύ ήσυχα, αλλά πού και πού πιάνει κάποιον από αυτούς τους πλακατζήδες». Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις τα μικρά πουλιά, παρόλο που είναι πολύ κατώτερα σε δύναμη από τα αρπακτικά, αναδεικνύονται ισχυρότερα χάρη στη συντονισμένη δράση τους.[22]

Παρ' όλα αυτά, τα πιο εκπληκτικά αποτελέσματα της κοινωνικής ζωής στην ασφάλεια του ατόμου, στην απόλαυση της ζωής και στην εξέλιξη των διανοητικών του ικανοτήτων εντοπίζονται κυρίως σε δύο μεγάλες οικογένειες πτηνών, τους πελαργούς και τους παπαγάλους. Οι πελαργοί είναι εξαιρετικά κοινωνικοί και αναπτύσσουν άριστες σχέσεις όχι μόνο με τα ομοειδή τους πτηνά, αλλά και με τα περισσότερα υδρόβια πτηνά. Η προνοητικότητά τους είναι πραγματικά αξιοθαύμαστη, καθώς και η ευφυΐα τους: Διερευνούν ταχύτατα τις νέες συνθήκες και προσαρμόζονται ανάλογα. Οι φρουροί τους πάντα προστατεύουν το υπόλοιπο σμήνος όταν γευματίζει ή ξεκουράζεται, και οι κυνηγοί γνωρίζουν πολύ καλά πόσο δύσκολο είναι να τους πλησιάσουν. Αν άνθρωπος κατορθώσει να τους αιφνιδιάσει, ποτέ δε

θα επιστρέψουν στο ίδιο σημείο χωρίς να στείλουν πρώτα έναν ανιχνευτή και στη συνέχεια ανιχνευτική ομάδα. Και όταν η ομάδα αυτή επιστρέψει και αναφέρει ότι δεν υπάρχει κανένας κίνδυνος, μια δεύτερη ομάδα ανιχνευτών εξορμά για να επιβεβαιώσει την πρώτη αναφορά, προτού μετακινηθεί όλο το σμήνος. Οι πελαργοί συνάπτουν πραγματική φιλία με τα συγγενικά τους είδη. Και όταν αιχμαλωτιστούν, δεν υπάρχει πουλί, με εξαίρεση τον επίσης κοινωνικό και ιδιαίτερα ευφυή παπαγάλο, που να γίνεται καλύτερος φίλος του ανθρώπου. «Βλέπει τον άνθρωπο όχι σαν αφέντη αλλά σαν φίλο, και προσπαθεί να το δείξει», συμπεραίνει ο Μπρεμ από προσωπική πείρα. Ο πελαργός βρίσκεται σε διαρκή εγρήγορση από νωρίς το πρωί μέχρι αργά το βράδυ· αλλά αφιερώνει μόνο μερικές ώρες το πρωί στο έργο της αναζήτησης της τροφής του, κυρίως λαχανικών. Όλο το υπόλοιπο της ημέρας αφιερώνεται στην κοινωνική δραστηριότητα. «Μαζεύει μικρά κομμάτια ξύλου ή μικρές πέτρες, τις πετάει στον αέρα και προσπαθεί να τις πιάσει· λυγίζει το λαιμό του, ανοίγει τα φτερά του, χορεύει, πηδάει, τρέχει τριγύρω και προσπαθεί να επιδείξει με κάθε τρόπο την καλή πνευματική του διάθεση, και είναι πάντα όμορφος και χαριτωμένος».[23] Εφόσον ζει σε ομάδες, δεν έχει σχεδόν καθόλου εχθρούς, και ο Μπρεμ, παρόλο που περιστασιακά είδε μερικούς από αυτούς να έχουν πιαστεί από κροκόδειλους, έγραψε ότι, εκτός από τους κροκόδειλους, δεν ήξερε άλλους εχθρούς του πελαργού. Τους αποφεύγει όλους με την παροιμιώδη προσοχή του· και φτάνει τις περισσότερες φορές σε πολύ βαθιά γεράματα. Δεν είναι λοιπόν παράδοξο που ο πελαργός δε χρειάζεται να αφήσει πολλά μικρά για να διαιωνιστεί το είδος· συνήθως δε γεννάει παρά δύο αυγά. Όσον αφορά την ανώτερη ευφυΐα του, αρκεί να πούμε ότι όλοι οι μελετητές ομόφωνα αναγνωρίζουν ότι οι διανοητικές του ικανότητες θυμίζουν έντονα αυτές του ανθρώπου.

Το άλλο ιδιαίτερα κοινωνικό πτηνό, ο παπαγάλος, στέκεται ως γνωστόν στην κορυφή του φτερωτού βασιλείου λόγω της ανεπτυγμένης ευφυΐας του. Ο Μπρεμ έχει συνοψίσει τόσο αξιοθαύμαστα τον τρόπο ζωής του παπαγάλου, ώστε το καλύτερο που έχω να κάνω είναι να μεταφράσω το ακόλουθο απόσπασμα:

> Ζουν σε αμέτρητες κοινωνίες και πολυπληθείς ομάδες, με εξαίρεση την εποχή του ζευγαρώματος. Διαλέγουν ένα μέρος στο δάσος για να εγκατασταθούν, και από τότε ξεκινούν κάθε πρωί για τις κυνηγετικές

αποστολές τους. Τα μέλη κάθε ομάδας παραμένουν πιστά δεμένα το ένα στο άλλο και μοιράζονται τις καλές και τις κακές συγκυρίες. Όλοι μαζί συγκεντρώνονται το πρωί σε έναν αγρό, έναν κήπο ή ένα δέντρο για να φάνε φρούτα. Εγκαθιστούν φρουρούς για να διαφυλάττουν την ασφάλεια όλης της ομάδας και είναι προσεκτικοί στις προειδοποιήσεις τους. Σε περίπτωση κινδύνου, όλοι σκορπίζονται βοηθώντας ο ένας τον άλλο, και όλοι ταυτόχρονα επιστρέφουν στον τόπο ανάπαυσής τους. Με λίγα λόγια, ζουν πάντα ενωμένοι.

Επίσης απολαμβάνουν τη συναναστροφή και με άλλα πουλιά. Στην Ινδία οι καρακάξες και τα κοράκια διανύουν πολλά χιλιόμετρα για να περάσουν τη νύχτα μαζί με τους παπαγάλους στις συστάδες των μπαμπού. Όταν οι παπαγάλοι αρχίζουν το κυνήγι, επιδεικνύουν θαυμάσια ευφυΐα, προνοητικότητα και προσαρμοστικότητα. Ας πάρουμε για παράδειγμα μια ομάδα λευκών κακαντού από την Αυστραλία. Πριν αρχίσουν να λεηλατούν έναν αγρό με καλαμπόκι, στέλνουν μια ανιχνευτική ομάδα, η οποία καταλαμβάνει τα ψηλότερα δέντρα στις παρυφές του, ενώ άλλοι ανιχνευτές κουρνιάζουν στα δέντρα ανάμεσα στον αγρό και το δάσος και μεταδίδουν τα σήματα. Αν η αναφορά είναι «Όλα καλά», μια ομάδα θα χωριστεί από το σμήνος, θα πραγματοποιήσει μια πτήση και στη συνέχεια θα κατευθυνθεί προς τα δέντρα που βρίσκονται πλησιέστερα στον αγρό. Επίσης θα εξερευνήσουν εξονυχιστικά τη γύρω περιοχή, και μόνο τότε θα δώσουν το σήμα για γενική προέλαση, με το οποίο όλο το σμήνος ξεκινά ταυτόχρονα και λεηλατεί τον αγρό αστραπιαία. Οι Αυστραλοί δυσκολεύονται πολύ να αντιμετωπίσουν την προνοητική συμπεριφορά των παπαγάλων. Αλλά αν ο άνθρωπος καταφέρνει με την τεχνική και τον εξοπλισμό του να σκοτώσει μερικούς από αυτούς, τα κακαντού έχουν γίνει τόσο προσεκτικά και τόσο προνοητικά, ώστε ματαιώνουν όλα τα στρατηγήματά του.[24]

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κοινωνική ζωή είναι αυτή που καθιστά τους παπαγάλους ικανούς να πετύχουν αυτό το ιδιαίτερα υψηλό, σχεδόν ανθρώπινο, επίπεδο νοημοσύνης και συναισθημάτων για τα οποία διακρίνονται. Η υψηλή τους νοημοσύνη έχει παρακινήσει τους καλύτερους φυσιοδίφες να χαρακτηρίσουν ορισμένα είδη, και κυρίως τον γκρίζο παπαγάλο, ως το «πουλί-άνθρωπο». Και για να σκιαγραφήσουμε τους μεταξύ τους δεσμούς, αρκεί να πούμε ότι, όταν ένας κυνηγός σκοτώσει έναν παπαγάλο, οι άλλοι παπαγάλοι πετούν πάνω από το πτώμα του συντρόφου τους με κραυγές και παρά-

πονο, και «πέφτουν και οι ίδιοι θύματα της φιλίας τους», όπως είπε και ο Οντιμπόν. Και όταν δύο αιχμάλωτοι παπαγάλοι έχουν συνάψει φιλία, και ας ανήκουν σε διαφορετικά είδη, αν ο ένας από τους δύο τύχει να πεθάνει, σύντομα θα πεθάνει και ο άλλος από πένθος και θλίψη. Είναι φανερό ότι στις κοινωνίες τους απολαμβάνουν απείρως περισσότερη προστασία απ' όση θα τους παρείχαν τα πιο εξελιγμένα ράμφη ή νύχια. Πολύ λίγα πουλιά τολμούν να επιτεθούν στους παπαγάλους, εκτός κι αν είναι πολύ μικροί, και ο Μπρεμ έχει απόλυτο δίκιο όταν λέει ότι οι παπαγάλοι, καθώς επίσης και οι πελαργοί και οι πίθηκοι που ζουν σε ομάδες, δεν έχουν άλλο εχθρό εκτός από τον άνθρωπο· και προσθέτει: «Το πιθανότερο είναι ότι οι μεγάλοι παπαγάλοι πεθαίνουν συχνότερα από γηρατειά παρά από τα νύχια των εχθρών». Μόνο ο άνθρωπος, εξαιτίας της ακόμα πιο ανώτερης ευφυΐας του και του εξοπλισμού του, που επίσης οφείλονται στη συνεργασία, πετυχαίνει τη μερική εξολόθρευσή τους. Συνεπώς η μακροζωία τους θα μπορούσε να παρουσιαστεί ως αποτέλεσμα της κοινωνικής τους ζωής. Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για την αξιοθαύμαστη μνήμη τους, της οποίας η εξέλιξη θα πρέπει επίσης να ευνοείται από την κοινωνική ζωή και τη μακροζωία που συνοδεύεται από την πλήρη άσκηση των σωματικών και πνευματικών τους δεξιοτήτων μέχρι τα βαθιά τους γεράματα.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, ο πόλεμος του ενός εναντίον όλων δεν είναι ο νόμος της φύσης. Η αλληλοβοήθεια είναι εξίσου νόμος της φύσης όσο και η διαμάχη· και αυτός ο νόμος θα γίνει ακόμα πιο σαφής όταν θα αναλύσουμε και κάποιες άλλες σχέσεις πτηνών, καθώς και αυτές των θηλαστικών. Ορισμένες ενδείξεις για τη σπουδαιότητα του νόμου της αλληλοβοήθειας στην εξέλιξη του ζωικού βασιλείου έχουν ήδη δοθεί στις προηγούμενες σελίδες· αλλά το νόημά τους θα φανεί καλύτερα όταν, αφού θα έχουν δοθεί μερικά ακόμα παραδείγματα, θα μπορέσουμε να συναγάγουμε από αυτά τα συμπεράσματά μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΥΟ



Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΖΩΩΝ

(συνέχεια)

Αποδημίες των πτηνών – Συνεργασία για την ανατροφή των νεοσσών – Κοινωνίες κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου – Θηλαστικά, μικρός αριθμός αντικοινωνικών ζώων – Συνεργασία λύκων, λιονταριών κτλ. για το κυνήγι – Κοινωνίες τρωκτικών, μηρυκαστικών, πιθήκων – Αλληλοβοήθεια στον αγώνα για επιβίωση – Τα επιχειρήματα του Δαρβίνου που αποδεικνύουν την ύπαρξη του αγώνα για επιβίωση εντός του είδους – Φυσικός έλεγχος του υπερπληθυσμού – Υποτιθέμενη εξολόθρευση των ενδιάμεσων δεσμών – Η εξάλειψη του ανταγωνισμού στη φύση

ΟΤΑΝ ΜΠΑΙΝΕΙ η άνοιξη στην εύκρατη ζώνη, μυριάδες πτηνά που είχαν διασκορπιστεί στις θερμότερες περιοχές του νότου το χειμώνα συγκεντρώνονται σε αναρίθμητες ομάδες και, γεμάτα χαρά και ζωντάνια, σπεύδουν βόρεια για να μεγαλώσουν τα μικρά τους. Κάθε θάμνος μας, κάθε άλσος, κάθε παραθαλάσσιος γκρεμός και κάθε λίμνη της βόρειας Αμερικής, της βόρειας Ευρώπης και της βόρειας Ασίας αυτή την εποχή του χρόνου μάς αφηγούνται τι σημαίνει για τα πτηνά η αλληλοβοήθεια· πόση δύναμη, ενέργεια και προστασία προσφέρει ακόμα και στον πιο αδύναμο και ανυπεράσπιστο ζωντανό οργανισμό. Ας πάρουμε για παράδειγμα μία από τις αναρίθμητες λίμνες της ρωσικής και της σιβηρικής στέπας. Οι όχθες της κατοικούνται από μυριάδες υδρόβια πτηνά που ανήκουν τουλάχιστον σε μια εικοσάδα διαφορετικών ειδών, και όλα ζουν απολύτως ειρηνικά και αλληλοπροστατεύονται.

> Πολλές εκατοντάδες μέτρα από την όχθη, ο ορίζοντας ασπρίζει από γλάρους και γλαρόνια, όπως από τις νιφάδες του χιονιού τις χειμωνιάτικες μέρες. Χιλιάδες σφυριχτές και αμμοδρόμοι τρέχουν στην όχθη αναζητώντας την τροφή τους, κελαηδώντας, διασκεδάζοντας.

Ακόμα πιο πέρα, σχεδόν σε κάθε κύμα λικνίζεται μια πάπια, ενώ ψηλότερα παρατηρούμε σμήνη από πάπιες κασάρκι. Η ζωή γύρω παντού οργιάζει.[1]

Και εδώ υπάρχουν οι ληστές – οι δυνατότεροι, οι πιο ύπουλοι, αυτοί που «είναι οργανωμένοι αποκλειστικά για να λεηλατούν». Και μπορείς να ακούσεις τις πεινασμένες, εξαγριωμένες, θλιβερές φωνές τους καθώς για πολλές ώρες καιροφυλακτούν για να αρπάξουν από αυτό το σύνολο των ζωντανών οργανισμών το ζώο που ίσως βρεθεί απροστάτευτο. Μόλις όμως πλησιάσουν, οι πολλοί εθελοντές φρουροί ειδοποιούν με σήματα για την εμφάνισή τους και εκατοντάδες γλάροι και γλαρόνια αναλαμβάνουν να καταδιώξουν το ληστή. Ο τελευταίος, λυσσασμένος από την πείνα, γρήγορα εγκαταλείπει τα συνήθη μέτρα προφύλαξής του: Ξαφνικά ορμά μέσα στο σμήνος των πουλιών. Αλλά αναγκάζεται και πάλι να υποχωρήσει, καθώς δέχεται επίθεση απ' όλες τις πλευρές. Απελπισμένος, πέφτει πάνω στις αγριόπαπιες· αλλά τα έξυπνα, κοινωνικά αυτά ζώα ταχύτατα συγκεντρώνονται και διαφεύγουν πετώντας αν βρίσκονται αντιμέτωπα μ' έναν αλιάετο, ή βουτούν στη λίμνη αν τους επιτίθεται γεράκι, ή σηκώνουν ένα σύννεφο με το νερό της λίμνης και παραπλανούν τον επιτιθέμενο αν αυτός είναι ψαλιδάρης.[2] Και ενώ η ζωή εξακολουθεί να οργιάζει στις όχθες της λίμνης, ο ληστής απομακρύνεται με κραυγές οργής και παραμονεύει για κάποιο ψοφίμι ή για κάποιο νεαρό πτηνό ή ποντίκι του αγρού που δεν έχει συνηθίσει να υπακούει στις προειδοποιήσεις των συντρόφων του. Αντιμέτωπος μ' αυτή την ακμάζουσα ζωή, ο πάνοπλος ληστής θα πρέπει να αρκείται στα απομεινάρια της.

Ακόμα βορειότερα, στα αρχιπέλαγα του αρκτικού κύκλου:

> ... μπορούμε να δούμε, κατά μήκος των ακτών και για πολλά χιλιόμετρα, ότι όλες οι κορυφές, οι γκρεμοί και οι πλαγιές των βουνών, σε ύψος 60-150 μέτρων, είναι κυριολεκτικά καλυμμένες από θαλασσοπούλια, των οποίων τα λευκά στήθη προβάλλουν πάνω στους φαιόχρωμους βράχους και τους κάνουν να μοιάζουν ψεκασμένοι με ασβέστη. Η περιοχή είναι, που λέει ο λόγος, πηγμένη στα πουλιά.[3]

Το καθένα από αυτά τα «βουνά πτηνών» είναι μια ζωντανή απεικόνιση της αλληλοβοήθειας, καθώς και της ατέλειωτης ποικιλίας χαρακτήρων, ατομικών και συγκεκριμένων, που απορρέει από την κοινωνική ζωή. Ο στρειδοφάγος είναι ονομαστός για την ετοιμότητά

του να επιτεθεί σε αρπακτικά πουλιά. Το οχθοτούρλι είναι γνωστό για την εγρήγορσή του, και έτσι συχνά γίνεται αρχηγός των πιο νωθρών πουλιών. Ο χαλικοκυλιστής, όταν καλύπτεται από συντρόφους του που ανήκουν σε πιο δραστήρια είδη, είναι μάλλον δειλός· αλλά, όταν βρίσκεται με μικρότερα πουλιά, αναλαμβάνει την προστασία τους. Εδώ ζουν επίσης και οι επιβλητικοί κύκνοι, και πιο πέρα οι εξαιρετικά κοινωνικοί τριδάκτυλοι γλάροι, μεταξύ των οποίων πολύ σπάνια ανακύπτουν διαμάχες –κι όταν ανακύπτουν, είναι πολύ σύντομες–, τα συμπαθέστατα λεπτόραμφα αρκτικά θαλασσοπούλια, που συνεχώς χαϊδεύουν το ένα το άλλο, η εγωίστρια θαλάσσια χήνα, που έχει υπό την προστασία της τα ορφανά ενός νεκρού συντρόφου της· και δίπλα της κάποιο άλλο θηλυκό που υιοθετεί τα ορφανά οποιουδήποτε και κολυμπά περικυκλωμένη από πενήντα ή εξήντα νεαρά πτηνά, τα οποία φροντίζει σαν να ήταν όλα δικά της. Δίπλα στους πιγκουίνους, που κλέβουν ο ένας τα αυγά του άλλου, ζουν οι βουνοσφυριχτές, των οποίων οι συγγενικοί δεσμοί είναι τόσο «γοητευτικοί και συγκινητικοί», που ακόμα και μανιώδεις κυνηγοί αποφεύγουν να χτυπήσουν θηλυκό περικυκλωμένο από τα μικρά του, ή η πουπουλόπαπια, ένα είδος του οποίου πολλά θηλυκά κουρνιάζουν μαζί στην ίδια φωλιά (όπως και της βελουδόπαπιας ή της πάπιας κοράγια της σαβάνας), και τα λαμ, που βρίσκουν μια θέση διαδοχικά σε διαφορετικά κοπάδια. Η φύση είναι η ίδια η ποικιλία, αφού περιλαμβάνει όλες τις πιθανές μορφές χαρακτήρων, από τις κατώτερες έως τις ανώτερες· και αυτός είναι ο λόγος που δεν της ταιριάζει κανενός είδους γενίκευση. Ακόμα περισσότερο, κανείς δεν μπορεί να την κρίνει από τη σκοπιά της ηθικής φιλοσοφίας, από τη στιγμή που και οι ίδιες οι απόψεις των ηθικών φιλοσόφων απορρέουν –ασυνείδητα ως επί το πλείστον– από την παρατήρηση της φύσης.

Η σύσταση ομάδων από τα πουλιά όταν φτιάχνουν τις φωλιές τους είναι ένα τόσο διαδεδομένο και γνώριμο φαινόμενο, που δε χρειάζεται να δώσουμε περισσότερα παραδείγματα. Τα δέντρα μας στεφανώνονται από φωλιές κοράκων· οι φράχτες μας είναι γεμάτοι από φωλιές μικρότερων πουλιών· τα χελιδόνια βρίσκουν καταφύγιο στα αγροτόσπιτα, και εκατοντάδες νυκτόβια πουλιά στους παλιούς πύργους. Μπορούμε να γράψουμε σελίδες επί σελίδων για την ειρήνη και την αρμονία που διέπει όλες αυτές τις συνεργατικές φροντίδες για το χτίσιμο της φωλιάς. Είναι επίσης προφανές ότι έτσι τα πιο αδύναμα πουλιά προσφέρουν προστασία το ένα στο άλλο. Ο εξέχων

μελετητής δόκτωρ Κάους παρατήρησε, για παράδειγμα, χελιδόνια του είδους Petrochelidon pyrrhonota που φωλιάζουν σε μέρη που γειτονεύουν με τις φωλιές γερακιών του είδους Falco polyargus. Το γεράκι συχνά φωλιάζει λοιπόν στην κορυφή των πέτρινων αυτών «μιναρέδων» που είναι τόσο συνηθισμένοι στα κάνιον του Κολοράντο, ενώ μια ομάδα χελιδονιών φωλιάζει ακριβώς από κάτω. Τα μικρά φιλειρηνικά πουλιά δε φοβούνται τον άρπαγα γείτονά τους· ποτέ δεν τον αφήνουν να πλησιάσει την αποικία τους. Αμέσως τον περικυκλώνουν και τον καταδιώκουν, αναγκάζοντάς τον να τραπεί σε φυγή.[4]

Η κοινωνική ζωή δεν τελειώνει μαζί με την περίοδο εγκατάστασης, αλλά λαμβάνει μια νέα μορφή. Τα νεαρά άτομα συγκροτούν νέες κοινωνίες, που κατά κανόνα περιλαμβάνουν αρκετά είδη. Σ' αυτή την περίοδο σκοπός της κοινωνικής ζωής είναι ίδια η κοινωνική ζωή – εν μέρει για λόγους ασφάλειας και εν μέρει για την απόλαυση που προσφέρει. Έτσι βλέπουμε στα δάση μας κοινωνίες νεαρών δεντροτσοπανάκων (Sitta caesia) στις οποίες συμμετέχουν παπαδίτσες, σπίνοι, τρυποφράχτες και μερικοί δρυοκολάπτες.[5] Στην Ισπανία συναντάμε το χελιδόνι σε συντροφιές με βραχοκιρκίνεζα, μυγοχάφτες, ακόμα και περιστέρια. Στην αμερικανική Δύση οι νεαροί κερασφόροι κορυδαλλοί ζουν σε ευρείες κοινωνίες μαζί με έναν άλλο κορυδαλλό, του Σπραγκ, τον κοινό κορυδαλλό, τα σπουργίτια της σαβάνας και μερικά είδη τσιχλονιών και πτηνών του γένους Calcarius.[6] Στην πραγματικότητα θα ήταν πιο εύκολο να περιγράψω τα είδη που ζουν μοναχικά παρά να αναφέρω απλώς ονομαστικά τα είδη που συμμετέχουν στις φθινοπωρινές κοινωνίες νεαρών πουλιών – όχι για να κυνηγήσουν ή να εγκατασταθούν σε φωλιές, αλλά μόνο για να χαρούν την κοινωνική ζωή με παιχνίδια και διασκέδαση, αφού θα έχουν διαθέσει μερικές ώρες της μέρας τους για να εξασφαλίσουν την καθημερινή τροφή τους.

Τέλος, υπάρχει η εύγλωττη επίδειξη αλληλοβοήθειας ανάμεσα στα πτηνά κατά τη διάρκεια της αποδημίας τους, ένα θέμα στο οποίο ούτε καν τολμώ να επεκταθώ. Αρκεί να πω ότι τα πουλιά που έχουν ζήσει επί μήνες σε μικρές ομάδες διασκορπισμένες σε μια ευρύτερη περιοχή συγκεντρώνονται κατά χιλιάδες σε έναν καθορισμένο τόπο αρκετές μέρες πριν ξεκινήσουν και προφανώς ρυθμίζουν τις λεπτομέρειες του ταξιδιού τους. Μερικά είδη μπορεί να αφιερώσουν πολλά απογεύματα σε προπαρασκευαστικές πτήσεις. Όλοι περιμένουν τους αργοπορημένους συγγενείς τους, και τελικά αναχωρούν προς

κάποια προεπιλεγμένη κατεύθυνση –κι αυτό είναι αποτέλεσμα συλλογικής πείρας–, όσοι διαθέτουν μεγάλη αντοχή στην κεφαλή του σμήνους, του οποίου τα μέλη αλληλοβοηθούνται όταν αντιμετωπίζουν δυσκολίες. Ομάδες μικρών και μεγάλων πτηνών πετούν πάνω από θάλασσες, κι όταν επιστρέφουν την επόμενη άνοιξη επανεγκαθίστανται στο ίδιο σημείο και στις περισσότερες περιπτώσεις το καθένα καταλαμβάνει την ίδια φωλιά που είχε χτίσει ή επισκευάσει την προηγούμενη χρονιά.[7]

Το θέμα αυτό είναι τόσο ευρύ, που δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Υπάρχουν τόσες συμπληρωματικές εκδηλώσεις της αλληλοβοήθειας κατά τις περιόδους αποδημίας –καθεμιά από τις οποίες όμως θα απαιτούσε ειδική και συγκεκριμένη μελέτη–, ώστε πρέπει να αποφύγω εδώ να υπεισέλθω σε περισσότερες λεπτομέρειες. Μπορώ μόνο επιτροχάδην να αναφέρω τις αναρίθμητες και γεμάτες ζωντάνια συγκεντρώσεις πτηνών στο ίδιο σημείο κάθε χρόνο, πριν ξεκινήσουν το μακρινό ταξίδι τους στο βορρά ή το νότο, καθώς επίσης και τη συγκέντρωσή τους στο βορρά αφού φτάσουν στους τόπους αναπαραγωγής τους στον ποταμό Γιενισέι ή και στις βόρειες κομητείες της Αγγλίας. Επί πολλές μέρες –καμιά φορά ίσως για ένα μήνα– συνέρχονται καθημερινά για μία ώρα, πριν φύγουν για να αναζητήσουν την τροφή τους, ίσως για να καθορίσουν το σημείο όπου θα χτίσουν τις φωλιές τους.[8] Κι αν κατά τη διάρκεια της αποδημίας τους οι κατοικίες τους καταστραφούν από θύελλα, πτηνά διαφορετικών ειδών θα ενωθούν για να αντιμετωπίσουν την κοινή συμφορά. Τα πτηνά που δεν είναι ακριβώς αποδημητικά, αλλά που κινούνται αργά προς το βορρά ή το νότο, ανάλογα με την εποχή, περιπλανιούνται επίσης σε μεγάλα σμήνη. Δεν αποδημούν μεμονωμένα προκειμένου να εξασφαλίζουν για κάθε άτομο καλύτερη τροφή και το καλύτερο καταφύγιο που θα μπορούσε να βρεθεί σε μια άλλη περιοχή, έτσι πάντα περιμένουν να συγκεντρωθούν όλα μαζί πριν να κινηθούν βόρεια ή νότια, ανάλογα με την εποχή.[9]

Περνώντας τώρα στα θηλαστικά, το πρώτο εντυπωσιακό στοιχείο που παρατηρούμε είναι η συντριπτική αριθμητική υπεροχή των κοινωνικών ειδών έναντι εκείνων των λίγων σαρκοβόρων που δε συγκροτούν κοινωνίες. Τα υψίπεδα, οι αλπικές εκτάσεις και οι στέπες του Παλιού και του Νέου Κόσμου κατακλύζονται από κοπάδια από ελάφια, αντι-

λόπες, γαζέλες, πλατόνια, αγριοβούβαλους, αγριοκάτσικα και αγριοπρόβατα, που όλα είναι ζώα κοινωνικά. Όταν οι πρώτοι Ευρωπαίοι πήγαν να εγκατασταθούν στην Αμερική, διαπίστωσαν ότι οι αγριοβούβαλοι ήταν τόσοι, ώστε έπρεπε να σταματούν όταν ένα κοπάδι διέσχιζε το δρόμο που ακολουθούσαν· η πορεία του τεράστιου κοπαδιού μπορούσε να διαρκέσει δύο ή και τρεις μέρες. Και οι Ρώσοι, όταν κατέκτησαν τη Σιβηρία, ανακάλυψαν τεράστια κοπάδια από ελάφια, αντιλόπες, σκίουρους και άλλα κοινωνικά ζώα· έτσι η ίδια η κατάκτηση της Σιβηρίας απέβη μια κυνηγετική αποστολή που διήρκεσε διακόσια χρόνια. Οι δε θαμνώδεις εκτάσεις της ανατολικής Αφρικής κατακλύζονται ακόμη από κοπάδια από ζέβρες και αντιλόπες.

Μέχρι πριν από μερικά χρόνια –όχι πολλά– οι μικροί χείμαρροι της Βόρειας Αμερικής και της βόρειας Σιβηρίας κατοικούνταν από κάστορες, και μέχρι το 17ο αιώνα οι αποικίες τους ήταν πολυάριθμες και στη βόρεια Ρωσία. Στις πεδινές περιοχές των τεσσάρων μεγάλων ηπείρων ακόμα υπάρχουν αποικίες από ποντίκια, επίγειους σκίουρους, μαρμότες και άλλα τρωκτικά. Στις περιοχές της Ασίας και της Αφρικής που βρίσκονται σε μικρό γεωγραφικό πλάτος, στα δάση ακόμα κατοικούν πολλές οικογένειες ελεφάντων και ρινόκερων, και πολλές κοινωνίες πιθήκων. Πιο βόρεια συναθροίζονται αμέτρητα κοπάδια ταράνδων και πολικών αλεπούδων. Στις ακτές του ωκεανού ζουν κοπάδια από φώκιες και θαλάσσιους ελέφαντες, και στα βαθιά νερά διάφορα κοινωνικά κήτη. Κι ακόμα και στα βάθη του μεγάλου υψιπέδου της κεντρικής Ασίας βρίσκουμε κοπάδια από άγρια άλογα, άγριους γαϊδάρους, άγριες καμήλες και αγριοπρόβατα. Όλα αυτά τα θηλαστικά ζουν σε κοινωνίες και έθνη που καμιά φορά αριθμούν εκατοντάδες χιλιάδες μέλη, αν και τώρα, έπειτα από τρεις αιώνες επικράτησης του πολιτισμού της πυρίτιδας, δε βρίσκουμε παρά τα απομεινάρια των τεράστιων πληθυσμών του παρελθόντος. Πόσο συγκριτικά ισχνός είναι ο αριθμός των σαρκοβόρων! Και επομένως πόσο εσφαλμένη η άποψη αυτών που θεωρούν ότι ο κόσμος των ζώων απαρτίζεται αποκλειστικά από λιοντάρια και ύαινες που μπήζουν τα αιμοσταγή δόντια τους στις σάρκες των θυμάτων τους! Θα ήταν σαν να υποστήριζε κάποιος ότι όλη η ανθρώπινη ζωή δεν είναι τίποτε άλλο από μια διαδοχή πολέμων και σφαγών.

Η συνεργασία και η αλληλοβοήθεια είναι ο κανόνας και στη ζωή των θηλαστικών. Βρίσκουμε κοινωνικές συνήθειες ακόμα και ανάμεσα στα σαρκοβόρα, αν και μπορούμε να διαχωρίσουμε τα αι-

λουροειδή (λιοντάρια, τίγρεις, λεοπαρδάλεις κτλ.) ως μια κατηγορία της οποίας τα μέλη προτιμούν αναμφισβήτητα την απομόνωση από τη συναναστροφή, και πολύ σπάνια τα συναντάμε έστω και σε μικρές ομάδες. Ωστόσο ακόμα και τα λιοντάρια «συνηθίζουν να κυνηγούν ομαδικά».[10] Οι δύο οικογένειες της κιβέττης (Viverridae) και της νυφίτσας (Mustelidae) μπορεί να ζουν μοναχικά, αλλά είναι γεγονός ότι, κατά τη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, η κοινή νυφίτσα ήταν πολύ κοινωνικότερη απ' ό,τι τώρα· μεγάλες ομάδες από νυφίτσες είχαν εντοπιστεί στη Σκοτία και στο καντόνι της Ελβετίας Ουντερβάλντεν. Και όσον αφορά τη μεγάλη οικογένεια των κυνιδών, είναι ονομαστή για την κοινωνικότητά της, και πολλά είδη της είναι ξακουστά για τη συνεργασία τους στο κυνήγι. Πραγματικά, είναι πασίγνωστο ότι οι λύκοι συγκεντρώνονται σε ομάδες για να κυνηγήσουν, και ο Τσούντι (Tschudi) μας άφησε μια θαυμάσια περιγραφή τού πώς σχηματίζουν ένα ημικύκλιο, περικυκλώνουν μια αγελάδα που βόσκει στην πλαγιά ενός βουνού, και τότε εμφανίζονται και, αλυχτώντας επίμονα, την αναγκάζουν να κατρακυλήσει στην άβυσσο.[11] Ο Οντιμπόν στη δεκαετία του 1830 επίσης είδε λύκους του Λαμπραντόρ να κυνηγούν σε αγέλες, και έναν από αυτούς να ακολουθεί κάποιον άνθρωπο ως την καλύβα του και να σκοτώνει τους σκύλους του. Όταν ο χειμώνας είναι δριμύς, οι αγέλες των λύκων αυξάνονται τόσο πολύ σε αριθμό, που γίνονται επικίνδυνες για τις κατοικημένες περιοχές· κάτι τέτοιο συνέβη στη Γαλλία πριν σαράντα πέντε χρόνια. Στις ρωσικές στέπες επιτίθενται στα άλογα μόνο σε ομάδες. Παρ' όλα αυτά πρέπει να δώσουν σκληρές μάχες, στις οποίες τα άλογα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κολ (Kohl), μερικές φορές περνούν στην αντεπίθεση, και σε αυτές τις περιπτώσεις, αν οι λύκοι δεν υποχωρήσουν αμέσως, διατρέχουν τον κίνδυνο να περικυκλωθούν από τα άλογα και να σκοτωθούν από τις οπλές τους. Είναι γνωστό ότι τα κογιότ ενώνονται σε ομάδες των είκοσι ή τριάντα ατόμων για να κυνηγήσουν κάποιο βούβαλο που έχει απομακρυνθεί από το κοπάδι του.[12] Τα τσακάλια, που είναι οι πιο θαρραλέοι και ίσως και οι ευφυέστεροι εκπρόσωποι της οικογένειας των κυνιδών, πάντα κυνηγούν σε αγέλες· έτσι ενωμένα, δεν έχουν λόγο να φοβούνται τα μεγαλύτερα σαρκοβόρα.[13] Όσον αφορά τα άγρια σκυλιά της Ασίας, ο Γουίλιαμσον (Williamson) είδε μεγάλες αγέλες τους να επιτίθενται σε όλα τα μεγαλύτερα ζώα, εκτός από ελέφαντες και ρινόκερους, και να υπερνικούν αρκούδες και τίγρεις. Οι ύαινες πάντα ζουν κοινωνικά, και ο

Κάμινγκ (Cumming) εξαίρει την οργάνωση των κυνηγετικών τους αποστολών. Ακόμα και οι αλεπούδες, που κατά κανόνα ζουν απομονωμένες στις πολιτισμένες χώρες μας, έχουν παρουσιάσει τάσεις συνεργασίας στο κυνήγι.[14] Η πολική αλεπού είναι –ή μάλλον ήταν τον καιρό του Στέλερ (Steller)– ένα από τα πιο κοινωνικά ζώα. Ο αναγνώστης που διαβάζει τις περιγραφές του Στέλερ για τον πόλεμο που κήρυξε στα ευφυή αυτά ζώα το αλήστου μνήμης εκστρατευτικό σώμα στο Μπέρινγκ δεν ξέρει τι να πρωτοθαυμάσει, την εκπληκτική νοημοσύνη των αλεπούδων και την αλληλοβοήθεια που επέδειξαν σκάβοντας για τροφή που σκεπαζόταν κάτω από σωρούς από πέτρες ή φυλασσόταν πάνω σε στύλους (μια αλεπού σκαρφάλωνε στην κορυφή για να πετάξει την τροφή στους συντρόφους της από κάτω), ή τη σκληρότητα του ανθρώπου, που είχε απελπιστεί. Ακόμα και μερικές αρκούδες ζουν κοινωνικά σε περιοχές όπου μπορούν να αποφεύγουν τις παρενοχλήσεις του ανθρώπου. Ο Στέλερ είδε λοιπόν πολλές μαύρες αρκούδες της Καμτσάτκα να ζουν κοπαδιαστά, ενώ περιστασιακά ομάδες συγκροτούν και οι πολικές αρκούδες. Ακόμα και για τα διόλου νοήμονα εντομοφάγα δεν ισχύει συστηματικά η απαξίωση της συνεργασίας.

Τα οπληφόρα, τα μηρυκαστικά και τα τρωκτικά επίσης αλληλοβοηθούνται. Οι σκίουροι είναι σε μεγάλο βαθμό ατομιστές. Ο καθένας χτίζει τη δική του άνετη φωλιά και εξασφαλίζει προμήθειες για τον εαυτό του. Κλίνουν προς την οικογενειακή ζωή, και ο Μπρεμ διαπίστωσε ότι, στις οικογένειες των σκίουρων, δεν υπάρχει μεγαλύτερη χαρά για τα συνομήλικα μικρά σκιουράκια από το να συναντιούνται με τους γονείς τους σε μια απόμερη γωνιά στο δάσος. Κι όμως, διατηρούν επίσης κοινωνικές σχέσεις. Οι κάτοικοι κάθε ξεχωριστής φωλιάς διατηρούν στενή επαφή και, όταν ελαττωθεί η τροφή στο δάσος όπου κατοικούν, μεταναστεύουν ομαδικά. Οι δε μαύροι σκίουροι φημίζονται για την κοινωνικότητά τους. Αφιερώνουν κάθε μέρα λίγες ώρες στη συλλογή τροφής, και στη συνέχεια περνούν την ώρα τους παίζοντας. Κι όταν αυξηθούν ραγδαία, συγκεντρώνονται σε ομάδες πολυάριθμες σαν των ακρίδων και κινούνται νότια, ισοπεδώνοντας δάση, αγροκτήματα και κήπους, ενώ αλεπούδες, κουνάβια, γεράκια και αρπακτικά νυκτόβια πουλιά ακολουθούν τις κινήσεις τους και τρώνε τους σκίουρους που ξεμένουν πίσω. Ο επίγειος σκίουρος –ένα στενά συγγενικό γένος– είναι ακόμα πιο κοινωνικός. Αφοσιώνεται στην αποταμίευση και αποθηκεύει στις υπόγειες στοές του μεγάλες

ποσότητες ριζών και καρπών, που συνήθως ο άνθρωπος συλλέγει το φθινόπωρο. Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι θυμίζει έντονα τσιγκούνη άνθρωπο. Κι όμως παραμένει κοινωνικός. Ζει πάντα σε μεγάλες κοινότητες, και ο Οντιμπόν, που άνοιξε ορισμένες κατοικίες των συμπαθών αυτών τρωκτικών το χειμώνα, βρήκε πολλά άτομα να κατοικούν στο ίδιο διαμέρισμα, το οποίο θα πρέπει να είχαν φτιάξει με ομαδική προσπάθεια.

Η μεγάλη φυλή της μαρμότας, που περιλαμβάνει τρία μεγάλα γένη (Arctomys, Cynomys, Spermophilus), είναι ακόμα πιο κοινωνική και ευφυής. Και οι μαρμότες προτιμούν να έχουν ξεχωριστές κατοικίες και ζουν σε μεγάλες κοινότητες. Οι λαγόγυροι, οι τρομεροί αυτοί εχθροί των αγρωστωδών στη νότια Ρωσία, από τους οποίους εξολοθρεύονται κάθε χρόνο περίπου δέκα εκατομμύρια μόνο από τον άνθρωπο, ζουν σε αμέτρητες αποικίες· και την ώρα που οι ρωσικές επαρχιακές συνελεύσεις συσκέπτονται για το πώς θα εξοντώσουν αυτούς τους εχθρούς της κοινωνίας, τα ανέμελα αυτά ζώα απολαμβάνουν τη ζωή με τον πιο εύθυμο τρόπο. Τα παιχνίδια τους είναι τόσο χαριτωμένα, που ο παρατηρητής δε θα μπορούσε να μην τα επαινέσει, αναφερόμενος στα μελωδικά κονσέρτα που συνθέτουν τα σφυρίγματα των αρσενικών και το μελαγχολικό σφύριγμα των θηλυκών, πριν αρχίσει να σκέφτεται –αναλογιζόμενος τα καθήκοντά του ως πολίτη– τα πιο διαβολικά μέσα εξόντωσής τους. Αφού τα αρπακτικά πουλιά και τα άγρια ζώα αποδείχθηκαν ανίσχυρα, η τελευταία λέξη της επιστήμης σ' αυτή την πολεμική αναμέτρηση είναι η επιστράτευση της χολέρας! Τα χωριά των κυνομυών στην Αμερική είναι ένα από τα πιο όμορφα θεάματα. Στα λιβάδια, ως εκεί που μπορεί να φτάσει το μάτι μας, βλέπουμε μικρούς σωρούς γης, και πάνω στον κάθε σωρό έναν κυνομύ να συνομιλεί ζωηρά με τους γείτονές του με μικρά διακεκομμένα «γαβγίσματα». Μόλις δοθεί το σήμα ότι πλησιάζει άνθρωπος, όλοι εξαφανίζονται ως διά μαγείας. Αλλά, όταν ο κίνδυνος εκλείψει, τα μικρά πλασματάκια επανεμφανίζονται. Ολόκληρες οικογένειες βγαίνουν από τα λαγούμια τους και αφοσιώνονται στο παιχνίδι. Τα μικρά γρατζουνάνε και ξεσηκώνουν το ένα το άλλο και επιδεικνύουν τη χάρη τους καθώς στέκονται όρθια, ενώ οι μεγάλοι τα επιβλέπουν. Ανταλλάσσουν επισκέψεις, και τα χνάρια τους, που συνδέουν όλα τα λαγούμια, καταμαρτυρούν τη συχνότητα αυτών των επισκέψεων. Με λίγα λόγια, οι καλύτεροι φυσιοδίφες έχουν αφιερώσει μερικές από τις καλύτερες σελίδες τους για να περιγράψουν πώς συ-

νεργάζονται οι κυνομύες στην Αμερική, οι μαρμότες στην Ευρώπη και οι πολικές μαρμότες στις περιοχές των Άλπεων. Ωστόσο και στην περίπτωση της μαρμότας πρέπει να επισημάνω αυτό που τόνισα στην περίπτωση της μέλισσας. Έχουν διατηρήσει τα βίαια ένστικτά τους, τα οποία επανεμφανίζονται σε συνθήκες αιχμαλωσίας. Αλλά όταν συνεργάζονται, όπως η φύση επιτάσσει, δεν υπάρχει λόγος να αναπτυχθούν τα αντικοινωνικά ένστικτα και η κατάληξη είναι η ειρήνη και η αρμονία.

Ακόμα και σκληρά ζώα, όπως οι αρουραίοι, που διαρκώς πολεμάνε στα κελάρια μας, είναι αρκετά ευφυείς ώστε να μη μάχονται όταν λεηλατούν τις προμήθειές μας, αλλά να αλληλοβοηθούνται σε αποστολές λεηλασίας και σε αποδημίες, κι επιπλέον να συντηρούν τα ανάπηρα μέλη της κοινωνίας τους. Οι αμφίβιοι αρουραίοι του γένους Hydromys του Καναδά είναι ιδιαίτερα κοινωνικοί. Ο Οντιμπόν δεν μπόρεσε παρά να θαυμάσει «τις ειρηνικές τους κοινότητες, που επιδιώκουν μόνο να μείνουν ειρηνικές για να χαρούν την ευτυχία». Όπως όλα τα κοινωνικά ζώα, είναι ζωηροί και παιχνιδιάρηδες, μπορούν να συνυπάρξουν άνετα με τα άλλα είδη, και έχουν πετύχει έναν υψηλό βαθμό νοητικής ανάπτυξης. Για να φτιάξουν τις κοινότητές τους, που πάντα βρίσκονται στις όχθες λιμνών και ποταμών, λαμβάνουν υπόψη τους την αλλαγή της στάθμης του νερού. Τα κωνικά σπίτια τους από στερεοποιημένη λάσπη αναμεμειγμένη με βούρλα έχουν ξεχωριστές γωνίες για τα οργανικά απορρίμματα και τοίχους καλά μονωμένους για το χειμώνα· είναι ζεστά, και όμως ευάερα. Και όσον αφορά τους πολύ συμπαθητικούς κάστορες, δημιουργούν καταπληκτικές κοινότητες, στις οποίες ζουν και πεθαίνουν ολόκληρες γενιές χωρίς να γνωρίσουν άλλους εχθρούς εκτός από την ενυδρίδα και τον άνθρωπο. Οι κοινότητες των καστόρων σκιαγραφούν θαυμάσια τα αποτελέσματα της αλληλοβοήθειας στον τομέα της ασφάλειας, στην ανάπτυξη της κοινωνικότητας και της ευφυΐας, και αυτά είναι γνωστά σε όσους έχουν ενδιαφερθεί για τη ζωή των ζώων. Μπορώ σ' αυτό το σημείο να παρατηρήσω ότι στους κάστορες, στους αμφίβιους αρουραίους και σε κάποια άλλα τρωκτικά εντοπίζουμε ήδη ένα χαρακτηριστικό που διακρίνει και την ανθρώπινη κοινωνία, την ομαδική εργασία.

Δε θα επιμείνω στις δύο μεγάλες οικογένειες που περιλαμβάνουν το τζερμπόα, το τσιντσιλά, τη βισκάτσα (λαγός της πάμπας) και το τούσκαν, ή υπόγειο λαγό της νότιας Ρωσίας, παρόλο που θα μπο-

ρούσαν να αποτελέσουν έξοχα παραδείγματα των απολαύσεων που αντλούν τα ζώα από την κοινωνική ζωή.[15] Κυρίως των απολαύσεων, διότι είναι πολύ δύσκολο να προσδιορίσουμε τι ακριβώς ενώνει τα ζώα – η κάλυψη των αναγκών που εγγυάται η αλληλοπροστασία, ή απλώς η χαρά που προσφέρει στο άτομο η αίσθηση ότι περιβάλλεται από ομογενή του. Όπως και να 'χει, ακόμα και οι κοινοί λαγοί, που δε συγκροτούν κοινωνίες και δεν είναι καν προικισμένοι με έντονα γονεϊκά συναισθήματα, δεν μπορούν να ζήσουν αν δε διασκεδάσουν ομαδικά. Ο Ντίντριχ ντε Βίνκελ (Dietrich de Winkell), που θεωρείται ένας από τους πλέον εξοικειωμένους με τις συνήθειες των λαγών μελετητές, τους χαρακτηρίζει παθιασμένους με το παιχνίδι, σε βαθμό που να επιζητούν μέχρι και τη συντροφιά αλεπούδων στο παιχνίδι τους.[16] Το δε κουνέλι ζει σε κοινωνίες και η οικογενειακή του ζωή είναι διαμορφωμένη εξ ολοκλήρου πάνω στο πρότυπο της πατριαρχικής οικογένειας: Τα μικρά υπακούουν απόλυτα στον πατέρα ή ακόμα και στον παππού.[17] Εδώ έχουμε το παράδειγμα δύο στενά συγγενικών ειδών που δεν αντέχουν το ένα το άλλο – όχι επειδή χρειάζονται την ίδια τροφή για να επιβιώσουν, όπως πολύ συχνά συμβαίνει σε ανάλογες περιπτώσεις, αλλά περισσότερο επειδή ο ενθουσιώδης και ιδιαίτερα ατομιστής λαγός δεν μπορεί να συμφιλιωθεί με το γαλήνιο, ήσυχο και υποτακτικό κουνέλι. Οι ιδιοσυγκρασίες τους είναι τόσο διαφορετικές, που δε θα ήταν δυνατό να μην εμποδίζουν τη μεταξύ τους φιλία.

Τα άγρια άλογα και οι άγριοι γάιδαροι της Ασίας, οι ζέβρες, τα μάστανγκ της Αμερικής και τα πρόβατα με τα μεγάλα κέρατα (cimarrones) στις πάμπες, τα ημιάγρια άλογα της Σιβηρίας και της Μογγολίας, που όλα ανήκουν στη μεγάλη οικογένεια των αλόγων, κατά κανόνα ζουν επίσης κοινωνικά. Συναθροίζονται σε μεγάλες ενώσεις που συγκροτούνται από πολλές αγέλες, καθεμία από τις οποίες περιλαμβάνει κάμποσες φοράδες υπό την αρχηγία ενός αρσενικού. Αυτοί οι αναρίθμητοι κάτοικοι του Παλιού και του Νέου Κόσμου σε γενικές γραμμές δεν είναι εξοπλισμένοι κατάλληλα προκειμένου να αντιμετωπίσουν τους πολυάριθμους εχθρούς τους και τις αντίξοες κλιματολογικές συνθήκες· θα είχαν λοιπόν σύντομα εξαφανιστεί αν δεν είχαν κοινωνικό πνεύμα. Όταν κάποιο αρπακτικό άγριο ζώο τα πλησιάζει, κάμποσες μικρές ομάδες συσπειρώνονται, απωθούν όλες μαζί το άγριο ζώο

και μερικές φορές το κυνηγούν. Ούτε λύκος ούτε αρκούδα ούτε λιοντάρι μπορεί να αιχμαλωτίσει άλογο, ή ακόμα και ζέβρα, αν δεν έχει απομακρυνθεί από το κοπάδι. Όταν η ξηρασία καίει το χόρτο στα λιβάδια, συγκεντρώνονται σε κοπάδια που μπορεί να αριθμούν μέχρι και 10.000 δυνατά άτομα και μεταναστεύουν. Και όταν μια χιονοθύελλα σαρώνει τις στέπες, τα μέλη κάθε αγέλης συμπτύσσονται, μένουν το ένα κοντά στο άλλο και αναπαύονται σε κάποιο προστατευμένο σημείο. Αν όμως χάσουν την αυτοπεποίθησή τους ή η ομάδα καταληφθεί από πανικό και διασπαστεί, τα άλογα χάνονται και όσα επιζήσουν αργοπεθαίνουν από εξάντληση μετά τη θύελλα. Η ενότητα είναι το μεγαλύτερο όπλο στον αγώνα τους για επιβίωση, και ο άνθρωπος ο μεγαλύτερος εχθρός τους. Όταν βρέθηκαν αντιμέτωποι με την αύξηση του ανθρώπινου πληθυσμού, οι πρόγονοι του οικιακού αλόγου –του Equus przewalskii, όπως τον ονόμασε ο Πολιακόφ– προτίμησαν να αποσυρθούν στα πιο άγρια και απάτητα υψίπεδα στις παρυφές του Θιβέτ, όπου συνεχίζουν να ζουν περικυκλωμένοι από σαρκοβόρα. Οι κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής είναι ανάλογες των αρκτικών περιοχών, αλλά εκεί ο άνθρωπος δεν έχει πρόσβαση.[18]

Πολλά εξαιρετικά παραδείγματα κοινωνικότητας προσφέρει η ζωή του ταράνδου και γενικά η μεγάλη τάξη των μηρυκαστικών, στην οποία περιλαμβάνονται επίσης τα ζαρκάδια, τα πλατόνια, οι αντιλόπες, οι γαζέλες, οι αίγαγροι και γενικά ολόκληρες οι τρεις μεγάλες οικογένειες των αντιλοπιδών, των συειδών και των βοοειδών. Ως παραδείγματα μπορούμε να αναφέρουμε την επιφυλακή τους για την ασφάλεια της αγέλης από τις επιθέσεις των σαρκοβόρων, την αγωνία των μελών μιας αγέλης αγριογιδών αν δεν έχουν όλα διασχίσει ένα δύσκολο πέρασμα πάνω από γκρεμούς, το γεγονός ότι τα μικρά που μένουν ορφανά υιοθετούνται από άλλες μητέρες· επίσης το γεγονός ότι μια γαζέλα νιώθει απόγνωση αν το ταίρι της ή ένας σύντροφός της του ίδιου φύλου σκοτωθεί, ότι τα μικρά παίζουν μεταξύ τους κ.ά. Η πιο εκπληκτική ίσως εκδήλωση της αλληλοβοήθειας είναι οι μεταναστεύσεις των πλατονιών, όπως τις είδα στην περιοχή του Αμούρ. Πηγαίνοντας λοιπόν εκεί, έπρεπε να διασχίσω το οροπέδιο και την κορυφογραμμή του Μεγάλου Κινγκάν, και να περάσω από την Τρανσβαϊκάλη στο Μέργκεν. Αυτό που μου έκανε εντύπωση ήταν το πόσο λίγα πλατόνια υπήρχαν σ' αυτή την κατά κύριο λόγο ακατοίκητη περιοχή.[19] Δύο χρόνια αργότερα ανέβαινα τον Αμούρ, και προς τα τέλη Οκτωβρίου έφτασα στο χαμηλότερο άκρο της γραφικής κοιλάδας, ε-

κεί όπου ο Αμούρ διασχίζει το Ντούσε-Αλίν (Μικρό Κινγκάν), πριν εισέλθει στις πεδιάδες και ενωθεί με τον Σουνγκάρι. Οι Κοζάκοι στα χωριά της κοιλάδας ήταν ενθουσιασμένοι, διότι χιλιάδες πλατόνια διέσχιζαν τον ποταμό από το στενότερο σημείο του για να φτάσουν στην πεδιάδα. Για πολλές μέρες στη σειρά και κατά μήκος της όχθης για περίπου εξήντα χιλιόμετρα, οι Κοζάκοι σφαγίαζαν τα ελάφια που διέσχιζαν τον Αμούρ, ενώ ο ποταμός ήδη κατέβαζε μια σεβαστή ποσότητα πάγου. Και παρόλο που χάνονταν χιλιάδες πλατόνια καθημερινά, η έξοδος συνεχιζόταν. Από τότε δε σημειώθηκαν παρόμοιες μετακινήσεις, και η συγκεκριμένη μάλλον οφειλόταν σε πρόωρες σφοδρές χιονοπτώσεις στο Μεγάλο Κινγκάν, οι οποίες ανάγκασαν τα ελάφια να κάνουν μια απεγνωσμένη απόπειρα να πλησιάσουν τις πεδιάδες ανατολικά του όρους Ντούσε. Πράγματι, λίγες μέρες αργότερα το Ντούσε-Αλίν θάφτηκε κάτω από δύο ή τρία μέτρα χιόνι. Δεδομένης της αχανούς έκτασης (είναι όσο η Μεγάλη Βρετανία) από την οποία έπρεπε να συγκεντρωθούν οι διασκορπισμένες ομάδες των πλατονιών για να μεταναστεύσουν, υπό ασυνήθεις συνθήκες, και των δυσκολιών που έπρεπε να υπερνικηθούν για να καταλήξουν τα πλατόνια στην κοινή απόφαση να διασχίσουν τον Αμούρ στο νοτιότερο σημείο, όπου ο ποταμός είναι στενότερος, κάποιος δεν μπορεί παρά να παραδεχτεί ότι η κοινωνικότητα που επιδεικνύουν τα ευφυή αυτά ζώα είναι πραγματικά αξιοθαύμαστη. Οι βίσονες της Βόρειας Αμερικής διαθέτουν την ίδια ικανότητα να συνεργάζονται. Κάποιος τους είδε να βόσκουν κατά χιλιάδες στις πεδιάδες, αλλά αυτά τα σύνολα συνίσταντο από αμέτρητες μικρές ομάδες που ποτέ δεν έρχονταν σ' επαφή η μία με την άλλη. Κι όμως, όταν παρέστη ανάγκη, όλες οι ομάδες, παρόλο που ήταν διασκορπισμένες σε μιαν ατέλειωτη περιοχή, συναντήθηκαν και συγκρότησαν τις τεράστιες φάλαγγες που ανέφερα προηγουμένως και που αριθμούσαν εκατοντάδες χιλιάδες άτομα.

Οφείλω επίσης να πω μερικά λόγια για τις «διευρυμένες οικογένειες» των ελεφάντων, την αφοσίωσή τους, τις προσεκτικά σχεδιασμένες μεθόδους με τις οποίες στήνουν φρουρές και τα αισθήματα συμπάθειας που αναπτύσσονται από αυτό τον ομαδικό τρόπο ζωής.[20] Μπορώ επίσης να αναφερθώ στα κοινωνικά αισθήματα των αγριόχοιρων, που γενικά έχουν πολύ κακή φήμη, και να εξυμνήσω τη δύναμη που αποκτούν με τη συνεργασία όταν δέχονται επίθεση από κάποιο σαρκοβόρο ζώο.[21] Σε κάποιο έργο αφιερωμένο στην κοινωνικότητα των ζώων, σημαντική θέση θα έπρεπε επίσης να κατέχουν ο

ρινόκερος και ο ιπποπόταμος. Αρκετές εντυπωσιακές σελίδες θα μπορούσαν να αφιερωθούν και στην κοινωνικότητα του θαλάσσιου ελέφαντα ή της φώκιας· τέλος, θα μπορούσαν να αναφερθούν τα έξοχα αισθήματα που αναπτύσσονται ανάμεσα στα κοινωνικά κήτη. Αλλά οφείλω να πω και λίγα λόγια για τις κοινωνίες των πιθήκων, που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς είναι ο κρίκος που θα μας μεταφέρει στις κοινωνίες των πρωτόγονων ανθρώπων.

Δε χρειάζεται να επισημάνουμε ότι τα θηλαστικά αυτά, που τοποθετούνται στην κορυφή του ζωικού βασιλείου και βρίσκονται πλησιέστερα στον άνθρωπο ως προς την κατασκευή και τη νοημοσύνη, είναι εξόχως κοινωνικά. Προφανώς θα πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι να συναντήσουμε κάθε είδους διαφοροποίηση στο χαρακτήρα και τις συνήθειες σ' αυτή την τόσο μεγάλη κατηγορία του βασιλείου των ζώων, που περιλαμβάνει εκατοντάδες είδη. Λαμβάνοντας όμως υπόψη όλα αυτά, πρέπει να επισημάνουμε ότι η κοινωνικότητα, η κοινή δράση, η αλληλοπροστασία και η υψηλή εξέλιξη των συναισθημάτων εκείνων που αναπόφευκτα απορρέουν από την κοινωνική ζωή είναι χαρακτηριστικό των περισσότερων πιθήκων. Αυτό είναι κανόνας που ισχύει για τα πιο μεγάλα και τα πιο μικρά είδη, και του οποίου γνωρίζουμε ελάχιστες εξαιρέσεις. Οι νυκτόβιοι πίθηκοι προτιμούν τη μοναχική ζωή· οι καπουτσίνοι (Cebus capucinus) και οι «ουρλιαχτές» πίθηκοι ζουν πράγματι μόνο σε μικρές οικογένειες. Ο Α. Ρ. Γουάλας (A. R. Wallace) εντόπισε τους ουραγκοτάγκους είτε μόνους τους είτε σε μικρές ομάδες τριών ή τεσσάρων ατόμων, ενώ οι γορίλες φαίνεται ότι δε σχηματίζουν καν ομάδες. Αλλά τα υπόλοιπα μέλη της φυλής των πιθήκων –οι χιμπαντζήδες, οι μπαμπουίνοι, οι μανδρίλοι, οι σαζού, οι σακί κ.ο.κ.– εμφανίζουν τον υψηλότερο βαθμό κοινωνικότητας. Ζουν σε μεγάλες ομάδες και κάνουν συντροφιές με πιθήκους άλλων ειδών. Οι περισσότεροι απ' αυτούς δυστυχούν όταν είναι μόνοι. Οι απεγνωσμένες κραυγές οποιουδήποτε μέλους αμέσως συνενώνουν τους υπόλοιπους, και όλοι μαζί αποκρούουν τις επιθέσεις των περισσότερων σαρκοβόρων και των αρπακτικών πουλιών. Ακόμα και οι αετοί δεν τολμούν να τους επιτεθούν. Λεηλατούν εκτάσεις πάντα ομαδικά – οι μεγαλύτεροι σε ηλικία διαφυλάσσουν την ασφάλεια του συνόλου. Οι μικροσκοπικοί τι-τι, των οποίων τα παιδιάστικα προσωπάκια έκαναν τόση εντύπωση στον Χούμπολτ (Humbolt), αγκαλιάζονται και αλληλοπροστατεύονται όταν βρέχει, τυλίγοντας τις ουρές τους γύρω από το λαιμό του συντρόφου τους

που τρέμει. Πολλοί πίθηκοι επιδεικνύουν τη μέγιστη αλληλεγγύη στους τραυματίες· δεν εγκαταλείπουν ποτέ πληγωμένο σύντροφο όταν οπισθοχωρούν πριν βεβαιωθούν ότι είναι νεκρός ή ότι δεν μπορούν να τον επαναφέρουν στη ζωή. Ο Τζέιμς Φορμπς (James Forbes) στο *Oriental Memoirs* αφηγήθηκε ένα τέτοιο περιστατικό. Οι πίθηκοι διεκδικούσαν επίμονα το πτώμα κάποιου θηλυκού από την κυνηγετική αποστολή του Φορμπς, με αποτέλεσμα να καταλάβει απόλυτα γιατί «οι μάρτυρες αυτής της συγκλονιστικής σκηνής αποφάσισαν να μη στρέψουν ξανά τα πυρά τους ενάντια σε μέλος της φυλής των πιθήκων».[22] Σε μερικά είδη αρκετοί από τους πιθήκους θα συνεργαστούν για να αναποδογυρίσουν μια πέτρα προκειμένου να αναζητήσουν τα αυγά των μυρμηγκιών που βρίσκονται από κάτω. Οι μπαμπουίνοι Papio hamadryas όχι μόνο εγκαθιστούν φρουρές, αλλά, όπως έχει παρατηρηθεί, σχηματίζουν αλυσίδα για να μεταφέρουν κάθε φορά τη λεία τους σε ασφαλές μέρος. Φημίζονται επίσης για τη γενναιότητά τους. Ο Μπρεμ έχει περιγράψει τη μάχη που έπρεπε να δώσει η αποστολή του προκειμένου οι μπαμπουίνοι αυτοί να την αφήσουν να ολοκληρώσει το ταξίδι της στην κοιλάδα Μένσα στην Αβησσυνία, και η αφήγησή του θεωρείται πλέον κλασική.[23] Οι αναγνώστες επίσης γνωρίζουν καλά πόσο παιγνιώδη διάθεση έχουν οι πίθηκοι και πόση αφοσίωση δένει τις οικογένειες των χιμπαντζήδων. Και αν δύο είδη ανώτερων πιθήκων, ο ουραγκοτάγκος και ο γορίλας, δεν είναι κοινωνικά, πρέπει να θυμόμαστε ότι και τα δύο –καθώς είναι περιορισμένη η εξάπλωσή τους σε πολύ μικρές περιοχές, στην καρδιά της Αφρικής και στα νησιά Βόρνεο και Σουμάτρα– μοιάζουν να είναι τα τελευταία απομεινάρια ειδών που παλιότερα υπήρξαν πολυάριθμα. Ο γορίλας τουλάχιστον φαίνεται να έχει υπάρξει κοινωνικός σε παλιότερες εποχές, αν οι πίθηκοι που αναφέρονται στο *Periplus* είναι πραγματικά γορίλες.

Βλέπουμε λοιπόν από την παραπάνω σύντομη έκθεση ότι η κοινωνική ζωή δεν είναι εξαίρεση στον κόσμο των ζώων· είναι ο κανόνας, ο νόμος της φύσης που έχει σχεδόν γενική ισχύ στα ανώτερα σπονδυλωτά. Τα είδη που ζουν μοναχικά ή σε μικρές οικογένειες είναι σχετικά ελάχιστα και ο αριθμός των μελών τους περιορισμένος. Συγχρόνως φαίνεται πολύ πιθανόν ότι τα περισσότερα θηλαστικά που τώρα τείνουν να εξαφανιστούν ζούσαν κοινωνικά προτού ο άνθρωπος ε-

ξαπλωθεί στη γη και κηρύξει τον πόλεμο εναντίον τους ή καταστρέψει τα μέσα της επιβίωσής τους. «Δεν ενωνόμαστε για να πεθάνουμε» («On ne s'associe pas pour mourir») ήταν το σύνθημα του Εσπινά· και ο Ουζό (Houzeau), που γνώρισε την πανίδα σε μερικές περιοχές της Αμερικής πριν αυτή επηρεαστεί από την εμφάνιση του ανθρώπου, κατέληξε στο ίδιο συμπέρασμα.

Η συνεργασία συναντάται σε όλα τα επίπεδα της εξέλιξης του ζωικού βασιλείου, και σύμφωνα με τη μεγαλειώδη ιδέα του Χέρμπερτ Σπένσερ, την οποία αναπτύσσει λαμπρά ο Περιέ (Perrier) στο *Colonies Animales*, η ίδια η ρίζα της εξέλιξης βρίσκεται στις αποικίες του βασιλείου των ζώων. Κατ' αναλογία, καθώς ανεβαίνουμε την κλίμακα της εξέλιξης, βλέπουμε ότι η συνεργασία γίνεται ολοένα και πιο συνειδητή. Χάνει το βιολογικό της χαρακτήρα, παύει να είναι ενστικτώδης και εκλογικεύεται. Στα ανώτερα σπονδυλωτά είναι περιοδική ή επιστρατεύεται για την ικανοποίηση μιας δεδομένης ανάγκης – διαιώνιση του είδους, αποδημία, κυνήγι ή άμυνα. Γίνεται ακόμα περιστασιακά, όταν τα πουλιά συνεργάζονται για να αποκρούσουν κάποιο ληστή ή τα θηλαστικά για να μετακινηθούν υπό αντίξοες συνθήκες. Σ' αυτή την τελευταία περίπτωση παρακάμπτεται εθελοντικά ο συνήθης τρόπος ζωής. Η συνεργασία μερικές φορές εμφανίζεται σε δύο ή περισσότερους βαθμούς – στην οικογένεια πρώτα, στην ομάδα στη συνέχεια, και τέλος στη συνένωση των ομάδων, συνήθως διασκορπισμένων, οι οποίες όμως ενώνονται σε περίπτωση ανάγκης, όπως κάνουν οι βίσονες και άλλα μηρυκαστικά. Επίσης λαμβάνει περισσότερο εξελιγμένες μορφές, οι οποίες εγγυώνται μεγαλύτερη ανεξαρτησία στο άτομο χωρίς να του στερούν άλλα προνόμια της κοινωνικής ζωής. Τα περισσότερα μηρυκαστικά δημιουργούν ξεχωριστή το καθένα κατοικία, όπου μπορούν να αποσυρθούν αν προτιμούν να μείνουν μόνα τους· αλλά οι κατοικίες είναι οργανωμένες σε κοινότητες και πολιτείες, πράγμα που εξασφαλίζει σε όλους τους κατοίκους τα πλεονεκτήματα και τις χαρές της κοινωνικής ζωής. Και, τέλος, σε πολλά είδη, όπως στους αρουραίους, στις μαρμότες, στους λαγούς κτλ., η κοινωνική ζωή διατηρείται παρά τις αψιμαχίες και τις εγωιστικές τάσεις του ενός ή του άλλου ατόμου. Συνεπώς αυτό δεν επιβάλλεται, όπως στην περίπτωση των μυρμηγκιών και των μελισσών, από τη δομή του οργανισμού των ατόμων, αλλά καλλιεργείται για τα ίδια τα πλεονεκτήματα που προσφέρει η αλληλοβοήθεια ή τις απολαύσεις που απορρέουν απ' αυτήν. Και φυσικά αυτό εμφανίζεται σε όλες τις πιθανές διαβαθ-

μίσεις και με τη μεγαλύτερη δυνατή ποικιλία ατομικών και συγκεκριμένων χαρακτήρων – η ίδια η ποικιλία των εκφάνσεων που προέρχονται από την κοινωνική ζωή είναι μια συνέπειά της και για μας μια περαιτέρω απόδειξη της γενικής της ισχύος.[24]

Οι ζωολόγοι μόλις τώρα αρχίζουν να αφιερώνουν την προσήκουσα προσοχή στην κοινωνικότητα –δηλαδή την ανάγκη του ζώου να συσχετίζεται με τα όμοιά του– και στην κοινωνικότητα προς χάριν της ίδιας της κοινωνικότητας, σε συνδυασμό με την «απόλαυση της ζωής».[25] Αυτή τη στιγμή γνωρίζουμε ότι όλα τα ζώα, από τα μυρμήγκια ως τα πτηνά και τα ανώτερα θηλαστικά, αγαπούν τα παιχνίδια, την πάλη, τρέχουν το ένα πίσω από το άλλο, προσπαθούν να πιάσουν το ένα το άλλο κ.ο.κ. Κι ενώ πολλά παιχνίδια αποτελούν, κατά κάποιον τρόπο, το σχολείο όπου ο νέος μαθαίνει για τη ζωή των μεγάλων, υπάρχουν κι άλλα που, εκτός από τους χρησιμοθηρικούς σκοπούς τους, αποτελούν, μαζί με το χορό και το τραγούδι, απλές επιδείξεις της περίσσειας των δυνάμεών τους – της «απόλαυσης της ζωής» και μιας διάθεσης για επικοινωνία με τα άλλα άτομα του ίδιου ή άλλων ειδών.[26] Είτε το συναίσθημα είναι φόβος που προκαλείται από την εμφάνιση ενός αρπακτικού πουλιού, είτε «ένα κύμα χαράς» που ξεσπάει όταν τα ζώα είναι υγιή και νεαρά, είτε απλούστατα η επιθυμία να εκδηλώσουν παίζοντας την περίσσεια εντυπώσεων και ζωτικής δύναμης – η ανάγκη να μεταδοθούν αυτές οι εντυπώσεις, η ανάγκη του παιχνιδιού, του αστεϊσμού ή απλώς της αίσθησης της οικειότητας με άλλα ομοειδή ζώα διαπνέει τη φύση και είναι, όσο οποιαδήποτε οργανική λειτουργία, ένα διακριτικό χαρακτηριστικό ζωής και ευαισθησίας. Τα θηλαστικά, κυρίως τα μικρά τους, και ακόμα περισσότερο τα πτηνά έχουν σε υψηλότερο βαθμό ανεπτυγμένη αυτή την ανάγκη και την εκφράζουν με όμορφο τρόπο. Οι σπουδαιότεροι φυσιοδίφες, μεταξύ τους και ο Πιερ Ιμπέρ (Pierre Huber), έχουν παρατηρήσει το ίδιο ένστικτο ακόμα και στα μυρμήγκια, και μάλιστα ενώνει τις μεγάλες αποικίες των πεταλούδων, τις οποίες έχω ήδη αναφέρει.

Ο Δαρβίνος επίσης αφιερώνει κάποιες σελίδες, στην *Καταγωγή του ανθρώπου*,[27] στη συνήθεια των πουλιών να συναντιούνται για να χορέψουν και να οριοθετήσουν το χώρο μέσα στον οποίο συνήθως χορεύουν. Οι επισκέπτες του ζωολογικού κήπου του Λονδίνου επίσης γνωρίζουν το σκιερό καταφύγιο των σατινένιων πουλιών (Ptilonorhynchus violaceus). Ο Γ. Α. Χάντσον (W. A. Hudson), στο μνημειώδες έργο του για τον Λα Πλάτα, παραθέτει μια πολύ ενδιαφέ-

ρουσα περιγραφή, που θα πρέπει να διαβαστεί στο πρωτότυπο, πολύπλοκων χορών που εκτελούν διάφορα είδη πτηνών – ράλλοι, σκοινοπούλια, τζακάνες κ.ά.

Τα περισσότερα πουλιά συνηθίζουν επίσης να τραγουδούν από κοινού, και το συμφωνικό αυτό τραγούδι ανήκει στην ίδια κατηγορία με τα περισσότερα κοινωνικά ένστικτα. Αυτή τη συνήθεια έχει αναπτύξει σε μεγάλο βαθμό το τσακάρ (Chauna torquata), που οι Άγγλοι το έχουν ονομάσει με το ελάχιστα ευφάνταστο και παραπειστικό εν τέλει «crested screamer» («ο φωνακλάς με το λοφίο»). Τα πουλιά αυτά μερικές φορές συναθροίζονται σε τεράστια σμήνη και τραγουδούν όλα μαζί. Ο Χάντσον βρήκε αναρίθμητα πτηνά αυτού του είδους διασκορπισμένα γύρω από μια λίμνη στην πάμπα, σε αυστηρά διαχωρισμένα σμήνη που το καθένα αριθμούσε 500 πουλιά.

> Αρχικά ένα σμάρι κοντά στη θέση μου άρχισε να τραγουδά, και συνέχισε το φωναχτό του τραγούδι για τρία ή τέσσερα λεπτά· όταν σταμάτησε, το επόμενο σμάρι ανέλαβε τα ηνία, και ύστερα από εκείνο το επόμενο κ.ο.κ., μέχρι που οι νότες από το σμήνος στην απέναντι όχθη έρρευσαν καθαρές και δυνατές πάνω από τα νερά· στη συνέχεια έσβησαν και ολοένα εξασθενούσαν, μέχρι που ο ήχος με πλησίασε ξανά ταξιδεύοντας γύρω από την όχθη.

Σε άλλη περίσταση ο ίδιος συγγραφέας είδε ολόκληρη την πεδιάδα καλυμμένη από ένα ατέλειωτο σμήνος τσακάρ διαχωρισμένο σε ζευγάρια και μικρές ομάδες. Γύρω στις εννέα το βράδυ «τα αμέτρητα πουλιά που είχαν καταλάβει το έλος ξέσπασαν σε ένα τρομακτικό βραδινό τραγούδι. [...] Ήταν ένα τραγούδι που άξιζε οπωσδήποτε το ταξίδι των εκατόν πενήντα χιλιομέτρων καβάλα πάνω στο άλογο».[28] Μπορώ επίσης να προσθέσω ότι, όπως όλα τα κοινωνικά ζώα, έτσι και τα τσακάρ εξημερώνονται πολύ εύκολα και αναπτύσσουν σχέσεις με τους ανθρώπους. «Είναι ήπια πουλιά και σπάνια τσακώνονται», μας λέει, παρόλο που είναι εφοδιασμένα με τρομακτικά όπλα. Κι όμως, η κοινωνική ζωή καθιστά άχρηστα τα όπλα αυτά.

Στις σελίδες που προηγήθηκαν, αποδείχθηκε ότι η κοινωνική ζωή είναι το ισχυρότερο όπλο στον αγώνα για επιβίωση, με την ευρύτερη έννοιά του, και θα μπορούσαμε να παραθέσουμε ακόμα περισσότερα

παραδείγματα, αν ήταν απαραίτητο. Η κοινωνική ζωή καθιστά τα πιο αδύναμα έντομα, πτηνά και θηλαστικά ικανά να αντιστέκονται ή να προστατεύουν τους εαυτούς τους από τα πιο φοβερά αρπακτικά πουλιά και άγρια ζώα, είναι προϋπόθεση της μακροζωίας, καθιστά το είδος ικανό να διαιωνιστεί με τη μικρότερη δυνατή δαπάνη ενέργειας και να διατηρήσει τον πληθυσμό σε σταθερά επίπεδα ακόμα και με χαμηλή γεννητικότητα, διευκολύνει τα πιο πολυάριθμα ζώα να μεταναστεύσουν προς αναζήτηση νέων πόρων ζωής. Γι' αυτό το λόγο, ενώ δέχομαι ότι η ισχύς, η επιδεξιότητα, τα χρώματα που ξεγελούν, η πανουργία και η αντοχή στην πείνα και το κρύο, τα οποία αναφέρονται από τον Δαρβίνο και τον Γουάλας, είναι ιδιότητες που καθιστούν το άτομο ή το είδος ικανότερο υπό ορισμένες συνθήκες, υποστηρίζω ότι η κοινωνικότητα είναι το μεγαλύτερο πλεονέκτημα στη μάχη για επιβίωση κάτω από *οποιεσδήποτε* συνθήκες. Αυτά τα είδη που πρόθυμα ή απρόθυμα την εγκαταλείπουν είναι καταδικασμένα να αφανιστούν· ενώ τα ζώα που γνωρίζουν να συνεργάζονται με τον καλύτερο τρόπο έχουν τις περισσότερες πιθανότητες επιβίωσης και περαιτέρω εξέλιξης, παρόλο που ίσως είναι κατώτερα από άλλα σε καθεμία από τις ιδιότητες που απαρίθμησαν ο Δαρβίνος και ο Γουάλας, εκτός της διανοητικής ικανότητας. Η ζωή των ανώτερων σπονδυλωτών, και κυρίως του ανθρώπινου είδους, είναι η καλύτερη απόδειξη αυτής της άποψης. Κι ενώ κάθε δαρβινιστής θα συμφωνήσει με τον Δαρβίνο ότι η ευφυΐα είναι το ισχυρότερο όπλο στον αγώνα για επιβίωση και ο ισχυρότερος παράγοντας για την περαιτέρω εξέλιξη, θα παραδεχτεί επίσης ότι η ευφυΐα είναι ιδιότητα κοινωνικής προέλευσης. Η γλώσσα, η μίμηση και η αφομοιωμένη εμπειρία είναι στοιχεία της αυξανόμενης νοημοσύνης που το αντικοινωνικό ζώο στερείται. Γι' αυτό στην κορυφή κάθε ομοταξίας ζώων βρίσκονται αντίστοιχα τα μυρμήγκια, οι παπαγάλοι και οι πίθηκοι, που όλα συνδυάζουν την ισχυρότερη κοινωνικότητα με την πλέον ανεπτυγμένη νοημοσύνη. Συνεπώς οι ικανότεροι είναι τα κοινωνικότερα ζώα, και η κοινωνικότητα αναδεικνύεται σε πρωταρχικό παράγοντα της εξέλιξης – και άμεσα, εξασφαλίζοντας την ασφάλεια τους είδους, ελαχιστοποιώντας παράλληλα τη δαπάνη ενέργειας, και έμμεσα, ευνοώντας την ανάπτυξη της νοημοσύνης.

Επιπλέον είναι προφανές ότι η κοινωνική ζωή θα ήταν τελείως ανέφικτη χωρίς την αντίστοιχη εξέλιξη των κοινωνικών αισθημάτων, και συγκεκριμένα μιας κάποιας συλλογικής αίσθησης της δικαιοσύ-

νης που τείνει να εξελιχθεί σε συνήθεια. Αν κάθε άτομο προέβαινε σε μια μόνιμη κατάχρηση των ατομικών του προνομίων, χωρίς οι άλλοι να επεμβαίνουν για να υποστηρίξουν όλους τους αδικημένους, η κοινωνική ζωή θα ήταν ανέφικτη. Και τα αισθήματα της δικαιοσύνης αναπτύσσονται, λιγότερο ή περισσότερο, ανάμεσα σε όλα τα πολυπληθή ζώα. Οποιαδήποτε απόσταση κι αν διανύσουν τα χελιδόνια και οι πελαργοί, το καθένα επιστρέφει στη φωλιά που είχε χτίσει ή επιδιορθώσει τον προηγούμενο χρόνο. Αν ένα τεμπέλικο σπουργίτι σκοπεύει να εγκατασταθεί στη φωλιά που χτίζει ένας σύντροφός του, ή ακόμα και να κλέψει από αυτή μερικά άχυρα, η ομάδα λαμβάνει μέτρα κατά του τεμπέλη· και είναι αποδεδειγμένο ότι, αν αυτή η επέμβαση για την αποκατάσταση της αδικίας δεν ήταν ο κανόνας, δε θα μπορούσαν να υπάρξουν συγκροτήματα φωλιών στα πουλιά. Οι διάφορες ομάδες πιγκουίνων έχουν ξεχωριστές κατοικίες και ξεχωριστούς ψαρότοπους η καθεμία, και δε χρειάζεται να πολεμούν για να διεκδικήσουν άλλες. Τα κοπάδια των βοοειδών στην Αυστραλία γνωρίζουν συγκεκριμένα σημεία στα οποία επιστρέφουν για να αναπαυθούν, χωρίς ποτέ να παραδρομούν.[29] Γνωρίζουμε από παρατηρήσεις την ειρήνη που επικρατεί στα συγκροτήματα φωλιών των πουλιών, στις κοινότητες των τρωκτικών και στα κοπάδια των φυτοφάγων (μηρυκαστικών), ενώ, από την άλλη πλευρά, γνωρίζουμε ελάχιστα κοινωνικά ζώα που διαπληκτίζονται τόσο συχνά όσο οι αρουραίοι στα κελάρια μας ή οι θαλάσσιοι ελέφαντες, που μάχονται για την κατοχή μιας ευήλιας θέσης στην ακτή. Συνεπώς η κοινωνικότητα θέτει ένα όριο στη διαμάχη και αφήνει χώρο να αναπτυχθούν τα υψηλότερα ηθικά αισθήματα. Γνωρίζουμε όλοι πόσο ανεπτυγμένη είναι η γονεϊκή αγάπη των ζώων κάθε ομοταξίας, ακόμα και των λιονταριών ή των τίγρεων. Στα νεότερα πουλιά και θηλαστικά, που γενικά είναι πολύ συνεργάσιμα, η συμπάθεια στις σχέσεις τους –όχι η αγάπη– αναπτύσσεται ακόμα περισσότερο. Πέρα από τα πραγματικά συγκινητικά περιστατικά αλληλοαφοσίωσης και συμπόνιας που έχουν καταγραφεί στα κατοικίδια ζώα και στα ζώα που ζουν σε συνθήκες αιχμαλωσίας, υπάρχουν πολλά διασταυρωμένα γεγονότα που αποδεικνύουν την ύπαρξη συμπόνιας ανάμεσα στα άγρια ζώα που ζουν σε συνθήκες ελευθερίας. Ο Μαξ Πέρτυ (Max Perty) και ο Λ. Μπούχνερ παραθέτουν πολλά τέτοια γεγονότα.[30] Ο Τζ. Σ. Γουντς (J. C. Woods) αφηγείται την ιστορία μιας νυφίτσας που ήρθε να μαζέψει και να μεταφέρει έναν πληγωμένο σύντροφό της.[31] Ο Στάνσμπερυ (Stansbury) επίσης αφηγείται ότι στο τα-

ξίδι του στη Γιούτα, που παρατίθεται από τον Δαρβίνο, είδε πελεκάνους να μεταφέρουν ψάρια από απόσταση πενήντα περίπου χιλιομέτρων για να φάει ένας τυφλός φίλος τους.[32] Ο Χ. Α. Βέντελ (H. A. Weddell) είδε, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στη Βολιβία και το Περού, περισσότερες από μία φορές κυνηγούς να καταδιώκουν μανιωδώς ένα κοπάδι βικούνιες· τα εύρωστα αρσενικά έμεναν πίσω για να καλύψουν την υποχώρηση του κοπαδιού. Κι όσον αφορά τα περιστατικά επίδειξης συμπόνιας προς πληγωμένους συντρόφους, μνημονεύονται συνεχώς από τους ζωολόγους. Τέτοια περιστατικά είναι μάλλον φυσικά. Η συμπόνια αναπόφευκτα απορρέει από την κοινωνική ζωή. Αλλά η συμπόνια σημαίνει επίσης μια σεβαστή ανάπτυξη της νοημοσύνης και της λογικής. Είναι το πρώτο βήμα προς την ανάπτυξη ανώτερων ηθικών συναισθημάτων. Αποτελεί, με τη σειρά της, έναν ισχυρό συντελεστή της περαιτέρω εξέλιξης.

Αν οι απόψεις που ανέπτυξα στις σελίδες που προηγήθηκαν είναι ορθές, αναπόφευκτα τίθεται το ερώτημα: Σε ποιο βαθμό είναι συμβατές με τη θεωρία του αγώνα για επιβίωση όπως την ανέπτυξε ο Δαρβίνος, ο Γουάλας και οι οπαδοί τους; Και θα απαντήσω εδώ με συντομία σ' αυτό το σπουδαίο ερώτημα. Πρώτα απ' όλα κανένας φυσιοδίφης δεν αμφιβάλλει ότι η ιδέα της διεξαγωγής ενός αγώνα για επιβίωση σε όλο το φάσμα της οργανικής φύσης είναι η μεγαλύτερη γενίκευση του αιώνα μας. Η ζωή *είναι* αγώνας· και σ' αυτό τον αγώνα επιζούν οι ικανότεροι. Αλλά οι απαντήσεις στα ερωτήματα «Με ποια όπλα διεξάγεται κυρίως ο αγώνας;» και «Ποιοι είναι οι ικανότεροι στον αγώνα;» διαφέρουν πάρα πολύ, ανάλογα με τη βαρύτητα που αποδίδεται στους δύο διαφορετικούς προσανατολισμούς του: τον άμεσο, για την τροφή και την ασφάλεια μεταξύ των ατόμων, και τον αγώνα που ο Δαρβίνος περιέγραφε ως «μεταφορικό» – τον αγώνα, πολύ συχνά συλλογικό, ενάντια στις αντίξοες συνθήκες. Κανείς δεν αρνείται ότι, μέσα σε κάθε είδος, εντοπίζεται ένα είδος πραγματικού ανταγωνισμού για την απόκτηση τροφής – τουλάχιστον σε ορισμένες περιόδους. Αλλά το ζητούμενο είναι αν αυτός ο ανταγωνισμός υπάρχει στο βαθμό που δεχόταν ο Δαρβίνος ή ακόμα και ο Γουάλας, και αν αυτός ο ανταγωνισμός έχει διαδραματίσει το ρόλο που του έχει αποδοθεί στην εξέλιξη του ζωικού βασιλείου.

Η ιδέα που διαπνέει το έργο του Δαρβίνου είναι φυσικά ότι

διεξάγεται πραγματικός ανταγωνισμός εντός κάθε ομάδας ζώων για την εξασφάλιση τροφής, ασφάλειας και αναπαραγωγής. Συχνά μιλάει για περιοχές όπου τα ζώα συγκεντρώνονται και τις οποίες καλύπτουν ασφυκτικά, και από αυτό το συνωστισμό συμπεραίνει την αναγκαιότητα του ανταγωνισμού. Αλλά, όταν αναζητούμε στο έργο του απτές αποδείξεις του ανταγωνισμού, οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι δεν τις βρίσκουμε αρκετά πειστικές. Αν ανατρέξουμε στην παράγραφο με τίτλο «Ιδιαίτερα έντονος αγώνας για επιβίωση ανάμεσα σε μέλη και ποικιλίες του ίδιου είδους», δε βρίσκουμε σ' αυτήν τον πλούτο των αποδείξεων και των παραδειγμάτων που συνήθως βρίσκουμε σε οτιδήποτε έγραψε ο Δαρβίνος. Η μάχη ατόμων που ανήκουν στο ίδιο είδος δεν αποδεικνύεται στο κεφάλαιο αυτό ούτε με ένα παράδειγμα – θεωρείται δεδομένη. Και ο ανταγωνισμός μεταξύ στενά συγγενικών ειδών σκιαγραφείται με πέντε μόλις παραδείγματα, από τα οποία ένα τουλάχιστον (σχετικό με τα δύο είδη τσίχλας) τώρα αποδεικνύεται αμφίβολο.[33] Αναζητώντας όμως περισσότερες λεπτομέρειες για να βεβαιώσουμε ως ποιο βαθμό η αριθμητική μείωση ενός είδους πραγματικά προκλήθηκε εξαιτίας της αριθμητικής αύξησης άλλων ειδών, ο Δαρβίνος με τη συνήθη αντικειμενικότητά του μας λέει:

> Μπορούμε αμυδρά να διακρίνουμε γιατί ο ανταγωνισμός πρέπει να είναι εντονότερος μεταξύ των συγγενικών μορφών που καταλαμβάνουν την ίδια σχεδόν θέση στη φύση· αλλά πιθανότατα δε θα μπορούσαμε σε καμία περίπτωση να πούμε ακριβώς γιατί κάποιο είδος επικράτησε έναντι κάποιου άλλου στο μεγάλο αγώνα για την επιβίωση.

Ο Γουάλας, από την άλλη πλευρά, αναφέρει τα ίδια στοιχεία υπό έναν ελαφρώς διαφοροποιημένο τίτλο («*Συχνά* ιδιαίτερα έντονος αγώνας για επιβίωση ανάμεσα σε στενά συγγενή ζώα και φυτά»). Προχωρεί έπειτα στην ακόλουθη παρατήρηση (την επισήμανση με πλάγια γράμματα την έχω κάνει εγώ), με την οποία αναπροσδιορίζονται τα στοιχεία που έχουν προαναφερθεί. Λέει:

> Σε *μερικές* περιπτώσεις αναμφίβολα σημειώνεται πραγματικός πόλεμος ανάμεσα στον ισχυρότερο και στον ασθενέστερο· *αλλά αυτό δεν είναι αναπόφευκτα αναγκαίο*, και μπορεί να υπάρξουν περιπτώσεις στις οποίες το οργανικά ασθενέστερο είδος θα επικρατήσει εξαιτίας της ικανότητάς του να πολλαπλασιάζεται ταχύτατα, να προσαρμόζε-

ται καλύτερα στις κλιματολογικές μεταβολές και να αποφεύγει επιδέξια τις επιθέσεις των εχθρών του.

Σ' αυτές τις περιπτώσεις αυτό που χαρακτηρίζεται ανταγωνισμός μπορεί και να μην είναι καθόλου ανταγωνισμός. Ένα είδος μπορεί να αφανίζεται όχι επειδή εξολοθρεύεται ή επειδή ένα άλλο είδος έχει προλάβει να εξαντλήσει τις πηγές της τροφής του, αλλά επειδή δεν μπορεί να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες το ίδιο καλά με το άλλο. Ο όρος «αγώνας για επιβίωση» και πάλι χρησιμοποιείται με τη μεταφορική έννοιά του, η οποία ενδεχομένως είναι και η μόνη. Σε άλλο σημείο επεξηγείται ο πραγματικός ανταγωνισμός ανάμεσα σε μέλη του ίδιου είδους, με παράδειγμα τις συνήθειες των βοοειδών της Νοτίου Αμερικής κατά τη διάρκεια μιας περιόδου ξηρασίας. Η αξία του παραδείγματος όμως χάνεται, διότι τα ζώα που μελετώνται είναι εξημερωμένα. Οι βίσονες μεταναστεύουν υπό ανάλογες συνθήκες, ώστε να αποφύγουν τον ανταγωνισμό. Όσο έντονος κι αν είναι ο αγώνας ανάμεσα στα φυτά –κι αυτό αποδεικνύεται πολύ εύκολα–, πρέπει να έχουμε υπόψη μας την παρατήρηση του Γουάλας ότι «τα φυτά ζουν όπου μπορούν», ενώ τα ζώα μπορούν σε κάποιο βαθμό να επιλέξουν τον τόπο που θα κατοικήσουν. Συνεπώς καταλήγουμε και πάλι στην ερώτηση: Ως ποιο βαθμό ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα μέλη κάθε είδους είναι υπαρκτός; Σε ποια υπόθεση βασίζεται;

Την ίδια παρατήρηση μπορούμε να κάνουμε για το έμμεσο επιχείρημα υπέρ ενός έντονου ανταγωνισμού και αγώνα για επιβίωση ανάμεσα στα μέλη ενός είδους, το οποίο ίσως να προέρχεται από την «εξολόθρευση των μεταβατικών ποικιλιών», που τόσο συχνά ανέφερε ο Δαρβίνος. Είναι γνωστό ότι για πολύ καιρό ο Δαρβίνος προβληματιζόταν εξαιτίας της απουσίας μιας μακράς αλυσίδας ενδιάμεσων μορφών ανάμεσα στα στενά συγγενικά είδη, και ότι βρήκε τη λύση αυτού του προβλήματος στην υποτιθέμενη εξολόθρευση των ενδιάμεσων μορφών.[34] Παρ' όλα αυτά μια προσεκτική ανάγνωση των διάφορων κεφαλαίων στα οποία ο Δαρβίνος και ο Γουάλας μιλούν για το θέμα αυτό αμέσως οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η λέξη «εξολόθρευση» δε σημαίνει κυριολεκτικά «εξολόθρευση». Η επεξήγηση που έδωσε ο Δαρβίνος για την έκφρασή του «αγώνας για επιβίωση» προφανώς ισχύει και για τη λέξη «εξολόθρευση»: Δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να γίνει κατανοητή με την κυριολεκτική σημασία της, αλλά πρέπει να την εκλάβουμε «με τη μεταφορική έννοιά της».

Αν ξεκινήσουμε από την υπόθεση ότι μια δεδομένη περιοχή κατοικείται από ζώα στο μέγιστο της χωρητικότητάς της, και ότι διεξάγεται διαρκώς εξοντωτικός ανταγωνισμός μεταξύ των κατοίκων της για τα στοιχειώδη μέσα της επιβίωσης –με κάθε ζώο να είναι αναγκασμένο να πολεμήσει όλα τα συγγενικά του ζώα για να αποκτήσει τον επιούσιο–, τότε η εμφάνιση μιας νέας ποικιλίας που θα επικρατήσει ασφαλώς θα σήμαινε σε πολλές περιπτώσεις (αν και όχι πάντα) την εμφάνιση ατόμων ικανών να υφαρπάσουν περισσότερα από το δίκαιο μερίδιό τους στα μέσα επιβίωσης· και το αποτέλεσμα θα ήταν αυτά τα άτομα να πετύχουν διά της λιμοκτονίας τον αφανισμό και της γονεϊκής μορφής, που δε διαθέτει τη νέα παραλλαγή, και των ενδιάμεσων μορφών που δεν τη διαθέτουν στον ίδιο βαθμό. Μπορεί ο Δαρβίνος να κατανόησε στην αρχή την εμφάνιση των νέων ποικιλιών από αυτή την οπτική· η συχνή χρήση της λέξης «εξολόθρευση» τουλάχιστον αυτή την εντύπωση μας δημιουργεί. Αλλά και εκείνος και ο Γουάλας γνώριζαν τη φύση πολύ καλά για να μην αντιληφθούν ότι αυτή σε καμία περίπτωση δεν είναι η μόνη πιθανή και αναγκαία πορεία των πραγμάτων.

Αν οι φυσικές βιολογικές συνθήκες και το εύρος μιας δεδομένης περιοχής που καταλαμβάνεται από ένα συγκεκριμένο είδος και οι συνήθειες όλων των μελών του τελευταίου παραμείνουν αμετάβλητες, τότε η ξαφνική εμφάνιση μιας νέας ποικιλίας μπορεί να σημαίνει τη λιμοκτονία και την εξόντωση όλων των ατόμων που δεν ήταν επαρκώς προικισμένα με το χαρακτηριστικό στοιχείο που διαφοροποιεί τη νέα ποικιλία. Αλλά τέτοια σύμπτωση συνθηκών είναι ακριβώς αυτό που δε βλέπουμε στη φύση. Κάθε ζώο διαρκώς τείνει να επεκτείνει το πεδίο του· η μετανάστευση σε νέους τόπους κατοικίας είναι κανόνας στη ζωή και του αργού σαλιγκαριού και του γρήγορου πουλιού· αλλαγές στο φυσικό περιβάλλον συντελούνται διαρκώς σε κάθε περιοχή, και η διαμόρφωση νέων ποικιλιών ζώων συνίσταται –στις περισσότερες ίσως περιπτώσεις– όχι μόνο στην ανάπτυξη νέων όπλων για την αρπαγή της τροφής από το στόμα των συγγενών –η τροφή είναι μόνο ένας από τους εκατοντάδες διαφορετικούς όρους της επιβίωσης–, αλλά, όπως κι ο ίδιος ο Γουάλας υποδεικνύει σε μια χαριτωμένη παράγραφό του για τη διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών,[35] και στη διαμόρφωση νέων συνηθειών, τη μετακίνηση σε νέους τόπους κατοικίας και την υιοθέτηση νέων ειδών τροφής. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις δεν εξολοθρεύονται είδη, ούτε καν μάχο-

νται μεταξύ τους, διότι η νέα προσαρμογή σημαίνει μια *ανάπαυλα από τη μάχη, αν αυτή υπήρξε ποτέ* κι όμως, θα επέλθει έπειτα από ένα διάστημα μια απουσία των ενδιάμεσων μορφών ζωής ως συνέπεια της ίδιας της επιβίωσης εκείνων που είναι καλύτερα προσαρμοσμένοι στις νέες συνθήκες. Είναι ευνόητο ότι, αν παραδεχτούμε, μαζί με τον Σπένσερ, όλους τους λαμαρκιστές και τον ίδιο τον Δαρβίνο, ότι το περιβάλλον ασκεί διαφοροποιητική επιρροή στα διάφορα είδη των ζώων, θα παραδεχτούμε ότι μειώνεται ακόμα περισσότερο η ανάγκη εξολόθρευσης των ενδιάμεσων μορφών.

Ο Δαρβίνος αναγνώρισε πλήρως τη σημασία της μετανάστευσης και της επακόλουθης απομόνωσης ομάδων ζώων για την παραγωγή νέων ποικιλιών και περαιτέρω νέων ειδών που υπέδειξε ο Μόριτς Βάγκνερ (Moritz Wagner). Οι έρευνες που ακολούθησαν τόνισαν μόνο τη σημασία αυτού του παράγοντα και έδειξαν πώς το εύρος της περιοχής όπου κατοικεί ένα δεδομένο είδος –πράγμα που ο Δαρβίνος δικαιολογημένα θεωρούσε τόσο σημαντικό για την εμφάνιση νέων ποικιλιών– μπορεί να συνδυαστεί με την απομόνωση ενός μέρους του πληθυσμού του είδους έπειτα από τοπικές γεωλογικές αλλαγές ή την εμφάνιση φυσικών συνόρων στην περιοχή. Δεν είναι δυνατόν να αρχίσουμε τώρα τη διερεύνηση αυτού του μεγάλου ζητήματος, αλλά θα αρκέσουν μερικές παρατηρήσεις για να αναδειχθεί η συνδυασμένη δράση αυτών των παραγόντων. Γνωρίζουμε ότι ορισμένες ομάδες ενός συγκεκριμένου είδους συχνά υιοθετούν νέες διατροφικές συνήθειες. Οι σκίουροι, για παράδειγμα, όταν στα δάση με αγριόπευκα σημειώνεται έλλειψη κουκουναριών, μετακινούνται σε δάση ελάτων, και αυτή η αλλαγή της τροφής έχει πολύ γνωστές επιδράσεις στη φυσιολογία των σκίουρων. Αν αυτή η αλλαγή δε διαρκέσει –αν τον επόμενο χρόνο υπάρχουν άφθονα κουκουνάρια στα σκοτεινά δάση των αγριόπευκων–, προφανώς δε θα δημιουργηθεί μια νέα ποικιλία σκίουρου. Αλλά αν σε ένα τμήμα της ευρύτερης περιοχής όπου κατοικούν οι σκίουροι αρχίσουν να αλλάζουν τα φυσικά χαρακτηριστικά –ως συνέπεια, ας πούμε, ηπιότερου κλίματος ή ξηρασίας, που οδηγούν στην εξάπλωση των δασών των πεύκων εις βάρος των δασών από αγριόπευκα–, και αν συντρέξουν και άλλοι λόγοι ώστε οι σκίουροι να μεταφέρουν τις κατοικίες τους στις παρυφές της αποξηραινόμενης περιοχής, τότε θα έχουμε μια νέα ποικιλία, δηλαδή ένα νέο είδος σκίουρου εν τη γενέσει, χωρίς να έχει σημειωθεί κάποιο συμβάν που να μπορούσε να χαρακτηριστεί ως εξολόθρευση.

Κάθε χρόνο θα επιζούσε και μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού των σκίουρων της νέας, καλύτερα προσαρμοσμένης, ποικιλίας, και τα ενδιάμεσα είδη θα πέθαιναν *με την πάροδο του χρόνου*, και όχι από λιμοκτονία εξαιτίας μαλθουσιανών ανταγωνιστών. Αυτό ακριβώς συμβαίνει κατά τη διάρκεια των μεγάλων περιβαλλοντολογικών αλλαγών που ολοκληρώνονται σε τεράστιες περιοχές της κεντρικής Ασίας, οι οποίες οφείλονται στην ξηρασία που επικρατεί εκεί από την περίοδο των παγετώνων και μετά.

Για να πάρουμε ένα άλλο παράδειγμα, έχει αποδειχθεί από γεωλόγους ότι το άγριο άλογο της εποχής μας (Equus przewalski) έχει εξελιχθεί αργά κατά τις τελευταίες φάσεις της τριτογενούς και τεταρτογενούς περιόδου, αλλά κατά τη διάρκεια αυτών των αιώνων οι πρόγονοί του *δεν* έμειναν καθηλωμένοι σε μια συγκεκριμένη, περιορισμένη περιοχή της υφηλίου. Περιπλανήθηκαν στον Παλιό και στο Νέο Κόσμο, για να επιστρέψουν κατά πάσα πιθανότητα έπειτα από κάποιο διάστημα στα βοσκοτόπια που είχαν εγκαταλείψει κατά τη διάρκεια των μετακινήσεών τους.[36] Συνεπώς το γεγονός ότι τώρα δε βρίσκουμε στην Ασία όλους τους ενδιάμεσους κρίκους ανάμεσα στο άγριο άλογο των ημερών μας και στους Ασιάτες προγόνους του της μετα-τεταρτογενούς περιόδου δε σημαίνει ότι οι ενδιάμεσοι κρίκοι εξολοθρεύτηκαν. Καμία εξολόθρευση δε σημειώθηκε. Δε σημειώθηκε υπερθνησιμότητα των προγονικών ειδών· τα άτομα που ανήκαν στις μεταβατικές ποικιλίες και στα είδη πέθαιναν με την πάροδο του χρόνου, πολλές φορές και σε περιόδους αφθονίας τροφής, και τα λείψανά τους θάφτηκαν ανά την υφήλιο.

Εν συντομία, αν προσεγγίσουμε προσεκτικά το ζήτημα και ξαναδιαβάσουμε προσεκτικά τι είπε ο ίδιος ο Δαρβίνος για το θέμα, βλέπουμε ότι, αν η λέξη «εξολόθρευση» χρησιμοποιείται όταν γίνεται λόγος για τις μεταβατικές ποικιλίες, η χρήση αυτή είναι μεταφορική. Όσο για τον «ανταγωνισμό», αυτή την έκφραση επίσης χρησιμοποιεί κυρίως ο Δαρβίνος (βλ. για παράδειγμα την παράγραφο «Περί εξαφάνισης») ως εικόνα ή σχήμα λόγου περισσότερο, παρά με την πρόθεση να μεταδώσει το νόημα του πραγματικού ανταγωνισμού μεταξύ δύο ομάδων του ίδιου είδους για τα μέσα της επιβίωσης. Όπως και να 'χει, η απουσία των ενδιάμεσων μορφών ζωής δεν είναι επιχείρημα που στηρίζει αυτή την άποψη.

Στην πραγματικότητα, το κύριο επιχείρημα υπέρ ενός σκληρού ανταγωνισμού για τα μέσα της επιβίωσης, που διεξάγεται διαρκώς ε-

ντός κάθε ζωικού είδους, είναι το δανεισμένο από τον Μάλθους «αριθμητικό επιχείρημα» – για να χρησιμοποιήσω την έκφραση του καθηγητή Γκεντς (Geddes).

Όμως ούτε κι αυτό το επιχείρημα έχει αποδεικτική αξία. Μπορούμε να πάρουμε, για παράδειγμα, πολλά χωριά της νοτιοανατολικής Ρωσίας, οι κάτοικοι των οποίων απολαμβάνουν άφθονη τροφή, αλλά όχι υγιεινές συνθήκες διαβίωσης· και αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι τα τελευταία χρόνια το ποσοστό γεννητικότητας ήταν 60‰, ενώ ο πληθυσμός είναι τώρα αυτός που ήταν και πριν από ογδόντα χρόνια, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι ο ανταγωνισμός μεταξύ των κατοίκων υπήρξε τρομακτικός. Η αλήθεια είναι ότι ο πληθυσμός παρέμεινε στάσιμος για τον απλούστατο λόγο ότι το ένα τρίτο των νεογέννητων πέθαιναν προτού φτάσουν στον έκτο μήνα ζωής, τα μισά πέθαιναν μέσα σε τέσσερα χρόνια, και από τα εκατό άτομα που γεννιούνταν μόνο τα δεκαεπτά έφταναν στην ηλικία των είκοσι. Οι νεοφερμένοι εξαφανίζονταν πριν προφτάσουν να γίνουν ανταγωνιστές. Είναι φανερό ότι ο λόγος που εξηγεί την εμφάνιση του φαινομένου στις ανθρώπινες κοινωνίες θα ισχύει και για τις κοινωνίες των ζώων. Στις κοινωνίες των πτηνών καταστρέφεται τεράστιος αριθμός αυγών διότι αυτά αποτελούν τη βασική τροφή πολλών ζώων στις αρχές του καλοκαιριού, ενώ οι πλημμύρες και οι θύελλες καταστρέφουν εκατομμύρια φωλιές στην Αμερική. Πολλές φορές οι απότομες μεταβολές του καιρού αποβαίνουν μοιραίες για τα νεαρά θηλαστικά. Κάθε θύελλα, κάθε πλημμύρα, κάθε επίσκεψη αρουραίου στη φωλιά ενός πτηνού, κάθε απότομη αλλαγή της θερμοκρασίας απομακρύνει τους τόσο φοβερούς, σύμφωνα με τη θεωρία, ανταγωνιστές.

Η εξαιρετικά ταχεία αύξηση των αλόγων και των βοοειδών στην Αμερική, των χοίρων και των λαγών στη Νέα Ζηλανδία και των φερμένων από την Ευρώπη άγριων ζώων (των οποίων τον αριθμό διατηρεί σε χαμηλά επίπεδα ο άνθρωπος και όχι ο ανταγωνισμός) είναι στοιχεία που μάλλον αντιτίθενται στη θεωρία του υπερπληθυσμού. Το ότι τα άλογα και τα βοοειδή κατάφεραν στην Αμερική να πολλαπλασιαστούν τόσο γρήγορα απέδειξε απλώς ότι, όσο αμέτρητοι και αν ήταν οι βούβαλοι και τα άλλα μηρυκαστικά στο Νέο Κόσμο εκείνη τη στιγμή, ο φυτοφάγος πληθυσμός ήταν πολύ μικρότερος απ' αυτόν που είχαν την πραγματική δυνατότητα να συντηρήσουν τα λιβάδια. Αν εκατομμύρια εισβολείς βρήκαν άφθονη τροφή χωρίς να προκαλέσουν τη λιμοκτονία του παλιού πληθυσμού των λιβαδιών, πρέπει μάλλον να

συμπεράνουμε ότι οι Ευρωπαίοι συνάντησαν *έλλειψη* φυτοφάγων ζώων στην Αμερική και όχι περίσσεια. Και έχουμε πολλούς λόγους να πιστεύουμε ότι ο υποπληθυσμός των ζώων είναι η φυσική τάξη πραγμάτων ανά τον κόσμο, με ελάχιστες πρόσκαιρες εξαιρέσεις στον κανόνα. Οι πραγματικοί αριθμοί ζώων σε μια δεδομένη περιοχή καθορίζονται όχι από τη μέγιστη δυνατότητα της περιοχής σε προσφορά τροφής, αλλά από το τι βρίσκεται κάθε χρόνο υπό δυσμενέστερες συνθήκες. Ως εκ τούτου, γι' αυτόν και μόνο το λόγο, ο ανταγωνισμός δεν μπορεί να συνιστά τη φυσιολογική τάξη πραγμάτων. Υπεισέρχονται όμως και άλλοι παράγοντες για να περιορίσουν τον πληθυσμό. Αν κοιτάξουμε τα άλογα και τα βοοειδή που βόσκουν όλο το χειμώνα στις στέπες της Τρανσβαϊκάλης, τα βρίσκουμε με τον ερχομό της άνοιξης αδυνατισμένα και εξαντλημένα. Εξαντλούνται όμως όχι επειδή δεν υπάρχει αρκετή τροφή για όλα –υπάρχει παντού άφθονο γρασίδι καλυμμένο κάτω από ένα λεπτό στρώμα χιονιού–, αλλά επειδή είναι δύσκολο να βρουν την τροφή κάτω από το χιόνι· και αυτή η δυσκολία είναι κοινή για όλα τα άλογα. Εξάλλου οι μέρες κατά τις οποίες εμφανίζεται παγετός είναι συνηθισμένες στις αρχές της άνοιξης, και αν κρατήσουν για καιρό τα άλογα εξαντλούνται ακόμα περισσότερο. Αλλά τότε έρχεται μια χιονοθύελλα που υποχρεώνει τα ήδη εξασθενημένα ζώα να παραμείνουν χωρίς τροφή για αρκετές μέρες ακόμα, οπότε πολλά απ' αυτά πεθαίνουν. Οι απώλειες κατά τη διάρκεια της άνοιξης είναι τόσο σοβαρές, που, αν ο καιρός είναι χειρότερος απ' ό,τι συνήθως, δεν μπορούν να αναπληρωθούν από τις νέες γεννήσεις – κυρίως διότι *όλα* τα άλογα είναι εξαντλημένα και τα νεαρά πουλάρια γεννιούνται σε ακόμα χειρότερη κατάσταση. Ο αριθμός των αλόγων και των βοοειδών λοιπόν πάντα παραμένει χαμηλότερος απ' ό,τι θα ήταν υπό άλλες συνθήκες. Όλο το χρόνο υπάρχει τροφή αρκετή για πενταπλάσιο ή δεκαπλάσιο αριθμό ζώων, όμως ο πληθυσμός αυξάνεται υπερβολικά αργά. Αλλά μόλις ένας χωρικός σκορπίσει λίγο έστω άχυρο στη στέπα τις μέρες που επικρατεί παγετός ή δριμεία χιονόπτωση, αμέσως παρατηρεί ότι το κοπάδι του μεγαλώνει. Καθώς όλα σχεδόν τα ελεύθερα φυτοφάγα ζώα και πολλά τρωκτικά στην Ασία και την Αμερική ζουν κάτω από τις ίδιες λίγο πολύ συνθήκες, μπορούμε να πούμε ότι ο αριθμός τους *δεν* περιορίζεται από τον ανταγωνισμό· ότι σε καμία εποχή του χρόνου δε μάχονται για τροφή, και ότι, αν δε φτάνουν ποτέ σε μία κατάσταση υπερπληθυσμού, η αιτία βρίσκεται στο κλίμα και όχι στον ανταγωνισμό.

Φαίνεται πως η σημασία του φυσικού ελέγχου του υπερπληθυσμού, και ιδιαίτερα η επίπτωσή του στη θεωρία του ανταγωνισμού, δεν έχει ληφθεί ποτέ σοβαρά υπόψη. Οι μορφές ελέγχου, ή μάλλον μερικές απ' αυτές, έχουν καταγραφεί, αλλά η λειτουργία τους σπάνια έχει μελετηθεί ενδελεχώς. Παρ' όλα αυτά, αν συγκρίνουμε τη λειτουργία του φυσικού ελέγχου με αυτήν του ανταγωνισμού, σίγουρα θα αναγνωρίσουμε αμέσως ότι δεν είναι δυνατόν να συγκρίνουμε την τελευταία με τις άλλες μορφές φυσικού ελέγχου. Έτσι ο Μπέιτς αναφέρει τους πραγματικά εντυπωσιακούς αριθμούς φτερωτών μυρμηγκιών που χάνονται κατά την «έξοδό» τους. Τα νεκρά ή ημιθανή «μυρμήγκια του πυρός» (Myrmica saevissima) που μια θύελλα πέταξε στον ποταμό «σωριάστηκαν σε μια γραμμή πέντε εκατοστών σε ύψος και πλάτος, που συνεχιζόταν αδιάκοπα για χιλιόμετρα στην άκρη του ποταμού».[37] Μυριάδες μυρμήγκια χάνονται, ενώ η φύση θα μπορούσε να συντηρήσει εκατό φορές περισσότερα μυρμήγκια απ' όσα στην πραγματικότητα ζουν. Ο δόκτωρ Άλτουμ (Altum), ένας Γερμανός δασολόγος που έγραψε ένα πολύ ενδιαφέρον βιβλίο για τα ζώα που είναι επιβλαβή στα δάση μας, δίνει επίσης πολλά στοιχεία που δείχνουν την τεράστια σημασία του φυσικού ελέγχου. Λέει ότι διαδοχικές θύελλες ή το κρύο και η υγρασία που επικρατούσαν αφάνισαν τα λεπιδόπτερα του είδους Bombyx pini μόλις γεννήθηκαν. Και την άνοιξη του 1871 όλα εξαφανίστηκαν αμέσως· πιθανότατα πέθαναν έπειτα από αλλεπάλληλες κρύες νύχτες.[38] Θα μπορούσαν να αναφερθούν πολλά παρόμοια παραδείγματα σχετικά με διάφορα έντομα από διάφορα μέρη της Ευρώπης. Ο δόκτωρ Άλτουμ επίσης αναφέρει τα πτηνά εχθρούς του συγκεκριμένου λεπιδόπτερου και τα αμέτρητα αυγά που καταστρέφουν οι αλεπούδες· αλλά προσθέτει ότι οι παρασιτικοί μύκητες που το μολύνουν κατά περιόδους είναι πολύ πιο φοβερός εχθρός από οποιοδήποτε πουλί, διότι καταστρέφουν όλο τον πληθυσμό του ταυτόχρονα σε μια ευρεία περιοχή. Όσον αφορά διάφορα είδη ποντικών (Mus sylvaticus, Arvicola arvalis και Arvicola agrestis), ο ίδιος συγγραφέας μάς δίνει ένα μακρύ κατάλογο εχθρών, αλλά επισημαίνει: «Ωστόσο οι πιο φοβεροί εχθροί των ποντικών είναι οι αιφνίδιες μεταβολές του καιρού που σημειώνονται κάθε χρόνο». Οι εναλλαγές παγετού και ζέστης τούς σκοτώνουν κατά εκατομμύρια· «μία μόνο ξαφνική αλλαγή μπορεί να μειώσει έναν αριθμό χιλιάδων ποντικών σε ελάχιστους». Από την άλλη πλευρά, ένας ήπιος χειμώνας ή ένας χειμώνας που θα έρθει σταδιακά μπορεί να οδηγή-

σει στην απειλητική αύξησή τους, σε πείσμα κάθε εχθρού τους. Κάτι τέτοιο συνέβη το 1876 και το 1877.[39] Ο ανταγωνισμός στην περίπτωση των ποντικών φαίνεται μάλλον ασήμαντος παράγοντας σε σύγκριση με τον καιρό. Υπάρχουν επίσης στοιχεία που οδηγούν στο ίδιο συμπέρασμα για την περίπτωση των σκίουρων.

Είναι επίσης πολύ γνωστό πόσο υποφέρουν τα πτηνά από τις απότομες αλλαγές του καιρού. Οι όψιμες χιονοθύελλες αποβαίνουν καταστροφικές για τα πτηνά τόσο στους αγγλικούς χερσότοπους, όσο και στη Σιβηρία· και ο Ντίξον είδε τις κόκκινες πέρδικες να υποφέρουν κατά τη διάρκεια κάποιων εξαιρετικά κρύων χειμώνων, με αποτέλεσμα να εγκαταλείψουν τους χερσότοπους ομαδικά, «και ξέρουμε ότι σίγουρα αναζήτησαν άσυλο στους δρόμους του Σέφιλντ. Η επίμονη υγρασία», προσθέτει, «είναι σχεδόν το ίδιο θανάσιμη γι' αυτές».

Από την άλλη πλευρά, οι μεταδοτικές ασθένειες, που συνεχώς μολύνουν τα περισσότερα είδη ζώων, τα αφανίζουν με τέτοιους ρυθμούς, που οι απώλειες ακόμα και των ταχύτατα πολλαπλασιαζόμενων ζώων είναι για πολλά χρόνια αδύνατον να αναπληρωθούν. Έτσι πριν από εξήντα χρόνια οι λαγόγυροι ξαφνικά αφανίστηκαν στην περιοχή Σαρέπτα στη νοτιοανατολική Ρωσία εξαιτίας κάποιων επιδημιών. Χρειάστηκαν πολλά χρόνια για να επανέλθει ο πληθυσμός στα φυσιολογικά επίπεδα.[40]

Θα μπορούσα να προσθέσω πολλά παρόμοια παραδείγματα, που όλα δείχνουν να μειώνουν τη σημασία που αποδίδεται στον ανταγωνισμό. Φυσικά μπορεί να δοθεί η απάντηση, με τα λόγια του Δαρβίνου, ότι ούτως ή άλλως κάθε μορφή ζωής «σε κάποια περίοδο της ζωής της, σε κάποια εποχή του χρόνου, σε κάθε γενιά ή με διαλείμματα, πρέπει να παλέψει για να επιβιώσει και να υποστεί μεγάλα δεινά», και ότι οι ικανότεροι επιβιώνουν κατά τη διάρκεια τέτοιων περιόδων. Αλλά, αν η εξέλιξη του ζωικού κόσμου βασιζόταν αποκλειστικά, ή ακόμα και κατά κύριο λόγο, στην επιβίωση του ικανότερου κατά την περίοδο συμφορών, αν η λειτουργία της φυσικής επιλογής περιοριζόταν σε περιόδους μεγάλης ξηρασίας ή αιφνίδιων αλλαγών στη θερμοκρασία ή πλημμυρών, ο κανόνας στον κόσμο των ζώων θα ήταν η αναδρομή. Αυτοί που επιβιώνουν ενός λιμού, μιας σοβαρής επιδημίας χολέρας, ευλογιάς ή διφθερίτιδας, οι οποίες συναντιούνται στις απολίτιστες χώρες, δεν είναι ούτε οι δυνατότεροι ούτε οι υγιέστεροι ούτε οι ευφυέστεροι. Καμιά εξέλιξη δε θα μπορούσε να βασίζεται στην επιβίωση αυτών, ακόμα περισσότερο γιατί όσοι επιβιώνουν ε-

ξέρχονται από τη δοκιμασία με τσακισμένη υγεία, όπως τα άλογα της Τανσβαϊκάλης που μόλις ανέφερα ή τα πληρώματα των εξερευνητικών αποστολών στους αρκτικούς κύκλους ή η φρουρά ενός κάστρου που έχει υποχρεωθεί να ζήσει για μερικούς μήνες με μισές μερίδες σιτηρέσιο και που εξέρχεται από αυτή την εμπειρία άρρωστη και στη συνέχεια εμφανίζει ασυνήθιστα ποσοστά θνησιμότητας. Το μόνο που μπορεί να κάνει η φυσική επιλογή σε περιόδους δεινών είναι να διασώσει τα άτομα που είναι προικισμένα με τη μεγαλύτερη αντοχή απέναντι σε κάθε είδους στερήσεις. Αυτό ισχύει και για τα σιβηρικά άλογα και βοοειδή. *Είναι* ανθεκτικά· μπορούν να τραφούν μόνο με πολικές λειχήνες αν χρειαστεί, αντέχουν το κρύο και την πείνα. Αλλά το σιβηρικό άλογο δεν μπορεί να μεταφέρει ούτε το μισό από το βάρος που μπορεί να μεταφέρει ένα ευρωπαϊκό άλογο με ευκολία. Η σιβηρική αγελάδα δε δίνει ούτε το μισό γάλα απ' αυτό που μπορεί να παραγάγει μια αγελάδα του Τζέρσεϊ, και οι ιθαγενείς των απολίτιστων χωρών δεν μπορούν να συγκριθούν με τους Ευρωπαίους. Ίσως να υπομένουν ευκολότερα την πείνα και το κρύο, αλλά η σωματική τους δύναμη είναι πολύ κατώτερη από ενός καλοθρεμμένου Ευρωπαίου, και η πνευματική τους ανάπτυξη απελπιστικά αργή. «Το αρνητικό δεν μπορεί να παραχθεί από το θετικό», έγραψε ο Τσερνισέβσκι (Tchernyshevsky) σε ένα αξιοσημείωτο δοκίμιό του για το δαρβινισμό.[41]

Ευτυχώς ο ανταγωνισμός δεν είναι ο κανόνας που διέπει τη ζωή των ζώων, ούτε του ανθρώπινου είδους. Περιορίζεται στα ζώα και σε συγκεκριμένες περιόδους, οπότε η φυσική επιλογή βρίσκει καλύτερο έδαφος για να λειτουργήσει. Καλύτερες συνθήκες δημιουργούνται με την *εξάλειψη του ανταγωνισμού* μέσω της αλληλοβοήθειας και της αλληλο-υποστήριξης.[42] Στον αγώνα για επιβίωση –για την πληρέστερη δυνατή και εντονότερη επικράτηση της ζωής με την ελάχιστη δαπάνη ενέργειας–, η φυσική επιλογή είναι η λειτουργία αναζήτησης τρόπων για την κατά το δυνατόν αποφυγή του ανταγωνισμού. Τα μυρμήγκια συνεργάζονται κατά φωλιές και κατά έθνη, συσσωρεύουν τις προμήθειές τους και εκτρέφουν τα κοπάδια τους – και έτσι αποφεύγουν τον ανταγωνισμό· και η φυσική επιλογή επιλέγει από την οικογένεια των μυρμηγκιών το είδος εκείνο που γνωρίζει πώς να αποφύγει τον ανταγωνισμό και τις καταστρεπτικές του συνέπειες. Τα περισσότερα πουλιά κινούνται αργά προς το νότο καθώς έρχεται ο χειμώνας ή συγκεντρώνονται σε ομάδες και ξεκινούν μακρινά ταξίδια, και έτσι αποφεύγουν τον ανταγωνισμό. Πολλά

τρωκτικά πέφτουν σε χειμερία νάρκη όταν πλησιάζει ο καιρός να επικρατήσει ο ανταγωνισμός, ενώ άλλα τρωκτικά αποθηκεύουν τροφή για το χειμώνα και συγκεντρώνονται σε κοινότητες για να έχουν την απαραίτητη προστασία όταν εργάζονται. Οι τάρανδοι μεταναστεύουν προς τη θάλασσα όταν στεγνώνουν οι λειχήνες στα ηπειρωτικά. Οι βίσονες διασχίζουν μια τεράστια ήπειρο προκειμένου να βρουν άφθονη τροφή. Και οι κάστορες, όταν αυξηθούν πολύ σε έναν ποταμό, χωρίζονται σε ομάδες και πηγαίνουν οι γηραιότεροι προς τις εκβολές και οι νεότεροι προς τις πηγές, για να αποφύγουν τον ανταγωνισμό. Και στις περιπτώσεις που τα ζώα δεν πέφτουν σε χειμερία νάρκη ούτε μεταναστεύουν ούτε συσσωρεύουν προμήθειες ούτε παράγουν την τροφή τους, όπως τα μυρμήγκια, κάνουν αυτό που κάνει το σπουργιτάκι, και που το έχει τόσο γοητευτικά περιγράψει ο Γουάλας: Καταφεύγουν σε νέα είδη τροφής, και έτσι πάλι αποφεύγουν τον ανταγωνισμό![43]

«Μην ανταγωνίζεστε! Ο ανταγωνισμός είναι βλαπτικός για τα είδη, και υπάρχουν πολλοί τρόποι να τον αποφύγετε!» Αυτή είναι η *τάση* της φύσης, η οποία δεν εκπληρώνεται πάντα, αλλά δεν παύει ποτέ να υπάρχει. Αυτό είναι το δίδαγμα που μας δίνει η κοιλάδα, το δάσος, το ποτάμι και ο ωκεανός. «Γι' αυτό συνδυαστείτε, καταπιαστείτε με έργα αλληλοβοήθειας! Αυτό είναι το ασφαλέστερο μέσο προκειμένου ο καθένας ξεχωριστά και όλοι μαζί να απολαύσουν τη μεγαλύτερη δυνατή ασφάλεια, η καλύτερη εγγύηση για επιβίωση και ανάπτυξη, σωματική, διανοητική και ηθική». Αυτό μας διδάσκει η φύση· και αυτό κάνουν όλα τα ζώα που έχουν κατακτήσει τις υψηλότερες θέσεις στις ομοταξίες τους. Αυτό έκανε και ο άνθρωπος –ο πιο πρωτόγονος–, και γι' αυτό έφτασε στη θέση στην οποία βρίσκεται τώρα, όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια, τα οποία είναι αφιερωμένα στην αλληλοβοήθεια στο πλαίσιο των ανθρώπινων κοινωνιών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΑ



Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΑΓΡΙΩΝ

Ο υποτιθέμενος πόλεμος του ενός εναντίον όλων – Φυλετική καταγωγή της ανθρώπινης κοινωνίας – Όψιμη εμφάνιση της ξεχωριστής οικογένειας – Βουσμάνοι και Οτεντότοι – Αυστραλιανοί και Παπούα – Εσκιμώοι και Αλεούτοι – Εκδηλώσεις της ζωής των αγρίων ακατανόητες για τους Ευρωπαίους – Πώς αντιλαμβάνονται οι Νταγιάκ τη δικαιοσύνη – Το κοινό δίκαιο

ΣΤΑ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ κεφάλαια αναλύθηκε με συντομία ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτισαν η αλληλοβοήθεια και η αλληλο-υποστήριξη στην εξέλιξη των ζώων. Τώρα πρέπει να ρίξουμε μια ματιά στο ρόλο που έπαιξαν στην εξέλιξη της ανθρωπότητας. Είδαμε πόσο λίγα είναι τα είδη των ζώων που ζουν απομονωμένα, και πόσο πολλά αυτά που ζουν κοινωνικά είτε για να αλληλοπροστατεύονται, είτε για να κυνηγούν και να αποθηκεύουν τροφή, είτε για να μεγαλώνουν τα μικρά τους, είτε απλώς για να απολαμβάνουν τις χαρές της ομαδικής ζωής. Είδαμε επίσης ότι, ενώ διεξάγεται πόλεμος μεταξύ των ζώων διαφορετικών ομοταξιών ή διαφορετικών ειδών ή διαφορετικών φυλών του ίδιου είδους, τη φυλή ή το είδος κυβερνούν η ειρήνη και η αλληλο-υποστήριξη· και ότι τα είδη που γνωρίζουν να συνεργάζονται και να αποφεύγουν τον ανταγωνισμό έχουν τις περισσότερες πιθανότητες να επιβιώσουν και να εξελιχθούν ακόμα περισσότερο. Ευημερούν, σε αντίθεση με τα είδη που δε ζουν κοινωνικά και γι' αυτό αφανίζονται σταδιακά.

Είναι φανερό ότι θα ήταν αντίθετο στους νόμους της φύσης αν οι άνθρωποι αποτελούσαν εξαίρεση στο γενικό αυτό κανόνα, αν ένα πλάσμα τόσο ανυπεράσπιστο όσο ο άνθρωπος έβρισκε προστασία και το δρόμο της προόδου όχι στην αλληλο-υποστήριξη, όπως και τα άλλα ζώα, αλλά στον ανελέητο ανταγωνισμό για προσωπικό όφελος, όπου δε λαμβάνονται υπόψη τα συμφέροντα του είδους. Για κάποιον

που πιστεύει ότι η φύση αποτελεί ενιαίο σύνολο, μια τέτοια πρόταση μοιάζει τελείως αστήρικτη. Κι όμως, παρόλο που είναι τόσο απίθανη και τόσο αντιφιλοσοφική, είχε ανέκαθεν πολλούς υποστηρικτές. Πάντα υπήρχαν συγγραφείς με πεσιμιστικές απόψεις για την ανθρωπότητα. Το γνώριζαν, λιγότερο ή περισσότερο επιφανειακά, από την περιορισμένη τους πείρα· γνώριζαν για την ιστορία ό,τι έλεγαν οι αναλυτές, οι οποίοι πάντα επιμένουν να υπερτονίζουν τους πολέμους, τη σκληρότητα και την καταπίεση· και κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι η ανθρωπότητα δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα χαλαρό άθροισμα πλασμάτων που πάντοτε είναι έτοιμα να αλληλοσπαραχθούν και το μόνο που τους αποτρέπει είναι η παρέμβαση κάποιας εξουσίας.

Αυτή ήταν η θέση του Χομπς. Και ενώ μερικοί από τους μεταγενέστερους στοχαστές του 18ου αιώνα προσπάθησαν να αποδείξουν ότι η ανθρωπότητα σε καμιά περίοδο της ύπαρξής της –ούτε καν στην πλέον πρωτόγονη– δεν έζησε σε κατάσταση διαρκούς πολέμου· ότι οι άνθρωποι ήταν κοινωνικοί ακόμα και στη «φυσική κατάσταση», και ότι η θέληση για γνώση και όχι η εγγενής ανθρώπινη κακία οδήγησε την ανθρωπότητα στις φρικαλεότητες που διέπραξε στις απαρχές της ιστορίας της, η δική του αντίληψη, αντιθέτως, ήταν ότι η αποκαλούμενη «φυσική κατάσταση» δεν ήταν άλλη από μια μόνιμη μάχη ανάμεσα σε άτομα που κατά λάθος συνέπεσαν στον ίδιο χώρο εξαιτίας της κτηνώδους ιδιοτροπίας της ύπαρξής τους. Πράγματι, η επιστήμη έχει σημειώσει κάποιες προόδους από την εποχή του Χομπς, και μπορούμε να στηριχθούμε σε βάσεις πιο στέρεες από τις εικασίες του Χομπς και του Ρουσό. Όμως η χομπεσιανή φιλοσοφία έχει ακόμα πολλούς υποστηρικτές, και τελευταία βλέπουμε ότι έχει διαμορφωθεί μια κατά κάποιον τρόπο σχολή συγγραφέων που οικειοποιούνται την ορολογία του Δαρβίνου, αγνοώντας τους άξονες της σκέψης του, και τη χρησιμοποιούν ως επιχείρημα υπέρ των απόψεων του Χομπς για τον πρωτόγονο άνθρωπο, και μάλιστα καταφέρνουν να τις εμφανίσουν ως επιστημονικές. Όπως είναι γνωστό, ο Χάξλεϋ είναι ο ηγετικός εκπρόσωπος αυτής της σχολής, και σε μια εργασία που έγραψε το 1888 παρουσίασε τους πρωτόγονους ανθρώπους ως τίγρεις ή λιοντάρια που στερούνται κάθε ηθικής, που πολεμούν για να επιβιώσουν μέχρι την πικρή τελική πτώση, και ζουν σε «συνθήκες διαρκούς και καθολικού πολέμου». Παραθέτω τα δικά του λόγια: «... εκτός των στενών και πρόσκαιρων οικογενειακών κύκλων, ο κατά Χομπς πόλεμος του ενός εναντίον όλων ήταν ο τρόπος ζωής τους».[1]

Έχει επισημανθεί περισσότερες από μία φορές ότι το κυριότερο λάθος του Χομπς, καθώς και των φιλοσόφων του 18ου αιώνα, είναι ότι φαντάστηκαν πως το ανθρώπινο είδος εμφανίστηκε σε μικρές οικογένειες αγωνιζόμενες η μία ενάντια στην άλλη, σαν τις «περιορισμένες και προσωρινές» οικογένειες των μεγαλύτερων σαρκοβόρων, ενώ είναι πλέον σίγουρο ότι *δε* συνέβησαν έτσι τα πράγματα. Φυσικά δεν έχουμε άμεσα τεκμήρια του τρόπου ζωής των πρώτων ανθρωποειδών. Δεν είμαστε καν βέβαιοι πότε πρωτοεμφανίστηκαν, αφού προς το παρόν οι γεωλόγοι εντοπίζουν ίχνη τους στην πλειστόκαινο ή ακόμα και στη μειόκαινο, κατάλοιπα της τριτογενούς περιόδου. Αλλά έμμεσα μπορούμε να φωτίσουμε ακόμα και αυτή τη μακρινή αρχαιότητα. Τα τελευταία σαράντα χρόνια ερευνώνται πολύ προσεκτικά οι κοινωνικοί θεσμοί των λιγότερο ανεπτυγμένων φυλών και αποκαλύφθηκαν μερικά ίχνη ακόμα παλιότερων θεσμών που έχουν πλέον εξαφανιστεί, αλλά άφησαν ευδιάκριτα σημάδια της προηγούμενης ύπαρξής τους στους θεσμούς των πρωτόγονων ιθαγενών. Έτσι έχει διαμορφωθεί ολόκληρη επιστήμη της εμβρυολογίας των ανθρώπινων θεσμών από τους Μπαχόφεν (Bachofen), ΜακΛέναν (MacLennan), Μόργκαν (Morgan), Έντουιν Τάιλορ (Edwyn Tylor), Μέιν (Maine), Ποστ (Post), Κοβαλέφσκι (Kovalevsky), Λιούμποκ και πολλούς άλλους. Και αυτή η επιστήμη έχει αναμφίβολα αποδείξει ότι η ανθρωπότητα *δεν* εμφανίστηκε οργανωμένη σε μικρές μεμονωμένες οικογένειες.

Η οικογένεια δεν αποτελεί την πιο πρωτόγονη μορφή οργάνωσης, αλλά πρόσφατο σχετικά προϊόν της ανθρώπινης εξέλιξης. Ανατρέχοντας στην παλαιοεθνολογία, βλέπουμε ότι οι άνθρωποι ζούσαν σε κοινωνίες –σε φυλές παρόμοιες με εκείνες των ανώτερων θηλαστικών–, και χρειάστηκε μια αργή και εξαιρετικά χρονοβόρα εξέλιξη μέχρι οι κοινωνίες αυτές να οργανωθούν ως γένη ή ως φατρίες, που με τη σειρά τους έπρεπε να υποστούν μια νέα, επίσης πολύ μακρά, εξέλιξη, πριν εμφανιστούν τα σπέρματα της οικογένειας, διευρυμένης ή πυρηνικής. Συνεπώς η ανθρωπότητα και οι απώτεροι πρόγονοί της υπήρξαν οργανωμένοι σε κοινωνίες, ομάδες ή φυλές, αλλά όχι σε οικογένειες. Αυτό είναι το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε η εθνολογία έπειτα από επίπονες έρευνές της. Και αυτό είναι κάτι που θα μπορούσε να είχε διαβλέψει κάθε ζωολόγος. Κανένα από τα ανώτερα θηλαστικά, με εξαίρεση λίγα σαρκοβόρα και ορισμένα, αναμφίβολα φθίνοντα, είδη πιθήκων (ουραγκοτάγκους και γορίλες), δε ζει απομονωμένο στο δάσος με την οικογένειά του, αγωνιζό-

μενο ενάντια στα υπόλοιπα. Όλα ζουν σε κοινωνίες. Και ο Δαρβίνος κατάλαβε τόσο καλά ότι οι απομονωμένοι πίθηκοι ποτέ δε θα μπορούσαν να εξελιχθούν σε ανθρωποειδή, ώστε έτεινε να θεωρεί ότι ο άνθρωπος κατάγεται από κάποιο σχετικά αδύναμο *αλλά κοινωνικό είδος*, όπως το χιμπαντζή, και όχι από κάποιο ισχυρό αλλά αντικοινωνικό είδος, όπως το γορίλα.[2] Η ζωολογία και η παλαιοεθνολογία είναι λοιπόν σύμφωνες ότι η ομάδα και όχι η οικογένεια είναι η πιο πρώιμη κοινωνική μορφή. Οι πρώτες ανθρώπινες κοινωνίες ήταν απλώς μια περαιτέρω εξέλιξη αυτών των κοινωνιών που συγκροτούν τον πυρήνα της ζωής των ανώτερων ειδών ζώων.[3]

Αν τώρα προχωρήσουμε σε θετικά στοιχεία, βλέπουμε ότι τα πιο πρώιμα ανθρώπινα ίχνη, που χρονολογούνται από την εποχή των παγετώνων ή την πρώιμη εποχή των παγετώνων, αποδεικνύουν ότι ακόμα και τότε ο άνθρωπος ζούσε σε κοινωνίες. Πολύ σπάνια βρίσκονται μεμονωμένα λίθινα εργαλεία, ακόμα και της παλαιολιθικής εποχής· αντιθέτως, όποτε έρχεται στο φως ένα λίθινο εργαλείο, είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα βρεθούν κοντά του και πολλά άλλα. Σε μια εποχή που οι άνθρωποι κατοικούσαν σε σπηλιές ή κάτω από προεξοχές βράχων, παρέα με θηλαστικά που έχουν πλέον εξαφανιστεί, και δεν κατάφερναν να φτιάξουν ούτε το πιο ευτελές λίθινο τσεκούρι, ήδη γνώριζαν τα πλεονεκτήματα της κοινωνικής ζωής. Στις κοιλάδες των παραποτάμων του Ντορντόν η επιφάνεια των βράχων είναι σε μερικά μέρη εντελώς καλυμμένη από σπηλιές που κατοικούνταν από πρωτόγονους ανθρώπους.[4] Μερικές φορές τα σπήλαια σχηματίζουν ορόφους οι οποίοι ασφαλώς θυμίζουν πολύ περισσότερο αποικίες από φωλιές χελιδονιών παρά λημέρια σαρκοβόρων. Όσο για τα λίθινα εργαλεία που έχουν ανακαλυφθεί σ' αυτές τις σπηλιές, χρησιμοποιώντας τα λόγια του Λιούμποκ, «μπορώ χωρίς υπερβολή να πω ότι είναι αναρίθμητα». Το ίδιο ισχύει και για άλλους παλαιολιθικούς οικισμούς. Προκύπτει επίσης από έρευνες του Λαρτέ (Lartet) ότι οι κάτοικοι της περιοχής του Ορινιάκ στη νότια Γαλλία συμμετείχαν σε μεγάλα δείπνα κατά την ταφή των νεκρών τους. Δηλαδή οι άνθρωποι ζούσαν κοινωνικά, και στις κοινωνίες τους ενυπήρχαν τα σπέρματα φυλετικών λατρευτικών εκδηλώσεων, ακόμα και σ' εκείνη την πολύ μακρινή εποχή.

Αυτό αποδεικνύεται καλύτερα από τα ευρήματα της νεολιθικής εποχής. Έχουν βρεθεί αναρίθμητα ίχνη του ανθρώπου της νεολιθικής εποχής, έτσι που μπορούμε να ανασυστήσουμε τον τρόπο ζωής

του σε μεγάλο βαθμό. Όταν ο παγετός (που πρέπει να εξαπλώθηκε από τις πολικές περιοχές ως τα νότια, ως την κεντρική Γαλλία, τη Γερμανία και τη Ρωσία, και κάλυψε τον Καναδά και μεγάλο μέρος των σημερινών Ηνωμένων Πολιτειών) άρχισε να λιώνει, οι περιοχές που απελευθερώθηκαν σκεπάστηκαν αρχικά από έλη και αργότερα από αμέτρητες λίμνες.[5] Οι λίμνες γέμισαν όλες τις λεκάνες των κοιλάδων, πριν τα νερά τους σκάψουν τα μόνιμα κανάλια που αργότερα έγιναν τα ποτάμια μας. Και αν εξερευνήσουμε τις όχθες των λιμνών σε οποιοδήποτε μέρος της Ευρώπης της Ασίας ή της Αμερικής, βρίσκουμε ίχνη ζωής του νεολιθικού ανθρώπου. Είναι τόσο πολλά, που αναρωτιόμαστε για τη σχετική πυκνότητα του πληθυσμού εκείνη την εποχή. Οι νεολιθικοί οικισμοί που εμφανίζονται ο ένας μετά τον άλλο δείχνουν τις όχθες των λιμνών που υπήρχαν παλιότερα. Και σε όλους βρίσκουμε νεολιθικά εργαλεία που μας επιτρέπουν να υπολογίσουμε για πόσο καιρό κατοικούνταν από αναρίθμητες φυλές. Οι αρχαιολόγοι έχουν ανακαλύψει ολόκληρα εργαστήρια κατασκευής λίθινων εργαλείων, τα οποία καταδεικνύουν τον αριθμό των εργατών που συναθροίζονταν εκεί.

Ίχνη μιας ακόμα πιο ανεπτυγμένης περιόδου, η οποία χαρακτηριζόταν από μια κάποια χρήση κεραμικών, βρέθηκαν σε σωρούς κοχυλιών στη Δανία. Οι σωροί αυτοί έχουν ύψος ενάμισι έως τρία μέτρα, πλάτος από τριάντα έως εξήντα μέτρα, και μήκος τριακόσια ή και παραπάνω. Σε κάποια σημεία της ακτής είναι τόσο συνηθισμένοι, ώστε θεωρούνταν τμήμα του εδάφους. Κι όμως, «δεν περιέχουν *τίποτε* άλλο παρά αυτά που χρησιμοποιούσαν οι άνθρωποι», και είναι τόσο γεμάτοι με εργαλεία, που, στις δύο ημέρες της παραμονής του στο Μιλγκάαρντ, ο Λιούμποκ ανέσυρε τουλάχιστον 191 κομμάτια πέτρινων εργαλείων και τέσσερα θραύσματα αγγείων.[6] Το ίδιο το μέγεθος και η χρονική αλληλουχία των σωρών αποδεικνύουν ότι για πολλές διαδοχικές γενιές στις ακτές της Δανίας κατοικούσαν μικρές φυλές που σίγουρα συμβίωναν τόσο ειρηνικά όσο οι φυλές που κατοικούν στις μέρες μας στη Γη του Πυρός.

Οι παραλίμνιες κατοικίες στην Ελβετία, οι οποίες αποτελούν ένα ακόμα βήμα προς τον πολιτισμό, απεικονίζουν ακόμα καλύτερα ότι οι άνθρωποι εκείνη την περίοδο ζούσαν και εργάζονταν κοινωνικά. Είναι γνωστό ότι, από την παλαιολιθική ακόμα εποχή, οι όχθες των ελβετικών λιμνών ήταν διάσπαρτες από χωριά, καθένα από τα οποία αποτελούνταν από αρκετές καλύβες χτισμένες μέσα στη λίμνη,

πάνω σε μια πλατφόρμα που υποστηριζόταν από πολλούς πασσάλους. Στις όχθες της λίμνης Λεμάν ανακαλύφθηκαν είκοσι τέσσερα χωριά, τριάντα δύο στη λίμνη Κονστάνς, σαράντα έξι στη λίμνη Νεσατέλ· καθένα απ' αυτά μαρτυρά ότι, για να δημιουργηθούν, χρειάστηκε να εργαστεί σκληρά ολόκληρη φυλή και όχι η οικογένεια. Έχει επίσης επιβεβαιωθεί ότι η ζωή των πρωτόγονων που ζούσαν σε παρόμοια χωριά πρέπει να ήταν ειρηνική· και αυτό είναι πολύ πιθανό, αν μάλιστα λάβουμε υπόψη τις αναφορές για τη ζωή πρωτόγονων ιθαγενών που ακόμα ζουν σε παρόμοια χωριά, χτισμένα σε ακτές.

Φαίνεται λοιπόν ότι τελικά η γνώση μας για τη ζωή του προϊστορικού ανθρώπου δεν είναι τόσο συγκεχυμένη, και ότι τα στοιχεία που μέχρι στιγμής έχουμε δεν υποστηρίζουν τις εικασίες του Χομπς, αλλά τις αναιρούν. Επιπλέον συμπληρώνονται σε μεγάλη έκταση από τις παρατηρήσεις μας για πρωτόγονες φυλές που βρίσκονται στο ίδιο πολιτισμικό επίπεδο με τους προϊστορικούς κατοίκους της Ευρώπης.

Ο Έντουιν Τάιλορ και ο Λιούμποκ έχουν αποδείξει ότι αυτές οι φυλές που ακόμα υπάρχουν *δεν* είναι εκφυλισμένα δείγματα ανθρώπινου είδους που γνώρισε ανώτερες μορφές πολιτισμού, όπως έχουν υποστηρίξει ορισμένοι. Στα επιχειρήματα που αντιτίθενται σ' αυτή τη θεωρία του εκφυλισμού μπορούν επίσης να προστεθούν τα ακόλουθα: Οι «άγριοι» –με εξαίρεση λίγες φυλές που συνωστίζονται σε απροσπέλαστες ορεινές περιοχές– κατοικούν στα γεωγραφικά άκρα των ηπείρων μας, σε μια ζώνη γύρω από τα λιγότερο ή περισσότερο πολιτισμένα έθνη. Στις περισσότερες από αυτές τις περιοχές επικρατούν ακόμα, ή επικρατούσαν μέχρι πρόσφατα, κλιματολογικές συνθήκες ανάλογες με εκείνες της πρώτης περιόδου μετά τους παγετώνες. Υπό τέτοιες συνθήκες ζουν οι Εσκιμώοι και οι συγγενείς τους στη Γροιλανδία, την αρκτική Αμερική και τη βόρεια Σιβηρία· και στο νότιο ημισφαίριο οι Αυστραλοί, οι Παπούα, οι κάτοικοι της Γης του Πυρός και εν μέρει οι Βουσμάνοι· ενώ, μέσα στη ζώνη όπου κατοικούν οι πολιτισμένοι λαοί, πρωτόγονοι υπάρχουν μόνο στα Ιμαλάια, στα ορεινά της Ωκεανίας και στα υψίπεδα της Βραζιλίας. Πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη ότι η περίοδος των παγετώνων δεν έληξε ταυτόχρονα σε όλο τον πλανήτη – στη Γροιλανδία, για παράδειγμα, συνεχίζεται. Έτσι, κατά την εποχή που οι παραθαλάσσιες περιοχές του Ινδικού ωκεανού, της Μεσογείου ή του Κόλπου του Μεξικού απολάμβαναν ήδη θερμότερο κλίμα και έγιναν λίκνα ανώτερων πολιτισμών, τεράστιες περιοχές στην κεντρική Ευρώπη, τη Σιβηρία και τη Βόρεια

Αμερική, καθώς και στην Παταγονία, τη νότια Αφρική και τη νότια Αυστραλία, παρέμειναν στην κατάσταση της πρώτης περιόδου αμέσως μετά τους παγετώνες, που τις κατέστησε απροσπέλαστες στα πολιτισμένα έθνη των εύκρατων, τροπικών ή ημιτροπικών ζωνών. Εκείνη την εποχή οι πληθυσμοί αυτοί ζούσαν όπως ζουν σήμερα οι κάτοικοι της περιοχής Ουρμάν στη βορειοδυτική Σιβηρία, απρόσιτοι και ανέγγιχτοι από τον πολιτισμό. Αργότερα, όταν η ξηρασία κατέστησε αυτές τις περιοχές περισσότερο κατάλληλες για καλλιέργεια, αποικίστηκαν από περισσότερο πολιτισμένους πληθυσμούς. Και ενώ κάποιοι από τους παλιότερους κατοίκους αφομοιώθηκαν από τους νέους αποίκους, κάποιοι άλλοι μετανάστευσαν ακόμα πιο μακριά και εγκαταστάθηκαν στις περιοχές όπου τους βρίσκουμε σήμερα, οι οποίες έχουν ακόμα χαρακτηριστικά ημιπαγετώνιας περιοχής. Οι κατασκευές και τα εργαλεία των πληθυσμών τους είναι νεολιθικού τύπου και, παρά τις φυλετικές διαφορές τους και τις αποστάσεις που τους χωρίζουν, υπάρχουν εκπληκτικές ομοιότητες ανάμεσα στα ήθη και τα έθιμά τους. Συνεπώς δεν μπορούμε να τους θεωρήσουμε παρά σαν τα κατάλοιπα του πρώτων πληθυσμών που έζησαν αμέσως μετά την περίοδο των παγετώνων στην περιοχή – μια περιοχή που έχει πλέον εκπολιτιστεί.

Το πρώτο πράγμα που μας εντυπωσιάζει από τη μελέτη της ζωής των πρωτόγονων ιθαγενών είναι η πολυπλοκότητα των γαμήλιων σχέσεών τους. Στους περισσότερους δεν υπάρχουν καν σπέρματα οικογενειακής οργάνωσης με την έννοια που εμείς της αποδίδουμε. Σε καμία περίπτωση όμως δεν αποτελούν ένα χαλαρό άθροισμα αντρών και γυναικών που συμμετέχουν σε ένα σύνολο χωρίς τάξη, υπακούοντας σε στιγμιαίες ιδιοτροπίες. Όλοι είναι οργανωμένοι με τον τρόπο που ο Μόργκαν έχει περιγράψει στα βασικά του σημεία ως «οργάνωση γένους ή φατρίας».[7]

Για να το πούμε όσο το δυνατόν συντομότερα: Είναι σχεδόν βέβαιο ότι, όταν το ανθρώπινο είδος πρωτοεμφανίστηκε στη γη, διήλθε ένα στάδιο που μπορούμε να το ονομάσουμε «στάδιο του φυλετικού γάμου». Η φυλή δηλαδή μοιραζόταν τους άντρες και τις γυναίκες, χωρίς να λαμβάνει υπόψη την πιθανή εξ αίματος συγγένειά τους. Αλλά είναι επίσης βέβαιο ότι σύντομα άρχισαν να επιβάλλονται κάποιοι περιορισμοί στην ελεύθερη συνουσία. Σύντομα απαγορεύτηκε ο γάμος ανάμεσα στους γιους μιας μάνας και στις αδερφές, εγγονές και θείες της. Αργότερα απαγορεύτηκε και για τους γιους και τις κόρες της ίδιας μητέρας, και ακολούθησαν και νέοι περιορισμοί. Η ιδέα ενός γέ-

νους ή φατρίας που ενσωμάτωνε όλους τους υποτιθέμενους απογόνους ενός γένους (ή καλύτερα όλους όσοι είχαν συγκροτήσει μια ομάδα) ωρίμασε, και ο γάμος ανάμεσα στα μέλη της ίδιας φατρίας απαγορεύτηκε εντελώς. Εξακολουθούσε να είναι «κοινοτικός», αλλά η σύζυγος ενός άντρα έπρεπε να προέρχεται από άλλη φατρία. Και όταν τα μέλη ενός γένους πλήθαιναν πολύ και το γένος αυτό υποδιαιρούνταν σε διάφορα υπο-γένη, καθένα από αυτά χωριζόταν σε τάξεις (τέσσερις συνήθως) και ο γάμος επιτρεπόταν μόνο μεταξύ των μελών κάποιων σαφώς διαχωρισμένων τάξεων. Σ' αυτό το στάδιο βρίσκονται τώρα οι Αυστραλιανοί που μιλούν τη γλώσσα καμιλαρόι. Όσο για την οικογένεια, τα πρώτα της σπέρματα εμφανίστηκαν στο πλαίσιο της φατρίας. Μια γυναίκα άλλης φυλής αιχμάλωτη πολέμου, που σε άλλες εποχές θα ανήκε σε ολόκληρο το γένος, αργότερα μπορούσε να την κρατήσει εκείνος που την αιχμαλώτισε, αλλά ο τελευταίος αναλάμβανε κάποιες υποχρεώσεις απέναντι στη φυλή. Επιτρεπόταν να την πάρει στην καλύβα του, αφού εκείνη είχε πληρώσει κάποια εισφορά στη φατρία, και να φτιάξουν, στο πλαίσιο του γένους, μια καινούργια οικογένεια, η εμφάνιση της οποίας σηματοδότησε την αρχή μιας νέας φάσης στην ιστορία του πολιτισμού.

Αν τώρα λάβουμε υπόψη ότι αυτή η πολύπλοκη οργάνωση εξελίχθηκε ανάμεσα σε ανθρώπους που βρίσκονταν στο χαμηλότερο στάδιο εξέλιξης που γνωρίζουμε, και ότι διατηρήθηκε σε κοινωνίες που δε γνώριζαν άλλη εξουσία εκτός από αυτήν της κοινής γνώμης, αντιλαμβανόμαστε αμέσως πόσο βαθιά ριζωμένα στην ανθρώπινη φύση πρέπει να είναι τα κοινωνικά ένστικτα, ακόμα και στα πιο χαμηλά στάδια ανάπτυξής της. Ένας άγριος ο οποίος είναι σε θέση να ζει οργανωμένος κατ' αυτό τον τρόπο και να συμμορφώνεται αυτόβουλα σε κανόνες ενάντιους στις προσωπικές του επιθυμίες σίγουρα δεν είναι ένα κτήνος στερημένο ηθικών αρχών και ανίκανο να κυβερνήσει τα πάθη του. Και το γεγονός αυτό γίνεται ακόμα πιο σημαντικό αν σκεφτούμε πόσο παλιά είναι η οργάνωση της φατρίας. Είναι γνωστό ότι οι πρωτόγονοι Σημίτες, οι Έλληνες της εποχής του Ομήρου, οι προϊστορικοί Ρωμαίοι, οι Γερμανοί της εποχής του Τάκιτου, οι αρχαίοι Κέλτες και οι πρώτοι Σλάβοι υπήρξαν για κάποιο διάστημα οργανωμένοι σε φατρίες σχεδόν ανάλογες με αυτές των Αυστραλιανών, των Ινδιάνων, των Εσκιμώων και των άλλων κατοίκων της «άγριας ζώνης».[8] Συνεπώς οφείλουμε να παραδεχτούμε είτε ότι το γαμήλιο δίκαιο όλων των ανθρώπινων φυλών ακολούθησε την ι-

δια πορεία εξέλιξης, είτε ότι κάποιοι κοινοί πρόγονοι των Σημιτών, των Ινδοευρωπαίων, των Πολυνησίων κ.ά. θέσπισαν κάποιους υποτυπώδεις κανόνες πριν διαφοροποιηθούν σε ξεχωριστές φυλές, και ότι αυτούς τους κανόνες διατηρούν μέχρι σήμερα φυλές προ πολλού αποκομμένες από την αρχική ομάδα. Και οι δύο αυτές υποθέσεις ωστόσο υποδηλώνουν εξίσου την εκπληκτική αντοχή του θεσμού, η οποία είναι τέτοια, που καμία επίθεση του ατόμου κατά τη διάρκεια των χιλιάδων χρόνων ύπαρξής του δε θα μπορούσε να τη διαρρήξει. Η ίδια η ανθεκτικότητα της οργανωμένης φατρίας δείχνει πόσο μεγάλο λάθος είναι να παρουσιάζονται οι πρωτόγονοι ως ένα συνονθύλευμα ατόμων που υπάκουαν μόνο στα πάθη τους και ασκούσαν την προσωπική τους ισχύ και πανουργία εις βάρος όλων των άλλων εκπροσώπων του είδους. Ο άκρατος ατομισμός είναι σύγχρονο νεόπλασμα, όχι χαρακτηριστικό του πρωτόγονου ανθρώπου.[9]

Μπορούμε να αρχίσουμε να εξετάζουμε τη ζωή των σύγχρονων αγρίων από τους Βουσμάνους, οι οποίοι βρίσκονται σε πολύ χαμηλό στάδιο εξέλιξης· τόσο χαμηλό, που δεν έχουν κατοικίες και κοιμούνται σε τρύπες ανοιγμένες στο έδαφος, που προστατεύονται από παραπετάσματα. Είναι γνωστό πως, όταν εγκαταστάθηκαν οι Ευρωπαίοι στην περιοχή τους και αφάνισαν τα ελάφια, οι Βουσμάνοι άρχισαν να κλέβουν τα βοοειδή τους· με αφορμή αυτό, οι λευκοί κήρυξαν εναντίον τους ένα φοβερό πόλεμο για να τους εξοντώσουν. Από τη συμμαχία των αγροτών σφαγιάστηκαν 500 Βουσμάνοι το 1774, 3.000 το 1808 και το 1809 κ.ο.κ. Τους δηλητηρίαζαν σαν αρουραίους, τους έστηναν ενέδρες γύρω από το κουφάρι ενός ζώου, τους σκότωναν όπου τους έβρισκαν.[10] Συνεπώς είναι εκ των πραγμάτων περιορισμένες οι γνώσεις που έχουμε για τους Βουσμάνους, και προέρχονται κυρίως από τους ανθρώπους που τους εξολόθρευσαν. Αλλά γνωρίζουμε ότι, όταν ήρθαν οι Ευρωπαίοι, οι Βουσμάνοι ζούσαν σε μικρές φυλές (ή φατρίες), μερικές φορές ομόσπονδες, ότι κυνηγούσαν όλοι μαζί και μοιράζονταν τη λεία χωρίς να τσακώνονται, ότι ποτέ δεν εγκατέλειπαν τους τραυματίες και επιδείκνυαν μεγάλη στοργή για τους συντρόφους τους. Ο Λιχτενστάιν (Lichtenstein) αφηγείται την πολύ συγκινητική ιστορία ενός Βουσμάνου που παραλίγο να πνιγεί σ' ένα ποτάμι, αλλά τον διέσωσαν οι σύντροφοί του. Έβγαλαν τις γούνες τους για να τον σκεπάσουν, ενώ έτρεμαν σύγκορμοι οι ίδιοι·

τον στέγνωσαν, τον έτριψαν μπροστά στη φωτιά και άλειψαν το σώμα του με ζεστό λίπος μέχρι που τον επανέφεραν στη ζωή. Και όταν οι Βουσμάνοι, σύμφωνα με τον Γιόχαν βαν ντερ Βαλτ (Johan van der Walt), βρήκαν έναν άνθρωπο που τους φέρθηκε καλά, του εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη τους με την πολύ συγκινητική τους αφοσίωση.[11] Οι Μπέρτσελ (Burchell) και Μόφατ (Moffat) τους παρουσιάζουν καλόκαρδους, ανιδιοτελείς, πιστούς στις υποσχέσεις τους και ευγνώμονες,[12] δηλαδή τους αποδίδουν αρετές που θα μπορούσαν να αναπτυχθούν μόνο μέσα σε μια φυλή. Και όσον αφορά την αγάπη τους στα παιδιά τους, αρκεί να πούμε ότι, όταν κάποιος Ευρωπαίος επιθυμούσε να κρατήσει μια γυναίκα της φυλής σκλάβα, μπορούσε απλώς να κλέψει το παιδί της· η μητέρα θα το ακολουθούσε για να μοιραστεί μαζί του τη μοίρα της σκλαβιάς.[13]

Ίδια είναι και η κοινωνική συμπεριφορά των Οτεντότων, που είναι ελάχιστα πιο εξελιγμένοι από τους Βουσμάνους. Ο Λιούμποκ τους περιγράφει ως τα «βρωμερότερα ζώα», και είναι πραγματικά βρωμεροί. Μόνο τους ένδυμα είναι μια γούνα που φορούν γύρω από το λαιμό τους μέχρι να γίνει κομμάτια· η καλύβα τους αποτελείται από μερικά ξύλα καλυμμένα με ψάθα, και μέσα δεν έχει κανένα έπιπλο. Και παρόλο που εξέτρεφαν βόδια και αρνιά, και φαίνεται πως γνώριζαν τη χρήση του σιδήρου πριν συναντήσουν τους Ευρωπαίους, εξακολουθούν να βρίσκονται σε μία από τις χαμηλότερες βαθμίδες της ανθρώπινης κλίμακας προόδου. Κι όμως, αυτοί που τους γνώρισαν επαίνεσαν την κοινωνικότητά τους και την ετοιμότητά τους να αλληλοβοηθηθούν. Αν δώσουμε κάτι σ' έναν Οτεντότο, εκείνος θα σπεύσει να το μοιραστεί με όλους όσοι είναι εκείνη τη στιγμή παρόντες – μια συνήθεια που, όπως είναι γνωστό, εντυπωσίασε πολύ τον Δαρβίνο στους ιθαγενείς της Γης του Πυρός. Ο Οτεντότος δεν μπορεί να φάει μόνος, όσο κι αν πεινάει, και θα προσκαλέσει τους περαστικούς να μοιραστούν το γεύμα του. Ο Κόλμπεν (Kolben) εξέφρασε την έκπληξη που του προκάλεσε το γεγονός και έλαβε την ακόλουθη απάντηση: «Αυτό είναι έθιμο των Οτεντότων». Και όχι μόνο αυτών, αλλά όλων των ανά την υφήλιο «αγρίων». Ο Κόλμπεν, που γνώριζε καλά τους Οτεντότους και δεν αποσιωπούσε τα ελαττώματά τους, εξυμνούσε τη φυλετική τους ηθική. «Ο λόγος τους είναι ιερός», έγραψε. Δεν είναι «διεφθαρμένοι και δόλιοι, όπως οι Ευρωπαίοι. [...] Ζουν πολύ ήσυχα και σπάνια εμπλέκονται σε πόλεμο με τους γείτονές τους». Είναι «ευγενικοί, πρόθυμοι. [...] Μία από τις μεγαλύτερες χα-

ρές για τους Οτεντότους είναι να δίνουν δώρα και να εξυπηρετούν τους άλλους. [...] Οι Οτενότοι είναι το πιο ακέραιο ηθικά και πιο αυστηρό στην απονομή της δικαιοσύνης έθνος του κόσμου».[14]

Οι Τάτσαρτ (Tachart), Μπάροου (Barrow) και Μούντι (Moodie)[15] επιβεβαιώνουν τη μαρτυρία του Κόλμπεν. Ας επισημάνω μόνο ότι, όταν ο Κόλμπεν έγραφε ότι «είναι σίγουρα οι πιο φιλικοί, φιλελεύθεροι και καλοσυνάτοι άνθρωποι που εμφανίστηκαν στη γη»,[16] επαναλάμβανε μια πρόταση που από τότε χρησιμοποιείται συνέχεια για να χαρακτηρίσει τους αγρίους. Συνήθως οι Ευρωπαίοι, όταν πρωτοσυναντούσαν πρωτόγονες φυλές, παρωδούσαν τον τρόπο ζωής τους. Αλλά, όταν ένας έξυπνος άνθρωπος μείνει κοντά τους λίγο περισσότερο, τους περιγράφει ως την ευγενέστερη ή την αβρότερη φυλή της γης. Έτσι χαρακτήρισαν οι μεγαλύτερες αυθεντίες τους Όστιακ, τους Σαμογέτες και τους Εσκιμώους, τους Νταγιάκ και τους Αλεούτους, τους Παπούα και άλλους. Θυμάμαι επίσης ότι έχω διαβάσει αυτούς τους χαρακτηρισμούς και για τους Τουνγκούζ, τους Τσούκτσι, τους Σιου και πολλούς άλλους. Η συλλογή αυτών των σχολίων θα μπορούσε να συγκροτήσει μια διατριβή πολλών τόμων.

Οι ιθαγενείς της Αυστραλίας δε βρίσκονται σε υψηλότερο επίπεδο προόδου από τους Νοτιοαφρικανούς αδελφούς τους. Χτίζουν τις καλύβες τους με τον ίδιο τρόπο και προσπαθούν να προστατευτούν από τον άνεμο με απλά παραπετάσματα. Δεν είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί στην επιλογή της τροφής τους· καταβροχθίζουν πτώματα σε κατάσταση φρικιαστικής σήψης, και σε περιόδους λιμού καταφεύγουν στον κανιβαλισμό. Την εποχή που τους πρωτοανακάλυψαν οι Ευρωπαίοι, τα μόνα τους εργαλεία ήταν κάποιες πρόχειρες κατασκευές από πέτρες ή κόκαλα. Μερικές φυλές δεν είχαν ούτε κανό και δε γνώριζαν την ανταλλαγή αγαθών. Κι όμως, όταν μελετήθηκαν τα ήθη και τα έθιμά τους, αποδείχθηκε ότι ζούσαν σε επιμελώς οργανωμένες φατρίες, σαν αυτές που περιέγραψα σε προηγούμενη σελίδα.[17]

Η περιοχή όπου κατοικούν είναι συνήθως διανεμημένη ανάμεσα στις διάφορες φατρίες· αλλά όλες οι φατρίες ψαρεύουν και κυνηγούν στην ίδια περιοχή, και τα προϊόντα του κυνηγιού και του ψαρέματος, καθώς και τα εργαλεία, ανήκουν σε όλη τη φατρία.[18] Κοινά είναι και τα γεύματα. Τηρούν ορισμένους κανόνες σχετικά με τις εποχές που επιτρέπεται να συλλέγουν κάποια συγκεκριμένα βότανα και τους καρπούς από κάποια δέντρα, όπως όλοι οι άγριοι.[19] Και για να παρουσιάσουμε συνολικά το σύστημα της ηθικής τους, το καλύτερο που

μπορούμε να κάνουμε είναι να παραθέσουμε τις απαντήσεις του ιεραποστόλου Λούμχολτς (Lumholtz), ο οποίος διέμενε στο Νότιο Κουίνσλαντ, στις ερωτήσεις της Ανθρωπολογικής Εταιρείας των Παρισίων:

> Γνωρίζουν το συναίσθημα της φιλίας και αισθάνονται δυνατή φιλία για τους συντρόφους τους. Υποστηρίζουν τους αδύναμους· φροντίζουν πολύ καλά τους αρρώστους τους· ποτέ δεν τους εγκαταλείπουν ούτε τους θανατώνουν. Είναι κανίβαλοι, αλλά πολύ σπάνια τρώνε μέλη της ίδιας της φυλής τους (τους οποίους θυσιάζουν μόνο για θρησκευτικούς λόγους)· τρώνε μόνο ξένους. Οι γονείς αγαπούν τα παιδιά τους, παίζουν μαζί τους, τα χαϊδεύουν. Όλοι [πάντως] αποδέχονται την παιδοκτονία. Συμπεριφέρονται πολύ καλά στους γηραιότερους. Δεν έχουν θρησκεία, ούτε είδωλα, μόνο που φοβούνται το θάνατο. Οι οικογένειες είναι πολυγαμικές. Οι έριδες που ανακύπτουν μέσα στη φυλή επιλύονται με μονομαχίες με ξύλινα σπαθιά και ασπίδες. Δεν έχουν δούλους ούτε πολιτισμό. Δεν έχουν σκεύη, ενδυμασία· μερικές φορές οι γυναίκες φορούν μια ποδιά. Η φατρία περιλαμβάνει 200 άτομα χωρισμένα σε τέσσερις τάξεις αντρών και τέσσερις γυναικών. Ο γάμος επιτρέπεται μόνο ανάμεσα στα μέλη διακριτών τάξεων και ποτέ εντός του γένους.[20]

Για τους Παπούα, που συγγενεύουν στενά με τους Αυστραλιανούς, έχουμε τη μαρτυρία του Τζ. Λ. Μπινκ (G. L. Bink), ο οποίος έμεινε στη Νέα Γουινέα, και συγκεκριμένα στον κόλπο του Γκίλγουινκ, από το 1871 έως το 1883. Αυτά είναι τα κυριότερα σημεία των δικών του απαντήσεων στις ίδιες ερωτήσεις:

> Είναι κοινωνικοί, εύθυμοι, γελούν πολύ. Είναι μάλλον δειλοί. Ανάμεσα στα άτομα που ανήκουν σε διαφορετικές φυλές αναπτύσσονται σχετικά ισχυρές φιλίες, και ακόμα ισχυρότερες εντός της φυλής. Ένας Παπούα μπορεί πολλές φορές να εξοφλήσει το χρέος ενός φίλου του, με ρήτρα ο τελευταίος να επιστρέψει τα χρήματα χωρίς τόκο στα παιδιά του δανειστή. Φροντίζουν τους αρρώστους και τους γέροντες, και σε καμία περίπτωση δεν τους σκοτώνουν – εκτός κι αν πρόκειται για δούλο που ήταν άρρωστος για πολύ καιρό. Μερικές φορές τρώνε τους αιχμαλώτους πολέμου. Στα παιδιά δείχνουν πολύ μεγάλη στοργή και αγάπη. Από τους αιχμαλώτους πολέμου σκοτώνουν τους γέρους και τους αρρώστους, και τους υπόλοιπους τους πουλάνε ως δούλους. Δεν έχουν θρησκεία, ούτε είδωλα και καμιά μορφή εξουσίας. Ο γηραιότερος άντρας της οικογένειας είναι ο δικαστής. Σε υποθέσεις

μοιχείας καταβάλλεται πρόστιμο, μέρος του οποίου λαμβάνει η *νεγκόρια* [negoria – η κοινότητα]. Η καλλιεργήσιμη γη ανήκει στην κοινότητα, αλλά η σοδειά ανήκει σε όλους όσοι την παράγουν. Κατασκευάζουν κεραμικά και γνωρίζουν τον αντιπραγματισμό – σύμφωνα με τα έθιμά τους, ο έμπορος τους δίνει προϊόντα, με τα οποία επιστρέφουν στα σπίτια τους, απ' όπου φέρνουν τα αγαθά της περιοχής τους που έχει ζητήσει ο έμπορος· αν δεν μπορούν να τα φέρουν, τα ξένα προϊόντα επιστρέφονται.[21] Είναι κυνηγοί κεφαλών και επιδιώκουν να πάρουν εκδίκηση με αίμα. Ο Φινς [Finsch] λέει ότι μερικές φορές η υπόθεση παραπέμπεται στον ηγεμονεύοντα *ράτζα* [Rajah] του Ναμοτότε, ο οποίος την τερματίζει επιβάλλοντας πρόστιμο.[22]

Οι Παπούα είναι πολύ ευγενικοί όταν τους συμπεριφέρονται καλά. Ο Μικλούχο-Μακλέι (Mikluho-Maclay) αποβιβάστηκε στην ανατολική ακτή της Νέας Γουινέας με τη συνοδεία ενός μόνο άντρα και έμεινε για δύο χρόνια με φυλές –σύμφωνα με τις φήμες– κανιβάλων και έφυγε με βαριά καρδιά. Επέστρεψε και έμεινε μαζί τους ακόμα ένα χρόνο και δεν ανέφερε ούτε διαμάχες ούτε συμπλοκές. Βέβαια τηρούσε τον κανόνα να μην πει *ποτέ* –για κανένα λόγο– κάτι που δεν αλήθευε ή να δώσει υπόσχεση που δεν μπορούσε να κρατήσει. Αυτά τα δυστυχή πλάσματα, που ούτε φωτιά δεν ξέρουν ν' ανάψουν, και γι' αυτό τη διατηρούν στις καλύβες τους με μεγάλη προσοχή, ζουν υπό ένα καθεστώς πρωτόγονου κομουνισμού χωρίς αρχηγούς· και μέσα στα χωριά τους δεν ανακύπτουν ποτέ σοβαρές διαφωνίες. Δουλεύουν όλοι μαζί ίσα ίσα για να εξασφαλίσουν την καθημερινή τους τροφή και ανατρέφουν τα παιδιά τους από κοινού. Τα βράδια ντύνονται όσο πιο κομψά μπορούν και χορεύουν. Όπως όλοι οι άγριοι, αγαπούν πολύ το χορό. Κάθε χωριό έχει το *μπάρλα* (barla) ή *μπαλάι* (balai) –το «μακρύ σπίτι» («longue maison») ή «μεγάλο σπίτι» («grande maison»)–, όπου μαζεύονται οι ανύπαντροι άντρες, πραγματοποιούνται κοινωνικές συγκεντρώσεις και συζητιούνται οι υποθέσεις της κοινότητας, μια συνήθεια που έχουν όλες οι φυλές που κατοικούν τα περισσότερα νησιά του Ειρηνικού, οι Εσκιμώοι και οι Ινδιάνοι. Όλα τα χωριά που βρίσκονται στην ίδια περιφέρεια έχουν φιλικές σχέσεις και ανταλλάσσουν φιλικές επισκέψεις.

Δυστυχώς δεν είναι σπάνιες οι έριδες, όχι εξαιτίας «συνωστισμού στην περιοχή» ή «έντονου ανταγωνισμού» ή άλλων εφευρέσεων του αιώνα της επικράτησης του εμπορίου, αλλά κυρίως εξαιτίας των προλήψεων. Μόλις κάποιος αρρωστήσει, οι φίλοι και οι συγγενείς

του συγκεντρώνονται και συζητούν ποιος μπορεί να είναι η αιτία της ασθένειας. Σκέφτονται όλους τους πιθανούς εχθρούς, ομολογούν τα δικά τους ασήμαντα καβγαδάκια, και τελικά αποκαλύπτεται η πραγματική αιτία της αρρώστιας: Την προκάλεσε ένας εχθρός από το διπλανό χωριό, και γι' αυτό αποφασίζουν όλοι μαζί να επιτεθούν. Οι διαμάχες λοιπόν είναι αρκετά συχνές, ακόμα και ανάμεσα στα παραθαλάσσια χωριά, πόσο μάλλον στους ορεσίβιους κανιβάλους, που θεωρούνται αληθινοί μάγοι και εχθροί, παρόλο που έπειτα από μια στενότερη επαφή αποδεικνύονται άνθρωποι ακριβώς ίδιοι με τους γείτονές τους που κατοικούν στα παράλια.[23]

Θα μπορούσα να γράψω πολλές ενδιαφέρουσες σελίδες για την αρμονία που διέπει τα χωριά των Πολυνησίων στον Ειρηνικό. Αλλά αυτοί ανήκουν σε ανώτερη βαθμίδα πολιτισμού. Γι' αυτό τώρα θα εξετάσουμε παραδείγματα από το μακρινό βορρά. Πρέπει ωστόσο να αναφέρω, πριν αφήσω το νότιο ημισφαίριο, ότι ακόμα και οι κάτοικοι της Γης του Πυρός, οι οποίοι έχουν τόσο κακή φήμη, φαίνονται πολύ καλύτεροι μόλις τους γνωρίσουμε περισσότερο. Κάποιοι Γάλλοι ιεραπόστολοι που ζουν κοντά τους «δε γνωρίζουν καμία κακόβουλη πράξη τους». Οι φατρίες τους περιλαμβάνουν 120-150 ψυχές και έχουν την ίδια πρωτόγονη κομουνιστική μορφή όπως των Παπούα· μοιράζονται τα πάντα και προσέχουν πολύ τους ηλικιωμένους τους. Οι φυλές αυτές ζουν ειρηνικά.[24]

Ο τρόπος ζωής των Εσκιμώων και των κοντινότερων συγγενών τους, των Τλίνκετ, των Κολός και των Αλεούτων, προσεγγίζει τον τρόπο ζωής των ανθρώπων της περιόδου των παγετώνων. Τα εργαλεία τους μόλις που διαφέρουν από αυτά του παλαιολιθικού ανθρώπου, ενώ μερικές φυλές δε γνωρίζουν ακόμα την τέχνη της αλιείας· απλώς καμακώνουν τα ψάρια με ένα είδος πρωτόγονου καμακιού.[25] Γνωρίζουν τη χρήση του σιδήρου, τον οποίο είτε τους στέλνουν οι Ευρωπαίοι είτε τον βρίσκουν σε ναυαγισμένα πλοία. Η κοινωνική τους οργάνωση είναι πολύ πρωτόγονη, παρόλο που έχουν διέλθει το στάδιο του «μεικτού γάμου», έστω υπό τους περιορισμούς του γένους. Φτιάχνουν οικογένειες, αλλά οι οικογενειακοί τους δεσμοί διαρρηγνύονται πολύ εύκολα. Συχνά ανταλλάσσουν συντρόφους.[26] Ωστόσο οι οικογένειες είναι ενωμένες σε φατρίες – και πώς θα μπορούσαν να μην είναι; Πώς θα μπορούσαν να αντεπεξέλθουν στον αγώνα για επιβίωση αν δεν ένωναν τις δυνάμεις τους; Αυτό κάνουν λοιπόν, και οι φυλετικοί δεσμοί αποδεικνύονται ισχυρότεροι στις περιπτώσεις

που ο αγώνας για επιβίωση είναι σκληρότερος, και συγκεκριμένα στη βορειοανατολική Γροιλανδία. Το «μακρύ σπίτι» είναι ο συνήθης τόπος διαμονής τους, και σ' αυτό στεγάζονται αρκετές οικογένειες. Το χώρο της μιας από της άλλης χωρίζουν μικρά γούνινα ράκη με ένα κοινό πέρασμα μπροστά. Στα σπίτια που έχουν σχήμα σταυρού, στο κέντρο διατηρούν μια φωτιά. Μια γερμανική εξερευνητική αποστολή η οποία πέρασε ένα χειμώνα κοντά σ' ένα από αυτά τα μεγάλα σπίτια μπορεί να βεβαιώσει ότι «καμιά δυσκολία δε διαταράσσει τη γαλήνη, ούτε εμφανίζεται διαφωνία σχετικά με την αξιοποίηση του στενού αυτού χώρου» όσο διαρκεί ο χρόνιος χειμώνας. «Οι λογομαχίες και τα απρεπή λόγια θεωρούνται παραπτώματα, αν δεν εμπίπτουν στη νόμιμη διαδικασία, και συγκεκριμένα στο *νιθ-σογκ* [nith-song]».[27] Η στενή συγκατοίκηση και η στενή αλληλεξάρτηση μπορούν να διατηρήσουν αυτό το βαθύ σεβασμό για τα συμφέροντα της κοινότητας ο οποίος διακρίνει τους Εσκιμώους επί σειρά αιώνων. Ακόμα και στις ευρύτερες κοινωνίες τους, «η κοινή γνώμη συνιστά το εδώλιο του κατηγορουμένου και η γενική ποινή έγκειται στο να αισθανθούν οι παραβάτες ντροπιασμένοι στα μάτια των ανθρώπων».[28]

Η ζωή των Εσκιμώων βασίζεται στον κομουνισμό. Τα προϊόντα του κυνηγιού και του ψαρέματος ανήκουν στη φατρία. Όμως η ατομική ιδιοκτησία παρεισφρέει στους θεσμούς αρκετών φυλών, και ιδιαίτερα όσων κατοικούν στα δυτικά, υπό την επιρροή των Δανών. Ωστόσο διατηρούν ακόμα κάποια παραδοσιακά μέτρα που αποσοβούν τις δυσλειτουργίες που προκύπτουν από τον ατομικό πλουτισμό, ο οποίος σύντομα θα μπορούσε να αποτελέσει απειλή για την ενότητα της φυλής. Όταν κάποιος γίνει πλούσιος, συγκαλεί όλα τα μέλη της φατρίας του σε μια μεγάλη γιορτή, και έπειτα από ένα πλούσιο γεύμα τούς διανέμει όλη την περιουσία του. Ο Νταλ (Dall) είδε μια οικογένεια Αλεούτων στον ποταμό Γιούκον να μοιράζει έτσι δέκα πυροβόλα όπλα, διακόσια περιδέραια, αμέτρητες κουβέρτες, δέκα γούνες λύκων, διακόσιους κάστορες και πεντακόσιες ζιμπελίνες. Έπειτα έβγαλαν τις γιορτινές τους φορεσιές, έβαλαν παλιές, κουρελιασμένες γούνες, και απευθύνθηκαν στους συγγενείς τους λέγοντας ότι, ενώ τώρα είναι φτωχότεροι απ' όλους, έχουν κερδίσει τη φιλία όλων.[29] Φαίνεται ότι και οι Εσκιμώοι συνηθίζουν κάθε χρόνο να διανέμουν τον πλούτο που έχουν αποκτήσει κατά τη διάρκειά του.[30] Κατά τη γνώμη μου, αυτές οι διανομές διασώζουν ένα πολύ παλιό έθιμο, που γεννήθηκε ταυτόχρονα με την προσωπική περιουσία. Πρέπει

ν' αποτελεί έναν τρόπο αποκατάστασης της ισότητας των μελών της φυλής, η οποία διασπάστηκε με τον πλουτισμό των λίγων. Ο αναδασμός της γης και η διαγραφή όλων των χρεών κατά περιόδους, πρακτικές γνωστές σε πολλές διαφορετικές φυλές κατά τους ιστορικούς πλέον χρόνους (Σημίτες, Ινδοευρωπαίους κτλ.), θα πρέπει να είναι απομεινάρια αυτού του εθίμου. Την ίδια προέλευση πρέπει να είχε και το έθιμο της ταφής μαζί με τον νεκρό των προσωπικών του αντικειμένων, ή της καταστροφής τους πάνω από τον τάφο του, έθιμο που τηρούν όλες οι πρωτόγονες φυλές. Όμως, ενώ όλα όσα ανήκαν στον νεκρό *προσωπικά* καίγονταν ή θρυμματίζονταν πάνω από τον τάφο του, δεν καταστρεφόταν κανένα από τα αντικείμενα που μοιραζόταν με τα υπόλοιπα μέλη της φυλής, όπως βάρκες ή τα κοινά εργαλεία ψαρέματος. Αργότερα αυτό το έθιμο έλαβε μορφή θρησκευτικής τελετής, του δόθηκε χαρακτήρας μυστηριακός και επιβλήθηκε από τη θρησκεία, όταν η κοινή γνώμη από μόνη της συνάντησε μεγάλα προβλήματα στην επιβολή της γενικής απαίτησης. Τελικά υποκαταστάθηκε από την αποτέφρωση απλών ομοιωμάτων των περιουσιακών στοιχείων του νεκρού (όπως στην Κίνα) ή από την απλή μεταφορά τους στον τάφο και την επιστροφή τους στο σπίτι μετά την τελετή. Στην Ευρώπη ακόμα τηρείται το έθιμο με τα ξίφη, τους σταυρούς και τα άλλα σύμβολα δημόσιας διάκρισης.

Το υψηλό επίπεδο φυλετικής ηθικής των Εσκιμώων αναφέρεται συχνά στη γενική βιβλιογραφία. Παρ' όλα αυτά, τα ακόλουθα σχόλια για τη συμπεριφορά των Αλεούτων –που συγγενεύουν στενά με τους Εσκιμώους– απεικονίζουν σφαιρικότερα την ηθική των αγρίων. Έχουν γραφτεί από έναν αξιοθαύμαστο άνθρωπο, το Ρώσο ιεραπόστολο Βενιαμίνοφ (Veniaminoff), έπειτα από δεκαετή παραμονή του κοντά στους Αλεούτους. Συνοψίζω τα σχόλιά του, χρησιμοποιώντας τα δικά του κυρίως λόγια:

> Το κυριότερο χαρακτηριστικό τους είναι η φοβερή αντοχή τους. Κολυμπούν κάθε πρωί στην παγωμένη θάλασσα και στέκονται γυμνοί στην παραλία εισπνέοντας τον παγωμένο αέρα. Δουλεύουν πολύ σκληρά και τρώνε ελάχιστα. Κατά τη διάρκεια παρατεταμένης περιόδου λιμού, πρώτο μέλημα του Αλεούτου είναι να φροντίσει τα παιδιά του· τους δίνει ό,τι έχει και ο ίδιος λιμοκτονεί. Δεν έχουν διόλου την τάση να κλέβουν, πράγμα που έκανε τεράστια εντύπωση και στους πρώτους Ρώσους μετανάστες. Όχι βέβαια πως δεν κλέβουν πο-

τέ· κάθε Αλεούτος θα μπορούσε να ομολογήσει ότι έχει κλέψει κάτι, αλλά ασήμαντο. Η αφοσίωση των γονιών στα παιδιά τους είναι πραγματικά συγκινητική, παρόλο που δεν την εκφράζουν με λέξεις ή χάδια. Ο Αλεούτος δύσκολα δίνει υποσχέσεις, αλλά, από τη στιγμή που τις δίνει, θα τις τηρήσει ό,τι κι αν συμβεί. [Ένας Αλεούτος χάρισε στον Βενιαμίνοφ ένα παστό ψάρι. Ο Βενιαμίνοφ έφυγε βιαστικά και το ξέχασε στην παραλία. Ο Αλεούτος το πήρε μαζί του. Η επόμενη ευκαιρία να στείλει το ψάρι στον ιεραπόστολο του παρουσιάστηκε τον Ιανουάριο. Κατά τους μήνες Νοέμβριο και Δεκέμβριο σημειώθηκε μεγάλη έλλειψη τροφής στο χωριό των Αλεούτων. Αλλά οι άνθρωποι που πέθαιναν της πείνας δεν άγγιξαν το ψάρι, που στάλθηκε στον προορισμό του τον Ιανουάριο.] Ο κώδικας της ηθικής τους είναι πολύμορφος και αυστηρός. Ο φόβος του αναπόφευκτου θανάτου θεωρείται ντροπή. Ντροπή θεωρείται επίσης να ζητήσεις συγγνώμη από έναν εχθρό, να πεθάνεις χωρίς να έχεις σκοτώσει έναν εχθρό, να καταδικαστείς για κλοπή, να ανατρέψεις μια βάρκα στο λιμάνι, να φοβάσαι να βγεις στη θάλασσα με θύελλα, να είσαι ο πρώτος σε ένα μακρινό ταξίδι που θα αρρωστήσει λόγω έλλειψης τροφής, να είσαι άπληστος κατά τη διανομή των λαφύρων, οπότε οι υπόλοιποι θα σου δώσουν το μερίδιό τους για να σε ντροπιάσουν, να αποκαλύψεις ένα μυστικό στη σύζυγό σου, αν έχεις πάει για κυνήγι με άλλον να μην του παραχωρήσεις το καλύτερο θήραμα, να περηφανεύεσαι για κατορθώματα που έχεις ή δεν έχεις κάνει, να μιλάς σε κάποιον άσχημα και περιφρονητικά· καθώς επίσης και να επαιτείς, να χαϊδεύεις τη σύζυγό σου όταν άλλοι είναι παρόντες και να χορεύεις μαζί της, να διαπραγματεύεσαι ο ίδιος την τιμή ενός πράγματος – οι πωλήσεις πρέπει πάντα να γίνονται μέσω τρίτου προσώπου που καθορίζει την τιμή. Για μια γυναίκα θεωρείται ντροπή να μην ξέρει να ράβει και να χορεύει και να κάνει όλες τις άλλες γυναικείες δουλειές, και να χαϊδεύει τον άντρα και τα παιδιά της μπροστά σ' έναν ξένο.[31]

Αυτή είναι η ηθική των Αλεούτων, η οποία απεικονίζεται καλύτερα στους μύθους και τους θρύλους τους. Πρέπει επίσης να προσθέσω ότι, την εποχή που τα έγραφε αυτά ο Βενιαμίνοφ (το 1840), είχε σημειωθεί μόνο ένας φόνος κατά τη διάρκεια εκατό χρόνων σε πληθυσμό 60.000 ανθρώπων, και ότι επί σαράντα χρόνια δεν είχε γίνει γνωστό κανένα περιστατικό παραβίασης του «κοινού δικαίου» ανάμεσα σε 1.800 Αλεούτους. Αυτό δε φαίνεται παράξενο αν επισημάνουμε ότι η επίπληξη, η περιφρόνηση και η χρήση σκαιών εκφράσεων είναι εντελώς άγνωστες στους Αλεούτους. Ακόμα και τα παιδιά

τους δε μαλώνουν και δεν ανταλλάσσουν ύβρεις ποτέ. Το μόνο που λένε είναι «Η μητέρα σου δεν ξέρει να ράβει» ή «Ο πατέρας σου είναι τυφλός απ' το ένα μάτι».[32]

Ωστόσο πολλές εκφάνσεις της ζωής των αγρίων παραμένουν ένα αίνιγμα για τους Ευρωπαίους. Πολλές αξιόπιστες μαρτυρίες μάς βεβαιώνουν ότι είναι πολύ ανεπτυγμένη η φυλετική συντροφικότητα και η καλή διάθεση των πρωτόγονων ιθαγενών. Κι όμως, είναι επίσης βέβαιο ότι αυτοί οι άγριοι θυσιάζουν τα παιδιά τους, ότι σε μερικές περιπτώσεις εγκαταλείπουν τους γέροντες και υπακούουν τυφλά στους κανόνες του δικαίου του αίματος. Συνεπώς πρέπει να εξηγήσουμε τη συνύπαρξη αυτών των –αντιφατικών για μας τους Ευρωπαίους– φαινομένων. Ανέφερα πριν από λίγο ότι ο Αλεούτος πατέρας μπορεί να λιμοκτονεί για μέρες και να προσφέρει στα παιδιά του οτιδήποτε τρώγεται, και ότι η μητέρα Βουσμάνα γίνεται οικειοθελώς σκλάβα προκειμένου ν' ακολουθήσει το παιδί της. Και θα μπορούσα να αφιερώσω πολλές σελίδες στο πόσο *τρυφερές* είναι οι σχέσεις των αγρίων με τα παιδιά τους. Οι ταξιδιώτες τις αναφέρουν με κάθε ευκαιρία. Σ' ένα σημείο αναφέρεται η βαθιά μητρική αγάπη, αλλού διαβάζουμε ότι ένας πατέρας τρέχει σαν τρελός στο δάσος, μεταφέροντας στους ώμους το παιδί του που το δάγκωσε ένα φίδι, ένας ιεραπόστολος αφηγείται την απελπισία των γονιών για το χαμό του παιδιού τους, το οποίο ο ίδιος είχε σώσει όταν, νεογέννητο, έπρεπε να θυσιαστεί. Μαθαίνουμε ότι οι μητέρες θηλάζουν τα παιδιά τους μέχρι τα τέσσερα χρόνια τους, και ότι στις Νέες Εβρίδες, αν χαθεί ένα αγαπημένο παιδί, η μητέρα ή μια θεία του θ' αυτοκτονήσει για να το φροντίζει στον άλλο κόσμο.[33]

Σημειώνονται πολλά τέτοια περιστατικά. Συνεπώς, όταν βλέπουμε ότι οι τρυφεροί αυτοί γονείς προσφέρουν τα βρέφη τους θυσία, αναγνωρίζουμε ότι αυτό το έθιμο (με όποιες μορφές και αν εμφανίζεται) προέρχεται από την πίεση της ανάγκης ως καθήκον απέναντι στη φυλή και ως μέσο για ν' ανατραφούν καλύτερα τα παιδιά που βρίσκονται ήδη σε ηλικία ανάπτυξης. Οι άγριοι κατά κανόνα δεν «αναπαράγονται αλόγιστα», όπως λένε οι Άγγλοι συγγραφείς. Αντιθέτως, λαμβάνουν μέτρα για να περιορίσουν το ρυθμό των γεννήσεων. Έχει επίσης παρατηρηθεί ότι σταματούν τις βρεφοκτονίες μόλις καταφέρουν ν' αυξήσουν τους πόρους τους. Γενικά οι γονείς εκπληρώνουν απρόθυμα αυτό το καθήκον τους και, αν έχουν τα μέσα, καταφεύγουν σε κάθε είδους συμβιβασμούς προκειμένου να σώσουν τη

ζωή των νεογέννητων παιδιών τους. Όπως έχει υποδείξει ο φίλος μου Ελί Ρεκλύ (Elie Reclus),[34] επινοούν τυχερές και άτυχες γενέθλιες μέρες, και χαρίζουν τη ζωή στα παιδιά που έχουν γεννηθεί στις τυχερές μέρες. Προσπαθούν ν' αναβάλουν την εκτέλεση της ποινής για μερικές ώρες, και τότε λένε ότι, αφού το μωρό έζησε μία ημέρα, πρέπει να ζήσει όλη του τη ζωή.[35] Ακούνε το κλάμα των μικρών στα δάση και ισχυρίζονται ότι προμηνύει συμφορά για τη φυλή, και, καθώς δεν έχουν ορφανοτροφεία ούτε ιδρύματα για έκθετα για να τα ξεφορτώνονται, όλοι υποκύπτουν στην ανάγκη και εκτελούν τη βαριά ποινή. Προτιμούν να εκθέσουν το βρέφος στο δάσος παρά να του αφαιρέσουν τη ζωή βίαια. Η άγνοια διαιωνίζει τη βρεφοκτονία και όχι η σκληρότητα· έτσι οι ιεραπόστολοι, αντί να ηθικολογούν κηρύττοντας στους αγρίους, καλά θα έκαναν να ακολουθήσουν το παράδειγμα του Βενιαμίνοφ, ο οποίος, κάθε χρόνο μέχρι τα βαθιά του γεράματα, διέσχιζε τη θάλασσα του Οχκότσκ με μια άθλια βάρκα ή ταξίδευε με έλκηθρο που έσερναν σκύλοι και επισκεπτόταν τους Τσούκτσι για να τους εφοδιάσει με ψωμί και εργαλεία ψαρέματος. Έτσι έθεσε ουσιαστικά τέλος στις βρεφοκτονίες.

Το ίδιο ισχύει και γι' αυτό που οι επιφανειακοί παρατηρητές ορίζουν ως πατροκτονία. Μόλις είδαμε ότι η συνήθεια να εγκαταλείπουν τους γέρους δεν είναι τόσο διαδεδομένη όσο υποστήριζαν ορισμένοι συγγραφείς. Έχει τραγικοποιηθεί, αλλά περιστασιακά εφαρμόζεται απ' όλες σχεδόν τις φυλές των αγρίων· και έχει την ίδια προέλευση με την έκθεση των βρεφών. Όταν ένας άγριος διαισθάνεται ότι επιβαρύνει τη φυλή του, όταν κάθε πρωί τού προσφέρουν τη μερίδα του αφαιρώντας απ' αυτήν των παιδιών –και τα παιδιά δεν είναι τόσο στωικά όσο οι πατέρες τους, κλαίνε όταν πεινάνε–, όταν κάθε μέρα πρέπει να διασχίσει τη βραχώδη παραλία ή το παρθένο δάσος στους ώμους των νεότερων –δεν υπάρχουν φορεία για τους αναπήρους, ούτε είναι δυνατόν να οδηγηθούν με καροτσάκια μέσα από τους άγριους αυτούς τόπους–, αρχίζει να επαναλαμβάνει αυτό που λένε οι Ρώσοι χωρικοί: «Ζω τη ζωή των άλλων· ήρθε η ώρα να αποσυρθώ» («Tchujoi vek zayedayu, Pora na pokoi!»), και αποσύρεται. Κάνει ό,τι και ο στρατιώτης στην ανάλογη περίπτωση. Όταν το τάγμα του για να σωθεί πρέπει να προελάσει, και ο ίδιος δεν μπορεί πλέον να κινηθεί και γνωρίζει ότι, αν μείνει πίσω, θα πεθάνει, ικετεύει τον καλύτερό του φίλο να του κάνει την τελευταία χάρη πριν εγκαταλειφθεί το στρατόπεδο. Και ο φίλος, με τρεμάμενα χέρια, αδειάζει το όπλο

του στο σώμα που ψυχορραγεί. Το ίδιο κάνουν και οι άγριοι. Ο ίδιος ο γέροντας ζητά να πεθάνει· ο ίδιος επιμένει να εκτελέσει το τελευταίο του καθήκον απέναντι στην κοινότητα, και η φυλή συναινεί: Σκάβει τον ίδιο του τον τάφο και προσκαλεί τους συγγενείς του στο τελευταίο αποχαιρετιστήριο γεύμα. Το ίδιο έκανε και ο πατέρας του, και τώρα ήρθε η σειρά του· και αποχωρίζεται τους συγγενείς του με φανερή συγκίνηση. Ο άγριος θεωρεί το θάνατο μέρος των καθηκόντων του προς την κοινότητα, έτσι που αρνείται να διασωθεί (όπως έχει πει ο Μόφατ). Όταν κάποιοι ιεραπόστολοι διέσωσαν μια γυναίκα που έπρεπε να θυσιαστεί στον τάφο του συζύγου της και την οδήγησαν σ' ένα νησί, εκείνη δραπέτευσε τη νύχτα, διέσχισε κολυμπώντας ένα πλατύ θαλάσσιο πέρασμα για να συναντήσει τη φυλή της και να πεθάνει πάνω από τον τάφο.[36] Γι' αυτούς έχει πλέον λάβει τις διαστάσεις θρησκευτικού ζητήματος. Αλλά κατά κανόνα οι άγριοι αποφεύγουν να αφαιρέσουν τη ζωή άλλου ανθρώπου, εκτός και αν βρίσκονται σε μάχη. Κανένας δεν αναλαμβάνει την ευθύνη να χύσει ανθρώπινο αίμα και καταφεύγουν σε κάθε είδους στρατηγήματα που έχουν παρερμηνευτεί. Στις περισσότερες περιπτώσεις εγκαταλείπουν το γέροντα στο δάσος, αφού τον έχουν εφοδιάσει με πολύ περισσότερο από το μερίδιο που του αναλογεί από την τροφή της κοινότητας. Οι εξερευνητικές αποστολές στις αρκτικές περιοχές κάνουν το ίδιο όταν πλέον δεν μπορούν να μεταφέρουν τους ανήμπορους συντρόφους τους. «Να ζήσει μερικές μέρες ακόμα! *Μπορεί* να έρθει η απρόσμενη διάσωση!»

Οι Δυτικοευρωπαίοι επιστήμονες που συναντούν τέτοια περιστατικά δεν μπορούν να τα ερμηνεύσουν· δεν μπορούν να τα συνδυάσουν με το υψηλό επίπεδο της ηθικής της φυλής, και προτιμούν ν' αμφιβάλλουν για την ακρίβεια απολύτως αξιόπιστων παρατηρήσεων, αντί να προσπαθήσουν να εξηγήσουν την παράλληλη ύπαρξη αυτών των γεγονότων – την ανεπτυγμένη φυλετική ηθική και την έκθεση των γερόντων και των βρεφών. Αλλά αν οι Ευρωπαίοι επιχειρούσαν να εξηγήσουν σ' έναν άγριο ότι άνθρωποι εξαιρετικά φιλικοί, στοργικοί με τα παιδιά τους και τόσο ευσυγκίνητοι, που κλαίνε όταν βλέπουν την αναπαράσταση μιας συμφοράς στη σκηνή, ζουν σε απόσταση αναπνοής από συνοικίες όπου τα παιδιά πεθαίνουν από υποσιτισμό, ο άγριος επίσης δε θα καταλάβαινε. Θυμάμαι πόσο μάταια προσπαθούσα να κάνω κάποιους φίλους μου Τουνγκούζ να κατανοήσουν τον ατομιστικό μας πολιτισμό· δεν μπορούσαν, και κατέ-

ληγαν στις πιο φανταστικές υποθέσεις. Το συμπέρασμα είναι ότι ένας άγριος που έχει γαλουχηθεί με την ιδέα της φυλετικής συντροφικότητας σε όλα, τη συμφορά και την ευτυχία, είναι ανίκανος να καταλάβει τον «ηθικό» Ευρωπαίο, ο οποίος δεν μπορεί να συλλάβει αυτή τη συντροφικότητα, όπως και ο Ευρωπαίος είναι ανίκανος να καταλάβει τον άγριο. Αλλά αν ο επιστήμονάς μας είχε ζήσει με μια σχεδόν λιμοκτονούσα φυλή αγρίων, που δεν έχει τροφή αρκετή ούτε για έναν άντρα ακόμα και για μερικές μέρες, πιθανότατα θα κατανοούσε τα κίνητρά τους. Έτσι και ο άγριος, αν είχε ζήσει μαζί μας και είχε λάβει τη μόρφωση που λάβαμε εμείς, ίσως να καταλάβαινε την ευρωπαϊκή αδιαφορία μας για τους γείτονές μας και τις βασιλικές επιτροπές μας για την αποτροπή της έκθεσης βρεφών. Οι Ρώσοι χωρικοί λένε ότι οι πέτρινοι τοίχοι δημιουργούν πέτρινες καρδιές. Όμως ο άγριος δεν έχει ζήσει σε πέτρινο σπίτι.

Παρόμοιες διευκρινίσεις πρέπει να κάνουμε και για τον κανιβαλισμό. Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα στοιχεία που ήρθαν στο φως με αφορμή μια πρόσφατη αντιπαράθεση επί του θέματος στην Ανθρωπολογική Εταιρεία των Παρισίων, και μερικά διάσπαρτα στη γενική βιβλιογραφία «περί αγρίων» σχόλια, μπορούμε να καταλάβουμε ότι αυτή η πρακτική εμφανίστηκε για να καλύψει κάποια επιτακτική ανάγκη· αλλά, με την επίδραση της θρησκείας και της δεισιδαιμονίας, έλαβε τις διαστάσεις που τώρα έχει στο Μεξικό και στα νησιά Φίτζι. Είναι γεγονός ότι μέχρι τις μέρες μας πολλοί άγριοι αναγκάζονται να καταβροχθίζουν πτώματα στο πιο προχωρημένο στάδιο σήψης, και ότι, κατά τη διάρκεια μιας επιδημίας και σε συνθήκες απόλυτης ένδειας, κάποιοι χρειάστηκε να ξεθάψουν και να φάνε ανθρώπινα πτώματα. Αν προσπαθήσουμε να μεταφερθούμε νοητά στις συνθήκες που χρειάστηκε ν' αντιμετωπίσουν οι άνθρωποι κατά την περίοδο των παγετώνων, σ' ένα υγρό και κρύο κλίμα, με ελάχιστη φυτική τροφή στη διάθεσή τους, και αν λάβουμε υπόψη ότι το σκορβούτο θερίζει ακόμα τους υποσιτιζόμενους ιθαγενείς, και ότι το κρέας και το φρέσκο αίμα είναι τα μόνα δυναμωτικά που γνωρίζουν, πρέπει να παραδεχτούμε ότι ο άνθρωπος που τρεφόταν με ρίζες και καρπούς κατά τη διάρκεια της περιόδου των παγετώνων έγινε σαρκοβόρος. Εκείνη την εποχή συνάντησε ελάφια, αλλά τα ελάφια συχνά μετανάστευαν στις αρκτικές περιοχές και κάποτε εγκατέλειπαν τα μέρη του για χρόνια ολόκληρα. Σε τέτοιες περιπτώσεις εξανεμίζονταν και τα τελευταία του μέσα συντήρησης. Ακόμα και οι Ευρωπαίοι, σε ε-

ποχές που δοκιμάζονταν σκληρά, κατέφευγαν στον κανιβαλισμό, και σ' αυτόν καταφεύγουν και οι άγριοι. Μέχρι και στις μέρες μας τρώνε περιστασιακά τα κουφάρια των νεκρών τους· και τότε θα έτρωγαν τα πτώματα αυτών που έπρεπε να πεθάνουν. Οι γηραιότεροι πέθαιναν πεπεισμένοι ότι με το θάνατό τους πρόσφεραν την τελευταία υπηρεσία στην κοινότητά τους. Γι' αυτό και ορισμένες φυλές θεωρούν ότι ο κανιβαλισμός έχει θεία προέλευση, σαν κάτι που διατάχθηκε από έναν αγγελιοφόρο από τον ουρανό. Αλλά αργότερα, όταν έπαψε να είναι αναγκαίος, επέζησε σαν προκατάληψη. Έπρεπε να φάνε τους εχθρούς για να τους εμποτίσει το θάρρος τους, και ακόμα πιο μετά έτρωγαν για τον ίδιο λόγο το μάτι ή την καρδιά ενός εχθρού. Ενώ άλλες φυλές, οι οποίες είχαν ήδη ισχυρό ιερατείο και διαμορφωμένη μυθολογία, εφεύρισκαν κακούς θεούς, διψασμένους για ανθρώπινο αίμα, που απαιτούσαν ανθρωποθυσίες από τους ιερείς για να εξευμενιστούν. Σ' αυτή τη θεολογική φάση της ύπαρξής του, ο κανιβαλισμός αποκτά την πιο αποκρουστική του μορφή. Το παράδειγμα του Μεξικού είναι γνωστό. Και στα νησιά Φίτζι, όπου ο βασιλιάς έχει το δικαίωμα να φάει οποιονδήποτε από τους υπηκόους του, υπάρχει επίσης μια παντοδύναμη κάστα ιερέων, περίπλοκα θεολογικά συστήματα[37] και ολοκληρωμένη απολυταρχία. Ο κανιβαλισμός ξεκίνησε από ανάγκη, αλλά αργότερα μετατράπηκε σε θρησκευτικό θεσμό, και μ' αυτή τη μορφή επέζησε πολύ μετά την εξαφάνισή του από τα έθιμα φυλών που τον είχαν εφαρμόσει, αλλά δεν είχαν φτάσει στο θεοκρατικό στάδιο της εξέλιξης. Και πρέπει να επισημάνουμε ότι το ίδιο ισχύει και όσον αφορά τη βρεφοκτονία και την εγκατάλειψη των γερόντων. Σε ορισμένες περιπτώσεις επιβίωσαν ως θρησκευτική παράδοση του παρελθόντος.

Θα τελειώσω με τις παρατηρήσεις μου για ένα άλλο έθιμο για το οποίο έχουν εκφραστεί εσφαλμένα συμπεράσματα. Εννοώ το δίκαιο του αίματος. Όλοι οι άγριοι έχουν την εντύπωση ότι η αιματοχυσία ξεπλένεται με αίμα. Αν κάποιος σκοτωθεί, ο δολοφόνος πρέπει να πεθάνει· αν κάποιος πληγωθεί, πρέπει να χυθεί το αίμα του ανθρώπου που του επιτέθηκε. Δε γίνονται εξαιρέσεις στον κανόνα, ακόμα κι όταν πρόκειται για ζώα· έτσι, αν ένας κυνηγός χύσει το αίμα ενός ζώου, θα χυθεί και το δικό του αίμα αμέσως μετά την επιστροφή του στο χωριό. Έτσι αντιλαμβάνονται οι άγριοι τη δικαιοσύνη – και αυτή

η αντίληψη επικρατεί στην Ευρώπη όσον αφορά το φόνο. Αν τώρα θύτης και θύμα ανήκουν στην ίδια φυλή, η φυλή και το θύμα θα διευθετήσουν την υπόθεση.[38] Αν όμως ο θύτης ανήκει σε άλλη φυλή, και αυτή η φυλή για τον έναν ή τον άλλο λόγο αρνηθεί να καταβάλει αποζημίωση, τότε η φυλή του θύματος αποφασίζει να πάρει εκδίκηση. Οι πρωτόγονοι λαοί θεωρούν τις πράξεις του καθενός φυλετική υπόθεση και εξαρτώμενες από την έγκριση της φυλής σε τέτοιο βαθμό, ώστε να εκλαμβάνουν τη φατρία υπεύθυνη γι' αυτές. Έτσι μπορούν να πάρουν την εκδίκηση που επιζητούν σκοτώνοντας οποιοδήποτε άλλο μέλος της φυλής του θύτη ή κάποιον από τους συγγενείς του.[39] Πολλές φορές μπορεί η ανταπόδοση να υπερβαίνει το έγκλημα. Μπορεί να σκοτώσουν το θύτη προσπαθώντας να του προκαλέσουν μια πληγή ή να τον πληγώσουν πιο βαριά απ' όσο σκόπευαν, και αυτό αποτελεί αφορμή για μια νέα διαμάχη. Οι πρωτόγονοι νομοθέτες λοιπόν ήταν ιδιαίτερα προσεκτικοί στην απαίτησή τους να περιορίζεται η ανταπόδοση σε οφθαλμόν αντί οφθαλμού και οδόντα αντί οδόντος και αίμα αντί αίματος.[40]

Είναι όμως αξιοσημείωτο το γεγονός ότι στις περισσότερες πρωτόγονες φυλές αυτού του είδους οι διαμάχες είναι πολύ σπανιότερες απ' ό,τι πιστεύουμε· μερικές φορές όμως μπορεί να λαμβάνουν αφύσικες διαστάσεις, ειδικά στις περιπτώσεις των ορεσίβιων που οδηγήθηκαν στα υψίπεδα από ξένους εισβολείς, όπως οι ορεσίβιοι της Καυκασίας, και ιδιαίτερα του Βόρνεο, οι Νταγιάκ. Τελευταία πληροφορούμαστε ότι οι διαμάχες των Νταγιάκ είχαν φτάσει σε τέτοιο σημείο, ώστε οι νέοι δεν μπορούσαν να παντρευτούν ούτε να ενηλικιωθούν αν δεν είχαν εξασφαλίσει το κεφάλι ενός εχθρού. Αυτή η φρικαλέα πρακτική περιγράφεται λεπτομερώς σε ένα αγγλικό βιβλίο.[41] Φαίνεται πάντως ότι πρόκειται για μια χονδροειδή υπερβολή. Το κυνήγι κεφαλών των Νταγιάκ έχει μια διαφορετική διάσταση, γιατί δεν υποκινείται από προσωπικό πάθος. Ο κυνηγός κεφαλών ενεργεί ορμώμενος από αυτό που θεωρεί ηθική υποχρέωση προς τη φυλή του, όπως ακριβώς και ένας Ευρωπαίος δικαστής ο οποίος, υπακούοντας στην ίδια –προφανώς άδικη– αρχή «αίμα αντί αίματος», παραδίδει τον καταδικασμένο δολοφόνο στο δήμιο. Και ο Νταγιάκ και ο δικαστής θα αισθάνονταν ακόμα και τύψεις αν η συμπόνια τούς οδηγούσε να χαρίσουν τη ζωή στο φονιά. Γι' αυτό όλοι όσοι γνωρίζουν τους Νταγιάκ τους χαρακτηρίζουν πολύ συμπονετικό λαό, παρά τους φόνους που διαπράττουν παρακινημένοι από την ιδέα τους περί δικαιο-

σύνης. Έτσι ο Καρλ Μποκ (Carl Bock), συγγραφέας που απεικόνισε τόσο φρικτά το κυνήγι κεφαλών, γράφει:

> Από ηθική άποψη, θα τοποθετούσα τους Νταγιάκ σε μια υψηλή βαθμίδα του πολιτισμού. [...] Τους είναι άγνωστες οι ληστείες και οι κλοπές. Είναι επίσης πολύ ειλικρινείς. [...] Μπορεί να μη μου έλεγαν όλη την αλήθεια, τουλάχιστον όμως μου έλεγαν μόνο την αλήθεια. Μακάρι να μπορούσα να πω το ίδιο και για τους Μαλαίσιους.[42]

Η μαρτυρία του Μποκ επιβεβαιώνεται από αυτήν της Ίντα Πφάιφερ (Ida Pfeiffer). «Καταλάβαινα», έγραφε, «πόσο θα μ' ευχαριστούσε να ταξίδευα περισσότερο μαζί τους. Συνήθως είναι τίμιοι, καλοί και μετρημένοι [...] περισσότερο από άλλα έθνη που έχω γνωρίσει».[43] Ο Στόλτζε (Stoltze) μιλάει γι' αυτούς με τον ίδιο τρόπο. Οι περισσότεροι Νταγιάκ έχουν μόνο μία σύζυγο, στην οποία συμπεριφέρονται καλά. Είναι πολύ κοινωνικοί. Κάθε πρωί όλη η φυλή βγαίνει να ψαρέψει και να κυνηγήσει ή να συλλέξει καρπούς χωρισμένη σε μεγάλες ομάδες. Τα χωριά τους απαρτίζονται από μεγάλες καλύβες, στην καθεμιά από τις οποίες κατοικούν ειρηνικά γύρω στις δώδεκα οικογένειες – μερικές φορές σχεδόν 100 άτομα. Σέβονται τις γυναίκες τους και αγαπούν πολύ τα παιδιά τους· και εάν ένας απ' αυτούς αρρωστήσει, τον περιποιούνται με τη σειρά όλες οι γυναίκες. Κατά κανόνα τρώνε και πίνουν με μέτρο. Αυτή είναι η καθημερινή ζωή των Νταγιάκ.

Θα ήταν κουραστικό να παραθέσω περισσότερα στοιχεία από τη ζωή των αγρίων. Οπουδήποτε πηγαίνουμε, βλέπουμε τους καλούς τρόπους τους και το συντροφικό πνεύμα τους. Και αν προσπαθήσουμε να διεισδύσουμε στο σκοτάδι περασμένων εποχών, θα ανακαλύψουμε ότι η καθημερινή ζωή της φυλής ήταν παρόμοια. Οι άνθρωποι, όσο πρωτόγονοι κι αν ήταν, διαμόρφωναν τις σχέσεις τους κατά τρόπο που τους επέτρεπε να αλληλοβοηθούνται. Γι' αυτό, σωστά, ο Δαρβίνος θεώρησε τις κοινωνικές αρετές του ανθρώπου ως τον κυριότερο παράγοντα της περαιτέρω εξέλιξής του, και οι εκχυδαϊστές του διαπράττουν τεράστιο λάθος υποστηρίζοντας το αντίθετο. Έγραφε:

> Η μικρή δύναμη και ταχύτητα του ανθρώπου, η έλλειψη φυσικών όπλων κτλ. αντισταθμίζονται αφενός από τις διανοητικές του ικανότητες (οι οποίες, όπως ανέλυσα σε άλλη σελίδα, αποκτήθηκαν αποκλειστικά ή κυρίως προς όφελος του συνόλου), και αφετέρου από τις

κοινωνικές του αρετές, που του επέτρεψαν να δώσει και να λάβει βοήθεια από το συνάνθρωπό του.[44]

Κατά τη διάρκεια του τελευταίου αιώνα, ο «άγριος» και η «φυσική ζωή» του εξιδανικεύτηκαν. Αλλά τώρα οι άνθρωποι της επιστήμης έχουν περάσει στο αντίθετο άκρο, ιδιαίτερα αφότου μερικοί απ' αυτούς, επιθυμώντας διακαώς να αποδείξουν ότι ο άνθρωπος κατάγεται από τα ζώα, και χωρίς να γνωρίζουν τις κοινωνικές εκδηλώσεις της ζωής των ζωών, άρχισαν να φορτώνουν στους αγρίους όλα τα χαρακτηριστικά του κτήνους. Είναι ολοφάνερο ότι αυτού του είδους οι υπερβολές είναι πιο αντιεπιστημονικές από την εξιδανίκευση του Ρουσό. Ο άγριος δεν είναι η ενσάρκωση ούτε της ιδανικής αρετής ούτε της απόλυτης αγριότητας. Αλλά ο πρωτόγονος άνθρωπος έχει μια αρετή που πλάστηκε και διατηρήθηκε από τις ίδιες τις ανάγκες του σκληρού αγώνα για επιβίωση – ταυτίζει την ύπαρξή του με την ύπαρξη της φυλής του· και χωρίς αυτή την αρετή, η ανθρωπότητα δε θα είχε φτάσει ποτέ στο επίπεδο που έχει φτάσει τώρα.

Όπως έχω ήδη πει, οι πρωτόγονοι λαοί ταυτίζουν τη ζωή τους με τη ζωή της φυλής τους σε τέτοιο βαθμό, που οι πράξεις τους, όσο ασήμαντες κι αν είναι, θεωρούνται υπόθεση της φυλής. Ολόκληρη η συμπεριφορά τους ρυθμίζεται από ατέλειωτους άγραφους κανόνες ευπρέπειας, που αποτελούν καρπό της συλλογικής τους πείρας για το τι είναι επιβλαβές και τι ωφέλιμο για τη φυλή. Βέβαια οι πεποιθήσεις πάνω στις οποίες βασίζονται οι κανόνες ευπρέπειας μερικές φορές είναι άκρως παράδοξες. Πολλές απ' αυτές κατάγονται από δεισιδαιμονίες. Και γενικά, σε οτιδήποτε κάνει, ο άγριος αναγνωρίζει τις άμεσες συνέπειες οποιασδήποτε πράξης του και παραβλέπει τις έμμεσες και απώτερες – συνεπώς καταλήγει απλώς να μεγαλοποιεί το παραμικρό· ο Μπένθαμ προσάπτει αυτό το ελάττωμα και στους πολιτισμένους νομοθέτες. Αλλά, παράδοξο ή όχι, ο άγριος υπακούει στις επιταγές του κοινού δικαίου, έστω κι αν τον φέρνουν σε δύσκολη θέση. Τις υπακούει πιο πιστά απ' ό,τι υπακούει ο πολιτισμένος στις επιταγές του γραπτού δικαίου. Το κοινό δίκαιο είναι η θρησκεία του και ο τρόπος ζωής του. Η ιδέα της φατρίας οριοθετεί τη σκέψη του, και ο άγριος, για το καλό αυτής της φατρίας, αυτοπεριορίζεται και αυτοθυσιάζεται καθημερινά. Αν ο άγριος καταπατήσει έναν από τους ήσσονες κανόνες της φυλής, καταδιώκεται από το σκώμμα των γυναικών. Αν η παράβασή του είναι σοβαρή, βασανίζεται νύχτα και μέ-

ρα από το φόβο ότι προκάλεσε κάποια συμφορά στη φυλή του. Αν κατά λάθος πληγώσει έναν ομόφυλό του, δηλαδή διαπράξει ένα από τα μεγαλύτερα εγκλήματα, δυστυχεί· καταφεύγει στο δάσος και ετοιμάζεται ν' αυτοκτονήσει, εκτός κι αν η φυλή τον κρίνει επιβάλλοντάς του σωματική τιμωρία για να χυθεί και λίγο από το δικό του αίμα.[45] Η φυλή μοιράζεται τα πάντα· κάθε κομμάτι τροφής το μοιράζονται όλοι όσοι είναι παρόντες, και αν ο άγριος βρίσκεται μόνος του στο δάσος, δεν αρχίζει το γεύμα του πριν φωνάξει δυνατά τρεις φορές για να προσκαλέσει οποιονδήποτε τύχει να τον ακούσει να το μοιραστεί μαζί του.[46]

Με λίγα λόγια, ο υπέρτατος κανόνας της φυλής είναι το «ο καθένας για όλους», από τη στιγμή που δεν έχει διασπαστεί η φυλετική ενότητα από το σχηματισμό της ξεχωριστής οικογένειας. Αυτός ο κανόνας όμως δεν επεκτείνεται στις γειτονικές φατρίες ή φυλές, ακόμα κι αν έχουν συνενωθεί για ν' αλληλοπροστατεύονται. Ακριβώς όπως και στην περίπτωση των θηλαστικών και των πτηνών, η περιοχή είναι αυστηρά κατανεμημένη μεταξύ των φυλών και, με εξαίρεση περιόδους πολέμου, τα σύνορα γίνονται σεβαστά. Όταν κάποιος μπαίνει σε γειτονική περιοχή, πρέπει να δείξει ότι δεν έχει κακές προθέσεις. Όσο δυνατότερα ουρλιάξει για ν' αναγγείλει τον ερχομό του, τόσο περισσότερη εμπιστοσύνη κερδίζει. Κι αν μπει σε σπίτι, πρέπει ν' αφήσει το τσεκούρι του στην είσοδο. Αλλά δεν είναι βέβαιο ότι μια φυλή θα μοιραστεί την τροφή της με τις γειτονικές – μπορεί να το κάνει, μπορεί και να μην το κάνει. Η ζωή του αγρίου δηλαδή χωρίζεται σε δύο επίπεδα δράσης και διέπεται από δύο διαφορετικές μορφές ηθικής – τις σχέσεις εντός της φυλής και τις σχέσεις με τους εκτός της φυλής· και (όπως συμβαίνει και με τις δικές μας διεθνείς σχέσεις) το «ενδοφυλετικό» δίκαιο διαφέρει πολύ από το κοινό δίκαιο. Γι' αυτό, σε περίπτωση πολέμου, η φυλή μπορεί να θεωρήσει τις πιο αποκρουστικές βιαιότητες ηρωικές πράξεις. Αυτή η διττή αντίληψη της ηθικής διατρέχει όλα τα στάδια εξέλιξης της ανθρωπότητας και διατηρείται και στην εποχή μας. Εμείς οι Ευρωπαίοι έχουμε σημειώσει κάποια πρόοδο –σε καμία περίπτωση τεράστια– στην εξάλειψη αυτής της ηθικής διπλής δέσμευσης. Πρέπει όμως να πούμε ότι, ενώ έχουμε διευρύνει την ιδέα της συντροφικότητας ως ένα βαθμό –θεωρητικά τουλάχιστον– σε επίπεδο υπερεθνικό και διεθνικό, έχουμε απενεργοποιήσει τους συντροφικούς δεσμούς στο πλαίσιο των εθνών και των οικογενειών μας.

Η εμφάνιση της οικογένειας ως ξεχωριστού μορφώματος στο πλαίσιο της φυλής διατάραξε τη θεμελιωμένη ενότητα. Ξεχωριστή οικογένεια σημαίνει ξεχωριστή απόκτηση και κατοχή πλούτου. Είδαμε πώς οι Εσκιμώοι αποσοβούν τέτοιες δυσλειτουργίες. Και η παρακολούθηση των διαφορετικών θεσμών με τους οποίους οι μάζες προσπάθησαν κατά τη διάρκεια των αιώνων να διασώσουν τη φυλετική ενότητα ενάντια στους παράγοντες που επιχειρούσαν να την κλονίσουν αποτελεί ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα αντικείμενα μελέτης. Από την άλλη πλευρά, τα πρώτα ψήγματα γνώσης, τα οποία εμφανίστηκαν σε μια εξαιρετικά μακρινή εποχή, συνδεόμενα πάντως ακόμα τότε με τη μαγεία, αποτέλεσαν ένα επίσης στοιχείο ισχύος στα χέρια του ατόμου που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ενάντια στη φυλή. Περιβλήθηκαν με απόλυτη μυστικότητα και μεταδίδονταν μόνο στους μυημένους, στους μυστικούς κύκλους των μάγων, των σαμάνων, των ιερέων, τους οποίους βρίσκουμε στις τάξεις όλων των αγρίων. Την ίδια περίοδο πόλεμοι και εισβολές συντέλεσαν στην ανάδειξη της στρατιωτικής εξουσίας, καθώς και της κάστας των πολεμιστών. Οι σύλλογοι και οι σύνδεσμοι των στρατιωτικών ισχυροποιήθηκαν. Ωστόσο σε καμία περίοδο της ιστορίας της ανθρωπότητας ο πόλεμος δεν ήταν ο φυσικός όρος ύπαρξης. Ενώ οι πολεμιστές αλληλοεξοντώνονταν και οι ιερείς εκθείαζαν τις σφαγές τους, οι μάζες συνέχιζαν να διάγουν τον καθημερινό τους βίο και να κυνηγούν τον επιούσιο άρτο τους. Και η ζωή των μαζών είναι ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον αντικείμενο μελέτης· μιας μελέτης που θα εστιάζεται στους τρόπους με τους οποίους οι μάζες μεριμνούσαν για την τήρηση της κοινωνικής τους οργάνωσης, στηριζόμενης στις αντιλήψεις τους για την ισότητα, την αλληλοβοήθεια και την αλληλο-υποστήριξη –στο κοινό δίκαιο με μια λέξη–, ακόμα κι όταν υπάγονταν στην πιο στυγνή θεοκρατική ή κρατική απολυταρχία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΣΣΕΡΑ

Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΒΑΡΒΑΡΩΝ



Οι μεγάλες μεταναστεύσεις – Η ανάγκη για νέα οργάνωση – Η κοινότητα – Συλλογική εργασία – Διαδικασία απονομής δικαίου – Ενδοφυλετικό δίκαιο – Εικόνες από τη ζωή των συγχρόνων μας – Βουριάτες – Κάβυλοι – Καυκασιανοί ορεσίβιοι – Αφρικανικής καταγωγής φύλα

ΜΕΛΕΤΩΝΤΑΣ τη ζωή των πρωτόγονων ανθρώπων, μας εντυπωσιάζει η συντροφικότητα που επέδειξαν στα πρώτα τους βήματα. Λείψανα ανθρώπινων κοινωνιών βρίσκουμε στα ευρήματα της ύστερης και της πρώιμης εποχής του λίθου· και παρατηρούμε ότι και οι άγριοι των οποίων ο τρόπος ζωής είναι αυτός του νεολιθικού ανθρώπου είναι στενά δεμένοι σε μια πανάρχαια φυλετική οργάνωση που τους επιτρέπει να ενώνουν τις μικρές τους δυνάμεις, να απολαμβάνουν τη ζωή και να προοδεύουν. Ο άνθρωπος δεν αποτελεί εξαίρεση στη φύση. Και εκείνος υπάγεται στη γενική αρχή της αλληλοβοήθειας, η οποία προσφέρει τις περισσότερες δυνατότητες επιβίωσης σ' αυτούς που αλληλο-υποστηρίζονται όταν αγωνίζονται να επιβιώσουν. Αυτά είναι τα συμπεράσματα των προηγούμενων κεφαλαίων.

Ωστόσο, μόλις φτάσουμε σ' ένα ανώτερο στάδιο πολιτισμού και ερευνήσουμε τις σχετικές –ιστορικές πλέον– μαρτυρίες, μας αποκαλύπτονται μάχες και διαμάχες που μας προξενούν σύγχυση. Φαίνεται πως οι παλιοί δεσμοί διασπάστηκαν εντελώς. Βλέπουμε φυλές να πολεμούν ενάντια σε φυλές, άτομα να πολεμούν ενάντια σε άτομα· και μέσα από το χάος του ανταγωνισμού, η ανθρωπότητα αναδύεται χωρισμένη σε κάστες, σκλαβωμένη σε δεσποτικούς άρχοντες και διαιρεμένη σε κράτη πάντα έτοιμα να κηρύξουν τον πόλεμο το ένα στο άλλο. Και ο πεσιμιστής φιλόσοφος, έχοντας στα χέρια του ως αποδεικτικό στοιχείο την ιστορία της ανθρωπότητας, συμπεραίνει θριαμβευτικά ότι ο πόλεμος και η καταπίεση αποτελούν χαρακτηρι-

στικό της ανθρώπινης φύσης· ότι τα πολεμοχαρή και αρπακτικά ανθρώπινα ένστικτα μπορούν να χαλιναγωγηθούν μόνο μέσα στα συγκεκριμένα όρια μιας ισχυρής εξουσίας, η οποία επιβάλλει την ειρήνη και δίνει την ευκαιρία στους λίγους και ευγενείς να ετοιμάσουν ένα καλύτερο μέλλον για την ανθρωπότητα.

Κι όμως, αν εξετάσουμε λεπτομερέστερα τη ζωή του ανθρώπου κατά τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων –και αυτό έχουν κάνει τώρα τελευταία επίμονοι μελετητές των πρωτόγονων θεσμών–, διαπιστώνουμε ότι είναι αρκετά διαφορετική. Αν αγνοήσουμε τις προκαταλήψεις των ιστορικών και τη ρητή προτίμησή τους για τα δραματικά γεγονότα της ιστορίας, βλέπουμε ότι τα ίδια τα αποδεικτικά στοιχεία που χρησιμοποιούν, και μάλιστα εξαντλητικά, μεγαλοποιούν το ρόλο των μαχών για την ανθρώπινη ζωή και υποτιμούν τις ειρηνικές εκδηλώσεις της. Οι λαμπερές και ηλιόλουστες μέρες χάνονται από τα μάτια μας μπροστά στις θύελλες και τις καταιγίδες. Ακόμα και στην εποχή μας, τα ογκώδη αρχεία που ετοιμάζονται για τον ιστορικό του μέλλοντος στον Τύπο, τα δικαστήρια, ακόμα και από την ποίηση και την πεζογραφία, πάσχουν από την ίδια μονομέρεια. Κληροδοτούν στις επερχόμενες γενιές λεπτομερείς περιγραφές κάθε πολέμου, κάθε μάχης και κάθε σύρραξης, κάθε βίαιης εκδήλωσης και ανταγωνισμού και κάθε ατομικής οδύνης. Αλλά δεν περιέχουν ίχνος των αμέτρητων εκδηλώσεων αλληλοβοήθειας και υποστήριξης, τις οποίες όλοι γνωρίζουμε γιατί τις ζούμε. Σχεδόν δε λαμβάνουν υπόψη την ουσία της καθημερινής ζωής – τα κοινωνικά ένστικτα και τους κοινωνικούς τρόπους. Επομένως δεν είναι άξιο απορίας το γεγονός ότι τα αρχεία του παρελθόντος είναι τόσο ατελή. Οι αναλυτές παλιότερων εποχών πάντα κατέγραφαν τους μικροπρεπείς πολέμους και τις συμφορές που ταλαιπωρούσαν τους σύγχρονούς τους, αλλά δεν έδιναν την παραμικρή σημασία στη ζωή των μαζών, παρόλο που οι μάζες κατά κύριο λόγο μοχθούσαν εν ειρήνη, ενώ οι λίγοι επιδίδονταν στον πόλεμο. Τα επικά ποιήματα, οι επιγραφές στα μνημεία, οι συνθήκες ειρήνης, σχεδόν όλες οι ιστορικές καταγραφές έχουν τον ίδιο χαρακτήρα: Ασχολούνται με τις εποχές που διαταράσσεται η ειρήνη, και όχι με αυτές κατά τις οποίες επικρατεί η ειρήνη. Με τον τρόπο αυτό ακόμα και ο ιστορικός με τις καλύτερες προθέσεις μάς δίνει μια αλλοιωμένη εικόνα της εποχής που προσπαθεί να απεικονίσει· και για να αποκαταστήσουμε την αναλογία ειρήνης και πολέμου στην πραγματική της διάσταση, οφείλουμε να επιχειρήσουμε μια λε-

πτομερή ανάλυση των χιλιάδων ελασσόνων γεγονότων και των αμυδρών ενδείξεων που διασώθηκαν σκόρπια στα λείψανα του παρελθόντος, να τα αναλύσουμε με τη βοήθεια της συγκριτικής εθνολογίας, κι έχοντας ακούσει τόσο πολλά για τους λόγους που διαιρούσαν την ανθρωπότητα, να προσπαθήσουμε ν' ανασυγκροτήσουμε υπομονετικά τους θεσμούς που ένωναν τους ανθρώπους.

Συνεπώς η ιστορία θα πρέπει να ξαναγραφεί με νέες κατευθυντήριες γραμμές, ώστε να περιλαμβάνει και τις δύο αυτές παράλληλες πορείες της ανθρωπότητας και να εκτιμήσει τον τρόπο με τον οποίο καθεμία συνέβαλε στην εξέλιξή της. Αλλά στο μεταξύ θα πρέπει να επωφεληθούμε από το τεράστιο προπαρασκευαστικό έργο της ανασύστασης των κυριότερων χαρακτηριστικών του δεύτερου ρεύματος, το οποίο τόσο παραμελήθηκε. Από τις ιστορικές περιόδους που μας είναι περισσότερο προσιτές, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ορισμένες απεικονίσεις της ζωής των μαζών, ώστε να καταδείξουμε το ρόλο της αλληλοβοήθειας κατά τη διάρκεια αυτών των περιόδων. Πρέπει να αποφύγουμε (χάριν συντομίας) να φτάσουμε ως την αιγυπτιακή, ελληνική ή ρωμαϊκή αρχαιότητα· διότι στην πραγματικότητα η εξέλιξη της ανθρωπότητας δεν αποτελεί μια αδιάσπαστη αλυσίδα. Αρκετές φορές ο πολιτισμός μιας συγκεκριμένης περιοχής, μιας συγκεκριμένης φυλής έσβησε και ξεκίνησε εκ νέου αλλού ή από άλλες φυλές. Αλλά σε κάθε καινούργιο ξεκίνημα το στήριγμα ήταν πάντα η ίδια φυλετική οργάνωση που είδαμε και στην κοινωνία των αγρίων. Έτσι, αν πάρουμε το τελευταίο στη σειρά ξεκίνημα του δικού μας πολιτισμού, τότε δηλαδή που όλα ήταν σαν να ξεκινούσαν και πάλι από την αρχή, με τους πληθυσμούς που οι Ρωμαίοι αποκαλούσαν «βαρβάρους», τους πρώτους αιώνες της ιστορικής μας περιόδου, θα έχουμε μια πλήρη εικόνα της κλίμακας της εξέλιξης, που ξεκινάει με τα γένη και φτάνει ως τους σύγχρονους θεσμούς μας. Οι ακόλουθες σελίδες παρακολουθούν αυτά τα παραδείγματα.

Οι επιστήμονες δεν έχουν ακόμα διαγνώσει με ακρίβεια τους λόγους που οδήγησαν, πριν από 2.000 χρόνια, ολόκληρα έθνη να μετακινηθούν από την Ασία στην Ευρώπη και είχαν ως αποτέλεσμα τις μεγάλες μεταναστεύσεις των βαρβάρων που έδωσαν ένα τέλος στη Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Παρ' όλα αυτά, εντελώς φυσιολογικά, για τα μάτια τουλάχιστον του γεωγράφου, μία είναι η αιτία που δε-

σπόζει, εξετάζοντας τα ερείπια των πολυπληθών πόλεων στις ερήμους της κεντρικής Ασίας, τις παλιές όχθες των ποταμών που τώρα πια έχουν στερέψει και τις μεγάλες εκτάσεις των λιμνών που περιορίστηκαν σε νερόλακκους – η ξηρασία, μια πολύ πρόσφατη σταδιακή αποξήρανση του εδάφους η οποία συνεχίζεται ως σήμερα με ρυθμούς που παλιότερα δεν ήμασταν πρόθυμοι ν' αποδεχτούμε.[1] Απέναντί της ο άνθρωπος ήταν ανίσχυρος. Όταν οι κάτοικοι της βορειοδυτικής Μογγολίας και του ανατολικού Τουρκεστάν διαπίστωσαν την υποχώρηση των υδάτων, δεν είχαν άλλη διέξοδο από το να μετακινηθούν στις βαθιές κοιλάδες που οδηγούσαν προς τις πεδιάδες και να ωθήσουν προς τα δυτικά τους κατοίκους τους.[2] Έτσι το ένα φύλο μετά το άλλο έφτασαν στην Ευρώπη, αναγκάζοντας άλλα φύλα να μετακινούνται και να ξαναμετακινούνται επί αιώνες δυτικά και ανατολικά, αναζητώντας νέους και λίγο πολύ μόνιμους τόπους εγκατάστασης. Κατά τη διάρκεια των μεταναστεύσεων, φυλές αναμειγνύονταν με άλλες φυλές, ιθαγενείς με μετανάστες, Ινδοευρωπαίοι με Ουραλοαλταΐδες· και δε θα μας ξάφνιαζε καθόλου αν οι κοινωνικοί θεσμοί που τους κρατούσαν ενωμένους στην πατρική τους γη καταστρέφονταν ολοκληρωτικά κατά τη διασπορά τους στην Ευρώπη και την Ασία. Κι όμως, οι θεσμοί τους *δεν καταστράφηκαν*· απλώς διήλθαν τις μεταβολές που ήταν αναγκαίες υπό τις νέες συνθήκες.

Οι Τεύτονες, οι Κέλτες, οι Σκανδιναβοί, οι Σλάβοι κ.ά., όταν πρωτοήρθαν σε επαφή με τους Ρωμαίους, βρίσκονταν σε μεταβατικό στάδιο κοινωνικής οργάνωσης. Οι ενώσεις των φατριών, οι οποίες βασίζονταν στην (αληθινή ή υποτιθέμενη) κοινή καταγωγή, τους είχαν κρατήσει συσπειρωμένους για πολλές χιλιάδες χρόνια. Αλλά αυτές οι ενώσεις μπορούσαν να εκπληρώσουν το σκοπό τους μόνο στην περίπτωση που δεν υπήρχαν ξεχωριστές οικογένειες εντός του γένους ή της φατρίας. Παρ' όλα αυτά, για λόγους που έχω ήδη αναφέρει, η ξεχωριστή πατριαρχική οικογένεια είχε αργά αλλά σταθερά αναπτυχθεί στο πλαίσιο των φατριών, και μακροπρόθεσμα επέφερε την απόκτηση ατομικής περιουσίας και ισχύος, καθώς και την κληρονομική μεταβίβαση και των δύο. Οι συχνές μεταναστεύσεις των βαρβάρων και οι πόλεμοι που ακολούθησαν απλώς επίσπευσαν το διαχωρισμό των γενών σε ξεχωριστές οικογένειες, ενώ η διασπορά των φυλών και οι επιμειξίες με ξένους διευκόλυναν την τελική διάλυση αυτών των ενώσεων που βασίζονταν στην εξ αίματος συγγένεια. Οι βάρβαροι δηλαδή βρίσκονταν στο σημείο όπου είτε θα παρακολουθούσαν τις φα-

τρίες τους να διασπώνται σε χαλαρά σύνολα οικογενειών, από τις οποίες οι πλουσιότερες, και ιδιαίτερα αυτές που συνδύαζαν τον πλούτο με ιερατικό λειτούργημα ή στρατιωτικό αξίωμα, θα πετύχαιναν να επιβάλουν την εξουσία τους στις άλλες, είτε θα ανακάλυπταν μια νέα μορφή οργάνωσης βασισμένη σε νέες αρχές.

Πολλές φυλές δεν μπόρεσαν ν' αντισταθούν στη διάλυση· διασπάστηκαν και τα ίχνη τους εξαφανίστηκαν από την ιστορία. Αλλά οι πιο ζωντανές δε διαλύθηκαν. Αναδύθηκαν από τη δοκιμασία αυτή με μια νέα οργάνωση, τις *κοινότητες*, η οποία τις κράτησε ενωμένες για περισσότερους από δεκαπέντε αιώνες. Η διαμόρφωση της ιδέας μιας κοινής *περιοχής*, την οποία οι κάτοικοί της κατέχουν και προστατεύουν με κοινές προσπάθειες, αντικατέστησε τις υπό εξαφάνιση αντιλήψεις της κοινής καταγωγής. Οι κοινοί θεοί σταδιακά έχασαν τον προγονικό τους χαρακτήρα και τους αποδόθηκε τοπικός χαρακτήρας: Έγιναν θεοί και άγιοι ενός συγκεκριμένου τόπου. Η «γη» ταυτίστηκε με τους κατοίκους της. Αναπτύχθηκαν ενώσεις που βασίζονταν στον κοινό τόπο εγκατάστασης, οι οποίες αντικατέστησαν αυτές που βασίζονταν στους δεσμούς αίματος. Η νέα αυτή οργάνωση αποδείχθηκε πλεονεκτικότερη υπό τις νέες συνθήκες. Αναγνώριζε, και μάλιστα έδινε έμφαση, στην ανεξαρτησία της οικογένειας, αφού η κοινότητα αποποιούνταν όλα τα δικαιώματα επέμβασης σε ό,τι συνέβαινε στο πλαίσιό της· έδινε μεγαλύτερη ελευθερία στην ατομική πρωτοβουλία· δεν ήταν αντίθετη στην αρχή της ένωσης ανθρώπων διαφορετικής καταγωγής και διατηρούσε την απαραίτητη σύμπνοια σκέψης και πράξης, ενώ ταυτόχρονα ήταν αρκετά δυνατή ώστε να αντιστέκεται στις κυριαρχικές τάσεις των μάγων, των ιερέων και των επαγγελματιών ή διακεκριμένων πολεμιστών. Κατά συνέπεια η κοινότητα έγινε το πρωτογενές κύτταρο της μελλοντικής οργάνωσης.

Είναι πλέον γνωστό, και ελάχιστα αμφισβητείται, ότι η κοινότητα δεν ήταν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της κοινωνίας των Σλάβων, ούτε καν των Τευτόνων. Επικράτησε στην Αγγλία κατά την περίοδο τόσο της σαξονικής όσο και της νορμανδικής κυριαρχίας, και σε μερικά μέρη επέζησε μέχρι τον περασμένο αιώνα.[3] Αποτελούσε τη βάση της κοινωνικής οργάνωσης της παλιάς Σκοτίας, της παλιάς Ιρλανδίας και της παλιάς Ουαλίας. Στη Γαλλία η κοινοτική κατοχή και εκμετάλλευση της καλλιεργήσιμης γης διατηρήθηκε από τους πρώτους αιώνες της εποχής μας έως τον καιρό του Τιργκό, ο οποίος θεώρησε τις παραδοσιακές κοινότητες «πολύ θορυβώδεις», και γι' αυτό τις κατάργησε. Ο

θεσμός αυτός επέζησε της επικράτησης του ρωμαϊκού δικαίου στην Ιταλία και αναβίωσε μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αυτό συνέβη και στην περίπτωση των Σκανδιναβών, των Σλάβων, των Φινλανδών [στην *πίταγια* (pittäyä), όπως ίσως επίσης και στην *κίλακούντα* (Kihla-kunta)]. Η παραδοσιακή κοινότητα του χωριού στην Ινδία –και τώρα και στο παρελθόν, ινδοευρωπαϊκή και μη ινδοευρωπαϊκή– είναι γνωστή από τα έργα του σερ Χένρυ Μέιν (Henry Maine), που άφησαν εποχή· ο Ελφινστόουν (Elphinstone) περιγράφει τον ανάλογο θεσμό στους Αφγανούς. Τη συναντούμε στη Μογγολία ως *ούλους* (oulous), οι Καβύλοι την ονομάζουν *ταντάρτ* (thaddart), οι κάτοικοι της Ιάβας *ντέσα* (dessa), της Μαλαισίας *κότα* (kota) ή τόφα (tofa). Υπάρχει στην Αβησσυνία, στο Σουδάν, στα ενδότερα της Αφρικής, στη Βόρεια και Νότια Αμερική, στα μικρά και μεγάλα νησιά των αρχιπελάγων του Ειρηνικού. Με λίγα λόγια, δε γνωρίζουμε ούτε μία ανθρώπινη φυλή, ούτε ένα ανθρώπινο έθνος που να μην πέρασε μια περίοδο οργανωμένο σε κοινότητες. Αυτό και μόνο το γεγονός ακυρώνει τη θεωρία σύμφωνα με την οποία η κοινότητα του χωριού στην Ευρώπη ήταν παράγωγο του θεσμού της δουλείας. Είναι πολύ αρχαιότερη της δουλοπαροικίας, και ακόμα και η δουλική υποταγή, που συμπορεύθηκε για ένα διάστημα με το θεσμό της κοινότητας, δε στάθηκε ικανή να τη διαβρώσει. Αποτέλεσε παγκόσμια φάση της ανθρώπινης εξέλιξης, μια φυσική απόρροια της οργάνωσης σε φατρίες – σε όλα τουλάχιστον εκείνα τα «στελέχη» της ανθρωπότητας που έπαιξαν, ή που ακόμα παίζουν, κάποιο ρόλο στην ιστορία.[4]

Και αφού ήταν ένα φυσικά εξελισσόμενο μόρφωμα, ήταν αδύνατο να είναι δομικά ομοιόμορφο. Κατά κανόνα ήταν μια ένωση οικογενειών που θεωρητικά είχαν κοινή καταγωγή και κατείχαν από κοινού μια συγκεκριμένη περιοχή. Αλλά σε μερικά «στελέχη» και υπό ορισμένες συνθήκες, οι οικογένειες μεγάλωναν προτού βλαστήσουν απ' αυτές νέες οικογένειες: Πέντε, έξι ή επτά γενιές συνέχιζαν να ζουν κάτω από την ίδια στέγη ή μέσα στον ίδιο περίβολο, ήταν συλλογικά υπεύθυνες για το νοικοκυριό και τα ζώα, και έτρωγαν στην κοινή εστία. Έτσι ζούσαν με τον τρόπο που η εθνολογία ονομάζει «διευρυμένη οικογένεια» (ή «αδιαίρετο νοικοκυριό»), μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης που συναντάμε ακόμα σ' ολόκληρη την Κίνα, στην Ινδία, στη νοτιοσλαβική *ζαντρούγκα* (zadruga), και σποραδικά στην Αφρική, τη Δανία, τη νότια Ρωσία και τη δυτική Γαλλία.[5] Σε άλλα φύλα ή υπό άλλες συνθήκες, οι οποίες δεν έχουν ακόμα καθοριστεί με σαφή-

νεια, οι οικογένειες δεν έλαβαν τέτοιες διαστάσεις. Οι εγγονοί και καμιά φορά οι γιοι εγκατέλειπαν τον πατρικό οίκο μόλις παντρεύονταν και ο καθένας συγκροτούσε τον δικό του. Αλλά, διευρυμένες ή όχι, συγκεντρωμένες ή διασκορπισμένες στα δάση, οι οικογένειες παρέμεναν ενωμένες στις παραδοσιακές κοινότητες· αρκετές κοινότητες ενώθηκαν σε φυλές· και οι φυλές ενώθηκαν σε ομοσπονδίες. Έτσι ήταν κοινωνικά οργανωμένοι οι λεγόμενοι «βάρβαροι» όταν εγκαταστάθηκαν στην Ευρώπη, μόνιμα ή προσωρινά.

Μια μακρά εξελικτική διαδικασία μεσολάβησε πριν αναγνωρίσουν τα γένη, ή και οι φατρίες, το σχηματισμό ξεχωριστής πατριαρχικής οικογένειας, η οποία διέμενε σε ξεχωριστή καλύβα. Αλλά ακόμα και αφού έγινε αυτό, κατά κανόνα η φατρία δεν αναγνώριζε προσωπική κληρονομιά και περιουσία. Τα λίγα προσωπικά αντικείμενα κάθε ανθρώπου καταστρέφονταν πάνω από τον τάφο του ή θάβονταν μαζί του. Αντιθέτως, οι κοινότητες των χωριών αναγνώριζαν πλήρως την απόκτηση ατομικού πλούτου, καθώς και την κληροδότησή του σε άλλο μέλος της οικογένειας. Αλλά βέβαια περιουσία θεωρούνταν μόνο η *κινητή περιουσία*, δηλαδή τα ζώα, τα εργαλεία, τα όπλα, όπως και η κατοικία, η οποία –«όπως όλα τα αντικείμενα που μπορούν να καταστραφούν από την πυρκαγιά»– ανήκε στην ίδια κατηγορία.[6] Πράγματι, η κοινότητα του χωριού δεν μπορούσε να αναγνωρίσει και δεν αναγνώριζε ακίνητη ιδιοκτησία, δηλαδή γη, και κατά κανόνα ακόμα δεν την αναγνωρίζει. Η γη αποτελούσε κοινή περιουσία της φυλής, ή ολόκληρου του φυλετικού κορμού, και στην ίδια την κοινότητα ανήκε μέρος της περιοχής που ανήκε στη φυλή, όσο η τελευταία δεν αποφάσιζε τον αναδασμό των γαιών των κοινοτήτων. Οι κοινότητες, ή τουλάχιστον μερικές οικογένειες που εργάζονταν συλλογικά –πάντα με τη συγκατάθεση της κοινότητας–, αποψίλωναν δάση και εκχέρσωναν χωράφια. Στη συνέχεια κρατούσαν τις περιοχές που είχαν καθαρίσει για μια περίοδο τεσσάρων, δώδεκα ή είκοσι χρόνων, μετά την πάροδο της οποίας αυτές διανέμονταν ξανά ως μέρος της κοινής καλλιεργήσιμης γης. Η ιδιωτική περιουσία, ή η «διαπαντός κατοχή», ήταν ασύμβατη με τις ίδιες τις αρχές και τις θρησκευτικές αντιλήψεις της κοινότητας, όπως ασύμβατη ήταν και με τις αρχές του γένους· έτσι που απαιτήθηκε η μακροχρόνια επιρροή του ρωμαϊκού δικαίου και της χριστιανικής εκκλησίας, η οποία κληρονόμησε τις ρωμαϊκές

αρχές, προκειμένου να αφομοιώσουν οι βάρβαροι την ιδέα της ατομικής κατοχής ακίνητης περιουσίας.[7] Κι όμως, ακόμα κι όταν αναγνωρίστηκε η κατοχή τέτοιας περιουσίας για απεριόριστο χρόνο, ο ιδιοκτήτης της παρέμενε συνιδιοκτήτης στους χερσότοπους, στα δάση και στους βοσκότοπους. Επιπλέον διαπιστώνουμε –ιδιαίτερα από τη ρωσική ιστορία– ότι, όταν λίγες οικογένειες, οι οποίες δρούσαν αυτόνομα, καταλάμβαναν γαίες που ανήκαν σε φυλές που θεωρούνταν ξένες, σύντομα ενώνονταν και συγκροτούσαν μια κοινότητα που από την τρίτη ή την τέταρτη γενιά άρχιζε να δηλώνει κοινότητα καταγωγής.

Κατά τη διάρκεια των αιώνων που απαιτήθηκαν προκειμένου οι βάρβαροι να υποταχθούν στην επικράτεια κρατών που ήταν οργανωμένα κατά το ρωμαϊκό ή το βυζαντινό σύστημα, μια ολόκληρη σειρά θεσμών, τους οποίους είχαν κληρονομήσει εν μέρει από την περίοδο που ήταν οργανωμένοι σε φατρίες, αναπτύχθηκε πάνω στη βάση τής από κοινού ιδιοκτησίας γης. Η κοινότητα δεν ήταν μόνο μια ένωση που μπορούσε να εγγυηθεί στον καθένα το δίκαιο μερίδιό του στην κοινή γη, αλλά επίσης μια ένωση που σηματοδοτούσε μια κοινή κουλτούρα, παρείχε υποστήριξη με όλους τους πιθανούς τρόπους, προστασία από τη βία και ανάπτυξη της γνώσης, ενδυνάμωση των εθνικών δεσμών και των ηθικών πεποιθήσεων· και κάθε αλλαγή στην απονομή δικαιοσύνης, τη στρατιωτική, εκπαιδευτική και οικονομική δραστηριότητα έπρεπε να αποφασιστεί από τους κατοίκους της κοινότητας, τα μέλη της φυλής ή της συνομοσπονδίας. Η κοινότητα, ως συνέχεια του γένους, κληρονόμησε όλες τις λειτουργίες του. Αποτελούσε την universitas, τη *μιρ* (mir) – τον κόσμο ολόκληρο.

Σύμφωνα με τους κανόνες των παλιών γενεών, το κυνήγι, το ψάρεμα, η καλλιέργεια των γαιών και το φύτεμα των οπωροφόρων δέντρων απαιτούσαν συλλογική εργασία. Η αγροτική παραγωγή υπήρξε συλλογική και στις βαρβαρικές κοινότητες. Η αλήθεια είναι ότι δεν υπάρχει άμεσο ιστορικό τεκμήριο, και στα λογοτεχνικά κείμενα της αρχαιότητας υπάρχουν μόνο αποσπάσματα του Διοδώρου και του Ιουλίου Καίσαρα σχετικά με τους κατοίκους των νησιών Λίπαρι, μία από τις κελτο-ιβηρικές φυλές και τους Σουηβούς. Υπάρχουν όμως πάμπολλα στοιχεία που αποδεικνύουν ότι οι τευτονικές φυλές, οι Φράγκοι και οι αρχαίοι Σκοτσέζοι, Ιρλανδοί και Ουαλοί τηρούσαν τη συλλογική καλλιέργεια.[8] Και υπάρχουν αμέτρητα κατάλοιπα της ίδιας πρακτικής στις μέρες μας. Ακόμα και στην απολύτως εκρωμαϊσμένη –από άποψη δικαίου– Γαλλία, η συλλογική καλλιέργεια εφαρ-

μοζόταν πριν από είκοσι πέντε χρόνια στο Μορμπιάν (της Βρετάνης).[9] Το παλιό ουαλικό σύστημα *σίβαρ* (cyvar) –σε ελεύθερη απόδοση «ενωμένη ομάδα»–, καθώς και η συλλογική καλλιέργεια της γης που ανήκει στο ιερατείο κάθε κοινότητας είναι ακόμα αρκετά διαδεδομένες και στις ελάχιστα εκπολιτισμένες φυλές του Καυκάσου,[10] ενώ παρόμοια περιστατικά συναντώνται καθημερινά στις κοινότητες των Ρώσων χωρικών. Επίσης γνωρίζουμε ότι πολλές φυλές στη Βραζιλία, την κεντρική Αμερική και το Μεξικό καλλιεργούσαν από κοινού τη γη τους, και ότι αυτό το έθιμο είναι ευρέως διαδεδομένο στη Μαλαισία και τη Νέα Καληδονία, ενώ το εφαρμόζουν και μερικά φύλα νέγρων.[11] Γενικά πολλά ινδοευρωπαϊκά, ουραλοαλταϊκά, μογγολικά, νεγρικά, ινδιάνικα, μαλαισιανά και μελανησιακά φύλα καλλιεργούν τη γη τους συλλογικά. Συνεπώς μπορούμε να θεωρήσουμε αυτή την πρακτική ως ένα παγκόσμια διαδεδομένο –αν και δεν είναι το μόνο– πρωτόγονο σύστημα αγροτικής καλλιέργειας.[12]

Παρ' όλα αυτά η κοινοτική καλλιέργεια δε συνεπάγεται κατ' ανάγκη ότι τα προϊόντα αναλώνονταν κοινοτικά. Είδαμε, ήδη από την περίοδο των φατριών, ότι, όταν έφτανε στο χωριό η βάρκα γεμάτη ψάρια ή η σοδειά των φρούτων, η τροφή μοιραζόταν στις καλύβες ή στα «μεγάλα σπίτια», όπου κατοικούσαν πολλές οικογένειες ή νέοι, και μαγειρευόταν σε κάθε εστία χωριστά. Η συνήθεια δηλαδή να γευματίζουν σε στενότερο κύκλο οι συγγενείς και οι φίλοι επικρατεί από την περίοδο που οι άνθρωποι ζούσαν οργανωμένοι σε φατρίες. Ακόμα και η τροφή που παραγόταν από κοινού συνήθως διαμοιραζόταν στα νοικοκυριά, αφού ένα μέρος της αποθηκευόταν για κοινοτική χρήση. Ωστόσο η παράδοση των κοινών γευμάτων διατηρήθηκε με θρησκευτική ευλάβεια· η κοινότητα εκμεταλλευόταν κάθε δυνατή ευκαιρία να οργανώσει ένα συλλογικό γεύμα, όπως στα μνημόσυνα των προγόνων, στις θρησκευτικές γιορτές, στην αρχή και στο τέλος των αγροτικών εργασιών, στις γεννήσεις, στους γάμους και στις κηδείες. Ακόμα και τώρα αυτό το έθιμο, γνωστό ως «δείπνο της σοδειάς», ήταν το τελευταίο που έσβησε. Από την άλλη πλευρά, ακόμα κι όταν είχε προ πολλού σταματήσει η κοινοτική σπορά και το όργωμα των χωραφιών, η κοινότητα εξακολουθούσε –και εξακολουθεί– να εκτελεί συλλογικά ποικίλες αγροτικές εργασίες. Μέρος των κοινοτικών γαιών καλλιεργείται σε πολλές περιπτώσεις συλλογικά, είτε για να εφοδιαστούν οι κοινοτικές αποθήκες, είτε για να χρησιμοποιηθεί η παραγωγή σε θρησκευτικές γιορτές και εκδηλώσεις. Η

κοινότητα ανοίγει και επισκευάζει τα κοινοτικά κανάλια· η κοινότητα θερίζει τα κοινοτικά λιβάδια. Όμορφο είναι το θέαμα μιας ρωσικής κοινότητας όταν θερίζει ένα λιβάδι – οι άντρες συναγωνίζονται ο ένας τον άλλο στην ταχύτητα με το δρεπάνι, ενώ οι γυναίκες μαζεύουν το χόρτο και το συγκεντρώνουν σε στοίβες. Μας δείχνει τι και πώς πρέπει να είναι η ανθρώπινη εργασία. Το άχυρο διανέμεται στα νοικοκυριά και προφανώς κανείς δεν έχει το δικαίωμα να πάρει άχυρο από τη στοίβα ενός γείτονα χωρίς την άδειά του. Αλλά είναι αξιοσημείωτο το πώς περιορίζεται ο τελευταίος αυτός κανόνας στους Καυκάσιους Οσέτες. Όταν λαλήσει ο κούκος ανακοινώνοντας ότι η άνοιξη έρχεται και ότι σύντομα τα λιβάδια θα ξαναντυθούν με γρασίδι, ο καθένας έχει το δικαίωμα να πάρει από τη στοίβα του γείτονά του το άχυρο που χρειάζεται για τα ζώα του.[13] Έτσι επανέρχονται σε ισχύ τα παλιά κοινοτικά δικαιώματα, σαν για να αποδείξουν πόσο αντίθετος με την ανθρώπινη φύση είναι ο αχαλίνωτος ατομισμός.

Όταν ένας Ευρωπαίος ταξιδιώτης προσαράζει σε κάποιο μικρό νησί του Ειρηνικού και, βλέποντας στον ορίζοντα μια συστάδα φοινικόδεντρων, προχωρεί προς αυτή την κατεύθυνση, ανακαλύπτει έκπληκτος ότι τα μικρά χωριουδάκια συνδέονται με δρόμους στρωμένους με μεγάλες πέτρες, ιδιαίτερα άνετους για τους ιθαγενείς, που μοιάζουν με τους «παλιούς δρόμους» των ελβετικών βουνών. Τέτοιους δρόμους κατασκεύαζαν οι «βάρβαροι» σ' ολόκληρη την Ευρώπη· και πρέπει κανείς να ταξιδέψει σε άγριες, αραιοκατοικημένες περιοχές, μακριά από τους κεντρικούς συγκοινωνιακούς άξονες, για να συλλάβει το μεγαλειώδες έργο που ανέλαβαν και εκτέλεσαν οι βαρβαρικές κοινότητες πριν από 2.000 χρόνια προκειμένου να κατακτήσουν τη σκεπασμένη με δάση και έλη Ευρώπη. Απομονωμένες οικογένειες, χωρίς εργαλεία και με δεδομένη την αδυναμία τους, δε θα μπορούσαν να την είχαν κατακτήσει· θα τις είχε εκμηδενίσει η έκταση. Μόνο συλλογικά εργαζόμενες κοινότητες θα μπορούσαν να κυριαρχήσουν στα άγρια δάση, τους βάλτους και τις ατέλειωτες στέπες. Οι πρόχειροι δρόμοι, τα περάσματα, οι ξύλινες γέφυρες που διαλύονταν το χειμώνα και ξαναχτίζονταν μετά το τέλος της ανοιξιάτικης πλημμύρας, οι φράχτες και τα τείχη των χωριών, τα πλίθινα φρούρια και οι μικροί πύργοι με τους οποίους είναι διάσπαρτες αυτές οι περιοχές – όλα είναι έργα βαρβαρικών κοινοτήτων. Κι όταν ο πληθυσμός μιας κοινότητας αυξανόταν, η κοινότητα πέταγε νέα βλαστάρια. Αναπτυσσόταν μια νέα κοινότητα λίγο μακρύτερα, υποτάσσοντας τα δάση και

τις στέπες στην ανθρώπινη κυριαρχία. Το ίδιο το ευρωπαϊκό έθνος μπορούμε να πούμε λοιπόν πως είναι γέννημα και θρέμμα της κοινότητας του χωριού. Ακόμα και στις μέρες μας οι Ρώσοι χωρικοί –αν δεν έχουν καταστραφεί εντελώς από τη μιζέρια– μεταναστεύουν κατά κοινότητες και ομαδικά οργώνουν το έδαφος και χτίζουν σπίτια όταν εγκαθίστανται στις όχθες του Αμούρ ή στη Μανιτόμπα. Και ακόμα και οι Άγγλοι, όταν άρχισαν να αποικίζουν την Αμερική, επέστρεψαν στη χρήση του παλιού συστήματος και συνενώθηκαν σε κοινότητες.[14]

Η κοινότητα του χωριού αποτέλεσε το κυριότερο όπλο των βαρβάρων στη σκληρή τους μάχη ενάντια σε μια εχθρική φύση. Ήταν επίσης ο δεσμός που αντέταξαν στην καταπίεση των πιο ισχυρών και επιτήδειων, η οποία εύκολα θα μπορούσε να επιβληθεί σ' εκείνη την ταραγμένη περίοδο. Ο βάρβαρος που φανταζόμαστε –ο άνθρωπος που πολεμά και σκοτώνει σύμφωνα με τις ιδιοτροπίες του– υπάρχει όσο και ο «αιμοδιψής» άγριος. Ο βάρβαρος στην πραγματικότητα ζούσε μέσα σε ένα θεσμικό πλαίσιο που το ενδυνάμωναν οι αντιλήψεις του σχετικά με το τι είναι ωφέλιμο ή βλαβερό για τη φυλή ή τη συνομοσπονδία του, και με ευλάβεια κληροδοτούσε στην επόμενη γενιά συστάσεις και οδηγίες μέσα από στίχους και τραγούδια, παροιμίες και αποφθέγματα. Όσο περισσότερο τα μελετάμε, τόσο πιο ξεκάθαρα διαπιστώνουμε πόσο στενοί ήταν οι δεσμοί που ένωναν τα μέλη των κοινοτήτων. Κάθε διαφωνία που προέκυπτε ανάμεσα σε δύο άτομα θεωρούνταν κοινοτική υπόθεση – ακόμα και τα προσβλητικά λόγια που μπορεί να προφέρονταν κατά τη διάρκεια μιας λογομαχίας θεωρούνταν προσβολή ενάντια στην κοινότητα και τους προγόνους της. Έπρεπε να καταβληθεί αποζημίωση και στο άτομο και στην κοινότητα.[15] Κι αν μια διαφωνία κατέληγε σε μονομαχία και πληγές, όποιος παρευρισκόταν χωρίς να επεμβαίνει αντιμετωπιζόταν ως δράστης.[16]

Το ίδιο πνεύμα διέπνεε τη διαδικασία απονομής δικαίου. Αρχικά κάθε διαμάχη ερχόταν ενώπιον διαμεσολαβητών και διαιτητών και συνήθως τελείωνε εκεί, αφού οι διαιτητές διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στις κοινωνίες των βαρβάρων. Αλλά αν η υπόθεση ήταν πολύ σοβαρή για να διευθετηθεί κατ' αυτό τον τρόπο, αναλάμβανε ο πληθυσμός της κοινότητας, που έπρεπε να ορίσει μια ποινή και να την εκφέρει υπό προϋποθέσεις – δηλαδή «Τέτοια αποζημίωση προβλέπεται

εφόσον το άδικο αποδειχθεί». Και η κατηγορία έπρεπε να αποδειχθεί ως βάσιμη ή αβάσιμη από έξι ή δώδεκα πρόσωπα που την επιβεβαίωναν ή την απέρριπταν ενόρκως. Τέτοια δοκιμασία επιβαλλόταν όταν προέκυπτε διχογνωμία ανάμεσα στα δύο σώματα ενόρκων. Αυτή η διαδικασία, η οποία ίσχυσε για περισσότερα από 2.000 χρόνια, μας δίνει περισσότερα στοιχεία απ' όσα θα μπορούσαν να μας δώσουν τόμοι ολόκληροι νομολογίας. Αποδεικνύει πόσο ισχυροί ήταν οι δεσμοί των μελών της κοινότητας. Επιπλέον δεν υπήρχε άλλη εξουσία για να επιβάλει τις αποφάσεις του συνόλου εκτός από τις ίδιες τις ηθικές αρχές του κοινοτικού σώματος. Η μόνη πιθανή απειλή θα ήταν να κηρύξει η κοινότητα τον παραβάτη έκνομο, αλλά ακόμα και αυτή η απειλή ήταν αμοιβαία. Ένας άνθρωπος δυσαρεστημένος από τους συντοπίτες του μπορούσε να διακηρύξει ότι θα εγκατέλειπε τη φυλή και θα προσχωρούσε σε άλλη – απειλή ιδιαίτερα επίφοβη, αφού ήταν βέβαιο ότι θα επέφερε κάθε είδους δυστυχία στη φυλή που θα αδικούσε κάποιο από τα μέλη της.[17] Επανάσταση ενάντια στην εφαρμογή του εθιμικού δικαίου ήταν απλώς «ασύλληπτη», όπως πολύ σωστά έχει πει ο Χένρυ Μέιν, διότι «νόμος, ηθική και πραγματικότητα» εκείνη την εποχή δεν μπορούσαν να διαχωριστούν.[18] Η ηθική εξουσία της κοινότητας ήταν τόσο μεγάλη, ώστε, ακόμα κι όταν, πολύ αργότερα, οι κοινότητες περιήλθαν στο φεουδαλικό έλεγχο, διατήρησαν τη δικαστική τους δικαιοδοσία· επέτρεπαν στο φεουδάρχη ή στον αντιπρόσωπό του μόνο να διατυπώσει την παραπάνω υποθετική ποινή σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο, το οποίο είχε ορκιστεί να υπακούει, και να επιβάλει ο ίδιος το fred, το πρόστιμο που προοριζόταν για την κοινότητα. Ο ίδιος ο άρχοντας για πολύ καιρό, αν παρέμενε συνιδιοκτήτης του κοινοτικού χερσότοπου, υποχωρούσε στις αποφάσεις της κοινότητας για τις υποθέσεις της. Ευγενής ή κληρικός, έπρεπε να υποκύψει στις αποφάσεις του εντόπιου πληθυσμού – «Όποιος εδώ απολαμβάνει νερό και βοσκοτόπι πρέπει να υπακούει» («Wer daselbst Wasser und Weid genusst, muss gehorsam sein»), όπως έλεγε το αρχαίο ρητό. Ακόμα κι όταν οι χωρικοί ξέπεσαν σε δουλοπάροικους, ο άρχοντας όφειλε να παρουσιαστεί όποτε τον καλούσαν.[19]

Οι αντιλήψεις των βαρβάρων και των αγρίων περί δικαίου δε διέφεραν και πολύ. Κι εκείνοι πίστευαν ότι ο φόνος πρέπει να πληρωθεί με φόνο, ότι οι πληγές τιμωρούνται με όμοιες πληγές και ότι για την αδικημένη οικογένεια θα εφαρμοζόταν η προβλεπόμενη από τον εθιμικό νόμο ποινή για τον ένοχο. Αυτό ήταν ένα ιερό καθήκον,

καθήκον απέναντι στους προγόνους, που έπρεπε να εκτελεστεί υπό το άπλετο φως του ήλιου –ποτέ μυστικά– για να γίνει γνωστό σε όλους. Έτσι τα πιο εμπνευσμένα αποσπάσματα από τις σάγκα και τα επικά ποιήματα γενικά είναι αυτά που δοξάζουν τη δικαιοσύνη. Οι ίδιοι οι θεοί βοηθούσαν στην τήρηση του χρέους. Ωστόσο το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της βαρβαρικής δικαιοσύνης ήταν από τη μια πλευρά ο περιορισμός του αριθμού των ατόμων που επιτρεπόταν να εμπλακούν σε μια διαμάχη, και από την άλλη η εκρίζωση της βίαιης ιδέας της αποκατάστασης του αίματος με αίμα και της πληγής με πληγή, και η προοδευτική αντικατάστασή της με το σύστημα της αποζημίωσης. Οι βαρβαρικοί κώδικες –που ήταν συγκεντρωτικές καταγραφές των κανόνων του κοινού δικαίου προς χρήση των δικαστών– «αρχικά προέτρεπαν, στη συνέχεια ενθάρρυναν και τελικά επέβαλλαν» την αποζημίωση αντί της εκδίκησης.[20] Κι όμως, ο θεσμός της αποζημίωσης παρερμηνεύτηκε εντελώς. Κάποιοι τον παρουσίασαν ως πρόστιμο και ως ένα είδος εν λευκώ εξουσιοδότησης που δόθηκε στους πλούσιους να κάνουν ό,τι θέλουν. Το wergeld, η χρηματική αποζημίωση, που ήταν κάτι αρκετά διαφορετικό από το fred, το πρόστιμο,[21] ήταν συνήθως τόσο υψηλό για τα αδικήματα όλων των ειδών, ώστε σίγουρα δε θα μπορούσε να τα ενθαρρύνει. Σε περίπτωση φόνου, συνήθως ξεπερνούσε την περιουσία του δολοφόνου, όσο μεγάλη κι αν ήταν. Οι Οσέτες, που δεν ξέρουν να υπολογίσουν πάνω από το δεκαοκτώ, επέβαλλαν πρόστιμο «δεκαοκτώ φορές δεκαοκτώ αγελάδες», ενώ οι αφρικανικές φυλές μέχρι 800 αγελάδες ή 100 καμήλες με τα μικρά τους, και οι φτωχότερες φυλές 416 πρόβατα.[22] Στις περισσότερες περιπτώσεις η χρηματική αποζημίωση ήταν αδύνατο να καταβληθεί, οπότε ο δολοφόνος δεν είχε άλλη λύση από το να πείσει την αδικημένη οικογένεια να τον υιοθετήσει. Ακόμα και στην εποχή μας στον Καύκασο, όταν οι διαφορές επιλυθούν, ο παραβάτης ακουμπάει τα χείλη του στο στήθος της γηραιότερης γυναίκας της φυλής και γίνεται ομογάλακτος αδερφός όλων των αντρών της αδικημένης οικογένειας.[23] Σε πολλές αφρικανικές φυλές έχει την υποχρέωση να παντρέψει την κόρη ή την αδερφή του με κάποιον από την οικογένεια την οποία αδίκησε. Άλλες φυλές τον υποχρεώνουν να παντρευτεί τη γυναίκα που άφησε χήρα, σ' άλλες περιπτώσεις γίνεται μέλος της οικογένειας και η γνώμη του λαμβάνεται σοβαρά υπόψη σε όλα τα σοβαρά οικογενειακά ζητήματα.[24]

Οι πρακτικές των βαρβάρων ούτε ασεβείς απέναντι στην αν-

θρώπινη ζωή ήταν, ούτε είχαν σχέση με τις μεταγενέστερες ποινές του λαϊκού και κανονιστικού δικαίου που εισήχθησαν υπό τη ρωμαϊκή και βυζαντινή επιρροή. Παρόλο που ο σαξονικός κώδικας επέβαλλε μάλλον αβασάνιστα τη θανατική ποινή για να τιμωρήσει ακόμα και τον εμπρησμό ή την ένοπλη ληστεία, οι υπόλοιποι βαρβαρικοί κώδικες την προέβλεπαν αποκλειστικά για τα αδικήματα της ενδοοικογενειακής προδοσίας και της ιεροσυλίας, ως μέσο για να εξευμενιστούν οι θεοί.

Είναι φανερό ότι όλα αυτά απέχουν πολύ από τα «έκλυτα ήθη» τα οποία υποτίθεται ότι χαρακτήριζαν τους βαρβάρους. Αντιθέτως, δεν μπορούμε παρά να θαυμάσουμε τις βαθιές ηθικές αρχές που σφυρηλατήθηκαν στις πρώιμες κοινότητες, οι οποίες εκφράζονται σε παλιές ουαλικές «τριάδες» (triads), στους θρύλους για το βασιλιά Αρθούρο, στα σχόλια του νόμου Μπρέχον,[25] στους παλιούς γερμανικούς μύθους, ακόμα και στα ρητά των σύγχρονων βαρβάρων. Στην εισαγωγή του στο *The Story of Burn Njal*, ο Τζωρτζ Ντάσεντ (George Dasent) συνοψίζει εύστοχα τις αρετές του Βορείου όπως φαίνονται στις σάγκα:

> Να πληρώνει αυτό που οφείλει χωρίς να φοβάται ούτε εχθρούς ούτε φίλους ούτε τη μοίρα· [...] να είναι σε όλες του τις πράξεις ελεύθερος και τολμηρός· να είναι αβρός και γενναιόδωρος με όλους του τους φίλους και συγγενείς· να είναι αυστηρός και αδυσώπητος με τους εχθρούς του [σύμφωνα με τον lex talionis], αλλά να εκπληρώνει τα καθήκοντά του ακόμα και απέναντι σ' αυτούς. [...] Να μην αθετεί συνθήκες, να μην είναι σπερμολόγος, να μην κακολογεί τους ανθρώπους πίσω από την πλάτη τους. Να μη λέει για κάποιον πράγματα που δε θα τολμούσε να του πει κατά πρόσωπο. Να μην κλείνει την πόρτα του σ' αυτόν που του ζητάει τροφή ή άσυλο, ακόμα κι αν είναι εχθρός.[26]

Οι ίδιες και ακόμη ανώτερες αρχές διαπνέουν την ουαλική επική ποίηση και τις «τριάδες». Τα υψηλότερα καθήκοντα του ανθρώπου είναι η συμπεριφορά «με ηπιότητα και σύμφωνα με τις αρχές της ισότητας», χωρίς να γίνεται διάκριση ανάμεσα σε εχθρούς και φίλους, καθώς και η «επανόρθωση της αδικίας». «Το κακό είναι θάνατος και το καλό είναι ζωή», υπογραμμίζει ο ποιητής-νομοθέτης.[27] «Ο κόσμος θα ήταν απάτη αν δεν τιμούσαμε τις προφορικές συμφωνίες», λέει ο νόμος Μπρέχον. Και ο ταπεινός σαμάνος της Μορντόβια, αφού εγκωμιάσει τις ίδιες αρετές, θα προσθέσει ότι «οι γείτονες

έχουν από κοινού την αγελάδα και την καρδάρα», ότι «πρέπει να αρμέγεις την αγελάδα για σένα και για οποιονδήποτε μπορεί να σου ζητήσει γάλα», ότι «το σώμα του παιδιού κοκκινίζει από τα χτυπήματα, αλλά το πρόσωπο εκείνου που θα το χτυπήσει κοκκινίζει από την ντροπή»[28] κ.ά. Θα μπορούσαμε να γράψουμε ατέλειωτες σελίδες για τις αρχές που ενέπνεαν τους βαρβάρους.

Υπάρχει και ένα ακόμα χαρακτηριστικό των παραδοσιακών κοινοτήτων για το οποίο αξίζει να γίνει ιδιαίτερη μνεία. Είναι η βαθμιαία διεύρυνση του κύκλου των ανθρώπων με ανεπτυγμένο το αίσθημα της συντροφικότητας. Δεν ήταν μόνο οι φατρίες που ενώνονταν σε ομόσπονδους κλάδους, αλλά και οι ίδιοι αυτοί ομόσπονδοι κλάδοι ενώνονταν σε συνομοσπονδίες, παρόλο που είχαν διαφορετική προέλευση ο καθένας. Ορισμένες ενώσεις ήταν ιδιαίτερα ισχυρές. Για παράδειγμα, την εποχή που κάποια μέλη της συνομοσπονδίας των Βανδάλων έφυγαν για την περιοχή του Ρήνου και από κει προχώρησαν για την Ισπανία και την Αφρική, αυτοί που έμειναν πίσω σεβάστηκαν για σαράντα χρόνια τις τοποθεσίες και τα εγκαταλελειμμένα χωριά των συντρόφων τους, και εγκαταστάθηκαν σ' αυτά μόνο αφότου ειδικοί απεσταλμένοι τούς διαβεβαίωσαν πως οι σύντροφοί τους δεν είχαν την πρόθεση να επιστρέψουν. Άλλοι βάρβαροι τηρούσαν το εξής έθιμο: Η μισή φυλή καλλιεργούσε τη γη, ενώ η άλλη μισή πολεμούσε εκτός των συνόρων της κοινής περιοχής. Όσο για τους συνασπισμούς των διάφορων ομόσπονδων κλάδων, ήταν και αυτοί εξαιρετικά συνήθεις – των Σικάμβρων με τους Χερούσκους και τους Σουηβούς, των Κουάδων με τους Σαρμάτες, των τελευταίων με τους Αλανούς, τους Κάρπες και τους Ούνους. Αργότερα βλέπουμε την ιδέα του έθνους να αναπτύσσεται στην Ευρώπη, πολύ πριν εμφανιστεί οποιαδήποτε μορφή κράτους στην πλευρά της ηπείρου που κατείχαν οι βάρβαροι. Αυτά τα έθνη –διότι δεν είναι δυνατόν να μην ονομάσουμε έτσι τη Γαλλία των Μεροβίγγειων ή τη Ρωσία του 12ου ή του 13ου αιώνα– διατηρούσαν την ενότητά τους χάρη στην κοινή γλώσσα και σε μια διακριτική συμφωνία των μικρών πολιτειών να αναδεικνύουν τους στρατιωτικούς αρχηγούς τους από μία μόνο συγκεκριμένη οικογένεια.

Οι πόλεμοι ήταν αναπόφευκτοι. Η μετανάστευση σημαίνει πόλεμο, αλλά ο σερ Χένρυ Μέιν έχει ήδη αποδείξει, με την αξιοσημείωτη μελέτη του για τη φυλετική καταγωγή του διεθνούς δικαίου, ότι «Ο άνθρωπος δεν είναι ποτέ ούτε τόσο βίαιος ούτε τόσο ανόητος ώ-

στε να υποβληθεί σε μια συμφορά σαν τον πόλεμο χωρίς να προσπαθήσει με κάποιον τρόπο να την αποτρέψει», και έχει δείξει πόσο μεγάλος είναι «ο αριθμός των αρχαίων θεσμών που μοιάζουν με σχέδια αποτροπής του πολέμου και ανεύρεσης εναλλακτικών λύσεων».[29] Στην πραγματικότητα ο άνθρωπος διαφέρει πολύ από το πολεμόχαρο πλάσμα που συνήθως θεωρείται ότι είναι. Οι βάρβαροι, μετά την οριστική εγκατάστασή τους, εγκατέλειπαν γρήγορα τις πολεμικές τους συνήθειες, με αποτέλεσμα να αναγκάζονται να συντηρούν ειδικούς στρατιωτικούς πολεμάρχους επικεφαλής ομάδων ειδικευμένων πολεμιστών (scholae) για να τους προστατεύουν από τους πιθανούς εισβολείς. Προτιμούσαν να μοχθούν ειρηνικά, και ακριβώς η φιλειρηνική αυτή διάθεσή τους αποτέλεσε το λόγο για τον οποίο εξειδικεύτηκε το στρατιωτικό επάγγελμα. Αυτή η εξειδίκευση επέφερε αργότερα τη δουλοπαροικία και όλους τους πολέμους της «κρατικιστικής περιόδου» της ιστορίας της ανθρωπότητας.

Η ιστορική επιστήμη συναντά πολύ μεγάλες δυσκολίες στην προσπάθειά της να ανασυστήσει τη ζωή και τους θεσμούς των βαρβάρων. Σε κάθε βήμα ο ιστορικός συναντά επισφαλείς ενδείξεις, τις οποίες δεν είναι σε θέση να αξιολογήσει με μόνη τη βοήθεια των πηγών του. Αλλά το παρελθόν φωτίζεται άπλετα μόλις ανατρέξουμε στους θεσμούς των πολλών φυλών που ζουν ακόμα και των οποίων η κοινωνική οργάνωση είναι όμοια με αυτήν των βάρβαρων προγόνων μας. Εδώ απλώς έχουμε την επιπρόσθετη δυσκολία να επιλέξουμε με ποια από όλες θα ασχοληθούμε, γιατί τα νησιά του Ειρηνικού, οι στέπες της Ασίας και τα οροπέδια της Αφρικής είναι πραγματικά ιστορικά μουσεία που περιέχουν δείγματα όλων των πιθανών ενδιάμεσων σταδίων που διήλθε η ανθρωπότητα αναρριχώμενη από τα άγρια γένη στα οργανωμένα κράτη. Ας εξετάσουμε λοιπόν μερικά από αυτά τα δείγματα.

Οι κοινότητες των Βουριατών Μογγόλων, ιδιαίτερα αυτές που συναντάμε στη στέπα Κουντίνσκ, στις πηγές του Λένα, και έχουν διαφύγει της ρωσικής επιρροής, μπορούν να αντιπροσωπεύουν τις βαρβαρικές κοινωνίες στο στάδιο της μετάβασής τους από την κτηνοτροφική παραγωγή στην αγροτική καλλιέργεια.[30] Οι Βουριάτες αυτής της περιοχής ζουν ακόμα σε «διευρυμένες οικογένειες»· δηλαδή, ενώ κάθε γιος μετά το γάμο του πηγαίνει να ζήσει σε ξεχωριστή

καλύβα, οι καλύβες των τριών τελευταίων γενιών είναι συγκεντρωμένες στον ίδιο περίβολο, και τα μέλη της οικογένειας εργάζονται συλλογικά στα κτήματά τους, διαχειρίζονται συλλογικά τα νοικοκυριά τους και κατέχουν συλλογικά τα ζώα και τα «λιβάδια των μόσχων» (μικρά περιφραγμένα τεμάχια γης με μαλακό γρασίδι για την εκτροφή των μοσχαριών). Κατά κανόνα γευματίζουν ξεχωριστά, ο καθένας στην καλύβα του. Όταν όμως ψήνεται κρέας, ευωχούνται όλα τα μέλη του συλλογικού νοικοκυριού, τα οποία κυμαίνονται από είκοσι ως εξήντα. Μερικά διευρυμένα νοικοκυριά που γειτονεύουν και μερικές μικρότερες οικογένειες εγκατεστημένες στο ίδιο χωριό –θραύσματα διευρυμένων που διαλύθηκαν τυχαία– συγκροτούν την *ούλους* ή κοινότητα του χωριού· πολλές από αυτές τις κοινότητες σχηματίζουν μια φυλή· και οι σαράντα έξι φυλές ή φατρίες της στέπας του Κουντίνσκ είναι ενωμένες σε μια συνομοσπονδία. Πολλές φορές ορισμένες φυλές ενώνονται σε μικρότερες και στενότερες συνομοσπονδίες, ανάλογα με τις ανάγκες που προκύπτουν. Η ιδιοκτησία γης τούς είναι άγνωστη – τη γη την κατέχει από κοινού η *ούλους*, ή καλύτερα η συνομοσπονδία, και αν καταστεί απαραίτητο η περιοχή αναδιανέμεται στις κοινότητες των χωριών με απόφαση των μελών της φυλής, ή στις φυλές με απόφαση της συνομοσπονδίας. Πρέπει να αναφέρουμε ότι οι 250.000 Βουριάτες της ανατολικής Σιβηρίας ζουν οργανωμένοι με αυτό τον τρόπο, παρόλο που βρίσκονται εδώ και αιώνες κάτω από την κυριαρχία των Ρώσων και είναι σαφώς εξοικειωμένοι με τους ρωσικούς θεσμούς.

Εδώ θα πρέπει πάντως να αναζητήσουμε και τους λόγους για τους οποίους αναπτύσσεται ταχύτατα η οικονομική ανισότητα, ενισχυόμενη από το υπερβολικό κύρος που αποδίδει η ρωσική κυβέρνηση στους εκλεγμένους πρίγκιπες (taishas), τους οποίους θεωρεί υπεύθυνους φοροεισπράκτορες και αντιπροσώπους των ομοσπονδιών στις διοικητικές και εμπορικές σχέσεις τους με τους Ρώσους. Υπάρχουν λοιπόν πολλοί πλάγιοι τρόποι να πλουτίσουν οι λίγοι, πράγμα που συμβαδίζει με την εξαθλίωση των πολλών, την οποία ευνοεί ο σφετερισμός των γαιών των Βουριατών από τους Ρώσους. Αλλά οι Βουριάτες, ιδιαίτερα εκείνοι του Κουντίνσκ, έχουν το έθιμο –και το έθιμο υπερισχύει του νόμου–, αν μια οικογένεια χάσει τα ζώα της, να της δίνουν οι πλουσιότεροι μερικές αγελάδες και άλογα για να ορθοποδήσει. Ένας άνθρωπος που δεν έχει οικογένεια γευματίζει με τους συγγενείς του: Μπαίνει στην καλύβα, παίρνει τη θέση του κοντά στη

φωτιά –δικαιωματικά, όχι από ελεημοσύνη– και μοιράζεται το γεύμα, που πάντα και ευσυνείδητα χωρίζεται σε ίσες μερίδες. Κοιμάται όπου δειπνήσει. Γενικά, όταν οι Ρώσοι κατέκτησαν τη Σιβηρία, εντυπωσιάστηκαν από τις κοινοτικές συνήθειες των Βουριατών, και γι' αυτό τους ονόμασαν «Bratskiye», «οι αδελφωμένοι», και ανέφεραν στη Μόσχα τα εξής: «Αυτοί τα έχουν όλα κοινά. Ό,τι έχουν το μοιράζονται». Ακόμα και στην εποχή μας, όταν οι Βουριάτες του Λένα θέλουν να πουλήσουν το σιτάρι τους ή να στείλουν τα βοοειδή τους σε κάποιο Ρώσο κρεοπώλη, συγκεντρώνονται όλες οι οικογένειες μιας κοινότητας ή φυλής, μαζεύουν το σιτάρι και τα βοοειδή και τα πουλάνε όλοι μαζί. Επιπλέον κάθε *ούλους* διαθέτει αποθήκες κριθαριού για να δανείζεται κάποιος κριθάρι όποτε παρίσταται ανάγκη, τον κοινοτικό φούρνο (τον four banal των παλιών γαλλικών κοινοτήτων) και το σιδερά της, ο οποίος –όπως ο σιδεράς των ινδιάνικων κοινοτήτων–[31] δεν πληρώνεται για την εργασία του, παρά προσφέρει τις υπηρεσίες του στην κοινότητα της οποίας είναι μέλος. Οφείλει να εργάζεται δωρεάν και, αν στον ελεύθερο χρόνο του σμιλεύει τα επάργυρα ελάσματα που χρησιμοποιούνται στην περιοχή για τη διακόσμηση των φορεμάτων, μπορεί περιστασιακά να τα πουλήσει σε μια γυναίκα από άλλη φατρία, αλλά στις γυναίκες της δικής του φατρίας τα προσφέρει ως δώρο. Μέσα στην κοινότητα απαγορεύεται οποιαδήποτε αγοραπωλησία, και μάλιστα τόσο αυστηρά, ώστε, αν μια πιο ευκατάστατη οικογένεια χρειαστεί να προσλάβει έναν εργάτη, αυτός πρέπει να προέρχεται από άλλη φατρία ή να είναι Ρώσος. Είναι προφανές ότι αυτή η συνήθεια δεν αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των Βουριατών· είναι τόσο διαδεδομένη στους Ινδοευρωπαίους και στους Ουραλοαλταΐδες βαρβάρους, που πιθανότατα ήταν έθιμο και των προγόνων μας σε όλο τον κόσμο.

Το αίσθημα της ενότητας εντός της ομοσπονδίας το διατηρούν τα κοινά συμφέροντα των φυλών, τα έθιμά τους και οι εορταστικές εκδηλώσεις που συνδέονται με αυτά. Το ίδιο αίσθημα συντηρείται και από έναν άλλο θεσμό, την *άμπα* (aba), το ομαδικό κυνήγι, που αποτελεί ανάμνηση ενός πολύ μακρινού παρελθόντος. Κάθε φθινόπωρο οι σαράντα έξι φατρίες του Κουντίνσκ συγκεντρώνονται για να κυνηγήσουν όλες μαζί και να μοιράσουν τα θηράματα σε όλες τις οικογένειες. Επιπλέον από καιρού εις καιρόν συγκαλούνται εθνικές *άμπα* για να κατοχυρώσουν την ενότητα όλου του έθνους των Βουριατών. Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι βέβαιο ότι όλες οι φυλές, που είναι διασκορ-

πισμένες σε ακτίνα εκατοντάδων χιλιομέτρων γύρω από τη λίμνη Βαϊκάλη, θα στείλουν τους πιο ονομαστούς κυνηγούς τους. Συγκεντρώνονται εκατοντάδες άντρες, καθένας από τους οποίους φέρνει προμήθειες για ένα μήνα. Το μερίδιο του καθενός πρέπει να είναι ίσο με τα μερίδια όλων των άλλων, και γι' αυτό, πριν συγκεντρωθούν, τα ζυγίζει ένας εκλεγμένος γηραιότερος (πάντα «με το χέρι», η ζυγαριά θα χαλούσε το έθιμο). Στη συνέχεια οι κυνηγοί χωρίζονται σε ομάδες των είκοσι και βγαίνουν στο κυνήγι σύμφωνα με ένα μελετημένο σχέδιο. Με τις *άμπα* το έθνος των Βουριατών αναβιώνει τις επικές παραδόσεις των εποχών που ήταν ακόμα ενωμένο σε έναν ισχυρό συνασπισμό. Μπορώ να προσθέσω ότι και οι Ινδιάνοι και οι Κινέζοι που κατοικούν στις όχθες του ποταμού Ουζούρι συνηθίζουν να κυνηγούν ομαδικά [όπως ορίζει το τοπικό έθιμο *κάντα* (kada)].[32]

Οι Καβύλοι, των οποίων τον τρόπο ζωής έχουν περιγράψει πολύ ωραία δύο Γάλλοι εξερευνητές,[33] είναι βάρβαροι που έχουν προοδεύσει ακόμα πιο πολύ στην αγροτική καλλιέργεια. Φροντίζουν ιδιαίτερα τα χωράφια τους, τα αρδεύουν, χρησιμοποιούν φυσικά λιπάσματα, ενώ καλλιεργούν, χρησιμοποιώντας φτυάρια, κάθε πρόσφορο κομμάτι γης στους λόφους των περιοχών τους. Οι Καβύλοι γνώρισαν πολλές συμφορές στην ιστορία τους. Για ένα διάστημα εφάρμοζαν το μουσουλμανικό κληρονομικό δίκαιο, αλλά, καθώς οι παραδόσεις τους ήταν αντίθετες σ' αυτό, εφάρμοσαν εκ νέου πριν από εκατόν πενήντα χρόνια το φυλετικό εθιμικό δίκαιο της αρχαιότητας. Έτσι έχουν ένα μεικτό σύστημα κατοχής ακίνητης περιουσίας, στο οποίο η ιδιοκτησία συνυπάρχει με την κοινοτική κατοχή. Όμως η βάση της παρούσας κοινωνικής τους οργάνωσης είναι η κοινότητα του χωριού, η *ταντάρτ*, η οποία αποτελείται από αρκετές διευρυμένες οικογένειες (*χαρούμπας* – kharoubas) που θεωρείται ότι έχουν κοινή καταγωγή, καθώς και από μερικές μικρότερες οικογένειες ξένων. Αρκετά χωριά ομαδοποιούνται σε φατρίες ή φυλές (*αρτς* – ârts)· αρκετές φυλές συνιστούν μια συνομοσπονδία (*τάκελμπιλτ* – thak'ebilt)· και αρκετές συνομοσπονδίες μπορεί καμιά φορά να συστήσουν ένα συνασπισμό που θα έχει ως κύριο στόχο του την ένοπλη άμυνα.

Οι Καβύλοι δε γνωρίζουν καμιά άλλη εξουσία εκτός από αυτήν της *τζέμα* (djemmâa), της συνέλευσης των μελών της κοινότητας. Σ' αυτή συμμετέχουν όλοι οι ενήλικοι άντρες. Οι συνελεύσεις γίνονται σε ένα ειδικό κτήριο με πέτρινα καθίσματα, και οι αποφάσεις πρέπει να λαμβάνονται ομόφωνα. Αυτό σημαίνει ότι οι συζητήσεις

συνεχίζονται έως ότου όλοι οι παρόντες δεχτούν να συμφωνήσουν ή να υποκύψουν σε μία απόφαση. Στην κοινότητα δεν υπάρχει διοικητική εξουσία που να επιβάλλει τις αποφάσεις. Αυτό το σύστημα ίσχυε οπουδήποτε υπήρχαν κοινότητες και εξακολουθεί να εφαρμόζεται οπουδήποτε υπάρχουν ακόμα, δηλαδή σε εκατοντάδες εκατομμύρια ανθρώπους. Η *ντζέμα* προτείνει τα εκτελεστικά της όργανα –το γέροντα, το γραφέα και το θησαυροφύλακα–, συλλέγει τους φόρους, σχεδιάζει τον αναδασμό των γαιών της και όλα τα έργα κοινής ωφέλειας που πρέπει να εκτελεστούν. Ένα μεγάλο μέρος της δουλειάς γίνεται από κοινού – οι δρόμοι, τα τζαμιά, τα πηγάδια, τα αρδευτικά κανάλια, οι προστατευτικοί πύργοι, οι περιφράξεις, οι φράχτες κτλ. Ενώ έργο της φυλής είναι οι μεγαλύτερες συγκοινωνιακές αρτηρίες, τα μεγαλύτερα τζαμιά και οι αγορές. Υπάρχουν ακόμα πολλά ίχνη αυτής της κουλτούρας, και τα σπίτια εξακολουθούν να χτίζονται με τη συλλογική προσπάθεια αντρών και γυναικών της κοινότητας. Καθημερινές είναι οι «βοήθειες» που επιστρατεύονται για να καλλιεργηθούν τα κτήματα και για τη συγκομιδή. Για την εκτέλεση των εργασιών που απαιτούν εξειδίκευση, κάθε κοινότητα έχει το σιδηρουργό της, ο οποίος απολαμβάνει το μερίδιο της κοινοτικής γης που του αναλογεί και εργάζεται για την κοινότητα· όταν πλησιάζει η εποχή του οργώματος, επισκέπτεται κάθε σπίτι και επισκευάζει τα υπάρχοντα εργαλεία και σκεύη χωρίς να περιμένει αμοιβή, ενώ η κατασκευή νέων εργαλείων και σκευών θεωρείται ιερό έργο, για το οποίο δεν μπορεί να αποζημιωθεί με χρήμα ή να εκμισθωθεί.

Καθώς οι Καβύλοι αναγνωρίζουν την ιδιοκτησία, προφανώς άλλοι είναι φτωχοί και άλλοι πλούσιοι. Αλλά όπως όλοι οι άνθρωποι που ζουν δεμένοι και γνωρίζουν τις απαρχές της φτώχειας, τη θεωρούν ατύχημα που θα μπορούσε να συμβεί στον καθένα. Ένα ρητό των Ρώσων χωρικών λέει: «Μη λες ότι ποτέ δε θα ζωστείς το ταγάρι του ζητιάνου ή ότι δε θα πας φυλακή». Οι Καβύλοι αυτό εφαρμόζουν, και γι' αυτό δεν υπάρχει καμία διαφορά στον τρόπο ζωής και συμπεριφοράς μεταξύ των πλούσιων και των φτωχών. Όταν ένας φτωχός ζητήσει «βοήθεια», ο πλούσιος θα εργαστεί στο χωράφι του, όπως και ο φτωχός θα κάνει με τη σειρά του το ίδιο.[34] Επιπλέον, με ευθύνη των *τζέμα*, διαχωρίζονται ορισμένα περιβόλια και αγροκτήματα και καλλιεργούνται συλλογικά προκειμένου να καλύπτονται οι ανάγκες των πιο φτωχών μελών. Εξακολουθούν να υπάρχουν πολλά παρόμοια έθιμα. Για παράδειγμα, επειδή οι φτωχότερες οικογένειες δεν εί-

ναι σε θέση να αγοράσουν κρέας, το αγοράζει τακτικά η *τζέμα* με χρήματα από δωρεές, πρόστιμα ή εισφορές για τη χρήση των κοινοτικών ελαιοτριβείων, και το διανέμει σ' αυτούς που δεν έχουν τα μέσα να το αγοράσουν. Και αν μια οικογένεια σφάξει αρνί ή μοσχάρι για δική της χρήση σε μέρα που δε λειτουργεί η αγορά, ο τελάλης ανακοινώνει το γεγονός στους δρόμους, ώστε οι ασθενείς και οι κυοφορούσες να πάρουν απ' αυτό, αν θέλουν. Η αλληλοβοήθεια ρυθμίζει τη ζωή των Καβύλων. Αν κάποιος ταξιδεύει σε μακρινό τόπο και συναντήσει έναν άλλο Καβύλο που έχει ανάγκη από βοήθεια, είναι βέβαιο ότι θα σπεύσει να του συμπαρασταθεί ακόμα και με κίνδυνο της ζωής ή της σωματικής του ακεραιότητας· αν δεν το κάνει, η *τζέμα* του ικέτη μπορεί να παραπονεθεί, και η *τζέμα* του εγωιστή ανθρώπου που αρνήθηκε τη βοήθειά του οφείλει αμέσως να καταβάλει αποζημίωση. Έτσι συναντάμε ένα έθιμο οικείο στους μελετητές των μεσαιωνικών εμπορικών συντεχνιών. Κάθε ξένος που έρχεται σ' ένα χωριό των Καβύλων έχει δικαίωμα στέγης το χειμώνα, και επίσης δικαιούται να αφήσει τα άλογά του να βοσκήσουν επί είκοσι τέσσερις ώρες στην κοινοτική γη. Αλλά, αν έχει ανάγκη από περισσότερη βοήθεια, μπορεί να υπολογίζει σε αμέριστη συμπαράσταση. Γι' αυτό, κατά τη διάρκεια του λιμού του 1867-1868, οι Καβύλοι δέχονταν και συντηρούσαν όλους όσοι αναζητούσαν καταφύγιο στα χωριά τους, χωρίς να ρωτούν από πού έρχονταν. Έτσι επιβίωσαν περίπου 12.000 άτομα που συνέρρευσαν στην περιοχή του Ντελίς απ' όλα τα μέρη της Αλγερίας και του Μαρόκου. Κι ενώ οι άνθρωποι σε όλη την Αλγερία πέθαιναν από την πείνα, στις περιοχές των Καβύλων δε σημειώθηκε ούτε ένας θάνατος. Και οι ίδιες οι *τζέμα* στερούνταν τα αναγκαία, αλλά οργάνωναν την αρωγή και την περίθαλψη των πασχόντων χωρίς να ζητήσουν κυβερνητική ενίσχυση και χωρίς να εκφράσουν την παραμικρή δυσαρέσκεια. Κι ενώ η αστυνομία έπαιρνε όλα τα πιθανά και αναγκαία μέτρα για την πάταξη των κλοπών και των ταραχών που προκάλεσε η συρροή των ξένων στις περιοχές των Ευρωπαίων αποίκων, δεν απαιτήθηκε ανάλογη παρέμβαση στην περιοχή των Καβύλων· οι *τζέμα* δε χρειάστηκαν ούτε βοήθεια ούτε προστασία.[35]

Μπορώ επιτροχάδην να αναφέρω άλλα δύο πολύ ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά της ζωής των Καβύλων – πρώτα την *ανάγια* (anaya), ή προστασία των πηγαδιών, καναλιών, τζαμιών, αγορών, δρόμων κτλ. σε περίπτωση πολέμου, και μετά το *τσοφ* (çof). Στην περίπτωση της *ανάγια* έχουμε να κάνουμε με ένα θεσμό που αποσκοπεί

στην άμβλυνση των δεινών του πολέμου και στην αποτροπή των διενέξεων. Έτσι ένα παζάρι αποτελεί *ανάγια*, ιδιαίτερα αν βρίσκεται σε σύνορο και φέρνει κοντά τους Καβύλους και τους ξένους. Κανείς δεν τολμά να διαταράξει τη γαλήνη σ' ένα παζάρι, και αν προκληθεί ταραχή, την κατασιγάζουν αμέσως οι ξένοι που έχουν συγκεντρωθεί στην πόλη. *Ανάγια* αποτελεί επίσης σε περίπτωση πολέμου ο δρόμος από τον οποίο οι γυναίκες πηγαίνουν στην πηγή. Το *τσοφ* είναι μια ευρύτατα διαδεδομένη μορφή συνεργασίας. Έχει κάποια παρόμοια χαρακτηριστικά με το μεσαιωνικό Bürgschaften ή Gegilden, καθώς και με τις εταιρείες που συνιστώνται για να προσφέρουν αμοιβαία προστασία και για να υπηρετήσουν ποικίλους –πνευματικούς, πολιτικούς και συναισθηματικούς– σκοπούς που δεν είναι δυνατόν να υλοποιηθούν στο πλαίσιο της τοπικής οργάνωσης, της κοινότητας, της φατρίας ή της συνομοσπονδίας. Το *τσοφ* δε γνωρίζει τοπικούς περιορισμούς. Τα μέλη του στρατολογούνται από διάφορα χωριά, ή ακόμα και από τις τάξεις των ξένων· και τους παρέχει προστασία σε όλες τις πιθανές αντιξοότητες. Γενικά αποτελεί μια προσπάθεια να συμπληρωθεί η τοπική ομαδοποίηση με την υπερτοπική, και αποσκοπεί στο να δώσει έκφραση σε όλες τις αμοιβαίες σχέσεις των ανθρώπων από τη μία άκρη της χώρας έως την άλλη. Η ελεύθερη διακίνηση ιδεών και προσωπικών επιλογών σε διεθνή κλίμακα, την οποία θεωρούμε ένα από τα ευγενέστερα χαρακτηριστικά του δικού μας τρόπου ζωής, κατάγεται δηλαδή από τη βαρβαρική αρχαιότητα.

Μπορούμε επίσης να μελετήσουμε τα ήθη και τα έθιμα των ορεσίβιων του Καυκάσου και να βγάλουμε σπουδαία συμπεράσματα. Ο καθηγητής Κοβαλέφσκι, στο σπουδαίο έργο του *Σύγχρονα έθιμα και αρχαίοι νόμοι*, κατόρθωσε παρατηρώντας τα σημερινά έθιμα των Οσετών –τις διευρυμένες οικογένειες και τις κοινότητές τους, καθώς και τις αντιλήψεις τους περί δικαίου– να ανιχνεύσει και να εντοπίσει, βήμα προς βήμα, παρόμοιες διατάξεις που περιλαμβάνονταν σε παλιούς βαρβαρικούς κώδικες, διερευνώντας έτσι και την προέλευση του φεουδαλισμού. Μελετώντας μερικά άλλα καυκασιανά φυλετικά παρακλάδια, έχουμε την ευκαιρία να ανιχνεύσουμε την προέλευση της κοινότητας του χωριού στις περιπτώσεις εκείνες που οι καταβολές της δεν είναι φυλετικές, παρά ανάγονται σε σχηματισμούς που προέκυψαν από την εθελοντική ένωση οικογενειών διαφορετικής καταγωγής. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν μερικά χωριά των Χεβσούριων, οι κάτοικοι των οποίων έχουν δεθεί με όρκους «κοινοκτημοσύ-

νης και αδελφοσύνης».[36] Σε μιαν άλλη περιοχή του Καυκάσου, στο Νταγκεστάν, παρατηρούμε την ανάπτυξη φεουδαλικών σχέσεων ανάμεσα σε δύο φυλές, η καθεμιά από τις οποίες όμως διατηρεί ταυτόχρονα την κοινοτική της οργάνωση (ενώ συναντούμε ακόμα και ίχνη των παλιών «γενετικών σχημάτων»). Έτσι μας προσφέρουν μια ζωντανή απεικόνιση των μορφών που αναδείχθηκαν μετά την κατάκτηση της Ιταλίας και της Γαλατίας από τους βαρβάρους. Οι Λεζγκίνοι, η νικήτρια φυλή, που κατέκτησαν πολλά γεωργιανά και ταταρικά χωριά της περιοχής Ζακάταλι, δεν τα υπέταξαν στην εξουσία χωριστών οικογενειών· παρά οργάνωσαν μια φεουδαρχική φατρία που περιλαμβάνει 12.000 νοικοκυριά σε τρία χωριά, και η οποία έφτασε να κατέχει από κοινού είκοσι γεωργιανά και ταταρικά χωριά. Οι κατακτητές μοίρασαν τη γη τους στις φατρίες τους, και οι φατρίες τη μοίρασαν σε ίσα μερίδια στις οικογένειες, χωρίς όμως να παρέμβουν στις υποθέσεις που χειρίζονταν οι *τζέμα* των υποτελών τους, οι οποίοι ακόμα τηρούν τα ήθη και έθιμα που αναφέρει ο Ιούλιος Καίσαρας: Συγκεκριμένα, κάθε χρόνο η *τζέμα* αποφασίζει ποιο τμήμα της κοινοτικής γης πρέπει να καλλιεργηθεί, το χωρίζει σε τόσα τμήματα όσες και οι οικογένειες και τα διανέμει σε αυτές με κλήρωση. Είναι αξιοσημείωτο ότι, ενώ δεν είναι λίγοι οι Λεζγκίνοι (στους οποίους επικρατεί καθεστώς ιδιοκτησίας γης και κτήσης από κοινού των δούλων)[37] που έχουν προλεταριοποιηθεί, κάτι τέτοιο δεν έχει παρά σπάνια συμβεί με τους ίδιους τους Γεωργιανούς δουλοπάροικους, που εξακολουθούν να είναι από κοινού ιδιοκτήτες της γης τους. Όσον αφορά το εθιμικό δίκαιο των ορεσίβιων Καυκασιανών, μοιάζει με των Λογγοβάρδων ή των Σάλιων Φράγκων, και πολλές από τις διατάξεις του επεξηγούν το σύστημα απονομής δικαίου των παλιών βαρβάρων. Επειδή είναι πολύ ευερέθιστοι, βάζουν τα δυνατά τους να αποτρέψουν τη μοιραία έκβαση μιας φιλονικίας. Και οι Χεβσούριοι δε διστάζουν να τραβήξουν τα ξίφη τους όταν ξεσπάσει ένας καβγάς, αλλά, αν μια γυναίκα σπεύσει να πετάξει ανάμεσά τους το λινό μαντίλι που φοράει στο κεφάλι της, τα ξίφη επιστρέφουν στις θήκες τους και η ένταση εκτονώνεται. Το κεφαλομάντιλο της γυναίκας αποτελεί *ανάγια*. Αν η φιλονικία δεν τερματιστεί εγκαίρως και καταλήξει σε φονικό, το ποσό της αποζημίωσης είναι τόσο μεγάλο, που ο θύτης καταστρέφεται για το υπόλοιπο της ζωής του, εκτός κι αν τον υιοθετήσει η οικογένεια του θύματος· και αν έχει χρησιμοποιήσει το σπαθί του σε φιλονικία για μηδαμινό ζήτημα και πληγώσει κάποιον,

χάνει διαπαντός το σεβασμό των δικών του. Όλες τις διενέξεις αναλαμβάνουν να τις επιλύσουν διαμεσολαβητές. Επιλέγουν από τα μέλη της φατρίας τους δικαστές -έξι για μικρά ζητήματα και δέκα έως δεκαπέντε ή και περισσότερους για σοβαρότερες υποθέσεις-, για το απόλυτο αδιάφθορο των οποίων μας διαβεβαιώνουν Ρώσοι παρατηρητές. Ένας όρκος έχει τόση βαρύτητα, ώστε οι άντρες που χαίρουν γενικής εκτιμήσεως απαλλάσσονται από αυτόν. Μια απλή βεβαίωση είναι αρκετή, κυρίως επειδή στα κρίσιμα ζητήματα ένας Χεβσούριος δε διστάζει να παραδεχτεί την ενοχή του (και φυσικά εννοώ τον Χεβσούριο που δεν έχει ακόμα εκπολιτιστεί). Ο όρκος επιστρατεύεται κυρίως σε περιπτώσεις όπως οι έριδες για ιδιοκτησία, οι οποίες, εκτός από την απλή έκθεση των γεγονότων, απαιτούν και κάποια εκτίμηση. Και σε αυτές τις περιπτώσεις οι άντρες των οποίων η απόφαση θα επιλύσει τη διαφωνία αποφασίζουν φρόνιμα. Γενικά τις βαρβαρικές κοινότητες του Καυκάσου δεν τις χαρακτηρίζει έλλειψη τιμιότητας ή σεβασμού στα συμφέροντα των συνανθρώπων.

Τα αφρικανικά φύλα μάς προσφέρουν μια ευρεία ποικιλία κοινωνιών, εξαιρετικού ενδιαφέροντος, από το στάδιο της πρώιμης κοινότητας έως και τη βαρβαρική δεσποτική μοναρχία. Οφείλω ωστόσο να εγκαταλείψω την ιδέα να παρουσιάσω έστω και τα βασικά συμπεράσματα της συγκριτικής μελέτης των θεσμών τους.[38] Αρκεί να πω ότι, ακόμα και υπό τον πιο στυγνό δεσποτισμό, οι πληθυσμοί των κοινοτήτων εξακολουθούν να εφαρμόζουν το εθιμικό τους δίκαιο σε πολλές υποθέσεις. Ο νόμος του κράτους επιτρέπει στο βασιλιά να αφαιρέσει τη ζωή οποιουδήποτε απλώς για να ικανοποιήσει το βίτσιο ή η δίψα του για αίμα· το εθιμικό δίκαιο όμως συντηρεί τους θεσμούς αλληλο-υποστήριξης που ισχύουν και σε άλλες βαρβαρικές κοινωνίες ή που ίσχυαν σε αυτές των προγόνων μας. Και μάλιστα σε κάποιες περισσότερο ευνοημένες φυλές (στην Ουγκάντα και στην Αβησσυνία), και κυρίως στη φυλή Μπόγκο, κάποιες διατάξεις του εθιμικού δικαίου διαπνέονται από λεπτά και υψηλά αισθήματα.

Τέτοια χαρακτηριστικά έχουν και οι κοινότητες των ιθαγενών της Βόρειας και της Νότιας Αμερικής. Ολόκληρες φατρίες των Τουπί της Βραζιλίας κατοικούν σε «μεγάλα σπίτια» και καλλιεργούν τα χωράφια του καλαμποκιού και της μανιόκας συλλογικά. Συλλογικά καλλιεργούσαν τα κτήματά τους και οι Αράνι, που ήταν περισσότερο προηγμένοι πολιτισμικά. Το ίδιο και οι Ουκάγκα, που, υπό το πρωτόγονο αυτό κομουνιστικό σύστημα, και ζώντας στα «μακριά σπίτια»

τους, έμαθαν να ανοίγουν ωραίους δρόμους και να ιδρύουν ντόπιες βιοτεχνίες,[39] όχι κατώτερες αυτών που υπήρχαν στην Ευρώπη κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα. Όλοι αυτοί ζούσαν υπό το ίδιο εθιμικό δίκαιο, παραδείγματα του οποίου δώσαμε στις προηγούμενες σελίδες. Στην άλλη άκρη του κόσμου, στη Μαλαισία, επικρατεί φεουδαλισμός, ο οποίος όμως δεν κατόρθωσε να ξεριζώσει τη *νεγκάρια* (negaria), την κοινότητα δηλαδή με τη –μερική τουλάχιστον– κοινοκτημοσύνη των γαιών και τον περιοδικό αναδασμό τους ανάμεσα στις διάφορες *νεγκάρια* που συγκροτούν τη φυλή.[40] Οι κοινότητες των Αλφούρους στη Μιναχάσα αποφασίζουν συλλογικά την εναλλαγή των καλλιεργειών στα εδάφη τους, τα ινδιάνικα παρακλάδια των Γουάιντοτ περιοδικά αναδιανέμουν τη γη και την καλλιεργούν συλλογικά· και σε όλα τα μέρη της Σουμάτρας όπου οι μουσουλμανικοί θεσμοί δεν έχουν κλονίσει την πατροπαράδοτη κοινωνική οργάνωση, υπάρχουν ακόμα διευρυμένες οικογένειες *σούκα* (suka) και κοινότητες *κότα* (kota) που διατηρούν τα δικαιώματά τους στη γη, ακόμα κι αν αυτή έχει απαλλοτριωθεί χωρίς τη συγκατάθεσή τους.[41] Κι αυτό σημαίνει ότι υπάρχουν έθιμα που εξασφαλίζουν την αλληλο-υποστήριξη και τον περιορισμό της φεουδαρχικής εξουσίας και των πολέμων. Και ακόμα περισσότερο, όσο πληρέστερα τηρείται η κοινοτική κατοχή των γαιών, τόσο ευγενέστερα και προηγμένα είναι τα ήθη και έθιμα. Ο Ντε Στούερς (De Stuers) μας διαβεβαιώνει ότι, στις περιοχές όπου οι κοινότητες έχουν διαβρωθεί λιγότερο από τους κατακτητές, είναι λιγότερο έντονες οι οικονομικές ανισότητες και λιγότερο αυστηρές οι διατάξεις του lex talionis· αντιθέτως, εκεί όπου οι κοινότητες έχουν ισοπεδωθεί, «οι κάτοικοι γίνονται αντικείμενα ανυπόφορης καταπίεσης από τους κυβερνήτες, οι οποίοι έχουν απόλυτη εξουσία».[42] Αυτό είναι μάλλον φυσικό. Όταν ο Βάιτς (Waitz) παρατήρησε ότι τα φύλα που διαφύλαξαν τις ομοσπονδίες τους είναι περισσότερο προοδευμένα τεχνικά και πνευματικά από αυτά που έχασαν τους αρχαίους συνεκτικούς δεσμούς τους, επισήμανε το προφανές και το προβλέψιμο.

Αν ανέφερα περισσότερα παραδείγματα, θα έκανα απλώς κάποιες κουραστικές επαναλήψεις – τόσο εκπληκτική είναι η ομοιότητα του βαρβαρικού τύπου κοινωνιών σε όλα τα μήκη και πλάτη του πλανήτη. Οι ίδιες εκπληκτικές ομοιότητες παρατηρούνται στη διαδικασία της εξέλιξης της ανθρωπότητας. Όταν η οργάνωση που ήταν βασισμένη στις φατρίες δέχτηκε επίθεση εκ των έσω, από τη διακριτή οικογένεια, καθώς και από εξωτερικούς παράγοντες, όπως ο δια-

μελισμός των φατριών που εξωθούνταν να μεταναστεύσουν και η συνακόλουθη ανάγκη της αφομοίωσης ξένων διαφορετικής καταγωγής, τότε ακριβώς σήμανε η ώρα της κοινότητας του χωριού, στηριζόμενης στην κοινοκτημοσύνη της γης. Ο νέος αυτός θεσμός, που αναδείχθηκε σταδιακά ως φυσική εξέλιξη του προηγούμενου –της φατρίας–, επέτρεψε στους βαρβάρους να πορευτούν και να διαβούν μια πολύ ταραγμένη ιστορική περίοδο, χωρίς να διασπαστούν σε μεμονωμένες οικογένειες, οι οποίες θα αφανίζονταν στον αγώνα για επιβίωση. Αναπτύχθηκαν νέες μορφές πολιτισμού· η γεωργία έφτασε σε στάδιο που οι περισσότεροι καλλιεργητές ακόμα και τώρα δεν έχουν ξεπεράσει, η οικιακή βιοτεχνία άρχισε να τελειοποιείται. Δαμάστηκε η άγρια φύση γύρω, καθώς σκάφτηκαν παντού δρόμοι που ένωναν σειρές από μικρότερες πόλεις που ξεπηδούσαν από τις μεγάλες μητρικές κοινότητες. Χτίστηκαν αγορές, ορθώθηκαν φρούρια και εδραιώθηκαν τόποι δημόσιας λατρείας. Προοδευτικά σφυρηλατήθηκε η ιδέα μιας ευρύτερης ένωσης, η οποία θα περιλάμβανε ολόκληρα φύλα διαφορετικής καταγωγής. Σταδιακά οι πατροπαράδοτες αντιλήψεις του δικαίου της ωμής εκδίκησης μετασχηματίστηκαν, η αποζημίωση για το αδίκημα αντικατέστησε την εκδίκηση. Επίσης, υπό το νέο καθεστώς, διαμορφώθηκε το εθιμικό δίκαιο που διέπει ακόμα και σήμερα την καθημερινή ζωή των δύο τρίτων της ανθρωπότητας, καθώς και ένα σύστημα ηθών και πρακτικών για την αποτροπή της καταπίεσης των μαζών από τις μειοψηφίες, η ισχύς των οποίων παρακολουθούσε βεβαίως, αυξητικά, την αύξηση των μέσων ιδιοποίησης του πλούτου. Αυτή ήταν η νέα μορφή που πήρε η τάση προς αλληλο-υποστήριξη που είχαν από πάντα οι μάζες. Και μάλιστα, οργανωμένη κατ' αυτό τον τρόπο, η ανθρωπότητα σημείωσε τέτοια πρόοδο –οικονομική, πνευματική και ηθική–, που τα κράτη που έκαναν αργότερα την εμφάνισή τους απλώς οικειοποιήθηκαν, προς όφελος των αρχουσών μειοψηφιών, όλες εκείνες τις δικαστικές, οικονομικές και διοικητικές λειτουργίες οι οποίες, στο πλαίσιο της κοινότητας του χωριού, ασκούνταν προς όφελος όλων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΝΤΕ

Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ-ΚΡΑΤΟΣ



Η ανάδειξη της εξουσίας στη βαρβαρική κοινωνία – Η δουλοπαροικία στα χωριά – Η εξέγερση των περιτειχισμένων πόλεων· η απελευθέρωση· τα καταστατικά τους – Η συντεχνία – Η διττή προέλευση της μεσαιωνικής πόλης-κράτους – Δικαιοδοσίες, αυτοδιοίκηση – Η διακεκριμένη θέση της εργασίας – Συναλλαγές συντεχνιών και πόλεων

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ και η ανάγκη της αλληλο-υποστήριξης και της αλληλοβοήθειας είναι μέρος της ανθρώπινης φύσης, και γι' αυτό σε καμία περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας οι άνθρωποι δε ζουν απομονωμένοι ή μόνοι με την οικογένειά τους, αγωνιζόμενοι ο ένας ενάντια στον άλλο για την κατάκτηση των μέσων επιβίωσης. Αντιθέτως, η σύγχρονη έρευνα, όπως είδαμε στα δύο προηγούμενα κεφάλαια, αποδεικνύει ότι από το λυκαυγές του πολιτισμού οι άνθρωποι ζούσαν σε γένη, φατρίες ή φυλές, ενωμένοι από την ιδέα της κοινής καταγωγής και της λατρείας των προγόνων. Για χιλιάδες χρόνια αυτός ο τρόπος οργάνωσης κράτησε τους ανθρώπους μαζί, ακόμα και αν δεν υπήρχε εξουσία να το επιβάλει. Σημάδεψε βαθύτατα όλα τα διαδοχικά στάδια εξέλιξης της ανθρωπότητας. Και όταν οι δεσμοί της κοινής καταγωγής χαλάρωσαν εξαιτίας των μεγάλων κυμάτων μετανάστευσης, ενώ η ανάπτυξη της ξεχωριστής οικογένειας μέσα στο πλαίσιο της ίδιας της φατρίας κατέστρεψε την παλιά ενότητα της φατρίας, ο άνθρωπος –κοινωνικά ευφυής– δημιούργησε μια νέα μορφή ενότητας, η οποία βασιζόταν στην εδαφική κατοχή, την κοινότητα του χωριού. Ο θεσμός αυτός πάλι κράτησε τους ανθρώπους ενωμένους επί σειρά αιώνων, επιτρέποντάς τους να αναπτύξουν περαιτέρω τους κοινωνικούς τους θεσμούς και να διέλθουν μερικές από τις πιο σκοτεινές περιόδους της ιστορίας χωρίς να διαλυθούν σε χαλαρά αθροίσματα οικογενειών και ανθρώπων, να εξελιχθούν ακόμα περισ-

σότερο και να θεμελιώσουν κάποιους δευτερεύοντες θεσμούς, ορισμένοι από τους οποίους επιζούν ως τις μέρες μας. Τώρα πρέπει να παρακολουθήσουμε την περαιτέρω εξέλιξη της ίδιας –πάντα ακμαίας– ροπής προς την αλληλοβοήθεια. Μελετώντας την πορεία των κοινοτήτων των λεγόμενων βαρβάρων μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, μπορούμε να διακρίνουμε τις νέες εκφάνσεις που δημιουργήθηκαν από τις ανθρώπινες ανάγκες στο Μεσαίωνα, και κυρίως τη σύσταση των μεσαιωνικών συντεχνιών και των πόλεων-κρατών.

Οι βαρβαρικοί πληθυσμοί των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων (όπως πολλοί Μογγόλοι, Αφρικανοί, Άραβες κ.ά., που ακόμα βρίσκονταν σ' αυτό το στάδιο της εξέλιξης), όλοι ανεξαιρέτως, προτιμούσαν την ειρήνη από τον πόλεμο, και σίγουρα δεν ήταν τα αιμοδιψή ζώα με τα οποία τους παρέβαλλαν. Εξαίρεση αποτελούν λίγες φυλές που, κατά τη διάρκεια των μεταναστεύσεων, ξέπεσαν σε άγονες ερήμους ή υψίπεδα, και γι' αυτό αναγκάζονταν περιοδικά να λεηλατούν τους περισσότερο ευνοημένους γείτονές τους. Πέραν αυτών, οι περισσότεροι Τεύτονες, Σάξονες, Κέλτες, Σλάβοι κ.ά., αμέσως μόλις εγκαταστάθηκαν στις περιοχές που κατέκτησαν, καταπιάστηκαν με τα έργα της ειρήνης. Οι πιο πρώιμοι βαρβαρικοί κώδικες μας παρουσιάζουν κοινωνίες που απαρτίζονται από ειρηνικές αγροτικές κοινότητες και όχι από ορδές φιλοπόλεμων ανθρώπων. Οι βάρβαροι έχτισαν σε όλη την ήπειρο χωριά και αγροτόσπιτα,[1] αποψίλωσαν τα δάση, έφτιαξαν γέφυρες και αποίκισαν αχανείς ακατοίκητες περιοχές· και άφησαν τις ευθύνες του πολέμου σε αδελφότητες, συντεταγμένες ομάδες (scholae) ή «συνδικάτα» (trusts) ανένταχτων ατόμων, που συγκεντρώνονταν γύρω από προσωρινούς οπλαρχηγούς, οι οποίοι περιφέρονταν προσφέροντας το ριψοκίνδυνο του χαρακτήρα τους, τα όπλα και τη γνώση τους στις πολεμικές τέχνες στους πληθυσμούς που αναζητούσαν προστασία και βέβαια επιθυμούσαν διακαώς την ησυχία τους. Οι ένοπλες ομάδες τριγυρνούσαν απ' το ένα μέρος στο άλλο, επεμβαίνοντας καταλυτικά στις επιτόπιες οικογενειακές διαφορές, αλλά η μάζα συνέχιζε να καλλιεργεί τη γη της, αψηφώντας τις ηγετικές φιλοδοξίες εκείνων τουλάχιστον που δεν επιβουλεύονταν την ανεξαρτησία των κοινοτήτων.[2] Οι νέοι κατακτητές της Ευρώπης ανέπτυξαν τα συστήματα της ιδιοκτησίας της γης και της καλλιέργειάς της που ακόμα ισχύουν για εκατοντάδες εκατομμύρια ανθρώπους, προώθησαν την αποζημίωση για αδικήματα, η οποία αντικατέστησε το φυλετικό δίκαιο του αίματος, και εισήγαγαν τα πρώτα ψήγματα βιοτε-

γνίας· κι ενώ περιτείχισαν τα χωριά τους με ξύλινα τείχη ή ύψωσαν πύργους και χωμάτινα φρούρια, όπου θα κατέφευγαν σε περίπτωση εισβολής, σύντομα εκχώρησαν την άμυνα των πύργων και των φρουρίων σ' αυτούς που ειδικεύτηκαν στον πόλεμο.

Συνεπώς αιτία της εν συνεχεία υποταγής των βαρβάρων στους αρχηγούς των διάφορων ενόπλων ομάδων ήταν τα φιλειρηνικά και όχι τα υποτιθέμενα φιλοπόλεμα ένστικτά τους. Είναι προφανές ότι ο τρόπος ζωής τους πρόσφερε στις ένοπλες αδελφότητες πολύ περισσότερες δυνατότητες πλουτισμού απ' ό,τι οι αγροτικές κοινότητες στους καλλιεργητές. Ακόμα και στις μέρες μας βλέπουμε ένοπλους άντρες που περιστασιακά οργανώνονται και επιτίθενται ομαδικά σε κτηνοτρόφους για να ληστέψουν κοπάδια βοοειδών, παρόλο που οι φιλήσυχοι αυτοί κτηνοτρόφοι επιζητούν την ειρήνη και μόνο, και είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν γι' αυτήν ακριβά. Οι scholae του παλιού καιρού σίγουρα δεν ήταν περισσότερο ευσυνείδητες από τις σύγχρονες. Με τον τρόπο αυτό αποκτούσαν κοπάδια βοοειδών, σίδηρο (εκείνη την εποχή ήταν πάρα πολύ ακριβός)[3] και σκλάβους· κι ενώ τα περισσότερα λάφυρα καταναλώνονταν επιτόπου στα περίφημα τσιμπούσια για τα οποία η επική ποίηση έχει πολλά να μας πει, ένα άλλο μέρος χρησιμοποιήθηκε για ν' αποφέρει ακόμα περισσότερο πλούτο. Υπήρχε πολλή γη χέρσα και πολλοί άντρες για να την καλλιεργήσουν, αρκεί να είχαν τα απαραίτητα ζώα και εργαλεία. Ολόκληρα χωριά κατεστραμμένα από επιδημίες, από φωτιές και από επιδρομές νέων μεταναστών εγκαταλείπονταν από τους κατοίκους τους, οι οποίοι αναζητούσαν νέα πατρίδα για να εγκατασταθούν. Στη Ρωσία κάνουν ακόμα το ίδιο υπό ανάλογες περιστάσεις. Κι αν ένας από τους μισθοφόρους των ενόπλων ομάδων πρόσφερε στους χωρικούς μερικά βόδια για να ξαναρχίσουν την καλλιέργεια, λίγο σίδηρο για να φτιάξουν ένα άροτρο –συχνά δε και το ίδιο το άροτρο–, προστασία από τις επιδρομές και υπόσχεση απαλλαγής από τις υποχρεώσεις για μερικά χρόνια πριν αρχίσει η εξόφληση του συμφωνημένου χρέους, οι χωρικοί αυτοί εγκαθίσταντο πρόθυμα στην περιοχή. Κι όταν, έπειτα από σκληρούς αγώνες με κακές σπορές, ξηρασίες και αρρώστιες, οι χωρικοί άρχιζαν να εξοφλούν το χρέος τους, ετίθεντο ταυτόχρονα και ως δουλοπάροικοι στην υπηρεσία του προστάτη της περιοχής. Αυτός αναμφίβολα είναι ένας τρόπος συσσώρευσης πλούτου, και ο πλούτος συνοδεύεται πάντα από την ισχύ.[4] Και όσο βαθύτερα εισχωρούμε στη ζωή του 6ου ή του 7ου αιώνα, τόσο περισσότερο α-

νακαλύπτουμε ότι ήταν αναγκαίο και άλλο ένα στοιχείο, πέρα από την οικονομική και στρατιωτική ισχύ, για να συγκροτηθεί η εξουσία των ολίγων: Η φροντίδα ακριβώς για το νόμο και την ευταξία, η επιθυμία των μαζών να διατηρήσουν την ειρήνη και να θεμελιώσουν αυτό που θεωρούσαν δικαιοσύνη – αυτές ήταν που έδωσαν στους αρχηγούς των scholae –βασιλείς, δούκες, *κνιάζ* (knyaz) και άλλους– την ισχύ που απέκτησαν διακόσια ή τριακόσια χρόνια αργότερα. Η ίδια ιδέα της δικαιοσύνης, η επαρκής δηλαδή ανταπόδοση της αδικίας, η οποία είχε διαμορφωθεί στο στάδιο της φυλετικής οργάνωσης, τώρα διαπερνούσε την ιστορία των θεσμών ως ιερή παρακαταθήκη και αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της εξουσίας των βασιλέων και των φεουδαρχών – αυτή και όχι οι στρατιωτικές και οικονομικές συνθήκες.

Πράγματι, μία από τις βασικές έγνοιες της βαρβαρικής κοινότητας πάντα ήταν –και ακόμα είναι, στους σύγχρονούς μας βαρβάρους– να τεθεί σύντομα τέλος στις έριδες που προκαλούσε η κρατούσα αντίληψη της δικαιοσύνης. Όταν ξεσπούσε κάποια έριδα, η κοινότητα επενέβαινε αμέσως και, αφού τα μέλη της μάθαιναν την υπόθεση, καθόριζαν το ποσό της αποζημίωσης (wergeld) που έπρεπε να καταβληθεί στο αδικημένο πρόσωπο ή στην οικογένειά του, ή το πρόστιμο που έπρεπε να καταβληθεί στην κοινότητα για τη διατάραξη της κοινής ειρήνης. Οι εσωτερικές έριδες αντιμετωπίζονταν εύκολα μ' αυτό τον τρόπο. Αλλ' όταν ξεσπούσαν διαμάχες ανάμεσα σε δύο διαφορετικές φυλές ή δύο συνομοσπονδίες φυλών, ανεξάρτητα από τα μέτρα που λαμβάνονταν προκειμένου να μην εμφανιστούν τέτοια φαινόμενα,[5] η δυσκολία έγκειτο στο να βρεθεί διαιτητής ή ρυθμιστής του οποίου την απόφαση θα δέχονταν και οι δύο πλευρές από σεβασμό στην αμεροληψία και στη γνώση του πάνω στο αρχαίο δίκαιο. Η δυσκολία γινόταν ακόμα μεγαλύτερη καθώς το εθιμικό δίκαιο των διάφορων φυλών και συνομοσπονδιών παρουσίαζε διαφοροποιήσεις ως προς την κατάλληλη αποζημίωση για κάθε υπόθεση. Έτσι δημιουργήθηκε το έθιμο ο διαιτητής να προέρχεται από οικογένειες και φυλές που φημίζονταν για την τήρηση του αρχαίου δικαίου στην αυθεντική του μορφή, οι οποίοι μνημονεύονταν στα τραγούδια, τις «τριάδες», τις σάγκα κτλ., που διαιώνιζαν τη μνήμη του αυθεντικού νόμου. Η διατήρηση του νόμου λοιπόν έγινε ένα είδος τέχνης, ένα «μυστήριο» που μεταδιδόταν ευλαβικά από τη μία γενιά ορισμένων οικογενειών στην επόμενη. Έτσι στην Ισλανδία και σε άλλες σκανδιναβικές περιοχές, σε κάθε εθνοσυνέλευση (Allthing), ένας

εντεταλμένος νομομαθής (lövsögmathr) απήγγελλε από μνήμης όλο το νόμο για να διαφωτίσει τη συνέλευση· και στην Ιρλανδία υπήρχε, όπως είναι γνωστό, μια ειδική τάξη ανθρώπων που φημίζονταν για τη γνώση των παλιών παραδόσεων, και γι' αυτό είχαν στα χέρια τους μεγάλη δικαστική εξουσία.[6] Και πάλι τα ρωσικά χρονικά μάς πληροφορούν ότι μερικά φύλα από τη βορειοδυτική Ρωσία, παρακινημένα από την αυξανόμενη αταξία που προξενούσε η σύγκρουση φατριών, κατέφυγαν στους Νορμανδούς Βαράγγους για να ασκήσουν τη δικαστική αρμοδιότητα και να διοικήσουν τις ένοπλες ομάδες· και βλέποντας ότι οι *κνιάζ*, ή δούκες, των επόμενων διακοσίων χρόνων προέρχονταν από την ίδια νορμανδική οικογένεια, διαπιστώνουμε ότι οι Σλάβοι εμπιστεύονταν τους Νορμανδούς ως καλύτερους γνώστες του νόμου ο οποίος θα μπορούσε εξίσου να αναγνωριστεί από διάφορα σλαβικά γένη. Σε αυτή την περίπτωση η κατοχή των σκαλισμένων στο ξύλο ή στην πέτρα επιγραμμάτων –των ρούνες που χρησιμοποιούνταν για τη μεταλαμπάδευση των αρχαίων εθίμων– ήταν σαφώς ένα προνόμιο των Νορμανδών. Αλλά σε άλλες περιπτώσεις υπάρχουν αμυδρές ενδείξεις ότι επικαλούνταν τον «αρχαιότερο» κλάδο του φύλου, τον υποτιθέμενο μητρικό, να ορίσει ένα δικαστή και βασίζονταν στη δικαιοσύνη της απόφασής του·[7] ενώ αργότερα παρουσιάζεται η τάση οι διαιτητές να επιλέγονται από το χριστιανικό κλήρο, που εκείνη την εποχή έμενε ακόμα πιστός στη θεμελιώδη, ξεχασμένη πλέον, αρχή του χριστιανισμού ότι η ανταπόδοση δεν είναι δίκαιη πράξη. Εκείνη την εποχή οι χριστιανοί κληρικοί άνοιγαν τις εκκλησίες για να προσφέρουν άσυλο σε όσους τρέπονταν σε φυγή προκειμένου να αποφύγουν την εκδίκηση αίματος, και πρόθυμα υπηρετούσαν ως διαιτητές σε ποινικές υποθέσεις, πάντα αντίθετοι στην αρχαία φυλετική αρχή του αίματος αντί αίματος και του πλήγματος αντί πλήγματος. Με λίγα λόγια, όσο βαθύτερα εισχωρούμε στην ιστορία των πρώιμων θεσμών, τόσο λιγότερο βάσιμη μας φαίνεται η θεωρία της στρατιωτικής προέλευσης της εξουσίας. Ακόμα και η στρατιωτική ισχύς, που αργότερα έγινε μέσο καταπίεσης, προέρχεται από τη φιλειρηνική διάθεση των μαζών.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις το fred, που συχνά ανερχόταν στο μισό της αποζημίωσης, πήγαινε στην κοινότητα, η οποία το δαπανούσε σε αμυντικά ή κοινωφελή έργα. Οι Κάβυλοι και ορισμένα μογγολικά φύλα το χρησιμοποιούν ακόμα για τον ίδιο σκοπό (ανύψωση πύργων)· και έχουμε αδιάψευστα τεκμήρια ότι, ακόμα και αρ-

κετούς αιώνες αργότερα, τα δικαστικά πρόστιμα στο Πσκοφ και σε αρκετές γερμανικές και γαλλικές πόλεις δαπανώνται για την επισκευή των τειχών των πόλεων.[8] Ήταν λοιπόν αρκετά λογικό τα πρόστιμα να καταβάλλονται στο διαιτητή, ο οποίος με τη σειρά του όφειλε να συντηρεί την ομάδα των ενόπλων, στην οποία οι κάτοικοι εμπιστεύονταν την προστασία της περιοχής, και να εκτελεί τις ποινές. Αυτό έγινε ένα έθιμο που εφαρμοζόταν σε όλο τον κόσμο κατά τον 8ο και τον 9ο αιώνα, και ίσχυε ακόμα και στις περιπτώσεις που ο διαιτητής ήταν ένας εκλεγμένος επίσκοπος. Έτσι εμφανίστηκε εν σπέρματι ο συνδυασμός αυτών των στοιχείων που στις μέρες μας αποκαλούμε δικαστική και εκτελεστική εξουσία. Όμως η αρμοδιότητα του βασιλιά και του δούκα ήταν αυστηρά περιορισμένη σε αυτές τις δύο λειτουργίες. Δεν ήταν κυβερνήτης του λαού –ανώτατος άρχοντας ήταν ακόμα η κοινότητα–, ούτε καν υπεύθυνος για τις στρατιωτικές υποθέσεις· όταν ο λαός κατέφευγε στα όπλα, διοικούνταν από έναν άλλο, επίσης εκλεγμένο, διοικητή, που δεν ήταν υφιστάμενος αλλά ίσος του βασιλιά.[9] Ο βασιλιάς ήταν κύριος μόνο στην προσωπική του επικράτεια. Πράγματι, στη βαρβαρική γλώσσα η λέξη «konung», «koning» ή «cyning», συνώνυμη της λατινικής «rex», είχε μόνο την έννοια του προσωρινού αρχηγού ή του οπλαρχηγού, επικεφαλής μιας ομάδας αντρών. Ο διοικητής μιας ναυτικής μοίρας, ή ακόμα κι ενός μόνο πειρατικού πλοίου, αποκαλούνταν επίσης konung, ενώ μέχρι και τις μέρες μας ο καπετάνιος ενός αλιευτικού στη Νορβηγία ονομάζεται Not-kong – «ο βασιλιάς των διχτυών».[10] Δεν είχε ακόμη αρχίσει να αποδίδεται στο πρόσωπο του βασιλιά ο σεβασμός που του αποδίδεται σήμερα. Χαρακτηριστικό είναι ότι, ενώ η προδοσία της φατρίας τιμωρούνταν με θάνατο, η προσβολή στο πρόσωπο του βασιλιά μπορούσε να αποκατασταθεί με την καταβολή αποζημίωσης· απλώς για το βασιλιά καταβαλλόταν μεγαλύτερη αποζημίωση απ' ό,τι για έναν πολίτη.[11] Και μια σάγκα παρουσιάζει το βασιλιά Κανούτο να συγκαλεί τους συντρόφους του σε μια συγκέντρωση και γονυπετής να ζητάει συγχώρεση επειδή σκότωσε έναν άντρα από τη δική του schola. Τον συγχώρεσαν, αλλά μόνο αφού συμφώνησε να πληρώσει εννιά φορές την προβλεπόμενη αποζημίωση, από την οποία το ένα τρίτο έλαβε ο ίδιος για την απώλεια ενός άντρα, το ένα τρίτο έλαβαν οι συγγενείς του δολοφονημένου, και το τελευταίο τρίτο η ομάδα.[12] Στην πραγματικότητα έπρεπε να σημειωθεί ουσιαστική αλλαγή στις αντιλήψεις της εποχής, υπό τη συνδυασμένη επιρροή της

εκκλησίας και των νομομαθών του ρωμαϊκού δικαίου, για να αποδοθεί ιερότητα στο πρόσωπο του βασιλιά.

Όμως δεν εμπίπτει στο πεδίο μελέτης αυτών των δοκιμίων να παρακολουθήσουμε τη βαθμιαία ανάπτυξη του εξουσιαστικού κύρους μέσα από τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν. Βρετανοί ιστορικοί όπως το ζεύγος Γκριν (Green), οι Γάλλοι Ογκουστίν Τιερύ (Augustin Thierry), Μισελέ (Michelet) και Λουσέρ (Luchaire), οι Γερμανοί Κάουφμαν (Kaufmann), Γιάνσεν (Janssen), Γ. Άρνολντ (W. Arnold), ακόμα και ο Νιτς (Nitzsch), και οι Ιταλοί Λέο (Leo) και Μπότα (Botta), οι Ρώσοι Μπιελάεφ (Byelaef), Κοστομάροφ (Kostomaroff) και οι συνεχιστές τους, καθώς και πολλοί άλλοι, έχουν αναλύσει πλήρως το ζήτημα. Αποδεικνύουν πώς πληθυσμοί που κάποτε ήταν ανεξάρτητοι και απλώς συμφώνησαν να συντηρούν ορισμένους από τους στρατιωτικούς προστάτες τους μετατράπηκαν σταδιακά σε δουλοπάροικους· πώς η εμπιστοσύνη στην εκκλησία ή στον άρχοντα έγινε ανάγκη αναπόδραστη για έναν ελεύθερο πολίτη· πώς το κάστρο κάθε άρχοντα και επισκόπου μετατράπηκε σε άντρο ληστών –με μια λέξη, πώς επιβλήθηκε ο φεουδαλισμός–, και πώς οι Σταυροφορίες έδωσαν την πρώτη ώθηση προς την ανθρώπινη χειραφέτηση, ελευθερώνοντας τους χριστιανούς δουλοπάροικους. Δε χρειάζεται να τα εξιστορήσουμε εκ νέου όλα αυτά· κύριος σκοπός μας είναι να παρακολουθήσουμε τις εκδηλώσεις της δημιουργικής ιδιοφυΐας των μαζών όπως αυτή εμφανίζεται στους θεσμούς αλληλοβοήθειας.

Τον καιρό που και τα τελευταία υπολείμματα της βαρβαρικής ελευθερίας έμοιαζαν να εξαλείφονται, και η Ευρώπη, υποταγμένη πλέον στην εξουσία χιλιάδων μικροδεσποτών, όδευε προς την εγκαθίδρυση θεοκρατικών και απολυταρχικών κρατών, παρόμοιων με αυτά που είχαν διαδεχτεί το βαρβαρικό καθεστώς σε προηγούμενες εκκινήσεις της πολιτισμικής διαδικασίας, ή βαρβαρικών μοναρχιών σαν αυτές που υπάρχουν στην Αφρική, η ζωή στην Ευρώπη άλλαξε εντελώς πορεία· ακολούθησε κατευθυντήριες γραμμές που θύμιζαν την πορεία που είχαν διαγράψει οι αρχαίες ελληνικές πόλεις. Με μιαν ομοψυχία που για καιρό δυσκολεύτηκαν να κατανοήσουν οι ιστορικοί, από τα μεγάλα αστικά συγκροτήματα μέχρι και τα μικρότερα χωριουδάκια, όλα άρχισαν να αποτινάζουν το ζυγό των κοσμικών ή εκκλησιαστικών τους αρχόντων. Το περιτειχισμένο χωριό ξεσηκώθηκε ενάντια

στο κάστρο του άρχοντα· αρχικά το αψήφησε, στη συνέχεια του επιτέθηκε, ώσπου στο τέλος το κατέστρεψε. Το κίνημα εξαπλώθηκε σιγά σιγά σε κάθε πόλη της Ευρώπης και, σε λιγότερο από εκατό χρόνια, ιδρύθηκαν ελεύθερες πόλεις στις ακτές της Μεσογείου, της Βόρειας Θάλασσας, της Βαλτικής, του Ατλαντικού ωκεανού μέχρι τα φιόρδ της Σκανδιναβίας, στους πρόποδες των Απέννινων, των Άλπεων, των Καρπαθίων, στον Μέλανα Δρυμό, στις πεδιάδες της Ρωσίας, της Ουγγαρίας, της Γαλλίας και της Ισπανίας. Παντού ξέσπασε η ίδια επανάσταση, με τα ίδια χαρακτηριστικά, πέρασε από τις ίδιες φάσεις και κατέληξε στα ίδια αποτελέσματα. Σε όλα αυτά τα μέρη όπου οι άνθρωποι βρήκαν ή περίμεναν να βρουν ασφάλεια πίσω από τα τείχη των πόλεών τους σύστησαν «ορκοδοσμένους συνδέσμους» (co-jurations), «αδελφότητες», «φιλικές εταιρείες» (friendships). Και αφοσιωμένοι σε μια κοινή ιδέα, βάδισαν θαρραλέα προς μια νέα ζωή, στην οποία κυριαρχούσαν το όραμα της ελευθερίας και η αλληλο-υποστήριξη. Και η επιτυχία τους ήταν τέτοια, ώστε μέσα σε τριακόσια ή πεντακόσια χρόνια κατάφεραν να αλλάξουν το πρόσωπο της Ευρώπης. Έχτισαν σε όλη την ήπειρο εντυπωσιακά κτήρια που εξέφραζαν την ευφυΐα των ελεύθερων ενώσεων που δημιουργήθηκαν από ελεύθερους ανθρώπους, κτήρια ασυναγώνιστα έκτοτε σε ομορφιά και μεγαλοπρέπεια· κληροδότησαν στις επόμενες γενιές όλες τις τέχνες και τις τεχνικές των οποίων μετεξέλιξη αποτελεί ο σύγχρονος πολιτισμός και τα επιτεύγματα και οι υποσχέσεις του για το μέλλον. Και αν αναζητήσουμε τις δυνάμεις που παρήγαγαν αυτά τα έργα, θα τις εντοπίσουμε όχι στη μεγαλοφυΐα κάποιων ηρώων, ούτε στη δεσμευτική οργάνωση ισχυρών κρατών ή στην πολιτική επιδεξιότητα των κυβερνητών τους, αλλά στο ρεύμα της αλληλο-υποστήριξης και της αλληλοβοήθειας που διέπνεε τις κοινότητες, και που αναζωογονήθηκε και ενισχύθηκε στο Μεσαίωνα από ενώσεις τις οποίες κατηύθυνε το ίδιο πνεύμα, αλλά που απέκτησαν καινούργια μορφή – τις συντεχνίες.

Όπως είναι ήδη γνωστό, η επικράτηση της φεουδαρχίας δεν επέφερε τη διάσπαση της κοινότητας του χωριού. Παρόλο που ο άρχοντας κατόρθωσε να υποτάξει τους χωρικούς και να τους μετατρέψει σε δουλοπάροικούς του, και είχε ήδη οικειοποιηθεί εξουσίες που προηγουμένως ανήκαν μόνο στην κοινότητα (είσπραξη φόρων, διευθέτηση κληρονομικών και οικογενειακών υποθέσεων), οι χωρικοί είχαν διατηρήσει δύο θεμελιώδη δικαιώματα, τη συλλογική κατοχή γης και την απονομή δικαίου. Στα αρχαία χρόνια, όταν ένας βασιλιάς έστελνε τον

απεσταλμένο του σ' ένα χωριό, οι κάτοικοι τον υποδέχονταν με λουλούδια στο ένα χέρι και όπλα στο άλλο, και τον ρωτούσαν ποιο νόμο είχε την πρόθεση να εφαρμόσει – αυτόν που έβρισκε στο χωριό ή αυτόν που έφερνε μαζί του; Στην πρώτη περίπτωση του πρόσφεραν τα λουλούδια και τον δέχονταν, στη δεύτερη ξεσπούσε μάχη.[13] Βέβαια δέχονταν τον αρμόδιο απεσταλμένο του βασιλιά ή του κυρίου της περιοχής –δεν μπορούσαν να αρνηθούν–, αλλά κρατούσαν τη δικαιοπρακτική αρμοδιότητα και διόριζαν οι ίδιοι έξι, επτά ή δώδεκα δικαστές, οι οποίοι ασκούσαν το λειτούργημά τους μαζί με το δικαστή του άρχοντα, παρουσία όλων των μελών της κοινότητας, ως διαιτητές και ποινικολόγοι. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι αρμοδιότητες του απεσταλμένου περιορίζονταν στην είσπραξη του fred που όριζε το έθιμο. Αυτό το πολύτιμο δικαίωμα της απονομής δικαίου, που εκείνη την εποχή σήμαινε αυτοδιοίκηση και αυτονομία, διατηρήθηκε παρ' όλες τις αντιξοότητες· και δεν μπόρεσαν να το καταργήσουν ούτε όλοι οι νομομαθείς που περιστοίχιζαν τον Καρλομάγνο. Παρά, ως όφειλαν, το αναγνώριζαν και το αποδέχονταν. Συγχρόνως, στα ζητήματα που αφορούσαν την επικράτεια της κοινότητας, τα μέλη της είχαν τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο, και, όπως το αποδεικνύει ο Μάσυρερ (Maurer), συχνά απαιτούσαν να συμμορφώνεται και ο ίδιος ο άρχοντας στις αποφάσεις τους για υποθέσεις ιδιοκτησίας γης. Η ισχυροποίηση του φεουδαλισμού δεν μπόρεσε να κάμψει αυτή την αντίσταση· η κοινότητα διατήρησε τα εδάφη της. Και όταν, κατά τη διάρκεια του 9ου και του 10ου αιώνα, οι εισβολές των Νορμανδών, των Αράβων και των Ούγγρων απέδειξαν ότι οι τοπικές στρατιωτικές ομάδες ουσιαστικά ήταν ανίκανες να προστατεύσουν τη γη τους, σε όλη την Ευρώπη άρχισε ένα κίνημα οχύρωσης των χωριών με πέτρινα τείχη και τάφρους. Με ενέργειες των κοινοτήτων χτίστηκαν τότε χιλιάδες οχυρωμένα κέντρα· και από τη στιγμή που έχτισαν τείχη, από τη στιγμή που ένα γενικό συμφέρον δημιουργήθηκε μέσα σ' αυτό το νέο άσυλο –τα τείχη της πόλης–, κατάλαβαν ότι στο εξής θα μπορούσαν να αντιστέκονται τόσο στις παρενοχλήσεις των εσωτερικών εχθρών, των αρχόντων, όσο και σε αυτές των ξένων εισβολέων. Μέσα στις οχυρωμένες περιοχές άρχισε να δημιουργείται μια νέα ζωή ελευθερίας. Γεννήθηκε η μεσαιωνική πόλη-κράτος.[14]

Καμία περίοδος της ιστορίας δε θα μπορούσε να απεικονίσει καλύτερα τις δημιουργικές δυνάμεις των μαζών από το 10ο και τον 11ο αιώνα, όταν τα οχυρωμένα χωριά με τις αγορές τους, «οάσεις μέ-

σα στην έρημο της φεουδαρχίας», άρχισαν ν' απελευθερώνονται από το ζυγό των αρχόντων τους και σιγά σιγά να οργανώνονται ως πόλεις. Αλλά δυστυχώς γι' αυτή την περίοδο της ιστορίας υπάρχουν ελάχιστες πληροφορίες· γνωρίζουμε τα αποτελέσματα, όμως ξέρουμε πολύ λίγα για τα μέσα με τα οποία αυτά υλοποιήθηκαν. Υπό την προστασία των τειχών τους, οι κάτοικοι των πόλεων -είτε απολύτως ανεξάρτητοι, είτε καθοδηγημένοι από τις μεγαλύτερες οικογένειες των ευγενών και εμπόρων- κατέκτησαν και διατήρησαν το δικαίωμα να εκλέγουν το στρατιωτικό *υπερασπιστή* της πόλης και τον ανώτατο δικαστή, ή τουλάχιστον να επιλέγουν ανάμεσα σ' αυτούς που ήγειραν αξιώσεις επί της θέσης. Στην Ιταλία τα μέλη των νέων κοινοτήτων συνέχεια καθαιρούσαν τους υπερασπιστές (τους αποκληθέντες «κυρίους» τους – domini) και στρέφονταν ενάντια σ' εκείνους που δεν ήθελαν να φύγουν. Το ίδιο συνέβαινε και στην Ανατολική Ευρώπη. Στη Βοημία όλοι, πλούσιοι και φτωχοί («Bohemicae gentis magni et parvi, nobiles et ignobiles»), συμμετείχαν στην ψηφοφορία·[15] ενώ η *βιέτσε* (vyeche), η «λαϊκή συνέλευση» των ρωσικών πόλεων, επέλεγε τους δούκες της -πάντα από την ίδια οικογένεια ευγενών-, συνταssόταν με αυτούς και εξοστράκιζε τον *κνιάζ* αν είχε προκαλέσει τη δυσαρέσκειά της.[16] Την ίδια εποχή οι περισσότερες πόλεις της Δυτικής και της Νότιας Ευρώπης είχαν την τάση να εκλέγουν ως υπερασπιστή έναν επίσκοπο· και ήταν τόσοι οι επίσκοποι που τέθηκαν επικεφαλής του αγώνα για την υπεράσπιση της ελευθερίας των πόλεων, ώστε πολλοί ανακηρύχθηκαν άγιοι μετά το θάνατό τους, και μάλιστα πολιούχοι διάφορων πόλεων. Ο άγιος Ούθελρεντ του Γουίντσεστερ, ο άγιος Ούλριχ του Άουγκσμπουργκ, ο άγιος Βόλφγκανγκ του Ράτισμπον, ο άγιος Χέριμπερτ της Κολωνίας, ο άγιος Άνταλμπερτ της Πράγας κ.ά., καθώς και πολλοί ηγούμενοι και μοναχοί, έγιναν άγιοι επειδή υπερασπίστηκαν τα δικαιώματα του λαού.[17] Και υπό την ηγεσία των νέων υπερασπιστών τους, λαϊκών ή κληρικών, οι συνελεύσεις των πολιτών κατέκτησαν τον απόλυτο αυτοπροσδιορισμό και την αυτοδιοίκησή τους.[18]

Η όλη διαδικασία της απελευθέρωσης κινήθηκε χάρη σε αμέτρητες ανεπαίσθητες εκδηλώσεις αφοσίωσης στον κοινό σκοπό, ο οποίος επιτεύχθηκε από ανθρώπους μέσα από τις μάζες – από άγνωστους ήρωες των οποίων τα ονόματα η ιστορία δεν κράτησε. Στις νεαρές πόλεις γεννήθηκε το εκπληκτικό κίνημα για την ειρήνη του Θεού (treuga Dei), με το οποίο οι λαϊκές μάζες προσπάθησαν να τερματίσουν τις συνεχείς έριδες ανάμεσα στις οικογένειες των ευγενών,

και οι επίσκοποι και οι πολίτες έκαναν προσπάθειες για να επεκταθεί στις τάξεις των ευγενών η αρμονία που είχε στερεωθεί μέσα στα τείχη των πόλεών τους.[19] Ήδη από εκείνη την εποχή τα εμπορικά κέντρα της Ιταλίας, και κυρίως το Αμάλφι (όπου εκλέγονταν επίτροποι από το 844 και συχνά άλλαζαν τους δόγηδες το 10ο αιώνα),[20] διαμόρφωσαν ένα εθιμικό ναυτικό και εμπορικό δίκαιο το οποίο αργότερα αποτέλεσε υπόδειγμα για όλη την Ευρώπη· στη Ραβένα διαμορφώθηκαν σωματεία χειροτεχνών· και το Μιλάνο, που έκανε την πρώτη του επανάσταση το 980, εξελίχθηκε σε σπουδαίο εμπορικό κέντρο, όπου επικρατούσε πλήρης ελευθερία συναλλαγών και επιτηδευμάτων ήδη από τον 11ο αιώνα·[21] το ίδιο συνέβη στην Μπριζ και στο Γκεντ· το ίδιο συνέβη και σε πολλές πόλεις στης Γαλλίας στις οποίες το Mahl ή forum είχε εξελιχθεί σε σχεδόν αυτόνομο θεσμό.[22] Και ήδη από εκείνη την περίοδο άρχισαν να κοσμούνται οι πόλεις με αρχιτεκτονικά έργα που ακόμα θαυμάζουμε και που αποδεικνύουν περίτρανα την πνευματική κίνηση της εποχής. «Οι βασιλικές σε όλο σχεδόν τον κόσμο ανακαινίζονταν», γράφει στο χρονικό του ο Ροδόλφος Γκλάμπερ (Rodulfus Glaber), ενώ ορισμένα από τα ωραιότερα μνημεία της μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής χρονολογούνται από αυτή την περίοδο: Ο θαυμάσιος παλιός ναός της Βρέμης χτίστηκε τον 9ο αιώνα, ο Άγιος Μάρκος της Βενετίας ολοκληρώθηκε το 1071, και ο πανέμορφος πύργος της Πίζας το 1063. Στην πραγματικότητα, η πνευματική κίνηση που χαρακτηρίστηκε ως Αναγέννηση του 12ου αιώνα[23] και ως Ορθολογισμός του 12ου αιώνα –το προανάκρουσμα της Μεταρρύθμισης–[24] κατάγεται από αυτή την περίοδο, όταν οι περισσότερες πόλεις ήταν ακόμη απλά αθροίσματα μικρών κοινοτήτων που περικλείονταν από το ίδιο τείχος.

Ωστόσο χρειάστηκε κι ένα άλλο στοιχείο πέρα από την κοινοτική αρχή για να προσδώσει στα αναπτυσσόμενα κέντρα της ελευθερίας και του διαφωτισμού την ενότητα σκέψης και πράξης και τη δύναμη της πρωτοβουλίας, οι οποίες τα ισχυροποίησαν κατά τη διάρκεια του 12ου και του 13ου αιώνα. Με την αυξανόμενη διαφοροποίηση στην απασχόληση, στις τέχνες και στα επαγγέλματα, και την εξάπλωση του εμπορίου σε μακρινές χώρες, κατέστη αναγκαία μια νέα μορφή ένωσης, και το απαραίτητο αυτό νέο στοιχείο ήταν οι *συντεχνίες*. Έχουν γραφτεί τόμοι επί τόμων σχετικά με αυτές τις ενώσεις, που, με την ο-

νομασία «συντεχνίες», «αδελφότητες», «φιλικές εταιρείες» και *ντρουζέστβα* (druzhestva), *μίνε* (minne), *αρτέλ* (artel) στη Ρωσία, *εσνάφ* στη Σερβία και την Τουρκία, *αμκάρι* (amkari) στη Γεωργία κ.ο.κ. γνώρισαν εκπληκτική άνθηση στους μεσαιωνικούς χρόνους και έπαιξαν τόσο σημαντικό ρόλο στη χειραφέτηση των πόλεων. Αλλά χρειάστηκαν περισσότερα από εξήντα χρόνια προκειμένου οι ιστορικοί να κατανοήσουν την παγκόσμια εξάπλωση του θεσμού και τα πραγματικά του χαρακτηριστικά. Μόνο τώρα τελευταία, όταν εκδόθηκαν και μελετήθηκαν εκατοντάδες καταστατικά συντεχνιών και έγινε γνωστή η σχέση τους με τα ρωμαϊκά κολέγια (collegiae) και τις πρωιμότερες ενώσεις στην Ελλάδα και την Ινδία,[25] μπορούμε να υποστηρίξουμε με απόλυτη βεβαιότητα ότι αυτές οι αδελφότητες αποτέλεσαν περαιτέρω εξέλιξη των ίδιων αρχών που είδαμε ότι ίσχυαν για το γένος και την κοινότητα.

Τίποτα δε σκιαγραφεί καλύτερα αυτές τις μεσαιωνικές αδελφότητες από τις προσωρινές συντεχνίες που συγκροτούνταν στα πλοία που ταξίδευαν. Μισή μέρα μετά τον απόπλου ενός πλοίου, ο καπετάνιος (Schiffer) συγκέντρωνε όλους τους επιβάτες και το πλήρωμα στο κατάστρωμα και τους έλεγε τα ακόλουθα, όπως αναφέρει κάποιος σύγχρονος:

> Αφού τώρα είμαστε στο έλεος του Θεού και των κυμάτων», έλεγε, «πρέπει ο καθένας να είναι ίσος με τον καθένα από τους άλλους. Και αφού τώρα μας ζώνουν καταιγίδες, φουσκοθαλασσιές, πειρατές και άλλοι κίνδυνοι, πρέπει να βάλουμε μια τάξη για να φέρουμε το ταξίδι μας σε αίσιο πέρας. Γι' αυτό θα προσευχηθούμε για ούριο άνεμο και καλή τύχη, και σύμφωνα με το δίκαιο της θάλασσας θα ορίσουμε τους αρμόδιους Schöffenstellen (δικαστές). Έτσι το πλήρωμα εξέλεγε έναν Vogt και τέσσερις scabini για δικαστές του. Στο τέλος του ταξιδιού οι εντεταλμένοι δικαστές παραιτούνταν των καθηκόντων τους και απευθύνονταν στο πλήρωμα με τα ακόλουθα λόγια: «Ό,τι και να συνέβη στο καράβι εν πλω, πρέπει να το συγχωρέσουμε και να το θεωρήσουμε θαμμένο (todt und ab sein lassen). Ό,τι κρίναμε δίκαια ήταν στο όνομα της δικαιοσύνης. Γι' αυτό σας παρακαλούμε όλους, στο τίμιο όνομα της δικαιοσύνης, να ξεχάσετε τις έχθρες που μπορεί να τρέφετε ο ένας για τον άλλο και να ορκιστείτε σε ψωμί και αλάτι ότι δε θα το θυμάστε με πικρία. Αν όμως κάποιος θεωρεί ότι αδικήθηκε, πρέπει να προσφύγει στον Vogt της στεριάς και να ζητήσει το δίκιο του πριν από το ηλιοβασίλεμα». Αμέσως μετά την απο-

βίβαση, το απόθεμα από τα πρόστιμα παραδιδόταν στον Vogt του λιμανιού για να διανεμηθεί στους φτωχούς.[26]

Αυτή η απλή αφήγηση ίσως αποδίδει καλύτερα απ' οτιδήποτε άλλο το πνεύμα των μεσαιωνικών συντεχνιών. Ανάλογοι οργανισμοί εμφανίζονταν οπουδήποτε μια ομάδα ανθρώπων –ψαράδων, κυνηγών, πλανόδιων εμπόρων, χτιστών ή τεχνητών– συνενωνόταν για έναν κοινό σκοπό. Έτσι εν πλω ίσχυε η αρχή του καπετάνιου· αλλά, για την επιτυχία του ταξιδιού, όλοι όσοι είχαν επιβιβαστεί, πλούσιοι και φτωχοί, κύριοι και προσωπικό, καπετάνιος και πλήρωμα, συμφωνούσαν να είναι ίσοι στις σχέσεις τους, να είναι απλώς άνθρωποι που θα βοηθούσαν ο ένας τον άλλο και θα επέλυαν τις διαφωνίες τους ενώπιον δικαστών εκλεγμένων από όλους. Κατά τον ίδιο τρόπο, όταν ένας αριθμός χειρωνάκτων –τεχνίτες, τέκτονες, μαραγκοί, λιθοξόοι κτλ.– μαζεύονταν για να χτίσουν, ας πούμε, έναν καθεδρικό ναό, όλοι ανήκαν σε μια πόλη που είχε την πολιτική της οργάνωση, και επιπλέον ο καθένας ήταν ενταγμένος στο σωματείο του· ήξεραν όμως ότι τους ένωνε και το κοινό τους συμφέρον, το οποίο γνώριζαν καλύτερα από οποιονδήποτε άλλο, και γι' αυτό συγκροτούσαν μια ομάδα δεμένη από στενότερους, αν και προσωρινούς, δεσμούς: Ίδρυαν τη συντεχνία για την οικοδόμηση του καθεδρικού ναού.[27] Την ίδια πρακτική εντοπίζουμε και στο καβυλικό *τσοφ*.[28] Οι Κάβυλοι έχουν τη δική τους κοινότητα, αλλά, επειδή αυτή η ένωση δεν επαρκεί για να καλυφθούν όλες οι πολιτικές, εμπορικές και προσωπικές ανάγκες που δημιουργούνται, συγκροτείται μια ευρύτερη ένωση, το *τσοφ*.

Όσο για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της μεσαιωνικής συντεχνίας, μπορεί να τα σκιαγραφήσει ένα οποιοδήποτε καταστατικό μιας απ' αυτές. Ας πάρουμε για παράδειγμα τη skraa μιας πρώιμης δανικής συντεχνίας. Διαβάζουμε πρώτα μια δήλωση για το αίσθημα της αδελφοσύνης που πρέπει να βασιλεύει στη συντεχνία· στη συνέχεια υπάρχουν κάποιοι κανονισμοί σχετικά με την απονομή δικαίου σε περιπτώσεις που θα προκύψουν διενέξεις ανάμεσα σε δύο αδελφούς ή σε έναν αδελφό και έναν ξένο· και έπειτα απαριθμούνται τα κοινωνικά καθήκοντα των μελών της αδελφότητας: Αν καεί το σπίτι κάποιου αδελφού ή χάσει το σκάφος του ή δεινοπαθήσει σε ταξίδι για προσκύνημα, όλοι οι υπόλοιποι πρέπει να τον βοηθήσουν. Αν ένας αδελφός αρρωστήσει σοβαρά, πρέπει να στέκονται στο προσκέφαλό του και να τον προσέχουν μέχρι να διαφύγει τον κίνδυνο. Και

αν πεθάνει, οι αδελφοί πρέπει να αναλάβουν την ταφή του –μεγάλη υπόθεση εκείνες τις εποχές των επιδημικών ασθενειών– και να παραστούν και στην τελετή και στην ταφή. Μετά το θάνατό του πρέπει να φροντίσουν τα παιδιά του, αν χρειάζεται· πολλές φορές η χήρα γίνεται αδελφή στη συντεχνία.[29]

Αυτά τα δύο κύρια χαρακτηριστικά υπήρχαν σε κάθε αδελφότητα που σχηματιζόταν για οποιονδήποτε λόγο. Σε κάθε περίπτωση τα μέλη συμπεριφέρονταν το ένα στο άλλο σαν σε αδελφούς και προσφωνούσαν το ένα το άλλο «αδελφό» και «αδελφή»·[30] όλοι ήταν ίσοι ενώπιον της συντεχνίας. Κατείχαν συλλογικά κάποιο περιουσιακό στοιχείο (κοπάδια, γη, ακίνητα, τόπους λατρείας ή χρηματικό απόθεμα). Όλοι οι αδελφοί έδιναν όρκο ότι θα εγκατέλειπαν τις παλιές έριδες· και, χωρίς να επιβάλλουν ο ένας στον άλλο την υποχρέωση να μη διαφωνήσουν ξανά, συμφωνούσαν ότι καμιά διαφωνία δεν έπρεπε να εκφυλιστεί σε διαμάχη ή σε μήνυση που θα έφτανε σε άλλο δικαστήριο εκτός της επιτροπής που είχαν ιδρύσει οι ίδιοι. Κι αν ένας αδελφός εμπλεκόταν σε διαμάχη με ξένο, συμφωνούσαν να τον υποστηρίξουν και να φέρουν την υπόθεση σε αίσιο πέρας. Εφόσον δεν επιχειρούσε να συγκαλύψει δόλια την επιθετική του στάση –περίπτωση κατά την οποία το μέλος αντιμετωπιζόταν ως έκνομος–, η αδελφότητα του συμπαραστεκόταν.[31] Αν οι συγγενείς του αδικημένου ήθελαν να εκδικηθούν αμέσως για την επίθεση με μια νέα επίθεση, η αδελφότητα παρείχε στο δικό της άνθρωπο ένα άλογο για να διαφύγει ή βάρκα με κουπιά, ένα μαχαίρι και ατσάλι για να μπορεί ν' ανάβει φωτιά. Αν παρέμενε στην πόλη, δώδεκα αδελφοί τον συνόδευαν για να τον προστατεύουν· στο μεταξύ κανόνιζαν την αποζημίωση. Πήγαιναν στο δικαστήριο για να υποστηρίξουν ενόρκως την αλήθεια των καταθέσεών του και, αν κρινόταν ένοχος, δεν τον άφηναν να καταστραφεί εντελώς και να γίνει σκλάβος εξαιτίας της μη καταβολής της καθορισμένης αποζημίωσης· την πλήρωναν όλοι, όπως έκανε και το γένος στα αρχαία χρόνια. Μόνο όταν ένας αδελφός είχε προδώσει την πίστη στη συντεχνιακή αδελφότητα ή σε άλλους ανθρώπους αποκλειόταν απ' αυτήν, επονομαζόμενος «Τίποτα» («tha scal han maeles af brödrescap met nidings nafn»).[32]

Τέτοιες ήταν οι βασικές αρχές αυτών των αδελφοτήτων, οι οποίες σταδιακά κάλυψαν ολόκληρη τη ζωή του Μεσαίωνα. Πραγματικά, γνωρίζουμε συντεχνίες όλων των πιθανών επαγγελμάτων, συντεχνίες δουλοπάροικων,[33] συντεχνίες ελεύθερων, συντεχνίες και

δουλοπάροικων και ελεύθερων. Γεννιούνταν συντεχνίες με ιδιαίτερο σκοπό το κυνήγι, το ψάρεμα ή μια εμπορική αποστολή, και διαλύονταν όταν έφερναν σε πέρας το συγκεκριμένο σκοπό. Και υπήρχαν συντεχνίες σε ένα συγκεκριμένο επιτήδευμα ή στο εμπόριο που κράτησαν για αιώνες. Και καθώς διαμορφωνόταν μια ολοένα μεγαλύτερη ποικιλία συμφερόντων, ανάλογα μεγάλωνε και η ποικιλία των συντεχνιών. Δε ήταν μόνο οι έμποροι, οι τεχνίτες, οι κυνηγοί και οι καλλιεργητές ενωμένοι σε συντεχνίες· υπήρχαν επίσης συντεχνίες ιερέων, ζωγράφων, διδασκάλων σε δημοτικά σχολεία και πανεπιστήμια, συντεχνίες για το ανέβασμα θρησκευτικών δραμάτων, για την οικοδόμηση ενός ναού, για τη διαμόρφωση του «μυστηρίου» μιας δεδομένης σχολής τέχνης ή επιτηδεύματος, για την ψυχαγωγία – υπήρχαν ακόμα και συντεχνίες επαιτών, δημίων και παραστρατημένων γυναικών που ήταν οργανωμένες πάνω στη διττή αρχή της αλληλο-υποστήριξης και της αυτόνομης απονομής δικαιοσύνης.[34] Έχουμε σαφή στοιχεία που αποδεικνύουν ότι η ίδια η «οικοδόμηση της Ρωσίας» ήταν έργο των κυνηγών, των ψαράδων και των εμπόρων της που ήταν οργανωμένοι σε *αρτέλ*, καθώς και των κοινοτήτων που τότε άκμαζαν, ενώ μέχρι σήμερα υπάρχουν εκεί πάμπολλες επαγγελματικές ενώσεις.[35]

Αυτές οι λίγες παρατηρήσεις αποδεικνύουν πόσο εσφαλμένη ήταν η άποψη μερικών από τους πρώτους μελετητές των συντεχνιών, οι οποίοι θεωρούσαν θεμελιώδες συστατικό στοιχείο του θεσμού τις ετήσιες γιορτές. Στην πραγματικότητα, το κοινό γεύμα γινόταν πάντα την ημέρα ή την επομένη της ημέρας που εκλέγονταν οι επίτροποι, που συζητιούνταν οι αλλαγές στα καταστατικά, και πολλές φορές την ημέρα που επιλύονταν οι διαμάχες που είχαν ανακύψει ανάμεσα στους αδελφωμένους επαγγελματίες[36] ή που ανανεωνόταν η πίστη στη συντεχνία. Το ομαδικό γεύμα, όπως η γιορτή της φυλής –το mahl ή malum–, η βουριατική *άμπα* (aba) ή το ενοριακό συμπόσιο και το δείπνο του τέλους της σοδειάς, ήταν απλώς μια επικύρωση της αδελφοσύνης. Συμβόλιζε την εποχή που επικρατούσε η κοινοκτημοσύνη της φατρίας. Εκείνη την ημέρα τουλάχιστον όλα ανήκαν σε όλους· όλοι κάθονταν στο ίδιο τραπέζι και μοιράζονταν το κοινό γεύμα. Ακόμα και πολύ αργότερα ο τρόφιμος του πτωχοκομείου μιας λονδρέζικης συντεχνίας καθόταν δίπλα στον πλούσιο επίτροπο εκείνη την ημέρα. Και όσον αφορά τη διάκριση ανάμεσα στην παλιά σαξονική frith και τις λεγόμενες «κοινωνικές» ή «θρησκευτικές» συντεχνίες που προσπάθησαν ν'

αποδείξουν ορισμένοι μελετητές, αυτή δεν υφίσταται. Όλες ήταν ενώσεις frith με την έννοια που μόλις ανέφερα,[37] και είχαν και θρησκευτικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι μια κοινότητα ή πόλη που είναι υπό την προστασία ενός συγκεκριμένου αγίου αποτελεί κοινωνική και θρησκευτική ενότητα. Αν ο θεσμός των συντεχνιών γνώρισε τεράστια εξάπλωση στην Ασία, την Αφρική και την Ευρώπη, αν διατηρήθηκε για χιλιάδες χρόνια και επανεμφανιζόταν όποτε το επέβαλλαν οι συνθήκες, είναι γιατί είχε πολύ μεγαλύτερη σημασία από ένα κοινό γεύμα, την τέλεση θρησκευτικών καθηκόντων μια συγκεκριμένη ημέρα και τις νεκρώσιμες τελετές. Ικανοποιούσε μια ανάγκη βαθιά ριζωμένη στην ανθρώπινη φύση· και ενσωμάτωσε όλες τις λειτουργίες που απαλλοτρίωσε αργότερα το κράτος για να τις αποδώσει στη γραφειοκρατία του και στις αστυνομικές του δυνάμεις. Ήταν μια μορφή συνεργασίας που αποσκοπούσε στην αλληλο-υποστήριξη σε όλες τις περιστάσεις και στις ατυχίες της ζωής «διά λόγου και έργου», και μια οργάνωση για τη διαφύλαξη της δικαιοσύνης· και είχε την εξής διαφορά από το κράτος, ότι πάντα κυβερνούσε ένα στοιχείο ανθρωπιάς και αδελφοσύνης, αντί της επισημότητας, που είναι το ουσιαστικότερο χαρακτηριστικό της κρατικής παρέμβασης. Ακόμα κι όταν το μέλος μιας συντεχνίας έπρεπε να παραστεί ενώπιον της επιτροπής δικαιοσύνης της συντεχνίας, λογοδοτούσε σε ανθρώπους που το γνώριζαν καλά και του είχαν παρασταθεί στον καθημερινό μόχθο, στο κοινό γεύμα, στην τέλεση των καθηκόντων απέναντι στην αδελφότητα. Λογοδοτούσε σε ανθρώπους με τους οποίους ήταν πραγματικά ίσος και αδελφωμένος, και όχι σε θεωρητικούς του δικαίου και υπερασπιστές ξένων συμφερόντων.

Είναι προφανές ότι ένας θεσμός που εξυπηρετούσε τόσο καλά την ανάγκη της ενότητας, χωρίς να στερεί από το άτομο την πρωτοβουλία του, δεν μπορούσε παρά να αναπτυχθεί, να εξαπλωθεί και να ισχυροποιηθεί. Η μόνη δυσκολία ήταν να βρεθεί μια μορφή συντεχνιών που δε θα εμπλεκόταν και δε θα συγχεόταν με τις ενώσεις των κοινοτήτων. Και όταν ανακαλύφθηκε αυτή η μορφή συνεργασίας, οι πόλεις-κράτη κατόρθωσαν, με τη βοήθεια μιας σειράς ευνοϊκών περιστάσεων, να κατοχυρώσουν την ανεξαρτησία τους, και μάλιστα επιδεικνύοντας μια ενότητα σκέψης που παραμένει αξιοθαύμαστη ακόμα και στον αιώνα μας του σιδηρόδρομου, του τηλέγραφου και της

τυπογραφίας. Έχουμε στα χέρια μας εκατοντάδες καταστατικά με τα οποία οι πόλεις διακηρύσσουν την ανεξαρτησία τους, και όλα –ανεξάρτητα από τις ατέλειωτες λεπτομέρειες, οι οποίες εξαρτώνται από το βαθμό χειραφέτησης της καθεμιάς– διαπνέονται από τις ίδιες βασικές ιδέες. Η πόλη είχε οργανωθεί ως συνομοσπονδία μικρών κοινοτήτων και συντεχνιών. Μια Χάρτα που κατατέθηκε το 1118 στους πολίτες του Ερ από τον Φίλιππο, κόμη της Φλάνδρας, ορίζει:

> Όλοι αυτοί που ανήκουν στην αδελφότητα της πόλης υποσχέθηκαν και επιβεβαίωσαν με όρκο πίστης ότι θα βοηθήσουν ο ένας τον άλλο σαν αδελφοί σε οποιοδήποτε καλό και τίμιο έργο. Ότι, αν οποιοσδήποτε διαπράξει αδίκημα «διά λόγου ή έργου» εναντίον κάποιου άλλου, εκείνος που το έχει υποστεί από δω και στο εξής δε θα παίρνει εκδίκηση ούτε ο ίδιος ούτε οι δικοί του [...] θα καταθέτει μια καταγγελία προκειμένου να τον αποζημιώσει για το αδίκημα ο ίδιος ο παραβάτης σύμφωνα με την απόφαση δώδεκα εκλεγμένων δικαστών που θα έχουν το ρόλο του διαιτητή. Και αν ο παραβάτης ή ο αδικημένος, αφού θα έχουν ειδοποιηθεί τρεις φορές, δε συμμορφωθούν με την απόφαση των δικαστών, θα εκδιωχθούν από την αδελφότητα ως άνθρωποι κακοί και επίορκοι.[38]

Οι Χάρτες της Αμιέν και της Αμεβίλ ορίζουν: «Καθένα από τα μέλη της κοινότητας θα είναι πιστό στα άλλα μέλη και θα τους παρέχει βοήθεια και συμβουλές, σύμφωνα με τις επιταγές της δικαιοσύνης». Οι Χάρτες της Σουασόν, της Κομπιέν, της Σανλίς αναφέρουν: «Όλοι οι εντός των ορίων της κοινότητας θα αλληλοβοηθούνται ανάλογα με τις δυνάμεις τους και κανείς δε θα μπορεί ν' απειλεί πως θα αρπάξει τίποτα από κανέναν ή να υποχρεώσει τον οποιονδήποτε σε καταβολή εισφορών» – και πολλά παρόμοια[39] με πολλές παραλλαγές στο ίδιο θέμα. Και ο Γιλβέρτος του Νοζέν (Guilbert de Nogent) έγραφε:

> Η Κοινότητα (Commune) είναι ένας όρκος αλληλοβοήθειας (mutui adjutorii conjuratio) [...] Μια καινούργια και απεχθής λέξη. Χάρη σ' αυτήν οι δουλοπάροικοι (capite sensi) ελευθερώνονται από τη δουλοπαροικία· χάρη σ' αυτήν η μόνη καταδίκη που έχουν ν' αντιμετωπίσουν είναι η επιβολή ενός νόμιμα καθορισμένου προστίμου όταν παραβαίνουν το νόμο· [αλλά] έτσι θα σταματήσουν να καταβάλλουν τα ποσά που πάντα πλήρωναν.[40]

Το ίδιο κύμα απελευθέρωσης σάρωσε την Ευρώπη, παρασύροντας τις πλουσιότερες πόλεις και τις φτωχότερες κωμοπόλεις. Και ενώ μπορούμε να πούμε ότι, σύμφωνα με όλες τις εκτιμήσεις, οι ιταλικές πόλεις ήταν οι πρώτες που απελευθερώθηκαν, δεν μπορούμε να εντοπίσουμε το κέντρο από το οποίο άρχισε να εξαπλώνεται αυτό το κύμα. Πολλές φορές μια μικρή πόλη της Κεντρικής Ευρώπης ήταν η επικεφαλής της περιοχής της, και τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα έπαιρναν τη Χάρτα της ως υπόδειγμα για τα ίδια. Έτσι ογδόντα τρεις πόλεις της νοτιοδυτικής Γαλλίας υιοθέτησαν το παράδειγμα μιας μικρής πόλης, της Λορίς, ενώ η Μπομόν λειτούργησε ως υπόδειγμα για περισσότερες από πεντακόσιες πόλεις στο Βέλγιο και τη Γαλλία. Οι πόλεις απέστειλαν ειδικούς εκπροσώπους στις γειτονικές για να αποκτήσουν ένα αντίγραφο της Χάρτας τους και να καταστρώσουν το δικό τους σύνταγμα με αυτήν ως υπόδειγμα. Βέβαια δεν αντέγραφε απλώς η μία από την άλλη· κάθε Χάρτα διαμορφωνόταν με τη συγκατάθεση των αρχόντων, και το αποτέλεσμα ήταν, όπως παρατήρησε κάποιος ιστορικός, οι Χάρτες των μεσαιωνικών πόλεων να παρουσιάζουν την ίδια ποικιλομορφία που παρουσιάζουν οι γοτθικοί καθεδρικοί ναοί και οι εκκλησίες τους. Όλες διαπνέονται από τις ίδιες ιδέες –ο καθεδρικός ναός συμβολίζει την ενότητα της ενορίας, και η συντεχνία της πολιτείας– και την ίδια μεγάλη ποικιλία στις λεπτομέρειες.

Το θεμελιώδες σημείο ήταν η αυτόνομη απονομή της δικαιοσύνης, που σήμαινε και αυτοδιοίκηση. Όμως η «κομούνα» δεν ήταν απλώς ένα αυτόνομο τμήμα του κράτους –τέτοιες αμφίσημες λέξεις δεν είχαν εφευρεθεί εκείνη την εποχή–, ήταν η ίδια ένα κράτος. Είχε το δικαίωμα να κηρύξει πόλεμο ή ειρήνη, να συνάψει συμμαχία ή συνομοσπονδία με τις γειτονικές πόλεις. Έλεγχε η ίδια τις υποθέσεις της και δεν αναμειγνυόταν σε υποθέσεις άλλων πόλεων. Σε μερικές περιπτώσεις την ανώτατη πολιτική εξουσία ασκούσε μια δημοκρατική συνέλευση, όπως στην περίπτωση του Πσκοφ, του οποίου η *βιέτσε* απέστελλε και δεχόταν πρέσβεις, επικύρωνε συνθήκες, αποδεχόταν ή εξόριζε ηγεμόνες και συνέχιζε την πορεία της επί χρόνια χωρίς να εκλέξει κάποιους άλλους στη θέση των προηγουμένων· ή την εξουσία ασκούσαν, ή την είχαν σφετεριστεί, ολιγαρχίες εμπόρων ή ευγενών, όπως σε εκατοντάδες πόλεις της Ιταλίας και της Κεντρικής Ευρώπης. Παρ' όλα αυτά η αρχή παρέμενε η ίδια: Η πόλη ήταν ένα κράτος, και –πράγμα ίσως πιο αξιοθαύμαστο–, ακόμα κι όταν την ε-

ξουσία σφετερίζονταν αριστοκράτες, έμποροι ή και ευγενείς, η εσωτερική ζωή της πόλης και η δημοκρατικότητα της καθημερινής ζωής δε χάνονταν. Λίγο εξαρτώνταν από αυτό που θα μπορούσαμε να ορίσουμε ως πολιτική μορφή του κράτους.

Η φαινομενική αυτή ανωμαλία εξηγείται από το γεγονός ότι η μεσαιωνική πόλη δεν ήταν συγκεντρωτικό κράτος. Κατά τη διάρκεια των πρώτων αιώνων της ύπαρξής της, η εσωτερική οργάνωση της πόλης σε καμία περίπτωση δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κρατική, διότι στο Μεσαίωνα ήταν άγνωστος τόσο ο λειτουργικός, όσο και ο εδαφικός κρατικός συγκεντρωτισμός της εποχής μας. Κάθε ομάδα συμμετείχε στην άσκηση εξουσίας. Η πόλη ήταν συνήθως χωρισμένη σε τέσσερα τεταρτημόρια ή σε πέντε έως επτά τομείς, που απλώνονταν ακτινωτά γύρω από το κέντρο. Κάθε τεταρτημόριο ή τομέας αντιστοιχούσε λίγο πολύ σε κάποιο επάγγελμα που κυριαρχούσε εκεί, αλλά οι κάτοικοί του ανήκαν σε διάφορες κοινωνικές τάξεις και ασκούσαν διάφορα επαγγέλματα – ευγενείς, έμποροι, τεχνίτες ή ακόμα και ημιδουλοπάροικοι· και κάθε τομέας ή τεταρτημόριο συνιστούσε ένα σχεδόν αυτόνομο σύνολο. Στη Βενετία κάθε νησί αποτελούσε κοινότητα πολιτικά αυτόνομη. Είχε ξεχωριστές επαγγελματικές οργανώσεις, ξεχωριστό εμπόριο αλατιού, ξεχωριστό διοικητικό και δικαστικό σύστημα, ξεχωριστό φόρουμ· ο διορισμός ενός νέου δόγη από την πόλη δεν επηρέαζε καθόλου την εσωτερική ανεξαρτησία κάθε τομέα.[41] Στην Κολωνία οι κάτοικοι ήταν χωρισμένοι στις λεγόμενες Geburschaften και Heimschaften (viciniae), δηλαδή «γειτονικές» συντεχνίες οι οποίες βαστούσαν από την εποχή των Φράγκων. Η καθεμία είχε το δικαστή της (Burrichter) και τους γνωστούς δώδεκα εκλεγμένους δικαστές (Schöffen), τον Vogt και το διοικητή της τοπικής πολιτοφυλακής.[42] «Η ιστορία του Λονδίνου πριν από την Κατάκτηση», μας λέει ο Γκριν, είναι «η ιστορία ενός μεγάλου αριθμού μικρών ομάδων διασκορπισμένων γύρω τριγύρω, μέσα πάντως στην περιοχή που περιέκλειαν τα τείχη. Καθεμιά από τις ομάδες αυτές αναπτυσσόταν διαμορφώνοντας το δικό της τρόπο ζωής και τους δικούς της θεσμούς –συντεχνίες, θρησκευτικούς τόπους λατρείας και τα σχετικά–, και χρειάστηκε να περάσει αρκετός καιρός ώσπου να ενωθούν σε μία κοινότητα».[43] Ερευνώντας τα χρονικά των ρωσικών πόλεων του Νόβγκοροντ και του Πσκοφ, που είναι πλούσια σε σχετικές λεπτομέρειες, διαπιστώνουμε ότι κάθε τομέας της πόλης (konet) συγκέντρωνε ανεξάρτητες οδούς (ulitsa), στις οποίες ναι μεν

κατοικούσαν άτομα, βιοτέχνες κυρίως, με την ίδια επαγγελματική απασχόληση, αλλ' από δίπλα συναντούσες και εμπόρους καθώς και γαιοκτήμονες, και όλοι αυτοί μαζί αποτελούσαν μια χωριστή κοινότητα. Αν σημειωνόταν κάποιο έγκλημα, έφεραν συλλογικά την ευθύνη, έπαιρναν αποφάσεις για νομικά και διοικητικά θέματα σε συνεργασία με τους επιτρόπους τους (ulichanskiye starosty), είχαν τη δική τους σφραγίδα και –σε περίπτωση ανάγκης– το δικό τους φόρουμ, τις δικές τους πολιτοφυλακές, τους ιερείς που εξέλεγαν οι ίδιες, καθώς και συλλογική ζωή και δραστηριότητα.[44]

Η μεσαιωνική πόλη εμφανίζεται λοιπόν ως διττός συνασπισμός: όλων των νοικοκυραίων σε μικρές τοπικές ενώσεις –την οδό, την ενορία, τον τομέα–, και ατόμων ενωμένων με όρκο σε συντεχνίες ανάλογα με το επάγγελμά τους. Η πρώτη μορφή σχετίζεται με την καταγωγή της πόλης από την κοινότητα, ενώ η δεύτερη είναι μεταγενέστερο μόρφωμα, γέννημα των νέων συνθηκών.

Ο κύριος στόχος της μεσαιωνικής πόλης ήταν να εγγυάται την ελευθερία, την αυτοδιοίκηση και την ειρήνη· και ακρογωνιαίος λίθος της ήταν, όπως θα δούμε αμέσως, η εργασία. Αλλά η «παραγωγή» δε συγκέντρωνε καθ' ολοκληρίαν την προσοχή του (οικονομικά δραστήριου) ανθρώπου το Μεσαίωνα. Με το πρακτικό μυαλό του, καταλάβαινε ότι έπρεπε να εξασφαλιστεί η «κατανάλωση» προκειμένου να υπάρξει παραγωγή· γι' αυτό η παροχή της αναγκαίας τροφής και στέγης σε όλους, φτωχούς και πλούσιους («gemeine notdurft und gemach armer und richer»)[45] ήταν η θεμελιακή αρχή κάθε πόλης. Η αγορά τροφίμων και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης (κάρβουνου, ξύλου κτλ.) πριν διατεθούν στην αγορά, ή γενικά υπό συνθήκες ιδιαίτερα ευνοϊκές για ορισμένους, που σήμαιναν βέβαια τον αποκλεισμό των υπολοίπων –η preempcio με άλλα λόγια–, απαγορευόταν αυστηρά. Όλα έπρεπε να είναι διαθέσιμα για όλους μέχρι να κλείσει η αγορά με το χτύπημα της καμπάνας. Μόνο τότε μπορούσε ο έμπορος λιανικής να αγοράσει το υπόλοιπο εμπόρευμα, αλλά και σ' αυτή την περίπτωση το κέρδος του επιτρεπόταν να είναι το «έντιμο κέρδος» και μόνο.[46] Επίσης, όταν κάποιος αρτοποιός αγόραζε καλαμπόκι χονδρικώς αφότου η αγορά είχε κλείσει, κάθε πολίτης είχε δικαίωμα να διεκδικήσει ένα μέρος της ποσότητας (περίπου το ένα όγδοο) στην τιμή χονδρικής για προσωπική χρήση, αρκεί να μην είχε ολο-

κληρωθεί η συναλλαγή· και αντιστρόφως, κάθε αρτοποιός είχε το δικαίωμα να κάνει το ίδιο όταν ένας πολίτης αγόραζε καλαμπόκι για να το μεταπωλήσει. Στην πρώτη περίπτωση χρειαζόταν μόνο να μεταφερθεί το καλαμπόκι στο μύλο της πόλης για να αλεστεί όταν θα ερχόταν η σειρά του, αντί προκαθορισμένης τιμής, και το ψωμί ψηνόταν στο φούρνο της κοινότητας (four banal).[47] Με λίγα λόγια, αν υπήρχε έλλειψη προϊόντων στην πόλη, όλοι λίγο πολύ την υφίσταντο. Αλλά, άσχετα από τα δεινά, όσο υπήρχαν πόλεις-κράτη, κανείς δεν πέθαινε στη μέση του δρόμου από την πείνα, πράγμα που δυστυχώς συμβαίνει πολύ συχνά στις μέρες μας.

Όμως όλοι αυτοί οι κανονισμοί ανήκουν σε μεταγενέστερη περίοδο της ζωής των πόλεων. Νωρίτερα η ίδια η πόλη αγόραζε τις προμήθειες που χρειάζονταν οι πολίτες της. Τα στοιχεία που πρόσφατα δημοσίευσε ο Γκρος (Gross) αποδεικνύουν με σαφήνεια τη θεωρία του ότι τα φορτία των προμηθειών «αγοράζονταν από κάποιους αρμόδιους στο όνομα της πόλης, και στη συνέχεια μοιράζονταν στους εμπόρους, διότι σε κανέναν δεν επιτρεπόταν να αγοράζει οποιοδήποτε εμπόρευμα έφτανε στο λιμάνι, εκτός κι αν οι δημοτικές αρχές είχαν αρνηθεί να το αγοράσουν. Αυτή», προσθέτει, «πρέπει να ήταν πρακτική κοινή στην Αγγλία, την Ουαλία και τη Σκοτία».[48] Ακόμα και το 16ο αιώνα πραγματοποιούνταν αγορές καλαμποκιού στο όνομα της κοινότητας, «για να εξυπηρετούνται και να κερδίζουν από όλες τις υποθέσεις της πόλης [...] τόσο οι αρχές του Λονδίνου όσο και όλοι οι πολίτες και οι κάτοικοι εξίσου, όπως είναι χρέος μας», όπως έγραφε ο δήμαρχος το 1565.[49] Στη Βενετία η πόλη είχε στα χέρια της το εμπόριο καλαμποκιού· μόλις τα τεταρτημόρια λάμβαναν τα δημητριακά από την επιτροπή διαχείρισης των εισαγόμενων προϊόντων, έστελναν στο σπίτι κάθε πολίτη την ποσότητα που του αναλογούσε.[50] Η πόλη Αμιέν στη Γαλλία αγόραζε αλάτι και το μοίραζε σε όλους τους πολίτες σε τιμή κόστους·[51] ακόμα και στις μέρες μας στη Γαλλία σώζονται οι halles, που παλιά ήταν οι δημοτικές αποθήκες καλαμποκιού και αλατιού.[52] Στις ρωσικές πόλεις του Νόβγκοροντ και του Πσκοφ ήταν έθιμο.

Το θέμα των κοινοτικών αγορών για την εξυπηρέτηση των πολιτών και ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιούνταν δεν έχει τύχει της αναγκαίας προσοχής από τους ιστορικούς της περιόδου· αλλά υπάρχουν διασκορπισμένα κάποια πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία που ρίχνουν ένα νέο φως στην υπόθεση. Έτσι ανάμεσα στα έγγραφα του Γκρος υπάρχει ένα διάταγμα της πόλης του Κιλκένι του 1367, από το

οποίο μαθαίνουμε πώς ορίζονταν οι τιμές των προϊόντων. «Οι έμποροι και ναυτικοί», γράφει ο Γκρος, «δήλωναν ενόρκως την τιμή κόστους των προϊόντων και τα έξοδα μεταφοράς τους. Τότε ο δήμαρχος της πόλης και δύο διακεκριμένοι άντρες καθόριζαν την τιμή πώλησης των προϊόντων». Ο ίδιος κανόνας ίσχυε στο Θέρσο για τα εμπορεύματα που μεταφέρονταν «διά θαλάσσης και διά ξηράς». Αυτός ο τρόπος καθορισμού της τιμής ανταποκρίνεται τόσο πολύ στις ίδιες τις μεσαιωνικές αντιλήψεις περί εμπορίου, που μάλλον ίσχυε παντού. Ο καθορισμός της τιμής από τρίτο πρόσωπο ήταν πολύ παλιό έθιμο· επίσης ήταν διαδεδομένη συνήθεια να εμπιστεύονται τον καθορισμό των τιμών για όλες τις συναλλαγές μέσα στην πόλη σε «διακεκριμένους άντρες» –ένα τρίτο πρόσωπο– και όχι στον πωλητή ή τον αγοραστή. Αλλά αυτή η ρύθμιση μας θυμίζει πολύ παλιότερες εποχές της ιστορίας του εμπορίου, και συγκεκριμένα την εποχή που το εμπόριο της εντόπιας παραγωγής το ασκούσε η πόλη ως σύνολο και οι έμποροι ήταν απλώς επιμελητές ή αντιπρόσωποι της πόλης για την πώληση των προϊόντων που εξήγε. Ένα διάταγμα του Γουότερφορντ που επίσης δημοσιεύει ο Γκρος αναφέρει ότι «κάθε εμπόρευμα *οποιουδήποτε είδους* [...] θα αγοράζεται από το δήμαρχο και τους αρμοδίους που θα είναι οι αγοραστές-αντιπρόσωποι του κοινού και θα διανέμεται στους ελεύθερους πολίτες (δεκτά είναι μόνο τα προϊόντα των ελεύθερων πολιτών και κατοίκων)». Αυτό το διάταγμα σημαίνει μόνο ότι όλο το εμπόριο της πόλης διεξαγόταν από τους αντιπροσώπους της. Επιπλέον έχουμε στοιχεία που αποδεικνύουν ότι με τον ίδιο τρόπο διεξαγόταν το εμπόριο στο Νόβγκοροντ και το Πσκοφ. Η πόλη του Νόβογκοροντ και η πόλη του Πσκοφ ήταν αυτές που έστελναν τα καραβάνια τους σε πολύ μακρινά μέρη.

Γνωρίζουμε επίσης ότι σχεδόν σε όλες τις μεσαιωνικές πόλεις της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης η συντεχνία αγόραζε από κοινού την αναγκαία πρώτη ύλη και πουλούσε το προϊόν του μόχθου των μελών της μέσω των αντιπροσώπων της τόσο μέσα στην πόλη τους όσο και σε άλλες πόλεις. Και αυτό βεβαιώνεται από το γεγονός ότι μέχρι το 13ο αιώνα δε θεωρούνταν μόνο οι έμποροι της πόλης συλλογικά υπεύθυνοι στο εξωτερικό για τα χρέη κάποιου από αυτούς, αλλά και η πόλη ως σύνολο. Μόλις το 12ο και το 13ο αιώνα οι πόλεις του Ρήνου υπέγραψαν ειδικές συνθήκες με τις οποίες αποποιούνταν αυτή την ευθύνη.[53] Τέλος, υπάρχει το αξιοσημείωτο έγγραφο του Ίπσουιτς που δημοσιεύει ο Γκρος και από το οποίο μαθαίνουμε ότι στην εμπο-

ρική συντεχνία της πόλης συμμετείχαν όσοι από τους ελεύθερους πολίτες επιθυμούσαν να καταβάλουν την εισφορά τους (hance) στη συντεχνία. Η κοινότητα σύσσωμη εξέταζε τους καλύτερους τρόπους λειτουργίας της συντεχνίας και της παραχωρούσε ορισμένα προνόμια. Η εμπορική συντεχνία του Ίπσουιτς λοιπόν μοιάζει περισσότερο με σώμα αντιπροσώπων της πόλης παρά με κοινή συντεχνία ιδιωτών.

Με λίγα λόγια, όσο περισσότερο γνωρίζουμε τη μεσαιωνική πόλη, τόσο διαπιστώνουμε ότι δεν ήταν απλώς ένας πολιτικός οργανισμός για την προστασία συγκεκριμένων πολιτικών ελευθεριών. Ήταν μια προσπάθεια οργάνωσης σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα από την κοινότητα, μια ισχυρή ένωση που αποσκοπούσε στην αλληλοβοήθεια και την αλληλο-υποστήριξη, στην αφθονότερη παραγωγή και κατανάλωση, στην αρμονική κοινωνική ζωή, χωρίς να επιβάλλει στους ανθρώπους της κρατικούς καταναγκασμούς. Έδινε απόλυτη ελευθερία στη δημιουργικότητα κάθε ομάδας ανθρώπων όπως αυτή εκφραζόταν στην τέχνη, την παραδοσιακή χειροτεχνία, την επιστήμη, το εμπόριο και την πολιτική δραστηριότητα. Το κατά πόσο ήταν πετυχημένη ή όχι αυτή η προσπάθεια θα το δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, όπου θα αναλύσουμε τον καταμερισμό εργασίας στη μεσαιωνική πόλη και τις σχέσεις της με τον πληθυσμό που κατοικούσε γύρω απ' αυτήν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΞΙ

Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ-ΚΡΑΤΟΣ

(συνέχεια)



Ομοιότητες και διαφορές των μεσαιωνικών πόλεων – Οι συντεχνίες τεχνιτών: οι δικαιοδοσίες «κράτους» σε καθεμιά από αυτές – Η στάση της πόλης απέναντι στους αγροτικούς πληθυσμούς· απόπειρες για την απελευθέρωσή τους – Οι άρχοντες – Επιτεύγματα της μεσαιωνικής πόλης στις τέχνες, στη μάθηση – Αιτίες παρακμής της

Οι ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΕΣ πόλεις δεν οργανώθηκαν με βάση το προμελετημένο σχέδιο κάποιου ουρανόσταλτου νομοθέτη. Καθεμία ήταν ένας ζωντανός -με όλη τη σημασία της λέξης- οργανισμός· το ιδιόμορφο αποτέλεσμα της πάλης ανάμεσα σε ποικίλες δυνάμεις που προσαρμόζονταν και αναπροσαρμόζονταν ανάλογα με το συσχετισμό της ισχύος τους, την έκβαση της διαμάχης τους και την υποστήριξη που έβρισκαν στο περιβάλλον τους. Γι' αυτό δεν υπάρχουν ούτε δύο πόλεις με ίδια εσωτερική οργάνωση και παρόμοια ιστορική πορεία. Η καθεμιά ξεχωριστά διαφέρει από αιώνα σε αιώνα. Κι όμως, όταν ρίξουμε ένα γενικό βλέμμα σε όλες τις πόλεις της Ευρώπης, η τοπική και εθνική ανομοιότητα εξαφανίζεται και διαπιστώνουμε μια εκπληκτική ομοιότητα μεταξύ τους, παρόλο που είχαν αναπτυχθεί αυτόνομα, ανεξάρτητα από τις άλλες, και υπό διαφορετικές συνθήκες. Μια μικρή πόλη στα βόρεια της Σκοτίας, με τον πληθυσμό της από άξεστους βιοπαλαιστές και ψαράδες, μια πλούσια πόλη της Φλάνδρας με κοσμοπολιτική εμπορική δραστηριότητα, πολυτέλεια και ζωηρές διασκεδάσεις, μια ιταλική πόλη που πλούτισε χάρη στις επαφές της με την Ανατολή και ανέπτυξε μέσα στα τείχη της μια εκλεπτυσμένη αισθητική και έναν πολιτισμό, και μια φτωχή, κατά κύριο λόγο, αγροτική πόλη στις παραλίμνιες και ελώδεις περιοχές της Ρωσίας εκ πρώτης όψεως φαίνεται να έχουν ελάχιστα κοινά. Κι όμως, οι κατευθυντήριες

γραμμές της οργάνωσής τους και το πνεύμα που τις ζωογονεί έχουν μια χαρακτηριστική ομοιότητα. Σε όλες βρίσκουμε τις ίδιες συνομοσπονδίες μικρών κοινοτήτων και συντεχνιών, τις ίδιες «υπο-πόλεις» γύρω από το κέντρο της πόλης, την ίδια συνέλευση των πολιτών και τα ίδια σύμβολα ανεξαρτησίας. Ο «προστάτης», με διαφορετικό τίτλο και διαφορετικό οπλισμό στην κάθε πόλη, αντιπροσωπεύει την ίδια εξουσία και εξυπηρετεί τα ίδια συμφέροντα. Οι προμήθειες αναγκαίων προϊόντων, η εργασία και το εμπόριο οργανώνονται κατά τον ίδιο σχεδόν τρόπο, οι εσωτερικές και εξωτερικές διαμάχες υποκινούνται από τις ίδιες φιλοδοξίες· κι ακόμα και οι όροι που χρησιμοποιούνται στις διενέξεις, αλλά και στα διατάγματα, στα φυλασσόμενα αρχεία και στα λογής λογής κατάστιχα, είναι πανομοιότυποι. Και τα αρχιτεκτονικά πάλι μνημεία, είτε γοτθικού είτε ρωμαϊκού είτε βυζαντινού ρυθμού, εκφράζουν τις ίδιες προσδοκίες και τα ίδια ιδανικά, σχεδιάζονται και οικοδομούνται με τον ίδιο τρόπο. Πολλές από τις διαφορές οφείλονται μόνο στη διαφορά των εποχών, και αυτές οι ανομοιότητες ανάμεσα σε αδελφές πόλεις επαναλαμβάνονται σε διάφορα μέρη της Ευρώπης. Η ενότητα του κυρίαρχου ιδανικού και η κοινή καταγωγή αναπληρώνουν τις διαφορές κλίματος, γεωγραφικής θέσης, οικονομικής ισχύος, γλώσσας και θρησκείας. Γι' αυτό μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τη μεσαιωνική πόλη ως ξεχωριστή φάση της πολιτισμικής εξέλιξης· κι ενώ είναι θεμιτή κάθε έρευνα για τις τοπικές και συγκεκριμένες διαφορές μεταξύ των πόλεων, πρέπει επίσης να εντοπίσουμε τις κοινές βασικές γραμμές ανάπτυξης.[1]

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η προστασία που ταυτιζόταν με το χώρο της αγοράς από τα πρώιμα βαρβαρικά χρόνια διαδραμάτισε σημαντικό, αν και όχι αποκλειστικό, ρόλο στη χειραφέτηση της μεσαιωνικής πόλης. Οι βάρβαροι των πρώιμων εποχών δε γνώριζαν την εμπορική συναλλαγή μέσα στις κοινότητές τους. Συναλλάσσονταν μόνο με ξένους σε κάποια προκαθορισμένα σημεία και σε κάποιες προκαθορισμένες ημέρες. Και για να μπορεί ο ξένος να έρθει στο παζάρι χωρίς να κινδυνεύει να σκοτωθεί εξαιτίας κάποιας πιθανής έριδας ανάμεσα σε δυο φατρίες, η αγορά βρισκόταν υπό την ειδική προστασία όλων των οικογενειών. Ήταν απαραβίαστη, όπως και ο τόπος λατρείας κοντά στον οποίο βρισκόταν. Για τους Καβύλους αποτελεί ακόμη *ανάγια*, όπως και το μονοπάτι που ακολουθούν οι γυναίκες για να φέρουν νερό από το πηγάδι. Κανείς δεν επιτρέπεται να διασχίσει την αγορά ή το μονοπάτι οπλισμένος, ακόμα και κα-

τά τη διάρκεια διαφυλετικού πολέμου. Στους μεσαιωνικούς χρόνους οι αγορές όλου του κόσμου απολάμβαναν την ίδια προστασία.[2] Δεν επιτρεπόταν η διεξαγωγή μονομαχίας στο χώρο όπου οι άνθρωποι έρχονταν για να ανταλλάξουν τα προϊόντα τους, καθώς και μέσα σε μια συγκεκριμένη ακτίνα γύρω απ' αυτόν. Κι αν προέκυπτε διαμάχη μέσα στο πολύβουο πλήθος αγοραστών και πωλητών, η υπόθεση έπρεπε να παραπεμφθεί στα πρόσωπα υπό την προστασία των οποίων βρισκόταν η αγορά – στην κοινοτική δικαστική επιτροπή, τον επίσκοπο, τον άρχοντα ή το δικαστή του βασιλιά. Ο ξένος έμπορος ήταν φιλοξενούμενος και έτσι ονομαζόταν. Ακόμα και ο άρχοντας που δε δίσταζε να ληστέψει έναν έμπορο στο δημόσιο δρόμο σεβόταν το Weichbild, το στύλο δηλαδή που είχε υψωθεί στο κέντρο της αγοράς και έφερε είτε τα όπλα του βασιλιά είτε ένα γάντι είτε την εικόνα του αγίου προστάτη της πόλης είτε απλώς ένα σταυρό, ανάλογα με το αν η αγορά βρισκόταν υπό την προστασία του βασιλιά, του άρχοντα, της τοπικής εκκλησίας ή της συνέλευσης των πολιτών, δηλαδή της *βιέτσε*.

Εύκολα μπορούμε να εννοήσουμε ότι από τις ειδικές συνθήκες που επικρατούσαν κατά την απονομή δικαίου στην αγορά προήλθε και η αυτονομία σε θέματα δικαιοσύνης της πόλης, όταν της παραχωρήθηκε –ομαλά ή όχι– το τελευταίο αυτό δικαίωμα. Και αυτή η ρίζα των ελευθεριών των πόλεων, που είναι κοινή σε πάρα πολλές περιπτώσεις, αναπόφευκτα σημάδεψε ανεξίτηλα τη μετέπειτα ανάπτυξή τους. Έδωσε την υπεροχή στο τμήμα εκείνο της κοινότητας που ασχολούνταν με το εμπόριο. Οι κάτοικοι που εκείνη τη στιγμή κατείχαν ιδιόκτητα οικήματα στην πόλη, ενώ ήταν και συνιδιοκτήτες των κτημάτων της πόλης, συγκρότησαν σε πολλές περιπτώσεις εμπορικές συντεχνίες που είχαν στα χέρια τους τις συναλλαγές της πόλης· κι ενώ αρχικά κάθε πολίτης, πλούσιος ή φτωχός, είχε δικαίωμα σύμπραξης στη συντεχνία, και το ίδιο το εμπόριο διεξαγόταν στο όνομα της πόλης από τους επιμελητές της, σταδιακά η συντεχνία απέκτησε προνόμια. Εμπόδιζε με ζήλο τους ξένους που σύντομα άρχισαν να συρρέουν στις ελεύθερες πόλεις να γίνουν μέλη της συντεχνίας, και τα προνόμια που απέφερε το εμπόριο περιήλθαν στα χέρια ορισμένων οικογενειών που κατοικούσαν στην πόλη τον καιρό της χειραφέτησής της. Προφανώς καραδοκούσε ο κίνδυνος να συσταθεί μια ολιγαρχία εμπόρων. Αλλά ήδη από το 10ο αιώνα, και ακόμα περισσότερο κατά τους δύο επόμενους, τα βασικά επαγγέλματα οργανώθηκαν

επίσης σε συντεχνίες, που ήταν αρκετά ισχυρές ώστε να ελέγχουν τις ολιγαρχικές τάσεις και βλέψεις των εμπόρων.

Η συντεχνία των τεχνιτών τότε απλώς πουλούσε την παραγωγή της και αγόραζε συνολικά τις πρώτες ύλες της, ενώ τα μέλη της ήταν ταυτόχρονα και έμποροι και χειρώνακτες. Έτσι η υπεροχή που κατέκτησαν οι παλιές επαγγελματικές συντεχνίες, από τη στιγμή που ελευθερώθηκαν οι πόλεις, έδωσε στη χειρωνακτική εργασία την υψηλή θέση που είχε αργότερα στο πλαίσιο της πόλης.[4] Πραγματικά, στην πόλη η χειρωνακτική εργασία δεν ήταν συνώνυμη της κατωτερότητας· αντιθέτως, ήταν σεβαστή, όπως και παλιότερα στο πλαίσιο της κοινότητας. Η χειρωνακτική εργασία θεωρούνταν «μυστήριο» και καθήκον απέναντι στους πολίτες, δημόσια λειτουργία τιμητική όσο οποιαδήποτε άλλη. Μια ιδέα «δικαιοσύνης» προς την κοινότητα και «δικαίου» προς τον παραγωγό και τον καταναλωτή, που τώρα θα έμοιαζε τόσο εξεζητημένη, διέπνεε την παραγωγή και τις συναλλαγές. Εκείνους τους καιρούς έγραφαν ότι η δουλειά του βαρελά, του αργυροχόου, του υποδηματοποιού έπρεπε να είναι «ακριβής», «δίκαιη». Το ξύλο, το δέρμα, η κλωστή που χρησιμοποιούσε ο τεχνίτης έπρεπε να είναι «σωστή»· το ψωμί έπρεπε να ψήνεται «με δικαιοσύνη» κτλ. Αν μεταφέρουμε αυτή τη γλώσσα στους σύγχρονους όρους ζωής, μας φαίνεται επιτηδευμένη και αφύσικη· αλλά τότε ήταν αυθόρμητη και ανεπιτήδευτη, καθώς ο τεχνίτης δεν πουλούσε τα προϊόντα του σε αγνώστους ούτε τα διοχέτευε σε μια ανώνυμη αγορά. Τα προϊόντα του προορίζονταν για τη συντεχνία του πρώτα πρώτα, για μια αδελφότητα ανθρώπων που γνώριζαν ο ένας τον άλλο, γνώριζαν την τεχνική κατασκευής και μπορούσαν να εκτιμήσουν τη δεξιοτεχνία και τον κόπο που είχε επενδυθεί στο προϊόν για να καθορίσουν την τιμή του. Στη συνέχεια η συντεχνία –και όχι ο παραγωγός– πουλούσε τα προϊόντα στην κοινότητα, και εκείνη με τη σειρά της διέθετε αυτά τα προϊόντα στην αδελφότητα των κοινοτήτων και αναλάμβανε την ευθύνη της ποιότητάς τους. Στο πλαίσιο της οργάνωσης αυτής, όλοι οι τεχνίτες φιλοδοξούσαν να παράγουν προϊόντα υψηλής ποιότητας, ενώ τα ενδεχόμενα κατασκευαστικά ελαττώματα και οι νοθείες ήταν ζητήματα που αφορούσαν την κοινότητα στο σύνολό της, αφού –σύμφωνα με ένα διάταγμα– «θα κατέστρεφαν την εμπιστοσύνη του κοινού».[5] Όσο υπήρχε η μεσαιωνική πόλη, η παραγωγή ήταν κοινωνικό καθήκον, και η χειρωνακτική εργασία δεν ήταν δυνατό να ξεπέσει στην υποβαθμισμένη θέση στην οποία βρίσκεται σήμερα.

Διαφορά ανάμεσα στο μάστορα και το μαθητευόμενο ή τον εργοδότη και τον εργαζόμενο (compayne, geselle) υπήρχε από καταβολής της μεσαιωνικής πόλης· αλλά αρχικά ήταν απλώς διαφορά ηλικίας και δεξιοτεχνίας, όχι εισοδήματος και ισχύος. Έπειτα από μαθητεία επτά χρόνων, και αφού είχε αποδείξει τη γνώση και τις ικανότητές του με τη δουλειά του, ο μαθητευόμενος γινόταν και ο ίδιος μάστορας. Και μόνο πολύ αργότερα, κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα, και αφού η βασιλική εξουσία είχε καταστρέψει την οργάνωση της πόλης και των συντεχνιών, κάποιοι απέκτησαν το δικαίωμα να ονομάζονται αφέντες, κληρονομώντας τον πλούτο των απερχόμενων. Αλλά τότε η μεσαιωνική βιοτεχνία και τεχνική είχαν ήδη αρχίσει να παρακμάζουν.

Κατά την εποχή της άνθησης της μεσαιωνικής πόλης δεν ευνοούνταν ούτε η μισθωτή εργασία ούτε, ακόμα περισσότερο, οι προσλήψεις ατόμων. Οι υφαντές, οι σιδεράδες, οι φουρνάρηδες εργάζονταν για τη συντεχνία και την πόλη, και οι τεχνίτες που προσλαμβάνονταν για την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών εργάζονταν ως προσωρινά οργανωμένη συντεχνία (όπως συμβαίνει ακόμα στα ρωσικά *αρτέλ*) και αμείβονταν κατ' αποκοπή. Η εργασία στη δούλεψη κάποιου εργοδότη άρχισε να εξαπλώνεται αργότερα· αλλά ακόμα και τότε ο εργαζόμενος πληρωνόταν καλύτερα απ' ό,τι πληρώνεται τώρα στη Βρετανία, και ακόμα καλύτερα απ' ό,τι πληρωνόταν στην υπόλοιπη Ευρώπη το πρώτο μισό του αιώνα μας. Ο Θόρολντ Ρότζερς (Thorold Rogers) εξοικείωσε τους Άγγλους αναγνώστες με την ιδέα αυτή, αλλά το ίδιο ισχύει και για την υπόλοιπη Ευρώπη, όπως προκύπτει από τις έρευνες των Φάλκε (Falke) και Σένμπεργκ (Schönberg), και από πολλές άλλες σκόρπιες ενδείξεις. Ακόμα και το 15ο αιώνα ένας τέκτονας, ένας ξυλουργός ή ένας σιδεράς στην Αμιέν αμειβόταν με τέσσερα σολ την ημέρα, που ισοδυναμούσαν με σαράντα οκτώ λίβρες ψωμιού ή με το ένα όγδοο ενός μικρού βοδιού. Στη Σαξονία ο μισθός του εργάτη ήταν τέτοιος που, σύμφωνα με τον Φάλκε, μπορούσε με έξι ημερομίσθια να αγοράσει τρία πρόβατα και ένα ζευγάρι παπούτσια.[6] Οι δωρεές των εργατών στους ναούς μαρτυρούν επίσης τη σχετική τους ευημερία, χώρια τις μεγαλοπρεπείς δωρεές ορισμένων συντεχνιών και τις δαπάνες τους για γιορτές και πανηγύρια.[7] Ουσιαστικά, όσο περισσότερα μαθαίνουμε για τη μεσαιωνική πόλη, τόσο πιο ξεκάθαρα αντιλαμβανόμαστε ότι ποτέ οι εργάτες δεν απολάμβαναν τέτοια ευμάρεια και τέτοιο σεβασμό όσο τον καιρό της ακμής της πόλης.

Και, ακόμα περισσότερο, στη μεσαιωνική πόλη είχαν υλοποιηθεί όχι μόνο πολλές από τις βλέψεις που έχουν οι σύγχρονοι ριζοσπάστες, αλλά και πολλές από αυτές που στις μέρες μας χαρακτηρίζονται ουτοπικές. Γελάνε μαζί μας όταν λέμε ότι η εργασία πρέπει να είναι ευχαρίστηση, αλλά ένα μεσαιωνικό διάταγμα της πόλης του Κούτενμπεργκ αναφέρει ότι «όλοι πρέπει να απολαμβάνουν τη δουλειά τους», και ότι «κανένας δε θα καρπώνεται αυτά που οι άλλοι έχουν φτιάξει με κόπο και μόχθο, ενώ ο ίδιος δεν έχει κάνει τίποτα (mit nichts thun), γιατί οι νόμοι πρέπει να είναι η ασπίδα του κόπου και του μόχθου».[8] Και μια και στις μέρες μας γίνεται πολύς λόγος για το οκτάωρο, θα έπρεπε ίσως να θυμηθούμε ένα διάταγμα του Φερδινάνδου Α΄ σχετικά με τα αυτοκρατορικά ανθρακωρυχεία, το οποίο καθόριζε για τους ανθρακωρύχους το οκτάωρο, «όπως ήταν παλιά» («Wie vor Alters herkommen»), και απαγόρευε την εργασία το απόγευμα του Σαββάτου. Σπάνια η εργάσιμη ημέρα διαρκούσε περισσότερο, ενώ αρκετές φορές διαρκούσε λιγότερο, λέει ο Γιάνσεν. Στη Βρετανία το 15ο αιώνα οι εργάτες δούλευαν σαράντα οκτώ ώρες την εβδομάδα, σημειώνει ο Ρότζερς.[9] Ακόμα και η ημιαργία του Σαββάτου, που τη θεωρούμε σύγχρονη κατάκτηση, είναι παλιός μεσαιωνικός θεσμός: Ήταν η ημέρα της μισθοδοσίας για τα περισσότερα μέλη της κοινότητας, ενώ για τους εργάτες ήταν το απόγευμα της Τετάρτης.[10] Και παρόλο που δε διοργανώνονταν γεύματα στα σχολεία -πιθανότατα διότι κανένα παιδί δεν πήγαινε στο σχολείο πεινασμένο-, σε αρκετά μέρη συνήθιζαν να διανέμουν επίδομα στα παιδιά που οι γονείς τους είχαν οικονομικές δυσκολίες. Μεσαιωνικός θεσμός ήταν επίσης τα συμβούλια εργατών. Σε κάποιες περιοχές της Γερμανίας, τεχνίτες που ασκούσαν το ίδιο επάγγελμα αλλά ανήκαν σε διαφορετικές κοινότητες συγκεντρώνονταν κάθε χρόνο για να συζητήσουν θέματα που τους αφορούσαν, όπως τη διάρκεια της μαθητείας, τα ημερομίσθια κτλ. Το 1572 οι χανσεατικές πόλεις αναγνώρισαν επίσημα το δικαίωμα των τεχνιτών να συνέρχονται σε περιοδικά συνέδρια και να λαμβάνουν οποιεσδήποτε αποφάσεις, αρκεί να ήταν σύμφωνες με τους νόμους των πόλεων για την ποιότητα των προϊόντων. Τέτοια διεθνή κατά κάποιον τρόπο εργατικά συνέδρια –αλλά διεθνής ήταν βέβαια με τον τρόπο της και η Χανσεατική Ένωση– διεξήγαν οι αρτοποιοί, οι ναυπηγοί, οι σιδεράδες, οι αργυροχόοι, οι κατασκευαστές σπαθιών και πανοπλιών.[11]

Η οργάνωση των επαγγελμάτων βέβαια προϋπέθετε επίβλεψη

των τεχνιτών από τη συντεχνία, και προτείνονταν ειδικοί επίτροποι που θα ασκούσαν αυτό το έργο. Το πραγματικά αξιοθαύμαστο είναι ότι, όσο καιρό οι πόλεις ήταν ελεύθερες, δε σημειώθηκαν καταγγελίες κατά των επιβλεπόντων. Αντιθέτως, μετά την επέμβαση του κράτους, που απαλλοτρίωσε τα δικαιώματα των συντεχνιών και την ανεξαρτησία τους για να ενισχύσει τη γραφειοκρατία του, σημειώνονταν εκατοντάδες καταγγελίες.[12] Από την άλλη πλευρά, η τεράστια πρόοδος που σημείωσαν όλες οι τέχνες με το μεσαιωνικό σύστημα της συντεχνιακής οργάνωσης αποδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο ότι αυτό δεν παρεμπόδιζε την ατομική πρωτοβουλία.[13] Είναι γεγονός ότι η συντεχνία του Μεσαίωνα, όπως και η ενορία, η οδός ή ο τομέας, δεν ήταν ένα σύνολο πολιτών υπό τον έλεγχο κρατικών λειτουργών· ήταν μια ένωση όλων των ανθρώπων που τους συνέδεε ένα συγκεκριμένο επάγγελμα: χονδρέμποροι πρώτων υλών, πωλητές παραγόμενων προϊόντων, τεχνίτες – εργοδότες, εργαζόμενοι και μαθητευόμενοι. Την εποπτεία της εσωτερικής οργάνωσης της συντεχνίας είχε η συνέλευσή της, με τον περιορισμό να μην παρεμβαίνει στην εσωτερική οργάνωση άλλων συντεχνιών. Σε αυτή την περίπτωση το ζήτημα επιλυόταν ενώπιον της συντεχνίας των συντεχνιών – της πόλης. Η συντεχνία είχε τον απόλυτο έλεγχο στα ζητήματα που την αφορούσαν, και επιπλέον δική της στρατιωτική δύναμη, δικές της γενικές συνελεύσεις, τα δικά της ιδανικά για τη μάχη, τη δόξα, την ανεξαρτησία, τη σχέση της με τις άλλες συντεχνίες του ίδιου επαγγέλματος σε άλλες πόλεις· με λίγα λόγια, ήταν ένας ζωντανός οργανισμός που προήλθε από την αλληλεξάρτηση των ζωτικών της λειτουργιών. Όταν μια πόλη εμπλεκόταν σε σύρραξη, η συντεχνία συμμετείχε ως ξεχωριστό τάγμα (Schaar) με δικό της οπλισμό (που αργότερα έφερε και τα διακριτικά της συντεχνίας) και διοικητή που είχε εκλέξει η ίδια. Ήταν δηλαδή ανεξάρτητο μέλος της συνομοσπονδίας, όπως πριν από πενήντα χρόνια η δημοκρατία του Ούρι ή της Γενεύης ήταν ανεξάρτητο μέλος της ελβετικής συνομοσπονδίας. Συνεπώς το να την παραβάλλουμε με ένα σύγχρονο επαγγελματικό σωματείο που η κρατική κυριαρχία τού έχει στερήσει κάθε προνόμιο και το έχει περιορίσει σε μερικές δευτερεύουσες λειτουργίες είναι τόσο παράλογο όσο το να συγκρίνουμε την Μπριζ ή τη Φλωρεντία με μια γαλλική κοινότητα που φυτοζωούσε υπό τη ναπολεόντεια νομοθεσία ή μια ρωσική πόλη που ελεγχόταν από το δημόσιο δίκαιο της Αικατερίνης Β΄. Και στις δύο περιπτώσεις έχουμε αιρετούς δημάρχους, και η τελευταία διαθέτει και εργατικά σωματεία·

αλλά η διαφορά τους είναι η διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στη Φλωρεντία και το Φοντενέ-λεζ-Ουά ή το Τσαρεβοκόκσαϊσκ, και ανάμεσα σ' ένα Βενετό δόγη και ένα δήμαρχο της εποχής μας που βγάζει το καπέλο του μπροστά στον ανώτερο κρατικό υπάλληλο.

Οι μεσαιωνικές συντεχνίες κατόρθωναν να διατηρούν την ανεξαρτησία τους· και αργότερα, κυρίως κατά το 14ο αιώνα, όταν η δημόσια ζωή υπέστη ριζική αλλαγή για πολλούς λόγους, στους οποίους θ' αναφερθώ πιο κάτω, οι νεότερες συντεχνίες αποδείχθηκαν αρκετά δυνατές ώστε να κατακτήσουν το μερίδιό τους στη διοίκηση της πόλης. Οι μάζες, οργανωμένες σε ελάσσονα σωματεία, ξεσηκώθηκαν για να αφαιρέσουν την εξουσία από τα χέρια αυτής της διαρκώς ισχυροποιούμενης ολιγαρχίας και πέτυχαν το στόχο τους ως ένα βαθμό, εγκαινιάζοντας μια νέα εποχή ευημερίας. Βέβαια σε μερικές πόλεις η εξέγερση πνίγηκε στο αίμα, όπως στο Παρίσι το 1306 και στην Κολωνία το 1371. Σε αυτές τις περιπτώσεις τα δικαιώματα των πόλεων γρήγορα αποσυντέθηκαν, και η πόλη περιήλθε βαθμιαία στον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας. Αλλά οι περισσότερες πόλεις διατήρησαν αρκετή ζωτικότητα ώστε να αναδυθούν από τις ταραχές αναζωογονημένες.[14] Το κέρδος τους ήταν μια περίοδος ανανέωσης. Τους εμφυσήθηκε νέα ζωή, που βρήκε την έκφρασή της σε λαμπρά αρχιτεκτονικά μνημεία, σε μια νέα περίοδο ευημερίας, σε μια έκρηξη στην πρόοδο της τεχνικής και σε μια νέα πνευματική κίνηση που οδήγησε στην Αναγέννηση και τη Μεταρρύθμιση.

Η ζωή της μεσαιωνικής πόλης ήταν μια σειρά από σκληρές μάχες για την κατάκτηση και τη διατήρηση της ελευθερίας. Πράγματι, κατά τη διάρκεια αυτών των τρομερών πολέμων αναπτύχθηκε μια δυνατή και ανθεκτική φυλή κατοίκων στις πόλεις· γεννήθηκε επίσης για τη γενέθλια πόλη η αγάπη, της οποίας άμεσο αποτέλεσμα ήταν όλα τα μεγάλα επιτεύγματα των μεσαιωνικών κοινοτήτων. Αλλά οι θυσίες που έπρεπε να κάνουν οι κοινότητες στον αγώνα για την ελευθερία ήταν σκληρές, και άφησαν βαθιά σημάδια διχόνοιας στην εσωτερική τους οργάνωση. Πολύ λίγες πόλεις κατόρθωσαν, με τη σύμπραξη ευνοϊκών συνθηκών, να αποκτήσουν την ελευθερία τους με το πρώτο κίνημα, και αυτές την έχασαν το ίδιο εύκολα. Οι περισσότερες χρειάστηκε να πολεμήσουν για πενήντα ή εκατό χρόνια, και πολλές φορές για περισσότερο, προκειμένου να αναγνωριστεί η ελευθερία τους, και

άλλα εκατό χρόνια για να σταθεροποιήσουν το καθεστώς της ελευθερίας τους – έτσι οι Χάρτες του 12ου αιώνα αποτελούν τους θεμέλιους λίθους της ελευθερίας.[15] Ουσιαστικά η μεσαιωνική πόλη αποτελούσε μια οχυρωμένη όαση μέσα σε μια επαρχία που υπέφερε εξαιτίας της υποτέλειάς της στους φεουδάρχες, και έπρεπε να διεκδικήσει την ασφάλειά της με τη δύναμη των όπλων. Υπό τις συνθήκες που εξέθεσα σε συντομία στο προηγούμενο κεφάλαιο, κάθε χωριό-κοινότητα είχε σταδιακά υποταχθεί στο ζυγό κάποιου λαϊκού ή κληρικού άρχοντα. Το σπίτι του αφέντη είχε εξελιχθεί σε κάστρο, και οι στρατιώτες του σε μια συμμορία τυχοδιωκτών, που ήταν πάντα έτοιμοι να λεηλατήσουν τους χωρικούς. Εκτός από τις τρεις ημέρες την εβδομάδα που οι χωρικοί ήταν υποχρεωμένοι να δουλεύουν για τον άρχοντα, έπρεπε και να υποκύπτουν σε οποιαδήποτε παράλογη αξίωσή του, ώστε να διατηρούν το δικαίωμα να καλλιεργούν και να μαζεύουν τη σοδειά τους, να λυπούνται ή να χαίρονται, να ζουν, να παντρεύονται ή να πεθαίνουν. Και, το χειρότερο απ' όλα, τους έγδυναν οι ένοπλοι ληστές κάποιου γείτονα άρχοντα που επέλεγε να τους θεωρεί συγγενείς του αφέντη τους και να εκδικείται αυτούς, τα ζώα και τα σπαρτά τους για την έριδά του με τον ιδιοκτήτη τους. Κάθε λιβάδι, αγρός, ποταμός, δρόμος γύρω από την πόλη, και κάθε άνθρωπος μέσα σ' αυτή την περιοχή ανήκαν σε κάποιον αφέντη.

Το μίσος των κατοίκων των πόλεων για τους φεουδάρχες εκφράζεται με χαρακτηριστικό τρόπο στα κείμενα των καταστατικών Χαρτών που τους υποχρέωναν να υπογράφουν μετά τη νίκη τους. Ο Ερρίκος Ε' αναγκάστηκε να υπογράψει τη Χάρτα του Σπέιερ το 1111, που διακήρυσσε ότι απελευθερώνει τους πολίτες από «το φρικτό και βδελυρό νόμο "mortmain" [«νεκρό χέρι» – νομική κατοχύρωση του αμεταβίβαστου των εκκλησιαστικών κυρίως ακινήτων], εξαιτίας του οποίου είχαν βυθιστεί στη φτώχεια» («von dem scheusslichen und nichtswürdigen Gesetze, welches gemein Budel genannt wird»).[16] Η Χάρτα (coutume) της Μπαγιόν που συντάχθηκε γύρω στο 1273 περιέχει χωρία όπως αυτό: «Ο λαός είναι ανώτερος των αρχόντων. Ο λαός που υπερέχει αριθμητικά όλων των άλλων και που επιθυμεί την ειρήνη έχει αναδείξει τους άρχοντες για να τιμωρούν και να καθαιρούν τους ισχυρούς» κ.ο.κ. Μια Χάρτα που υποβλήθηκε για υπογραφή στο βασιλιά Ροβέρτο είναι το ίδιο χαρακτηριστική. Με αυτήν υποχρεωνόταν να δηλώσει ότι: «Δε θα ληστεύω βόδια ούτε άλλα ζώα. Δε θα απάγω εμπόρους, δε θα παίρνω τα χρήματά τους και δε θα ζη-

τάω λύτρα. Από την Ημέρα της Παναγίας έως τη γιορτή των Αγίων Πάντων δε θα αρπάζω άλογα, φοράδες ή πουλάρια από τα λιβάδια. Δε θα καίω τους μύλους και δε θα κλέβω το αλεύρι. [...] Δε θα προσφέρω άσυλο σε κλέφτες» κτλ.[17] Η Χάρτα που «παραχωρήθηκε» από τον αρχιεπίσκοπο Ουγκ της Μπεζανσόν, και στην οποία υποχρεωνόταν να απαριθμήσει όλα τα αδικήματα που διέπραξε καταχρώμενος το προνόμιό του της montmain (βλ. παραπάνω), είναι επίσης χαρακτηριστική.[18]

Είναι δύσκολο να διαφυλαχθεί η ελευθερία σε τέτοιο περιβάλλον, και γι' αυτό οι πόλεις αναγκάστηκαν να μεταφέρουν τον πόλεμο εκτός των τειχών. Οι κάτοικοι των πόλεων έστελναν στα χωριά υποκινητές επαναστατικών κινημάτων, δέχονταν χωριά στις ομοσπονδίες τους και κήρυτταν ευθέως τον πόλεμο εναντίον των ευγενών. Στην Ιταλία, όπου υπήρχαν αναρίθμητα φεουδαρχικά κάστρα, ο πόλεμος λάμβανε επικές διαστάσεις, αφού και οι δύο πλευρές μάχονταν αποφασιστικά. Η Φλωρεντία υπέμεινε διαδοχικούς αιματηρούς πολέμους για εβδομήντα επτά χρόνια προκειμένου να απελευθερωθεί από τους ευγενείς, αλλά, όταν επιτέλους κατέκτησε την ελευθερία της το 1181, έπρεπε να ξεκινήσει από το μηδέν. Οι ευγενείς ανασυντάχθηκαν, παρέταξαν τις δικές τους ομοσπονδίες απέναντι σε εκείνες των πόλεων, και με την ενίσχυση του αυτοκράτορα ή του πάπα παρέτειναν τον πόλεμο για εκατόν τριάντα χρόνια. Το ίδιο συνέβη στη Ρώμη, τη Λομβαρδία και ολόκληρη την Ιταλία.

Οι πόλεις επέδειξαν αξιοθαύμαστη ανδρεία, θάρρος και αντοχή σ' αυτούς τους πολέμους. Αλλά οι σφενδόνες και τα τσεκούρια των τεχνιτών δεν έβγαιναν πάντα νικητές στις αναμετρήσεις με τους πάνοπλους ιππότες, και πολλά τείχη άντεξαν στις επιθέσεις των ευφυών πολιορκητικών μηχανών χάρη στην επιμονή των πολιτών. Μερικές πόλεις όπως η Φλωρεντία, η Μπολόνια και άλλες στη Γαλλία, τη Γερμανία και τη Βοημία κατόρθωσαν να απελευθερώσουν τα γύρω χωριά, και οι προσπάθειές τους ανταμείφθηκαν με ειρήνη και ευημερία. Όμως και σε αυτές, και σε άλλες λιγότερο ισχυρές και δραστήριες πόλεις, οι έμποροι και οι τεχνίτες, εξαντλημένοι από τον πόλεμο, και παρεξηγώντας τα συμφέροντά τους, άρχισαν να παζαρεύουν τα κεφάλια των χωρικών. Υποχρέωσαν τον ηττημένο άρχοντα να ορκιστεί συμμαχία στην πόλη· απογύμνωσαν το κάστρο του, τον υποχρέωσαν να συμφωνήσει να χτίσει ένα σπίτι στην πόλη και να γίνει συμπολίτης τους (con-bourgeois, con-cittadino)· σε αντάλλαγμα όμως

διατήρησε την εξουσία του στους χωρικούς, οι οποίοι μόνο μερικώς ανακουφίστηκαν από τα βάσανά τους. Ο κάτοικος της πόλης δεν μπορούσε να καταλάβει ότι έπρεπε να παραχωρηθεί δικαίωμα ισοπολιτείας στους χωρικούς, στις προμήθειες των οποίων σε τρόφιμα βασιζόταν, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί βαθύ σχίσμα ανάμεσα στην πόλη και το χωριό. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι χωρικοί απλώς μεταβιβάστηκαν σε άλλο ιδιοκτήτη, διότι η πόλη εξαγόραζε τα δικαιώματα των χωρικών και τα πουλούσε στους πολίτες της υπό μορφή μετοχών.[19] Διατηρήθηκε το καθεστώς της δουλοπαροικίας, και μόνο πολύ αργότερα, προς τα τέλη του 13ου αιώνα, καταλύθηκε από τις επαναστάσεις των συντεχνιών, οι οποίες κατάργησαν αυτή τη μορφή δουλείας, αφαιρώντας όμως ταυτόχρονα τη γη από τους δουλοπάροικους.[20] Είναι αυτονόητο ότι οι ίδιες οι πόλεις μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα βίωσαν τα τραγικά αποτελέσματα της πολιτικής τους: Η επαρχία έγινε εχθρός της πολιτείας.

Ο πόλεμος εναντίον των αρχόντων είχε μία ακόμη αρνητική συνέπεια: Ενέπλεξε τις πόλεις σε διαδοχικούς μεταξύ τους πολέμους, οι οποίοι ήταν και η αφορμή να διαδοθεί η θεωρία –που μέχρι πρόσφατα ήταν πολύ δημοφιλής– ότι οι πόλεις έχασαν την ανεξαρτησία τους εξαιτίας της ζηλοφθονίας και του αλληλοσπαραγμού τους. Οι ιστορικοί του ιμπεριαλισμού υποστήριζαν ένθερμα την ιδέα αυτή, την οποία ανατρέπει η σύγχρονη έρευνα. Είναι βέβαιο ότι οι ιταλικές πόλεις μάχονταν η μία την άλλη πεισματικά, αλλά πουθενά αλλού οι διαμάχες δεν έλαβαν τέτοιες διαστάσεις· ακόμα και οι πόλεμοι μεταξύ των ιταλικών πόλεων, και ιδιαίτερα οι πρώιμοι, σημειώθηκαν για κάποιους συγκεκριμένους λόγους: Ήταν –όπως έχουν αποδείξει οι Σισμόντι (Sismondi) και Φεράρι (Ferrari)– απλή συνέχεια του πολέμου εναντίον των αφεντάδων των κάστρων – αναπόφευκτα, το δημοτικό και συνομοσπονδιακό πνεύμα ερχόταν σε σκληρή σύγκρουση με το φεουδαλισμό, τον ιμπεριαλισμό και τον παπισμό. Πολλές πόλεις που είχαν μερικώς απελευθερωθεί από τα δεσμά της δουλείας στον επίσκοπο, τον άρχοντα ή τον αυτοκράτορα απλώς στράφηκαν ενάντια στις ελεύθερες πόλεις υποκινημένες από ευγενείς, τον αυτοκράτορα και την εκκλησία, που φρόντιζαν να σπέρνουν διχόνοια ανάμεσα στις πόλεις, και μετά τους παραχωρούσαν τα όπλα με τα οποία θα αλληλοεξοντώνονταν. Αυτές οι ίδιες περιστάσεις (που σε μικρότερη κλίμακα ίσχυαν και στη Γερμανία) εξηγούν τους λόγους για τους οποίους οι ιταλικές πόλεις, μερικές από τις οποίες επιδίωκαν την αυτοκρατορική ενίσχυση για να

πολεμήσουν τον πάπα, ενώ άλλες ζητούσαν τη βοήθεια της εκκλησίας για ν' αντισταθούν στον αυτοκράτορα, σύντομα χωρίστηκαν σε δύο στρατόπεδα, τους γιβελίνους και τους γουέλφους, και γιατί αυτός ο διαχωρισμός εμφανίστηκε σε κάθε πόλη ξεχωριστά.[21]

Χαρακτηριστικό αυτών των πολέμων είναι η ευκολία με την οποία οι πόλεις συμμαχούσαν και η τεράστια οικονομική τους πρόοδος στις περιόδους κλιμάκωσής τους, πράγμα που αποδυναμώνει την παραπάνω θεωρία.[22] Ήδη από το 1130-1150 δημιουργήθηκαν ισχυροί συνασπισμοί, και λίγα χρόνια αργότερα, όταν ο Φρειδερίκος Μπαρμπαρόσα εισέβαλε στην Ιταλία και, με την υποστήριξη των ευγενών και πόλεων οι οποίες επιδείκνυαν μάλλον χαλαρή αντίσταση, εκστράτευσε εναντίον του Μιλάνου, ξεσηκώθηκε σε πολλές πόλεις λαϊκός ενθουσιασμός από λαϊκούς ιεροκήρυκες. Οι πόλεις Κρέμα, Πιατσέντζα, Μπρέσια, Τορτόνα κ.ά. έσπευσαν να βοηθήσουν το Μιλάνο· τα λάβαρα των συντεχνιών της Βερόνας, της Πάδοβας, της Βιτσέντζα και της Τρεβίζα ανέμιζαν πλάι πλάι στις στρατιές των πόλεων ενάντια στα λάβαρα του αυτοκράτορα και των ευγενών. Τον επόμενο χρόνο δημιουργήθηκε η Λομβαρδική Ένωση· μέσα στα επόμενα εξήντα χρόνια προσχώρησαν σε αυτήν πολλές πόλεις, και αποτέλεσε έναν ισχυρό οργανισμό, του οποίου το συμμαχικό ταμείο μοιραζόταν ανάμεσα στη Γένοβα και τη Βενετία.[23] Στην Τοσκάνη η Φλωρεντία ήταν επικεφαλής ενός άλλου ισχυρού συνασπισμού, στον οποίο ανήκαν η Λούκα, η Μπολόνια, η Πιστόια και άλλες πόλεις. Ο συνασπισμός αυτός διαδραμάτισε σημαντικότατο ρόλο στη συντριπτική ήττα των ευγενών της κεντρικής Ιταλίας. Παράλληλα σχηματίζονταν συχνά ανάλογοι οργανισμοί. Γι' αυτό θεωρείται βέβαιο ότι, παρόλο που αναμφίβολα υπήρχαν ασήμαντες διχόνοιες και διαφωνίες, οι πόλεις συμμαχούσαν για να υπερασπιστούν συλλογικά την ελευθερία τους. Αργότερα, όταν κάθε πόλη αποτέλεσε ξεχωριστό κράτος, ξεσπούσαν πόλεμοι ανάμεσά τους, όπως ξεσπά πάντα ανάμεσα σε κράτη που ερίζουν για την επικυριαρχία των αποικιών.

Για τον ίδιο σκοπό σχηματίζονταν παρόμοιοι συνασπισμοί στη Γερμανία. Όταν, την εποχή των διαδόχων του Κορράδου, οι πόλεμοι μεταξύ των ευγενών λυμαίνονταν τη χώρα, οι πόλεις της Βεστφαλίας συνασπίστηκαν ενάντια στους ιππότες. Μία από τις ρήτρες της συνθήκης ήταν να μην παραχωρείται δάνειο σε ιππότη που εξακολουθούσε να αποκρύπτει κλοπιμαία.[24] Όταν «οι ιππότες και οι ευγενείς λεηλατούσαν την περιοχή και δολοφονούσαν όποιον και ό-

πως ήθελαν», όπως καταγγέλλεται στο Wormser Zorn, οι πόλεις του Ρήνου (Μάιντς, Κολωνία, Σπέιερ, Στρασβούργο και Βασιλεία) συνέστησαν συμμαχία που σύντομα αριθμούσε εξήντα μέλη, απομάκρυνε τους ληστές και αποκατέστησε την ειρήνη. Η μεταγενέστερη συνομοσπονδία των πόλεων της Σουηβίας, που διαιρέθηκε σε τρεις «τομείς ειρήνης» (Άουγκσμπουργκ, Κονστάντζα και Ουλμ), είχε τους ίδιους στόχους. Οι συνασπισμοί αυτοί, ακόμα κι αν στο τέλος διασπώνταν,[25] διαρκούσαν αρκετά ώστε να αποδείξουν ότι οι πόλεις κατέβαλλαν κάθε προσπάθεια αποκατάστασης της ειρήνης και της ενότητας, ενώ οι υποτιθέμενοι ειρηνοποιοί –βασιλείς, αυτοκράτορες και Εκκλησία– υποδαύλιζαν τη διχόνοια, όντας έρμαια των αδίστακτων ιπποτών. Οι πόλεις –όχι οι αυτοκράτορες– ήταν οι εγγυητές της ενότητας.[26]

Σε ανάλογες ομοσπονδίες οργανώνονταν και τα χωριά, και τώρα που ο Λουσέρ έχει επικεντρώσει την προσοχή του στο ζήτημα αυτό, μπορούμε σύντομα να περιμένουμε περισσότερες πληροφορίες. Μικρές ομοσπονδίες συγκροτούσαν τα χωριά στην contado της Φλωρεντίας, καθώς και στις επαρχίες του Νόβγκοροντ και του Πσκοφ. Για τη Γαλλία υπάρχουν σαφή στοιχεία που αποδεικνύουν την ύπαρξη μιας ομοσπονδίας δεκαεπτά χωριών στην περιοχή του Λαονέ που διήρκεσε εκατό χρόνια (ως το 1256) πολεμώντας σκληρά για την ανεξαρτησία της. Τρεις ακόμα δημοκρατίες χωρικών, οι οποίες είχαν Χάρτες παρόμοιες με αυτές του Λαόν και της Σουασόν, δημιουργήθηκαν στη γειτονική με το Λαόν περιοχή, και, καθώς τα εδάφη τους συνόρευαν, υποστήριξαν η μία την άλλη στους πολέμους προκειμένου να αποκτήσουν την ελευθερία τους. Γενικά ο Λουσέρ είναι της άποψης ότι πολλές τέτοιες συνομοσπονδίες πρέπει να δημιουργήθηκαν στη Γαλλία κατά το 12ο και το 13ο αιώνα, αλλά τα σχετικά ντοκουμέντα έχουν ως επί το πλείστον καταστραφεί. Βέβαια, αφού δεν ήταν σχυρωμένες, αποτελούσαν εύκολη λεία για τους άρχοντες και τους βασιλείς· αλλά, όταν οι συνθήκες ήταν ευνοϊκότερες, όταν δηλαδή υποστηρίζονταν από μια συνομοσπονδία πόλεων ή ήταν χτισμένες σε ορεινές περιοχές, τέτοιες επαρχιακές δημοκρατίες γίνονταν ανεξάρτητα τμήματα της ελβετικής ομοσπονδίας.[27]

Συχνά επίσης σχηματίζονταν ενώσεις πόλεων με αμιγώς ειρηνικούς στόχους. Οι σχέσεις που είχαν δημιουργηθεί κατά τη διάρκεια της απελευθερωτικής προσπάθειας δε διακόπτονταν με το τέλος της. Μερικές φορές, όταν οι scabini μιας γερμανικής πόλης δεν μπορού-

σαν να εκδώσουν απόφαση για μια πρωτοφανή και περίπλοκη υπόθεση, διακήρυσσαν ότι δεν ήταν σε θέση να εκδώσουν ποινή («des Urtheiles nicht wise zu sein») και έστελναν αντιπροσώπους τους σε άλλη πόλη για να τους υποδείξουν οι εκεί δικαστές μιαν απόφαση. Το ίδιο συνέβαινε και στη Γαλλία·[28] ενώ το Φορλί και η Ραβένα είχαν αμοιβαίως παραχωρήσει πλήρη πολιτικά δικαιώματα στους κατοίκους τους. Συνηθιζόταν επίσης να υποβάλλεται στην κρίση ή τη διαιτησία μιας άλλης κοινότητας μια διαμάχη που είχε ανακύψει ανάμεσα σε δύο πόλεις ή μέσα σε μια πόλη.[29] Και όσον αφορά τις εμπορικές συνθήκες μεταξύ των πόλεων, αυτές ήταν πολύ συχνές.[30] Οι ενώσεις που ρύθμιζαν την παραγωγή και το μέγεθος των βαρελιών για την εμπορία του κρασιού, οι «ενώσεις της ρέγκας» κ.ά. προαναγγέλλουν την ίδρυση των μεγάλων εμπορικών ομοσπονδιών της Φλαμανδικής Χανσεατικής Ένωσης, και αργότερα της μεγάλης Βορειογερμανικής Χανσεατικής Ένωσης, η ιστορία της οποίας αποτελεί εναργέστατο παράδειγμα του συνεργατικού πνεύματος των καιρών.

Με λίγα λόγια, ο τρόπος ζωής και σκέψης της εποχής επέτασσε τη δημιουργία συνασπισμών ανάμεσα σε μικρές περιοχές, καθώς και ανάμεσα σε ανθρώπους με κοινά συμφέροντα, και ανάμεσα σε πόλεις και ενώσεις πόλεων. Γι' αυτό τα πρώτα πεντακόσια χρόνια της δεύτερης χιλιετίας που διανύουμε μπορούν να θεωρηθούν ως η προσπάθεια θεμελίωσης της αλληλοβοήθειας και της αλληλο-υποστήριξης σε μεγάλη κλίμακα, με βάση τις αρχές της δημιουργίας ενώσεων και της συνεργασίας όπως τις βλέπουμε σε όλες τις εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου. Αυτή η προσπάθεια στέφθηκε σε μεγάλο βαθμό με επιτυχία. Ένωσε ανθρώπους προηγουμένως διχασμένους, εξασφάλισε την ελευθερία τους και δεκαπλασίασε τις δυνάμεις τους. Μας ικανοποιεί το να διαπιστώνουμε ότι, σε μια εποχή που πολλοί παράγοντες όξυναν τον ατομικισμό και υπήρχαν αμέτρητες αφορμές για διχόνοια και φθόνο, πόλεις διασκορπισμένες σε μια μεγάλη ήπειρο είχαν τόσο πολλά κοινά και διάθεση να συνασπιστούν για να πετύχουν τους κοινούς στόχους τους. Μακροπρόθεσμα υπέκυπταν σε ισχυρούς εχθρούς, οι ίδιες διέπραξαν μοιραία λάθη διότι δεν είχαν εφαρμόσει ευρέως την αρχή της αλληλοβοήθειας· αλλά δε χάθηκαν εξαιτίας του μεταξύ τους φθόνου, και τα λάθη τους δεν οφείλονται σε έλλειψη διάθεσης συνεργασίας.

Τα αποτελέσματα της νέας αυτής τακτικής που η ανθρωπότητα εισήγαγε το Μεσαίωνα ήταν πολύ σημαντικά. Στις αρχές του 11ου αιώνα οι ευρωπαϊκές πόλεις ήταν μικρές ομάδες από άθλιες καλύβες, ανάμεσα στις οποίες υπήρχαν δυο τρεις άχαρες μικρές εκκλησίες, γιατί αυτοί που τις έχτιζαν μετά βίας μπορούσαν να φτιάξουν μια αψίδα· οι τέχνες, δηλαδή κυρίως η υφαντουργία και η αργυροχοΐα, βρίσκονταν σε εμβρυακό στάδιο· μόνο σε λίγα μοναστήρια υπήρχαν άνθρωποι με γνώσεις. Τριακόσια πενήντα χρόνια αργότερα η Ευρώπη είχε αλλάξει πρόσωπο. Ήταν πλέον διάσπαρτη με πλούσιες πόλεις, οχυρωμένες με αδιαπέραστα τείχη, που τα εξωράιζαν περίτεχνοι πύργοι και πύλες. Οι καθεδρικοί ναοί, μεγαλόπρεποι και πλούσια διακοσμημένοι, ύψωναν τα θεόρατα καμπαναριά τους στον ουρανό, επιδεικνύοντας μια πρωτοτυπία κατασκευής και μια τολμηρή σύλληψη που τώρα μάταια προσπαθούμε να μιμηθούμε. Οι τέχνες και η τεχνική έφτασαν σε βαθμό εξέλιξης τον οποίο δεν μπορούμε να καυχηθούμε ότι θα ξεπεράσουμε αν η δημιουργικότητα και η δεξιοτεχνία του εργάτη δεν εκτιμηθούν περισσότερο από την ταχύτητα και την αποδοτικότητά του. Οι στόλοι των ελεύθερων πόλεων όργωναν τη Μεσόγειο· με μία ακόμα προσπάθεια, θα είχαν διασχίσει τον ωκεανό. Στις περισσότερες περιοχές η ευημερία διαδέχτηκε τη μιζέρια και διευρύνθηκε ο γνωστικός ορίζοντας των ανθρώπων. Αναπτύχθηκαν οι επιστημονικές μέθοδοι· θεμελιώθηκε η φυσική φιλοσοφία και άνοιξε ο δρόμος για τις μηχανικές εφευρέσεις, για τις οποίες τόσο περήφανη είναι η εποχή μας. Αυτές ήταν οι μαγικές αλλαγές που σημειώθηκαν στην Ευρώπη μέσα σε λιγότερα από τετρακόσια χρόνια. Και μπορούμε να κατανοήσουμε τις απώλειες της Ευρώπης από την παρακμή των πόλεων αν συγκρίνουμε το 17ο με το 13ο και το 14ο αιώνα. Σταμάτησε η οικονομική άνθηση της Σκοτίας, της Γερμανίας και των ιταλικών πεδιάδων. Οι δρόμοι καταστράφηκαν, οι πόλεις ερημώθηκαν, οι εργάτες ξέπεσαν σε δούλους, οι τέχνες εξαφανίστηκαν και το εμπόριο παρήκμασε.[31]

Παρόλο που οι μεσαιωνικές πόλεις δε μας κληροδότησαν γραπτά τεκμήρια του μεγαλείου τους, και δεν έμεινε τίποτα πίσω τους εκτός από τα αρχιτεκτονικά μνημεία που υπάρχουν σε όλη την Ευρώπη, από τη Σκοτία μέχρι την Ιταλία και από τη Χιρόνα της Ισπανίας μέχρι το Μπρεσλάου, μπορούμε να καταλάβουμε γιατί η εποχή της ακμής των ελεύθερων μεσαιωνικών πόλεων ήταν εποχή που το ανθρώπινο πνεύμα σημείωσε τη μεγαλύτερη εξέλιξη στη χριστιανική εποχή και έως το 18ο αιώνα. Βλέποντας, για παράδειγμα, μια μεσαιω-

νική εικόνα που αναπαριστά τη Νυρεμβέργη, με τους πύργους και τους οβελίσκους της, καθένας από τους οποίους αποτελούσε σημάδι ελεύθερης δημιουργικής έκφρασης, είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι πριν από τετρακόσια χρόνια η πόλη αυτή ήταν ένα σύνολο από άθλιες τρώγλες. Ο θαυμασμός μας θα μεγαλώσει αν ερευνήσουμε προσεκτικότερα τις αρχιτεκτονικές και διακοσμητικές λεπτομέρειες καθενός από τους αναρίθμητους ναούς, καμπαναριά, πύλες και δημόσια κτήρια της Ευρώπης μέχρι τη Βοημία και τις νεκρές πλέον πόλεις της πολωνικής Γαλικίας, και όχι μόνο στη μητέρα όλων των τεχνών, την Ιταλία. Και μόνο το γεγονός ότι απ' όλες τις τέχνες η αρχιτεκτονική –μια κοινωνική τέχνη πρωτίστως– έφτασε στον υψηλότερο βαθμό εξέλιξής της είναι πολύ σημαντικό από μόνο του. Για να φτάσει σε τέτοιο σημείο ακμής, η κοινωνική ζωή που τη γέννησε θα πρέπει να ήταν απόλυτα αρμονική.

Η μεσαιωνική αρχιτεκτονική ήταν μεγαλόπρεπη όχι μόνο διότι γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη οι τέχνες, όχι μόνο επειδή το κτίσμα και κάθε αρχιτεκτονική διακόσμηση έγιναν από ανθρώπους που γνώριζαν εκ πείρας την καλλιτεχνική δυναμική της πέτρας, του σίδερου, του χαλκού ή του ξύλου και του ασβέστη, όχι μόνο επειδή κάθε μνημείο ήταν αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας και πείρας συσσωρευμένης σε κάθε «μυστήριο» ή τέχνη[32] – αλλά και επειδή γεννήθηκε από μια μεγάλη ιδέα. Όπως και η ελληνική τέχνη, ξεπήδησε από την ιδέα της αδελφότητας και της ενότητας που είχε εμπνεύσει η πόλη. Είχε ένα θάρρος που θα μπορούσε να αποκτηθεί μόνο με γενναίους αγώνες και νίκες, είχε τη ζωντάνια που διέεπνεε κάθε δραστηριότητα της πόλης. Ένας καθεδρικός ναός ή δημόσιο κτήριο συμβόλιζε το μεγαλείο ενός οργανισμού που είχε χτίσει κάθε τέκτονας και κάθε λιθοξόος· έτσι το μεσαιωνικό κτήριο εμφανίζεται όχι ως μια ατομική προσπάθεια στην οποία χιλιάδες σκλάβοι έχουν προσφέρει τόσα όσα τους έχει επιβάλει η σύλληψη και η φαντασία ενός ανθρώπου, αλλά ως έργο στο οποίο έχει συμπράξει όλη η πολιτεία. Η κατασκευή του πανύψηλου καμπαναριού ενσάρκωνε τη ζωή όλης της πόλης· δεν ήταν μια ασήμαντη σκαλωσιά, σαν το σιδερένιο πύργο του Παρισιού, ούτε μια πέτρινη ψευτοκατασκευή που φτιάχτηκε για να καλύψει την ασχήμια ενός σιδερένιου σκελετού όπως το Τάουερ Μπριτζ του Λονδίνου. Όπως και η Ακρόπολη της Αθήνας, ο καθεδρικός ναός της μεσαιωνικής πόλης προοριζόταν να εξυμνήσει το μεγαλείο της νικήτριας πόλης, να συμβολίσει την ενότητα των τεχνιτών,

να εκφράσει τη δόξα κάθε πολίτη σε μια πόλη που ο ίδιος είχε δημιουργήσει. Μετά την επικράτηση της συντεχνιακής επανάστασης, η πόλη θεμελίωνε πολλές φορές ένα νέο καθεδρικό ναό για να συμβολίσει τη νέα ευρύτερη και στερεότερη ένωση που είχε δημιουργηθεί.

Οι αναγκαίοι πόροι για τα μεγάλα αυτά έργα ήταν δυσανάλογα μικροί. Ο καθεδρικός ναός της Κολωνίας άρχισε με ετήσια δαπάνη 500 μάρκων· η προσφορά 100 μάρκων αναγραφόταν ως μεγάλη δωρεά·[33] ακόμα κι όταν πλησίαζε η αποπεράτωση του έργου και συνέρρεαν οι ανάλογες δωρεές, η ετήσια δαπάνη έφτασε τα 5.000 μάρκα και ποτέ δεν ξεπερνούσε τα 14.000 μάρκα. Με ανάλογα κονδύλια χτίστηκε και ο καθεδρικός ναός της Βασιλείας. Αλλά όλες οι ενώσεις πρόσφεραν λίγη πέτρα, κόπο και την καλαισθησία στο κοινό μνημείο *τους*. Κάθε συντεχνία εξέφραζε έτσι τις πολιτικές της πεποιθήσεις, αφηγούνταν με πέτρα ή χαλκό την ιστορία της πόλης, εκθειάζοντας τις αρχές «της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας»,[34] επαινώντας τους συμμάχους της, καταδικάζοντας τους εχθρούς της. Κάθε συντεχνία επένδυε το έργο της με *αγάπη*, όπως φαίνεται από τα διακοσμητικά βιτρό τους, τους πίνακες και τις «πύλες που θα ήταν αντάξιες του Παραδείσου», όπως γράφει ο Μιχαήλ Άγγελος, ή από τα πέτρινα διακοσμητικά σε κάθε γωνιά του κτηρίου.[35] Μικρές πόλεις, ακόμα και μικρές ενορίες,[36] συναγωνίζονταν τα έργα των μεγάλων ενώσεων· οι καθεδρικοί ναοί του Λαόν και του Σεντ Ουέν δεν υστερούν του καθεδρικού ναού της Ρεμς ή του δημαρχείου της Βρέμης ή του καμπαναριού του Μπρεσλάου. Σύμφωνα με το συμβούλιο της Φλωρεντίας, «μόνο τα έργα που ανταποκρίνονται στο μεγαλείο της κοινοτικής ομόνοιας μπορούν να εκτελούνται· αυτά που δημιουργούνται με την καρδιά όλων των πολιτών που ενώνονται από την κοινή θέλησή τους». Αυτό το πνεύμα εμφανίζεται σε όλα τα κοινωφελή κοινοτικά έργα, όπως είναι τα κανάλια, οι αναβαθμίδες, οι αμπελώνες και οι κήποι οπωροφόρων που περικυκλώνουν τη Φλωρεντία, ή τα αρδευτικά κανάλια που διέσχιζαν τις πεδιάδες της Λομβαρδίας, ή το λιμάνι και το υδραγωγείο της Γένοβας, ή κάθε παρόμοιο έργο που εκτελούσε οποιαδήποτε πόλη.[37]

Όλες οι τέχνες είχαν προοδεύσει εξίσου στους μεσαιωνικούς χρόνους· οι τέχνες της εποχής μας αποτελούν συνέχεια της προόδου που σημειώθηκε τότε. Η ευημερία των φλαμανδικών πόλεων βασίστηκε στα εξαιρετικά μάλλινα υφάσματά τους. Στις αρχές του 14ου αιώνα, πριν από την επιδημία πανούκλας που αποδεκάτισε τον ευ-

ρωπαϊκό πληθυσμό, στη Φλωρεντία κατασκευάζονταν 70.000 ως 100.000 panni υφαντών και πλεκτών, η αξία των οποίων ανερχόταν στα 1.200.000 χρυσά φιορίνια.[38] Η κατεργασία των πολύτιμων μετάλλων, η τέχνη της κοπής, η σφυρηλάτηση του σιδήρου ήταν επιτεύγματα των μεσαιωνικών «μυστηρίων», που κατάφερναν να παράγουν οτιδήποτε χειρωνακτικά, χωρίς τη χρήση της μηχανικής ισχύος. Με τα χέρια και με εφευρετικότητα, καθώς, σύμφωνα με τον Γουέγουελ (Whewell):

> Η περγαμηνή, το χαρτί, η τυπογραφία και η χαρακτική, το βελτιωμένο γυαλί και ατσάλι, η πυρίτιδα, τα ρολόγια, τα τηλεσκόπια, η ναυτική πυξίδα, το νέο ημερολόγιο, το δεκαδικό σύστημα, η άλγεβρα, η τριγωνομετρία, η χημεία, η αντίστιξη (εφεύρεση που ισοδυναμεί με μια επαναδημιουργία της μουσικής) – όλα αυτά είναι κατακτήσεις που κληρονομήσαμε από μια εποχή που τόσο υποτιμητικά έχει χαρακτηριστεί ως Εποχή Στασιμότητας.[39]

Είναι αλήθεια ότι με καμία από αυτές τις ανακαλύψεις δεν έγινε η εισαγωγή νέων επιστημονικών αρχών, όπως είπε και ο Γουέγουελ· αλλά η μεσαιωνική επιστήμη έχει προσφέρει κάτι πολύ σημαντικότερο από την ανακάλυψη νέων αρχών: Προλείανε το έδαφος για την ανακάλυψη των αρχών που εφαρμόζουμε στις μέρες μας στη μηχανική· έμαθε τον ερευνητή να παρατηρεί τα φαινόμενα, να φτάνει σε λογικά συμπεράσματα από τις παρατηρήσεις του. Ήταν μια επαγωγική επιστήμη, παρόλο που δεν είχε πλήρως αποκρυσταλλώσει τις αρχές της επαγωγικής μεθόδου, ούτε είχε αντιληφθεί τη σημασία της· και έθεσε τα θεμέλια τόσο της μηχανικής, όσο και της φυσικής φιλοσοφίας. Ο Φράνσις Μπέικον, ο Γαλιλαίος και ο Κοπέρνικος ήταν οι άμεσοι απόγονοι του Ρότζερ Μπέικον και του Μάικλ Σκοτ, όπως και η ατμομηχανή ήταν άμεσο προϊόν των ερευνών των ιταλικών πανεπιστημίων για το βάρος και την ατμόσφαιρα, και της μαθηματικής και τεχνικής γνώσης των σχολών της Νυρεμβέργης.

Αλλά γιατί θα έπρεπε να επιμείνουμε στην επιστημονική και καλλιτεχνική πρόοδο που συντελέστηκε στη μεσαιωνική πόλη; Δεν αρκεί να αναφερθούμε στους καθεδρικούς ναούς στον τομέα της τεχνικής, και στην ιταλική γλώσσα και την ποίηση του Δάντη όσον αφορά τη σκέψη, για να επιδείξουμε τα *επιτεύγματα* της μεσαιωνικής πόλης στους τέσσερις αιώνες της ζωής της;

Οι μεσαιωνικές πόλεις έχουν αναμφίβολα προσφέρει τεράστια υπηρεσία στον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Τον εμπόδισαν να επηρεαστεί από τις θεοκρατικές αντιλήψεις και το δεσποτισμό· τον εμπλούτισαν με την ποικιλία, την αυτοδυναμία, τη δύναμη της πρωτοβουλίας και τις πνευματικές ή υλικές δυνάμεις που έχει τώρα, και που αποτελούν την καλύτερη εγγύηση για την αντίστασή του σε οποιαδήποτε νέα ανατολική εισβολή. Αλλά γιατί όμως αυτά τα πολιτιστικά κέντρα, τα οποία επιχείρησαν να ικανοποιήσουν τις βαθύτερες ανάγκες της ανθρώπινης φύσης και γνώρισαν τέτοια άνθηση, δε συνέχισαν την πορεία τους; Γιατί μαράζωσαν κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα; Και αφού είχαν κατορθώσει να αντιμετωπίσουν τις επιθέσεις εξωτερικών εχθρών και να αναδιοργανωθούν μετά τους εμφυλίους πολέμους τους, γιατί τελικά υπέκυψαν στα τραύματα που τους άφησαν και οι πρώτες και οι δεύτεροι;

Υπήρχαν διάφοροι λόγοι. Ορισμένοι έχουν τις ρίζες τους στο πολύ μακρινό παρελθόν, και άλλοι στα λάθη που διέπραξαν οι ίδιες οι πόλεις. Προς τα τέλη του 15ου αιώνα άρχισαν να αναδεικνύονται ισχυρά κράτη, δομημένα με βάση το αρχαίο ρωμαϊκό κράτος. Κάθε επαρχία και κάθε περιοχή τη διοικούσαν φεουδάρχες, ο ένας πιο απατεώνας, ληστής και ασυνείδητος από τον άλλο. Οι άρχοντες αυτοί είχαν τεράστιες ακίνητες περιουσίες, πολλούς δουλοπάροικους στην υπηρεσία τους, περισσότερους ιππότες στην ακολουθία τους και αμύθητους θησαυρούς στα θησαυροφυλάκιά τους. Είχαν επιλέξει ως έδρα περιοχές ειρηνικές, αλλά χωρίς παράδοση στην αυτοδιοίκηση –Παρίσι, Μαδρίτη, Μόσχα–, και με την εργασία των δουλοπάροικών τους τις μετέτρεψαν σε βασιλικές περιτειχισμένες πόλεις. Στη συνέχεια προσέλκυαν συμμάχους μοιράζοντάς τους επαρχίες και χωριά, και εμπόρους προσφέροντας προστασία στις δραστηριότητές τους. Έτσι σχηματίστηκε ο πυρήνας του μελλοντικού κράτους, που άρχισε να απορροφά τα κοντινά κέντρα. Σε αυτά τα κέντρα συνέρρευσαν δικηγόροι ειδικευμένοι στη μελέτη του ρωμαϊκού δικαίου· η νέα, ανθεκτική και φιλόδοξη αυτή φυλή ανθρώπων προήλθε από τους πολίτες που αποστρέφονταν τόσο την αυθαιρεσία των αρχόντων όσο και την ανομία, για την οποία θεωρούσαν υπεύθυνους τους χωρικούς. Οργανισμοί όπως οι κοινότητες δεν περιλαμβάνονταν στους κώδικές τους, και γι' αυτό τις θεωρούσαν κατάλοιπα «βαρβαρισμού». Ιδανικό τους ήταν ο

καισαρισμός, που έβρισκε έρεισμα στη –φανταστική– λαϊκή συναίνεση και στη δύναμη των όπλων, και ήταν πρόθυμοι να εργαστούν σκληρά για οποιονδήποτε τους υποσχόταν ότι θα τον υλοποιούσε.[40]

Η χριστιανική εκκλησία, που κάποτε επαναστατούσε ενάντια στο ρωμαϊκό δίκαιο, είχε πλέον συμμαχήσει μ' αυτό και διαμόρφωσε ανάλογες βλέψεις. Αφότου απέτυχε η απόπειρα σύστασης μιας θεοκρατικής ευρωπαϊκής αυτοκρατορίας, οι πιο έξυπνοι και φιλόδοξοι επίσκοποι πρόσφεραν την υποστήριξή τους σε όποιους θεωρούσαν ικανούς να αναβιώσουν την ισχύ των βασιλέων του Ισραήλ ή των αυτοκρατόρων της Κωνσταντινούπολης. Η εκκλησία περιέβαλλε τους ανερχόμενους μονάρχες με ιερότητα, τους έστεφε αντιπροσώπους του Θεού επί της γης, έθετε στην υπηρεσία τους τη γνώση και το κύρος των λειτουργών της, τις ευλογίες, τα πλούτη της και την εύνοια των φτωχών που είχε κερδίσει. Οι χωρικοί, τους οποίους οι πόλεις είχαν αρνηθεί ή δεν μπόρεσαν να ελευθερώσουν, βλέποντας ότι ήταν ανίκανες να τερματίσουν τους πολέμους ανάμεσα στους ιππότες, εναπόθεσαν τις ελπίδες τους στο βασιλιά, τον αυτοκράτορα ή το μεγάλο ηγεμόνα, και, βοηθώντας τον να εξοντώσει τους ισχυρούς άρχοντες των φέουδων, τον βοήθησαν να συστήσει και το συγκεντρωτικό κράτος. Τέλος, οι εισβολές των Μογγόλων και των Τούρκων, ο ιερός πόλεμος εναντίον των Μαυριτανών στην Ισπανία, καθώς και οι άγριοι πόλεμοι που σύντομα ξέσπασαν ανάμεσα στα ανερχόμενα κέντρα εξουσίας –τη Βουργουνδία και το Ιλ ντε Φρανς (ευρύτερη παρισινή ζώνη), τη Σκοτία και την Αγγλία, την Αγγλία και τη Γαλλία, τη Λιθουανία και την Πολωνία, τη Μόσχα και το Τβερ κ.ο.κ.–, λειτούργησαν καταλυτικά σ' αυτές τις εξελίξεις. Αναδείχθηκαν πανίσχυρα κράτη· και οι πόλεις κλήθηκαν τώρα να αντισταθούν όχι στις χαλαρές ομοσπονδίες των αρχόντων, αλλά σε καλά οργανωμένα κράτη, που είχαν στη διάθεσή τους στρατιές δουλοπάροικων.

Το χειρότερο ήταν ότι οι ανερχόμενες μονοκρατορίες βρήκαν υποστηρικτές μέσα στις παρατάξεις στις οποίες είχαν διαιρεθεί οι ίδιες οι πόλεις. Τα ιδεώδη της μεσαιωνικής πόλης ήταν μεγάλα, αλλά όχι αρκετά πλατιά. Η αλληλοβοήθεια και η αλληλο-υποστήριξη δε θα έπρεπε να περιορίζονται στο πλαίσιο μιας μικρής ένωσης· θα έπρεπε να απλώνονται και στο περιβάλλον της, διαφορετικά το περιβάλλον υπήρχε κίνδυνος να απορροφήσει την ένωση. Και απ' αυτή την άποψη οι πολίτες των μεσαιωνικών πόλεων διέπραξαν ένα τρομακτικό λάθος: Αντί να θεωρήσουν τους χωρικούς και τους ελεύθε-

ρους τεχνίτες που αναζητούσαν προστασία μέσα στα τείχη της πόλης δυνάμεις που θα ισχυροποιούσαν την πόλη τους, τους διαχώρισαν από τις οικογένειες των παλιών κατοίκων, αντιμετωπίζοντάς τους ως παρείσακτους. Οι οικογένειες αυτές διατήρησαν όλα τα προνόμια που απέρρεαν από τις συναλλαγές της κοινότητας και την καλλιέργεια των γαιών της, ενώ στους χωρικούς δεν απέμεινε τίποτα εκτός από το δικαίωμα να ασκούν ελεύθερα τις δεξιότητές τους. Έτσι η πόλη χωρίστηκε σε «πολίτες» (burghers) με κοινοτική «ταυτότητα» (commonalty), και σε «κατοίκους» (inhabitants).[41] Το εμπόριο, που προηγουμένως ήταν συλλογική δραστηριότητα, το ασκούσαν πλέον προνομιακά οι «οικογένειες» εμπόρων και τεχνιτών. Συνεπώς ήταν αναπόφευκτο το επόμενο βήμα, να γίνει δηλαδή προνόμιο ορισμένων ατόμων ή κάποιων καταπιεστικών τραστ.

Με τον ίδιο τρόπο επήλθε η διάσταση ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τα γύρω χωριά. Η πόλη είχε προσπαθήσει να απελευθερώσει τους χωρικούς· αλλά οι πόλεμοι ενάντια στους άρχοντες έγιναν, όπως ήδη έχω αναφέρει, πόλεμοι για να απελευθερώσουν την ίδια την πόλη από τους άρχοντες, και όχι για να απελευθερώσουν τους χωρικούς. Αφέθηκε λοιπόν στους άρχοντες η εξουσία επί των επαρχιακών πληθυσμών, υπό τον όρο να μην παρενοχλούν πλέον την πόλη και να αποκτήσουν και αυτοί τον τίτλο του πολίτη. Αλλά οι ευγενείς που η πόλη είχε υιοθετήσει και τώρα κατοικούσαν εντός των τειχών της μετέφεραν τον παλιό πόλεμο στα πέριξ της πόλης. Δεν είχαν καμιά διάθεση να υποτάσσονται σε ένα διοικητικό όργανο που το συγκροτούσαν έμποροι και τεχνίτες, και συνέχισαν τους πολέμους στους δρόμους των πόλεων. Κάθε πόλη είχε πλέον τους Κολόνα και τους Ορσίνι της, τους Wises και τους Overstolzes της. Τα τεράστια εισοδήματα που αντλούσαν από τις περιουσίες που διατηρούσαν τους επέτρεπαν να ζουν περικυκλωμένοι από τους υποτακτικούς τους και να «φεουδοποιήσουν» ακόμα και τα ήθη και έθιμα της πόλης. Κι όταν οι παραγωγικές τάξεις των πόλεων άρχισαν να δυσαρεστούνται, πρόσφεραν τα ξίφη και τους υποτακτικούς τους ως μέσο επίλυσης των διαφορών, με ανοιχτή πάλη, αντί να αφήσουν τις διαφορές να επιλυθούν μέσα από άλλα κανάλια, όπως είχε συμβεί στο παρελθόν.

Το μεγαλύτερο και τραγικότερο λάθος των περισσότερων πόλεων ήταν ότι αμέλησαν τη γεωργία και στήριξαν την οικονομική τους ανάπτυξη αποκλειστικά στο εμπόριο και τη βιοτεχνία. Επανέλαβαν δηλαδή το λάθος που είχαν διαπράξει οι πόλεις-κράτη της αρχαίας

Ελλάδας και γι' αυτό παρήκμασαν.[42] Η αποξένωση των πόλεων από τη γη τους τις οδήγησε στο να υιοθετήσουν εχθρική στάση απέναντί της, η οποία έγινε ιδιαίτερα εμφανής στους καιρούς του Εδουάρδου Γ',[43] των γαλλικών ζακερί, των πολέμων των χουσιτών και της επανάστασης των χωρικών στη Γερμανία. Από την άλλη πλευρά, η εμπορική τους πολιτική τις ενέπλεξε σε υπερπόντιες επιχειρήσεις. Οι Ιταλοί ίδρυσαν αποικίες στα νοτιοανατολικά, οι γερμανικές πόλεις στην Ανατολή, και οι σλαβικές πόλεις στα βορειοανατολικά. Άρχισαν να διατηρούν μισθοφορικά στρατεύματα για την περίπτωση που θα ξεσπούσε αποικιακός πόλεμος, τα οποία σύντομα χρησιμοποιήθηκαν για την τοπική άμυνα. Η σύναψη δανείων πήρε τέτοιες διαστάσεις, που οδήγησε στην ολοκληρωτική εξαχρείωση των πολιτών· και οι εσωτερικοί ανταγωνισμοί οξύνονταν όλο και περισσότερο με αφορμή κάθε εκλογική αναμέτρηση, στην οποία διακυβεύονταν τα αποικιακά συμφέροντα των οικογενειών. Το χάσμα ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς ολοένα μεγάλωνε, και το 16ο αιώνα η βασιλική εξουσία βρήκε πρόθυμους υποστηρικτές στις φτωχές τάξεις κάθε πόλης.

Και υπάρχει άλλη μία αιτία παρακμής των κοινοτικών θεσμών, η οποία είναι η σημαντικότερη απ' όλες τις παραπάνω. Η ιστορία των μεσαιωνικών πόλεων αποτελεί το εναργέστερο παράδειγμα του καθοριστικού ρόλου που διαδραματίζουν τα *ιδανικά* και οι *αρχές* στην πορεία του ανθρώπου, και των αρκετά διαφορετικών αποτελεσμάτων στα οποία οδηγεί η βαθιά διαφοροποίηση των κυρίαρχων ιδεών. Τα κυρίαρχα ιδανικά του 15ου αιώνα ήταν η αυτοδυναμία, ο φεντεραλισμός, η αυτονομία κάθε ομάδας και η δόμηση του πολιτικού σώματος από το απλό στο σύνθετο. Οι μελετητές του ρωμαϊκού δικαίου και οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, οι οποίοι ανέπτυξαν στενές σχέσεις από την εποχή του Ινοκέντιου Γ', κατάφεραν να παραλύσουν τα ιδανικά –τα αρχαιοελληνικά ιδανικά– που όριζαν την τύχη της πόλης από την εποχή της θεμελίωσής της. Επί διακόσια ή τριακόσια χρόνια, από τον άμβωνα, την πανεπιστημιακή έδρα και το δικαστικό έδρανο, δίδασκαν ότι η σωτηρία πρέπει να αναζητηθεί στο ισχυρό συγκεντρωτικό κράτος, που θα το κυβερνά μια αρχή με το κύρος του ημίθεου·[44] ότι *ένας* άνθρωπος μπορεί και πρέπει να είναι ο σωτήρας της κοινωνίας, και ότι, στο όνομα της σωτηρίας του συνόλου, νομιμοποιείται ν' ασκεί οποιαδήποτε μορφή βίας – να καίει άντρες και γυναίκες στην πυρά, να τους θανατώνει με απερίγραπτα βασανιστήρια και να καταδικάζει ολόκληρες επαρχίες στην απόλυτη

αθλιότητα. Και φυσικά παρέδιδαν ευρέως πρακτικά μαθήματα σχετικά με τις απόψεις τους οπουδήποτε μπορούσε να φτάσει το σπαθί του βασιλιά ή η πυρά της εκκλησίας ή και τα δύο συγχρόνως, και μάλιστα με απερίγραπτη σκληρότητα. Αυτά τα κηρύγματα και αυτά τα πρότυπα επαναλαμβάνονταν διαρκώς και επιβάλλονταν στην κοινή γνώμη, ώσπου οι απόψεις των πολιτών άρχισαν να μεταστρέφονται. Καμία εξουσία δεν τους φαινόταν καταπιεστική και καμία εκτέλεση ιδιαίτερα σκληρή εφόσον επιβαλλόταν για τη «δημόσια τάξη». Και με αυτή τη στροφή της σκέψης και των πεποιθήσεων προς την παντοδυναμία του ενός, οι παλιές αρχές των ενώσεων άρχισαν να φθίνουν και να εξαφανίζεται η δημιουργική ορμή των μαζών. Η ρωμαϊκή ιδέα θριάμβευσε και οι πόλεις έγιναν εύκολη λεία για το συγκεντρωτικό κράτος.

Τυπικό παράδειγμα αποτελεί η Φλωρεντία του 15ου αιώνα. Παλιότερα μια λαϊκή εξέγερση σηματοδοτούσε την αρχή μιας νέας πορείας για την πόλη. Στη συνέχεια, όταν οι άνθρωποι, απελπισμένοι, στασίαζαν και πάλι, η εξέγερσή τους έμοιαζε να μην έχει πλέον καμία δημιουργική ιδέα να επιδείξει. Στο κοινοτικό συμβούλιο συμμετείχαν χίλιοι αντιπρόσωποι αντί τετρακοσίων, και τη γερουσία (signoria) συγκροτούσαν εκατό άντρες αντί ογδόντα, όπως στο παρελθόν. Αλλά η επανάσταση των αριθμών απέβη ατελέσφορη. Η δημόσια δυσαρέσκεια αυξανόταν, με αποτέλεσμα να ακολουθήσουν νέες επαναστάσεις. Τότε επικαλέστηκαν ένα σωτήρα – τον ηγεμόνα· εκείνος σφαγίασε τους επαναστάτες, αλλά η αποσύνθεση του σώματος της κοινότητας συνεχίστηκε με γρήγορους ρυθμούς. Κι όταν έπειτα από μια νέα εξέγερση οι κάτοικοι της Φλωρεντίας ζήτησαν τη συμβουλή του πιο λαοφιλούς προσώπου, του Ιερώνυμου Σαβοναρόλα, εκείνος τους απάντησε: «Λαέ μου, γνωρίζεις ότι δεν μπορώ να παρέμβω σε κρατικές υποθέσεις [...] εξάγνισε την ψυχή σου και, αν σ' αυτή την πνευματική κατάσταση κατορθώσεις να ανασυγκροτήσεις την πόλη σου, τότε, λαέ της Φλωρεντίας, θα έχεις θέσει τις βάσεις για την ανασυγκρότηση όλης της Ιταλίας!». Οι μάσκες του καρναβαλιού και τα βιβλία φαύλου περιεχομένου κάηκαν, ψηφίστηκαν νόμοι για την ελεημοσύνη και την πάταξη της τοκογλυφίας, και η δημοκρατία της Φλωρεντίας παρέμεινε ως είχε. Το παλιό πνεύμα είχε χαθεί. Εμπιστευόμενοι σε μεγάλο βαθμό την κυβέρνηση, είχαν πάψει να εμπιστεύονται τους εαυτούς τους· δεν ήταν πλέον σε θέση να επιλύσουν τα καινούργια προβλήματα που ανέκυπταν. Το μόνο πράγμα που

χρειαζόταν να κάνει το κράτος ήταν να επέμβει για να συνθλίψει και τις τελευταίες τους ελευθερίες.

Κι όμως, το ρεύμα της αλληλοβοήθειας και της αλληλο-υποστήριξης συνέχισε να δίνει ζωή στις μάζες ακόμα και έπειτα από αυτή την ήττα. Αναγεννήθηκε με την πρώτη έκκληση των προπαγανδιστών της Μεταρρύθμισης και συνέχισε να ζει ακόμα και αφότου οι μάζες, που δεν κατάφεραν να δημιουργήσουν τις συνθήκες ζωής που προσδοκούσαν εμπνευσμένες από ένα νέο θρησκευτικό κίνημα, περιήλθαν στην εξουσία μιας απολυταρχίας. Εξακολουθεί να ζει ακόμα και στις μέρες μας και να αναζητά μια νέα μορφή έκφρασης, που δε θα είναι το κράτος, ούτε η ελεύθερη μεσαιωνική πόλη, ούτε η κοινότητα των βαρβάρων, ούτε η φυλή των αγρίων, αλλά θα απορρέει από όλες αυτές τις μορφές οργάνωσης και θα τις υπερβαίνει γιατί οι αρχές της θα είναι υψηλότερες και βαθύτερα ανθρωπιστικές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΠΤΑ

Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ



Λαϊκά κινήματα που ξέσπασαν με την εμφάνιση των συγκεντρωτικών κρατών – Σύγχρονοι θεσμοί που περιέχουν την αλληλοβοήθεια – Η κοινότητα των χωρικών και οι αγώνες της κατά των κρατικών πρωτοβουλιών για την εξάρθρωσή της – Ήθη και έθιμα της παλιάς κοινότητας του χωριού που επιζούν έως σήμερα – Ελβετία, Γαλλία, Γερμανία, Ρωσία

Η ΤΑΣΗ προς την αλληλοβοήθεια είναι έμφυτη στον άνθρωπο και βαθιά συνυφασμένη με την εξέλιξη της ανθρώπινης φυλής, και γι' αυτό χαρακτηρίζει ακόμα και την εποχή μας, παρ' όλες τις ιστορικές αντιξοότητες. Κατά κύριο λόγο αναπτύχθηκε σε εποχές ειρήνης και ευημερίας· αλλά, ακόμα και όταν η ανθρωπότητα έζησε τις πιο ολέθριες καταστάσεις –όταν πόλεμοι ρήμαξαν ολόκληρες χώρες και ολόκληροι πληθυσμοί αποδεκατίζονταν από τις στερήσεις ή στέναζαν κάτω από τυραννικούς ζυγούς–, αυτή η τάση εξακολουθούσε να επιζεί στις κοινότητες και στις τάξεις των φτωχότερων ανθρώπων· τους κρατούσε ενωμένους και αποτέλεσε τον παράγοντα εκείνο που μακροπρόθεσμα τους βοήθησε να αντιδράσουν ενάντια στις ολιγαρχίες – αυτές ακριβώς που αναρριχήθηκαν στην εξουσία, μέσα από αλληλοσπαραγμούς που έφερναν πάντα τη γενική εξαθλίωση. Σημαδιακή στην προκειμένη περίπτωση ήταν η περιφρόνησή τους προς την αλληλοβοήθεια ως δήθεν συναισθηματική ολιγωρία. Και όμως, όσες φορές η ανθρωπότητα χρειάστηκε να δημιουργήσει μια νέα κοινωνική οργάνωση, προσαρμοσμένη σε μια νέα φάση της εξέλιξης, αντλούσε έμπνευση και δυνάμεις από αυτή την πάντα ακμαία τάση. Στο βαθμό που η δημιουργία νέων οικονομικών και κοινωνικών θεσμών ήταν έργο των μαζών, όλα –νέα ηθικά συστήματα και θρησκείες– προέρχονταν από την ίδια πηγή. Και η ηθική πρόοδος της ανθρωπότητας, σε γενικές γραμμές, εμφανίζεται ως βαθμιαία διεύ-

ρυνση των αρχών της αλληλοβοήθειας από το επίπεδο της φυλής σε ολοένα μεγαλύτερα σύνολα, μέχρι να αγκαλιάσει στο τέλος ολόκληρη την ανθρωπότητα, χωρίς διακρίσεις θρησκευτικές, γλωσσικές και φυλετικές.

Οι Ευρωπαίοι, αφού διήλθαν τα στάδια της άγριας φυλής και της κοινότητας, έφτασαν να δημιουργήσουν στους μεσαιωνικούς χρόνους μια νέα μορφή κοινωνικής οργάνωσης, που είχε το πλεονέκτημα να αφήνει μεγάλα περιθώρια στην ατομική πρωτοβουλία, ενώ παράλληλα ικανοποιούσε την ανθρώπινη ανάγκη για αλληλοβοήθεια. Γεννήθηκε μια συνομοσπονδία κοινοτήτων, η οποία συμπεριλάμβανε ένα πυκνό δίκτυο συντεχνιών και αδελφοτήτων, με τη μορφή της μεσαιωνικής πόλης. Οι κατακτήσεις που πέτυχαν οι άνθρωποι υπό τη νέα αυτή μορφή ένωσης –η ευημερία κάθε πολίτη, η άνθηση της βιοτεχνίας, του εμπορίου, της τέχνης, της επιστήμης– αναλύθηκαν εκτενέστερα στα δύο προηγούμενα κεφάλαια και έγινε προσπάθεια να επισημανθούν οι λόγοι για τους οποίους προς το τέλος του 15ου αιώνα οι μεσαιωνικές δημοκρατίες –περικυκλωμένες από επίβουλους φεουδάρχες, ανίκανες να ελευθερώσουν τους χωρικούς από τη δουλεία και διαβρωμένες από τις ιδέες του ρωμαϊκού καισαρισμού– ήταν καταδικασμένες ν' αποτελέσουν τη λεία των ανερχόμενων μιλιταριστικών κρατών.

Ωστόσο οι λαϊκές μάζες, προτού υποκύψουν στον κρατικό ολοκληρωτισμό για τους επόμενους τρεις αιώνες, έκαναν μια μεγαλειώδη προσπάθεια να αναδομήσουν τις κοινωνικές τους αξίες στα παλιά θεμέλια της αλληλο-υποστήριξης και της αλληλοβοήθειας. Είναι γενικώς γνωστό ότι εκείνη την εποχή το σπουδαίο κίνημα της Μεταρρύθμισης δεν αποτελούσε απλώς μια μορφή εξέγερσης ενάντια στην εκμετάλλευση της καθολικής εκκλησίας. Είχε και ένα δημιουργικό ιδανικό, το όραμα της ζωής σε ελεύθερες, αδελφωμένες κοινότητες. Οι πρώτες διακηρύξεις και τα κηρύγματα της περιόδου, που είχαν τη μεγαλύτερη απήχηση στις μάζες, ήταν εμποτισμένα με τα ιδανικά της οικονομικής και κοινωνικής αδελφοσύνης της ανθρωπότητας. Οι «Δώδεκα θέσεις» και άλλες παρόμοιες διακηρύξεις πίστεως που κυκλοφορούσαν ανάμεσα στους Γερμανούς και τους Ελβετούς χωρικούς και τεχνίτες όχι μόνο κατοχύρωναν το δικαίωμα του καθενός να ερμηνεύει τη Βίβλο όπως την κατανοούσε, αλλά και περιλάμβαναν το αίτημα να αποκατασταθεί η κυριότητα των κοινοτήτων επί των κοινοτικών γαιών και να καταργηθεί η φεουδαρχική δουλοκτησία, ε-

νώ πάντα υπαινίσσονταν την «αληθινή» πίστη – την πίστη στην αδελφότητα. Συγχρόνως εκατοντάδες άντρες και γυναίκες προσχωρούσαν στις κομουνιστικές αδελφότητες της Μοραβίας, παραχωρώντας όλη τους την περιουσία για να ζήσουν στους ακμάζοντες οικισμούς οι οποίοι θεμελιώνονταν πάνω σε κομουνιστικές αρχές.[1] Μόνο οι σφαγές μπορούσαν να ανακόψουν αυτό το λαϊκό κίνημα· και πράγματι, τα νεοσύστατα κράτη εξασφάλισαν την πρώτη αποφασιστική νίκη επί των λαϊκών μαζών με τη φωτιά, το τσεκούρι και το μαστίγιο.[2]

Κατά τη διάρκεια των τριών επόμενων αιώνων, τα κράτη της Ευρώπης και της Μεγάλης Βρετανίας εκρίζωσαν συστηματικά όλους τους θεσμούς στους οποίους έβρισκε την έκφρασή της η τάση της αλληλοβοήθειας. Καταργήθηκαν οι συνελεύσεις των κοινοτήτων, τα δικαστήρια και η αυτοδιοίκησή τους· απαλλοτριώθηκαν οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις τους. Οι συντεχνίες στερήθηκαν την περιουσία και τις ελευθερίες τους, και περιήλθαν στον έλεγχο, τις ιδιοτροπίες και τη φαυλότητα των κρατικών λειτουργών. Καταργήθηκε η ανεξαρτησία των πόλεων, και οι δυνάμεις που τους έδιναν ζωή –η συνέλευση, οι εκλεγμένοι δικαστές και διοικητές– εκμηδενίστηκαν· οι κρατικοί λειτουργοί λυμαίνονταν κάθε άρθρωση αυτού που προηγουμένως αποτελούσε οργανικό σύνολο. Με αυτή την ολέθρια πολιτική και τους πολέμους που προξένησε, ολόκληρες περιοχές, πολυπληθείς και ευημερούσες παλιότερα, ερημώθηκαν, πλούσιες πόλεις μετατράπηκαν σε ασήμαντους οικισμούς, δρόμοι που τις συνέδεαν με άλλες πόλεις έγιναν αδιάβατοι. Η βιοτεχνία, οι τέχνες, η γνώση παρήκμασαν. Η πολιτική εκπαίδευση, η επιστήμη και το δίκαιο υπηρετούσαν πλέον την ιδέα του κρατικού συγκεντρωτισμού. Από τα πανεπιστήμια και τον άμβωνα διδασκόταν ότι οι θεσμοί μέσω των οποίων οι άνθρωποι προηγουμένως ικανοποιούσαν τις ανάγκες τους αλληλοβοηθούμενοι δε θα γίνονταν ανεκτοί στο πλαίσιο του καλά οργανωμένου κράτους, ότι μόνο το κράτος μπορούσε να αποτελεί το δεσμό ανάμεσα στους υπηκόους του, ότι ο φεντεραλισμός και ο αποκεντρωτισμός ήταν εχθροί της προόδου, και ότι το κράτος ήταν ο μόνος αρμόδιος εγγυητής της περαιτέρω ανάπτυξης. Μέχρι τα τέλη του περασμένου αιώνα οι βασιλείς των ευρωπαϊκών κρατών, το βρετανικό Κοινοβούλιο και η επαναστατική Εθνοσυνέλευση στη Γαλλία, παρόλο που βρίσκονταν σε πόλεμο μεταξύ τους, συμφώνησαν να απαγορεύσουν την ύπαρξη ξεχωριστών ενώσεων των πολιτών στα κράτη τους, συμφώνησαν ότι τα καταναγκαστικά έργα και ο θάνατος ήταν οι μόνες αρμό-

ζουσες τιμωρίες για τους εργάτες που θα τολμούσαν να συμμετάσχουν σε συνασπισμούς. «Κανένα κράτος εν κράτει». Μόνο το κράτος και η εκκλησία του έπρεπε να επιμελούνται των ζητημάτων γενικού ενδιαφέροντος, ενώ οι υποτελείς έπρεπε να συγκροτούν χαλαρά σύνολα ατόμων που δε συνδέονταν με ιδιαίτερους δεσμούς, ώστε να είναι βέβαιο ότι θα επικαλούνταν την κυβέρνηση με την παραμικρή αφορμή. Αυτή ήταν η θεωρία και η πρακτική που επικρατούσαν στην Ευρώπη μέχρι τα μέσα αυτού του αιώνα. Ακόμα και οι εμπορικές και βιομηχανικές εταιρείες αντιμετωπίζονταν με καχυποψία. Οι δε εργατικές ενώσεις ήταν εκτός νόμου μέχρι τα χρόνια μας στη Βρετανία και μέχρι πριν από είκοσι χρόνια στην υπόλοιπη Ευρώπη. Όλο το σύστημα της κρατικής εκπαίδευσής μας είναι τέτοιο ώστε μέχρι σήμερα, ακόμα και στη Βρετανία, μια σημαντική μερίδα της κοινωνίας να θεωρεί την παραχώρηση δικαιωμάτων όπως αυτά που ασκούσε ο καθένας, ελεύθερος ή δουλοπάροικος, στη συνέλευση της κοινότητας, στη συντεχνία, στην ενορία ή στην πόλη του πριν από πεντακόσια χρόνια ως επαναστατικό, ριζοσπαστικό μέτρο.

Η απορρόφηση όλων των κοινωνικών λειτουργιών από το κράτος ευνόησε την ανάπτυξη ενός αχαλίνωτου, στενόμυαλου ατομικισμού. Καθώς αυξάνονταν οι υποχρεώσεις των πολιτών απέναντι στο κράτος, ανάλογα μειώνονταν οι υποχρεώσεις που είχαν ο ένας απέναντι στον άλλο. Στο πλαίσιο της συντεχνίας -και στο Μεσαίωνα όλοι ανήκαν σε μια συντεχνία ή αδελφότητα- δύο αδελφοί όφειλαν να προσέχουν, ο καθένας με τη σειρά του, έναν άλλο άρρωστο αδελφό· στις μέρες μας αρκεί να δώσουμε στο γείτονά μας τη διεύθυνση του πλησιέστερου πτωχοκομείου. Στις κοινωνίες των βαρβάρων, αν παρακολουθούσες τη μάχη μεταξύ δύο ανθρώπων που προέκυψε από διαφωνία τους χωρίς να παρέμβεις για να τη σταματήσεις, αντιμετωπιζόσουν κι εσύ ως δολοφόνος. Αλλά, σύμφωνα με τη θεωρία του κράτους ως προστάτη των πάντων, ο παρατηρητής δε χρειάζεται να παρέμβει· ο αστυφύλακας είναι ο αρμόδιος να παρεμβαίνει ή να μην παρεμβαίνει. Κι ενώ στη βαρβαρική γη των Οτεντότων θεωρείται σκάνδαλο να φας προτού φωνάξεις τρεις φορές για να διαπιστώσεις αν υπάρχει κάποιος που θέλει να μοιραστεί το γεύμα σου, το μόνο που πρέπει να κάνει στις μέρες μας ο αξιοσέβαστος πολίτης είναι να πληρώνει το φόρο υπέρ των απόρων και να αφήσει αυτούς που πεθαίνουν από την πείνα να πεθάνουν από την πείνα. Το αποτέλεσμα είναι η θεωρία που υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι μπορούν, και ο-

φείλουν, να αναζητούν τη δική τους ευτυχία χωρίς να υπολογίζουν τις ανάγκες των άλλων ανθρώπων να επικρατεί θριαμβευτικά παντού – στο δίκαιο, στην επιστήμη, στη θρησκεία. Αυτή είναι η θρησκεία της εποχής, και η αμφισβήτηση της παντοδυναμίας της είναι μια επικίνδυνη ουτοπία. Η επιστήμη διακηρύσσει ότι ο πόλεμος του ενός εναντίον όλων είναι ο νόμος της φύσης και των ανθρώπινων κοινωνιών. Η βιολογία αποδίδει την εξέλιξη του ζωικού κόσμου σ' αυτό τον πόλεμο. Η ιστορία επιστρατεύει ανάλογη επιχειρηματολογία· και οι οικονομολόγοι, με την αφελή τους άγνοια, εντοπίζουν την πρόοδο της σύγχρονης βιομηχανίας και μηχανικής στις «καταπληκτικές» επιδράσεις της ίδιας αρχής. Το ίδιο το θρησκευτικό κήρυγμα προάγει μια θρησκεία ατομικιστική, που τη μετριάζουν κάπως οι φιλανθρωπικές σχέσεις με τον διπλανό μας, ιδίως τις Κυριακές. «Πρακτικοί» άνθρωποι και θεωρητικοί, επιστήμονες και ιεροκήρυκες, νομικοί και πολιτικοί, όλοι συμφωνούν σε ένα πράγμα – ότι και οι σκληρότερες εκδηλώσεις του ατομικισμού μπορούν να αμβλυνθούν λίγο πολύ από τη φιλανθρωπία, και ότι αυτή είναι η μόνη σίγουρη βάση διατήρησης της κοινωνίας και της προόδου που μέχρι τώρα έχει συντελεστεί.

Μοιάζει λοιπόν μάταιη η προσπάθεια αναζήτησης θεσμών και πρακτικών που βασίζονται στην αλληλοβοήθεια στη σύγχρονη κοινωνία. Τι θα μπορούσε να έχει απομείνει απ' αυτούς; Κι όμως, αν προσπαθήσουμε να εξακριβώσουμε πώς ζουν εκατομμύρια άνθρωποι, και αν αρχίσουμε να μελετάμε τις σχέσεις τους, μας εκπλήσσει το πόσο σημαντικές είναι οι αρχές της αλληλοβοήθειας και της αλληλοϋποστήριξης ακόμα και στις μέρες μας. Παρόλο που οι θεσμοί που προωθούν την αλληλοβοήθεια καταστρέφονται θεωρητικά και πρακτικά τα τελευταία τριακόσια ή τετρακόσια χρόνια, η ζωή εκατοντάδων εκατομμυρίων ανθρώπων εξακολουθεί να ρυθμίζεται από αυτούς τους θεσμούς· προσπαθούν φιλότιμα να τους διατηρήσουν και να τους ανασυστήσουν όπου έχουν πάψει να υπάρχουν. Ο καθένας από εμάς στον κύκλο του επαναστάτησε κάποια στιγμή ενάντια στο ατομικιστικό δόγμα, που στις μέρες μας είναι πολύ της μόδας, ενώ οι πράξεις των ανθρώπων που καθοδηγούνται από την τάση τους να αλληλοβοηθούνται συνιστούν ένα τόσο μεγάλο μέρος της καθημερινής τους επαφής, που, αν διαγράφονταν, θα ανακοπτόταν κάθε ηθική πρόοδος. Η ίδια η ανθρώπινη κοινωνία δε θα μπορούσε να διατηρηθεί για περισσότερο από μία γενιά. Αυτά ακριβώς τα γεγονότα,

τα οποία τόσο παραμελούν οι κοινωνιολόγοι, κι όμως είναι τόσο σημαντικά για τη ζωή και την ανέλιξη της ανθρωπότητας, θα αναλύσουμε τώρα, ξεκινώντας από τις θεσμοποιημένες εκφάνσεις της αλληλο-υποστήριξης, και συνεχίζοντας με την αλληλοβοήθεια που προέρχεται από τις προσωπικές και κοινωνικές συμπάθειες.

Όταν ρίχνουμε μια ματιά στην παρούσα κατάσταση της ευρωπαϊκής κοινωνίας, μας προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι, παρ' όλες τις προσπάθειες εξαφάνισης του θεσμού της επαρχιακής κοινότητας, αυτή η μορφή ενότητας εξακολουθεί να υπάρχει, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, και ότι τώρα τελευταία γίνονται πολλές προσπάθειες είτε να ανασυσταθεί με κάποιον τρόπο, είτε να βρεθεί μια άλλη που θα την υποκαταστήσει. Η τρέχουσα θεωρία υποστηρίζει ότι ο θεσμός της κοινότητας στη Δυτική Ευρώπη εξαφανίστηκε από φυσικό θάνατο, αφού η κοινοτική κατοχή της καλλιεργήσιμης γης ήταν ασύμβατη με τις σύγχρονες μεθόδους αγροτικής παραγωγής. Αλλά η αλήθεια είναι ότι πουθενά δεν εξαφανίστηκε η κοινότητα από μόνη της· παντού, αντιθέτως, οι άρχουσες τάξεις χρειάστηκε να καταβάλουν επί αρκετούς αιώνες μια επίμονη, αν και όχι πάντα πετυχημένη, προσπάθεια να καταργήσουν και να απαλλοτριώσουν τις κοινοτικές γαίες.

Στη Γαλλία οι κοινότητες άρχισαν να στερούνται την ανεξαρτησία τους και τη γη τους ήδη από το 16ο αιώνα. Ωστόσο μόνο τον επόμενο αιώνα, όταν οι χωρικοί έφτασαν, με πολέμους και βαριές φορολογίες, στην κατάσταση υποτέλειας και μιζέριας που τόσο γλαφυρά απεικονίζεται από όλους τους ιστορικούς, η λεηλασία της γης τους έγινε εύκολη και πήρε σκανδαλώδεις διαστάσεις. «Ο καθένας πήρε ό,τι μπορούσε [...] Επινοήθηκαν χρέη και άλλες φανταστικές υποχρεώσεις, ώστε να επιτευχθεί η υφαρπαγή της γης των κοινοτήτων», διαβάζουμε σ' ένα διάταγμα που εξέδωσε ο Λουδοβίκος ΙΔ' το 1667.[3] Τα μέτρα που πήρε το κράτος σ' αυτή την περίπτωση ήταν να δεσμεύσει τις κοινότητες ακόμα περισσότερο, και εν τέλει να τις λεηλατήσει. Πράγματι, δύο χρόνια αργότερα όλα τα έσοδα των κοινοτήτων δημεύτηκαν από το βασιλιά. Και όσον αφορά το σφετερισμό των κοινοτικών γαιών, τον επόμενο αιώνα ο κλήρος και οι ευγενείς είχαν ήδη αποκτήσει τεράστιες εκτάσεις –σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις, το μισό του συνόλου των καλλιεργήσιμων εδαφών–, μόνο και

μόνο για να τις παραμελήσουν.[4] Οι χωρικοί όμως διατήρησαν τους κοινοτικούς θεσμούς τους, και μέχρι το 1787 οι συνελεύσεις των χωριών, στις οποίες συμμετείχαν όλοι οι νοικοκυραίοι, συγκαλούνταν υπό τη σκιά ενός καμπαναριού ή ενός δέντρου για να διανείμουν και να αναδιανείμουν ό,τι είχε απομείνει από τα χωράφια τους – λειτουργούσαν δηλαδή όπως η ρωσική *μιρ* στις μέρες μας. Αυτό αποδεικνύουν οι έρευνες του Μπαμπό (Babeau).[5]

Αλλά η κυβέρνηση θεώρησε τις συνελεύσεις «πολύ θορυβώδεις», ιδιαίτερα ανυπάκουες, και το 1787 εξέλεξε συμβούλια που αποτελούνταν από ένα δήμαρχο και τρία έως έξι μέλη, τα οποία επιλέγονταν μεταξύ των πιο ευκατάστατων χωρικών. Δύο χρόνια αργότερα η επαναστατική Συνταγματική Συνέλευση, που σ' αυτό το ζήτημα ήταν απόλυτα σύμφωνη με το παλιό καθεστώς, επικύρωσε αυτό το νόμο (14 Δεκεμβρίου 1789), και ήρθε η σειρά των «μικροαστών χωρικών» (bourgeois du village) να λεηλατήσουν τη γη των κοινοτήτων, πράγμα που συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της επαναστατικής περιόδου. Μόλις στις 16 Αυγούστου 1792 η Εθνοσυνέλευση, υπό την πίεση των εξεγερμένων χωρικών, αποφάσισε να επιστρέψει στις κοινότητες τις περιφραγμένες γαίες·[6] αλλά συγχρόνως όρισε να αναδιανεμηθούν σε ίσα μερίδια μόνο στους πλουσιότερους χωρικούς. Αυτό το μέτρο προκάλεσε νέες εξεγέρσεις και ανακλήθηκε τον επόμενο χρόνο, οπότε ορίστηκε η διανομή των κοινοτικών γαιών σε όλους τους κατοίκους, πλούσιους και φτωχούς, «ενεργούς» και (πολιτικά) «ανενεργούς».

Αυτοί οι δύο νόμοι ήταν τόσο αντίθετοι στις αντιλήψεις των χωρικών, που ποτέ δεν εφαρμόστηκαν και, όποτε οι χωρικοί ανακτούσαν την κυριότητα των γαιών τους, τις κρατούσαν όλοι μαζί. Αλλά ήρθαν τα χρόνια των πολέμων και τα κοινοτικά αγροκτήματα απαλλοτριώθηκαν από το κράτος (το 1794) ως υποθήκη για κρατικά δάνεια, προσφέρθηκαν προς πώληση και έτσι ευσχήμως λεηλατήθηκαν· στη συνέχεια επιστράφηκαν ξανά στις κοινότητες και απαλλοτριώθηκαν εκ νέου (το 1813)· και μόλις το 1816 ό,τι είχε απομείνει απ' αυτά, δηλαδή περίπου 1.500.000 εκτάρια της λιγότερο παραγωγικής γης, αποδόθηκε και πάλι στις κοινότητες.[7] Κι όμως, αυτό δεν ήταν το τέλος των προβλημάτων που αντιμετώπισαν οι κοινότητες. Κάθε νέο καθεστώς έβλεπε τα κοινοτικά κτήματα ως μέσο για να κερδίσει την εύνοια των υποστηρικτών του, και ψηφίστηκαν τρεις νόμοι (ο πρώτος το 1837 και ο τελευταίος κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ναπολέοντα Γ') για να υποχρεωθούν οι κοινότητες να μοιράσουν τις ιδιοκτησίες τους. Τρεις

φορές χρειάστηκε να ανακληθούν αυτοί οι νόμοι, διότι συναντούσαν τρομερή αντίδραση στα χωριά· αλλά κάθε φορά κάτι είχε αρπαχθεί, ώσπου ο Ναπολέων Γ', με την πρόφαση ότι ενθαρρύνει τις τελειοποιημένες γεωργικές μεθόδους, απέδωσε στους ευνοούμενούς του μεγάλα κτήματα που προέρχονταν από τις κοινοτικές γαίες.

Πώς θα μπορούσε να διατηρηθεί η αυτονομία των κοινοτήτων έπειτα από τόσα χτυπήματα; Ο δήμαρχος και οι σύμβουλοί του απλώς θεωρούνταν άμισθοι λειτουργοί της κρατικής μηχανής. Ακόμα και τώρα, υπό το καθεστώς της Τρίτης Δημοκρατίας, πολύ λίγα πράγματα μπορούν να γίνουν στις κοινότητες χωρίς να κινηθεί η τεράστια κρατική μηχανή, μέχρι τον πρωθυπουργό και τους υπουργούς. Είναι σχεδόν απίστευτο, και όμως είναι αληθινό, ότι, όταν για παράδειγμα ένας χωρικός διατίθεται να καταβάλει σε ρευστό τη συνδρομή που του αναλογεί για την επισκευή ενός κοινοτικού δρόμου, αντί να συνδράμει σπάζοντας τις πέτρες που το έργο απαιτεί, πρέπει να πάρει την έγκριση τουλάχιστον δώδεκα διαφορετικών δημοσίων υπαλλήλων, και οι υπάλληλοι αυτοί χρειάζεται να συντάξουν και να ανταλλάξουν συνολικά *πενήντα δύο* έγγραφα προκειμένου να επιτραπεί στο χωρικό να καταβάλει το ποσό στο κοινοτικό συμβούλιο. Και όλες οι υπόλοιπες ρυθμίσεις είναι περίπου στο ίδιο πνεύμα.[8]

Ό,τι συνέβη στη Γαλλία συνέβη παντού στη Δυτική και την Κεντρική Ευρώπη. Ακόμα και οι χρονολογίες κατά τις οποίες σημειώθηκαν οι σπουδαιότερες επιδρομές στα κτήματα των χωρικών συμπίπτουν. Στην Αγγλία η μόνη διαφορά είναι ότι η αρπαγή επιτεύχθηκε με διάφορες ξεχωριστές νομοθετικές πράξεις και όχι με γενικά σαρωτικά μέτρα – λιγότερο βιαστικά αλλά περισσότερο αποτελεσματικά απ' ό,τι στη Γαλλία. Η αρπαγή της κοινοτικής γης από τους άρχοντες άρχισε επίσης το 15ο αιώνα, μετά την καταστολή της εξέγερσης των χωρικών το 1380, όπως βλέπουμε στη *Historia* του Ρόσους (Rossus) και σ' ένα νομοθέτημα του Ερρίκου Ζ', στο οποίο οι κατασχέσεις αυτές μνημονεύονται «ως ακρότητες και ατοπήματα ζημιογόνα [...] για το κοινό καλό».[9] Αργότερα ξεκίνησε η Μεγάλη Ανάκριση (Great Inquest) υπό τον Ερρίκο Η', η οποία, όπως είναι γνωστό, αρχικά είχε σκοπό να τερματίσει την περίφραξη των κοινοτικών κτημάτων, αλλά κατέληξε να επικυρώσει όσες είχαν ήδη γίνει.[10] Οι κοινοτικές γαίες εξακολουθούσαν να λεηλατούνται και οι χωρικοί απομακρύνθηκαν από τη γη τους. Αλλά ήταν κυρίως κατά τα μέσα του 18ου αιώνα κι έπειτα που, στην Αγγλία και οπουδήποτε αλλού,

η εκρίζωση κάθε ίχνους κοινοτικής ιδιοκτησίας έγινε μέρος μιας συστηματικότερης πολιτικής· και το εκπληκτικό είναι βέβαια πως η πολιτική αυτή όχι μόνο δεν ατόνησε, αλλά κατάφερε να διατηρηθεί ακόμα και στην Αγγλία, «έτσι ώστε να ισχύει γενικότερα έως πολύ πρόσφατα, μέχρι και τους παππούδες της γενιάς μας».[11] Το ίδιο το αντικείμενο των Νόμων περί Περίφραξης (Enclosure Acts) ήταν, όπως αποδεικνύει ο Σίμπομ (Seebohm), να καταργηθεί αυτό το σύστημα,[12] και τα σχεδόν 4.000 διατάγματα που ψηφίστηκαν από το 1760 έως το 1844 είχαν ως αποτέλεσμα να μείνουν μόνο ίχνη του παλιού καθεστώτος των κοινόχρηστων γαιών. Τη γη των κοινοτήτων την πήραν οι άρχοντες, και η πράξη της ιδιοκτησίας επικυρωνόταν από το Κοινοβούλιο σε όλες τις περιπτώσεις.

Στη Γερμανία, την Αυστρία και το Βέλγιο το κράτος επίσης κατέστρεψε την κοινότητα. Περιπτώσεις κατά τις οποίες οι κάτοικοι των κοινοτήτων διένειμαν τη γη τους αναμεταξύ τους ήταν σπάνιες,[13] ενώ παντού τα κράτη τούς πίεζαν να γενικεύσουν τη διανομή ή απλώς ευνοούσαν την ατομική ιδιοκτησία γαιών. Η χαριστική βολή στην κοινοτική ιδιοκτησία στη Δυτική Ευρώπη δόθηκε στα μέσα του 18ου αιώνα. Στην Αυστρία το 1786 επιστρατεύτηκε από την κυβέρνηση ωμή βία για να υποχρεωθούν οι χωρικοί να χωρίσουν τα κτήματά τους – και δύο χρόνια αργότερα συστήθηκε μια ειδική επιτροπή για το σκοπό αυτό. Στην Πρωσία ο Φρειδερίκος Β', με πολλά από τα διατάγματά του (1752, 1763, 1765, 1769), συνέστησε στο Justizcollegien να επιβάλει τον καταμερισμό. Στη Σιλεσία εκδόθηκε ειδικό ψήφισμα για το σκοπό αυτό το 1771. Το ίδιο συνέβη και στο Βέλγιο, και καθώς οι κάτοικοι των κοινοτήτων δε συμμορφώθηκαν, εκδόθηκε νόμος το 1847 που εξουσιοδοτούσε την κυβέρνηση να αγοράζει κοινοτικά αγροκτήματα προκειμένου να τα μεταπωλεί λιανικώς και να εκβιάζει την πώληση κοινοτικής γης όταν υπήρχε υποψήφιος αγοραστής.[14]

Με λίγα λόγια, το να χαρακτηρίζεται ως φυσικός ο θάνατος των κοινοτήτων που προέκυψε από την επιβολή νόμων οικονομικού περιεχομένου είναι εν τέλει τόσο άστοχο και τραγελαφικό όσο το να χαρακτηρίζουμε ως φυσικό θάνατο τη σφαγή των στρατιωτών στο πεδίο της μάχης. Γεγονός είναι το εξής: Οι κοινότητες είχαν ζήσει πάνω από χίλια χρόνια· και όπου και όταν οι χωρικοί δεν καταστράφηκαν από τους πολέμους και τη βαριά φορολογία, βελτίωσαν σταθερά τις μεθόδους καλλιέργειας. Αλλά καθώς η βιομηχανία αναπτυσσόταν, και κατά συνέπεια αυξανόταν η αξία της γης, οι ευγενείς

εκείνοι που με την εδραίωση του κράτους είχαν αποκτήσει τόση ισχύ όση ποτέ δεν είχαν υπό το φεουδαρχικό σύστημα καρπώθηκαν τα καλύτερα κοινοτικά κτήματα και έκαναν ό,τι μπορούσαν για να καταστρέψουν τους κοινοτικούς θεσμούς.

Οι θεσμοί ωστόσο της κοινότητας του χωριού ανταποκρίνονται τόσο καλά στις ανάγκες και στις αντιλήψεις των καλλιεργητών, ώστε, παρ' όλα αυτά, στις μέρες μας παντού σε όλη την Ευρώπη επιβιώνουν τα κοινοτικά χωριά, και στις επαρχίες διατηρούνται ήθη και έθιμα που προέρχονται από την περίοδο της ακμής της κοινοτικής οργάνωσης. Ακόμα και στην Αγγλία, παρά τα δραστικά μέτρα που λήφθηκαν ενάντια στην παλιά τάξη πραγμάτων, αυτή επικρατούσε μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα. Ο Γκομ (Gomme) –ένας από τους λίγους Άγγλους μελετητές που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα– αποδεικνύει στα έργα του ότι πολλά ίχνη της από κοινού κατοχής του καλλιεργήσιμου εδάφους υπάρχουν στη Σκοτία, όπως το runrig (σύστημα εναλλάξ ενοικίασης και αξιοποίησης των αγροτεμαχίων), που διατηρήθηκε στο Φορφαρσάιρ μέχρι το 1813, ενώ σε μερικά χωριά του Ίνβερνες συνηθιζόταν μέχρι το 1801 η γη όλης της κοινότητας να οργώνεται από κοινού, χωρίς διακρίσεις, και μετά το τέλος του οργώματος να διανέμεται στους καλλιεργητές. Στο Κίλμορι ο επιμερισμός και η αναδιανομή της γης ίσχυε μέχρι πριν από είκοσι πέντε χρόνια, και η Επιτροπή Κρόφτερ (Crofter) εντόπισε αυτή την πρακτική σε διάφορα νησιά.[15] Στην Ιρλανδία το σύστημα αυτό επικρατούσε μέχρι την εποχή του μεγάλου λιμού. Και όσον αφορά την Αγγλία, τα έργα του Μάρσαλ (Marshall), που έμειναν στην αφάνεια μέχρι ο Νας (Nasse) και ο σερ Χένρυ Μέιν να στρέψουν σε αυτά τη γενική προσοχή, δε μας αφήνουν καμία αμφιβολία για ότι το κοινοτικό σύστημα εξακολουθούσε να είναι ευρέως διαδεδομένο στην Αγγλία στις αρχές του 19ου αιώνα.[16] Μόλις πριν από είκοσι χρόνια, ύστερα από μια σχετικά σύντομη επιτόπια έρευνα, ο σερ Χένρυ Μέιν δοκίμασε «μεγάλη έκπληξη με το μεγάλο αριθμό περιπτώσεων αντικανονικών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, κάτι που αναπόφευκτα υποδεικνύει την προγενέστερη ύπαρξη ρυθμίσεων συλλογικής ιδιοκτησίας και ομαδικής καλλιέργειας».[17] Και αφού οι κοινοτικοί θεσμοί διατηρήθηκαν μέχρι τόσο πρόσφατα, αν οι συγγραφείς της χώρας έδιναν ελάχιστη προσοχή στη ζωή της επαρχίας, αναμφίβολα θα ανακάλυπταν πολλά ή-

θη και έθιμα βασισμένα στην αλληλοβοήθεια στα χωριά της αγγλικής επαρχίας.[18]

Στην Ευρώπη υπάρχουν ακμάζοντες κοινοτικοί θεσμοί σε πολλές περιοχές της Γαλλίας, της Ελβετίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας, καθώς επίσης και στις σκανδιναβικές χώρες, την Ισπανία και φυσικά την Ανατολική Ευρώπη· η ζωή των επαρχιών ρυθμίζεται σύμφωνα με τα ήθη και τα έθιμα της κοινότητας· και σχεδόν κάθε χρόνο η ευρωπαϊκή βιβλιογραφία εμπλουτίζεται με σοβαρά έργα που αφορούν αυτό και άλλα σχετικά ζητήματα. Γι' αυτό πρέπει να περιορίσω τις αναφορές μου στα πιο τυπικά παραδείγματα. Ένα από αυτά είναι αναμφίβολα η Ελβετία. Εκτός από τις πέντε δημοκρατίες –Ούρι, Σβιτς, Άπενζελ, Γκλάρους και Ουντερβάλντεν– που διατηρούν τις εκτάσεις τους αδιαίρετες και κυβερνώνται από τις λαϊκές τοπικές συνελεύσεις τους, σε όλα τα άλλα καντόνια οι κοινότητες διατηρούν επίσης μια ευρεία αυτοδιοίκηση και κατέχουν μεγάλα τμήματα της ομοσπονδιακής γης.[19] Μέχρι σήμερα τα δύο τρίτα των αλπικών αγρών και τα δύο τρίτα των δασών στην Ελβετία αποτελούν κοινοτική γαιοκτησία· ταυτόχρονα ένας σεβαστός αριθμός αγροκτημάτων, δεντρόκηπων και αμπελώνων, τυρφώνων και λατομείων αποτελούν συλλογική ιδιοκτησία. Στη Βο, όπου όλοι οι νοικοκυραίοι εξακολουθούν να συμμετέχουν στις διαβουλεύσεις των αιρετών συμβουλίων τους, το κοινοτικό πνεύμα είναι ιδιαίτερα έντονο. Προς το τέλος του χειμώνα όλοι οι νέοι άντρες κάθε χωριού πηγαίνουν να μείνουν για μερικές μέρες στο δάσος, να κόψουν την ξυλεία και να τη μεταφέρουν απ' τις πλαγιές με έλκηθρα, ώστε στη συνέχεια να μοιραστεί ή να πουληθεί. Αυτές οι εκδρομές είναι πραγματικές γιορτές αντρικού μόχθου. Ένα μέρος των αναγκαίων εργασιών συντήρησης των αναβαθμίδων στους αμπελώνες της λίμνης Λεμάν εκτελείται από κοινού· και την άνοιξη, όταν το θερμόμετρο κοντεύει να πέσει κάτω από το μηδέν πριν ζεστάνει ο καιρός, ο φύλακας ξυπνάει όλους τους νοικοκυραίους, οι οποίοι ανάβουν φωτιές από άχυρα και κοπριά για να προστατέψουν τα κλήματά τους από το ψύχος, φτιάχνοντας ένα τεχνητό νέφος. Σε όλα τα καντόνια οι κοινότητες έχουν στη διάθεσή τους τις αποκαλούμενες Bürgernutzen, κατέχουν δηλαδή από κοινού έναν αριθμό αγελάδων για να παρέχουν σε κάθε οικογένεια βούτυρο. Διατηρούν εξάλλου και ορισμένα κοινοτικά χωράφια και αμπέλια των οποίων η παραγωγή διανέμεται στους κατοίκους.[20]

Μπορεί να θεωρηθεί κανόνας ότι οπουδήποτε οι κοινότητες ε-

ξακολουθούν να λειτουργούν οργανικά, έτσι ώστε να αποτελούν ζωντανά μέλη του εθνικού οργανισμού, και δεν έχουν εκπέσει στην εξαθλίωση, καταφέρνουν να φροντίζουν σωστά τις γαιοκτησίες τους. Έτσι η κατάσταση των κοινοτικών κτημάτων στην Ελβετία είναι η αντίθετη εκείνης που επικρατεί στα βρετανικά αγροκτήματα και τα βοσκοτόπια. Τα κοινοτικά δάση στο Βο και στο Βαλέ χαίρουν αξιοθαύμαστης διαχείρισης, που είναι σύμφωνη με τους κανόνες της σύγχρονης δασοκομίας. Σε άλλες περιοχές οι «λωρίδες» των κοινοτικών αγρών που αλλάζουν ιδιοκτήτες με το σύστημα της ανακατανομής λιπαίνονται καλά, κυρίως διότι υπάρχει πληθώρα λιβαδιών και βοοειδών. Τα λιβάδια που βρίσκονται σε μεγάλο υψόμετρο διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση, και οι αγροτικοί δρόμοι είναι επίσης εξαιρετικοί.[21] Όταν λοιπόν θαυμάζουμε ένα ελβετικό σαλέ, τις ορεινές διαβάσεις και τα κοπάδια των χωρικών, τις αναβαθμίδες των αμπελιών ή τα σχολικά κτήρια, πρέπει να έχουμε υπόψη ότι, χωρίς την ξυλεία από τα δάση της κοινότητας και τις πέτρες από τα λατομεία της, χωρίς τα λιβάδια της κοινότητας για τις αγελάδες και την εργασία της κοινότητας, που έφτιαξε τους δρόμους και τα σχολεία, όλα αυτά δε θα υπήρχαν για να τα θαυμάσουμε.

Είναι επίσης ευνόητο ότι στα ελβετικά χωριά εξακολουθούν να υπάρχουν πολλά ήθη και έθιμα που τα διακρίνει η αλληλοβοήθεια. Οι βραδινές συγκεντρώσεις όπου πουλούνται καρύδια, οι οποίες γίνονται σε όλα τα σπίτια με τη σειρά, οι βραδινές γιορτές για να φτιαχτεί η προίκα του κοριτσιού που πρόκειται να παντρευτεί, η προσφορά βοήθειας για το χτίσιμο σπιτιών, τη συλλογή της σοδειάς και άλλες εργασίες για όποιον κάτοικο έχει ανάγκη από βοήθεια, το έθιμο της ανταλλαγής παιδιών ανάμεσα στα καντόνια για να μάθουν δύο γλώσσες, γερμανικά και γαλλικά, είναι πολύ συνηθισμένα·[22] παράλληλα, με τον ίδιο τρόπο πληρούνται οι πολλαπλές απαιτήσεις της σύγχρονης ζωής. Έτσι στο Γκλάρους τα περισσότερα αλπικά λιβάδια πουλήθηκαν κατά τη διάρκεια μιας περιόδου δυσπραγίας, αλλά τα μέλη της κοινότητας εξακολουθούν να αγοράζουν καλλιεργήσιμα εδάφη και, αφού τα νεοαποκτημένα εδάφη παραμείνουν στην κατοχή του αγοραστή τους για δέκα, είκοσι ή τριάντα χρόνια, επανέρχονται στην κοινοτική κατοχή, και η κοινοτική περιουσία αναδιανέμεται σύμφωνα με τις ανάγκες του συνόλου. Συστήνονται πολλές μικρές ενώσεις που με ομαδική εργασία παράγουν μερικά από τα είδη πρώτης ανάγκης για τους χωρικούς –ψωμί, τυρί, κρασί–, έστω και σε περιο-

ρισμένη κλίμακα. Και γενικά η συνεργασία των αγροτών στην Ελβετία εξαπλώνεται γρήγορα. Σχηματίζονται συνεταιρισμοί από δέκα έως τριάντα αγρότες, οι οποίοι αγοράζουν από κοινού κάποιες εκτάσεις και τις καλλιεργούν ως συνιδιοκτήτες· παράλληλα οργανώνονται παντού και κτηνοτροφικοί συνεταιρισμοί για την πώληση του γάλακτος, του βουτύρου και του τυριού. Για την ακρίβεια, αυτή η μορφή συνεργασίας γεννήθηκε στην Ελβετία. Και προσφέρει ένα ευρύ πεδίο για τη μελέτη κάθε είδους κοινωνίας, μικρής ή μεγάλης, που σχηματίζεται για την ικανοποίηση όλων των σύγχρονων αναγκών. Σε ορισμένες περιοχές της Ελβετίας μπορούμε να βρούμε σχεδόν σε κάθε χωριό πολλές ενώσεις που αναλαμβάνουν την αντιπυρική προστασία, την υδροδότηση, να ναυπηγούν βάρκες, να συντηρούν τις αποβάθρες στις όχθες των λιμνών κτλ. Υπάρχουν επίσης πολλοί σύλλογοι τοξοβολίας, σκοποβολής, τοπογραφίας, πεζοπορίας κ.ά. που έχουν γεννηθεί από το σύγχρονο μιλιταριστικό πνεύμα.

Ωστόσο η Ελβετία δεν αποτελεί εξαίρεση στον ευρωπαϊκό χώρο, διότι τους ίδιους θεσμούς και έθιμα συναντάμε στα χωριά της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Γερμανίας, της Δανίας κ.ά. Μόλις είδαμε τι έκαναν οι ηγεμόνες της Γαλλίας για να καταστρέψουν τις κοινότητες και να βάλουν στο χέρι τη γη τους· αλλά, σε πείσμα όλων αυτών, το ένα δέκατο του συνόλου των καλλιεργήσιμων εδαφών, δηλαδή 13.500.000 εκτάρια, συμπεριλαμβανομένου του μισού όλων των ελεύθερων βοσκοτόπων και του ενός πέμπτου των δασών της χώρας, βρίσκεται υπό κοινοτική κατοχή. Για την υλοτόμηση των δασών, τα οποία παρέχουν στους κατοίκους των κοινοτήτων καύσιμη ύλη, εργάζονται όλα τα μέλη της κοινότητας σε καθορισμένα χρονικά διαστήματα. Τα βοσκοτόπια είναι ελεύθερα για τα κοπάδια των κατοίκων· σε ορισμένες περιοχές της Γαλλίας τα υπόλοιπα κοινοτικά κτήματα διανέμονται και αναδιανέμονται με το γνωστό τρόπο, κυρίως στις Αρδέννες.[23]

Αυτές οι πρόσθετες πηγές αγαθών έχουν ζωτική σημασία για τους ελεύθερους καλλιεργητές και τα 3.000.000 μικροϊδιοκτήτες, διότι επιτρέπουν στους χωρικούς να τα βγάλουν πέρα σε μια χρονιά με κακή σοδειά χωρίς να χρειαστεί να χάσουν τον ελάχιστο κλήρο τους και χωρίς να πνιγούν σε υπέρογκα χρέη. Είναι αμφίβολο αν θα κατάφερνε να επιζήσει η μικρή ιδιοκτησία δίχως αυτές τις πρόσθετες πηγές εσόδων. Αλλά η ηθική αξία των κοινοτικών κτημάτων, όσο μικρά κι αν είναι, είναι μεγαλύτερη από την οικονομική τους. Αυτά είναι

που διατηρούν στη ζωή της επαρχίας έναν πυρήνα ηθών και εθίμων που περιέχουν την αλληλοβοήθεια, η οποία αναμφίβολα ελέγχει την ανάπτυξη του επικίνδυνου ατομικισμού και της απληστίας, τάσεις στις οποίες είναι πάντα επιρρεπής η μικρή γαιοκτησία. Στις επαρχίες όλης της χώρας η αλληλοβοήθεια είναι αναπόσπαστο μέρος του τρόπου ζωής. Παντού συναντάμε, αλλά με διαφορετικά ονόματα, την εθελοντική παροχή βοήθειας στον διπλανό να μαζέψει τη σοδειά του, να τρυγήσει τα σταφύλια του ή να χτίσει το σπίτι του· παντού συναντάμε τις βραδινές συγκεντρώσεις που είδαμε και στην Ελβετία, και παντού οι κάτοικοι των κοινοτήτων συνεργάζονται για να εκτελέσουν κάθε είδους εργασία. Αυτά τα έθιμα τα αναφέρουν όλοι όσοι έχουν γράψει για τη ζωή της γαλλικής επαρχίας. Αλλά θα ήταν ίσως καλύτερα να παραθέσω μερικά αποσπάσματα από τα γράμματα ενός φίλου από τον οποίο ζήτησα τις απόψεις του για το ζήτημα. Είναι ένας ηλικιωμένος κύριος που διετέλεσε επί χρόνια πρόεδρος της κοινότητας της Αριέζ στη νότια Γαλλία· τα στοιχεία που αναφέρει είναι απόσταγμα πολλών χρόνων προσωπικής πείρας, και έχουν το πλεονέκτημα να προέρχονται από μία κοινότητα αντί να έχουν συλλεγεί από μια ευρεία περιοχή. Μερικά από αυτά μπορεί να φαίνονται ασήμαντα, αλλά το σύνολό τους απεικονίζει το μικρόκοσμο της ζωής ενός χωριού. Γράφει ο φίλος μου:

> Σε αρκετές κοινότητες της περιφέρειάς μας είναι ακόμα ολοζώντανο το παλιό έθιμο της emprount. Όταν χρειάζονται πολλά χέρια σε ένα συνεταιριστικό αγρόκτημα για να τελειώσει μια δουλειά γρήγορα –να βγουν οι πατάτες ή να κουρευτεί το γρασίδι–, επιστρατεύεται η νεολαία της κοινότητας, έρχονται πολλά αγόρια και κορίτσια που δουλεύουν με ευχαρίστηση και χωρίς αμοιβή, και το βράδυ, έπειτα από ένα εύθυμο γεύμα, στήνουν χορό.
>
> Στις ίδιες περιοχές, όταν μια κοπέλα πρόκειται να παντρευτεί, τα κορίτσια της γειτονιάς της έρχονται για να τη βοηθήσουν να ράψει την προίκα της. Σε πολλά χωριά οι γυναίκες εξακολουθούν να υφαίνουν. Μια οικογένεια γνέθει το μαλλί μέσα σ' ένα βράδυ και καλεί τους φίλους για να βοηθήσουν να γίνει αυτή η δουλειά. Σε πολλές περιοχές της Αριέζ και σε άλλα μέρη στα νοτιοδυτικά η πώληση των καλαμποκιών γίνεται επίσης από όλους τους γείτονες. Τους κερνάνε κάστανα και κρασί, και οι νέοι χορεύουν όταν η δουλειά τελειώσει. Το ίδιο έθιμο ισχύει και όταν φτιάχνεται το σπορέλαιο και το λάδι της κάνναβης. Στην κοινότητα Λ. το ίδιο γίνεται και όταν μαζεύεται το

καλαμπόκι. Αυτές οι μέρες της σκληρής δουλειάς γίνονται μέρες γιορτής, καθώς η τιμή του κάθε ιδιοκτήτη βασίζεται στο γεύμα που θα παραθέσει. Δε δίνεται αποζημίωση· όλοι το κάνουν ο ένας για τον άλλο.[24]

Στην κοινότητα Σ. τα κοινά βοσκοτόπια αυξάνονται κάθε χρόνο, με αποτέλεσμα σχεδόν όλη η γη της κοινότητας να αποτελεί ιδιοκτησία της. Οι βοσκοί εκλέγονται από όλους τους ιδιοκτήτες των κοπαδιών· δικαίωμα ψήφου έχουν και οι γυναίκες. Τα βόδια ανήκουν στην κοινότητα.

Στην κοινότητα Μ. τα μικρά κοπάδια των σαράντα ή πενήντα προβάτων ενώνονται και το σύνολο διαιρείται σε τρία ή τέσσερα κοπάδια, προτού τα στείλουν στα ορεινά. Κάθε ιδιοκτήτης βόσκει τα κοπάδια αυτά για μία εβδομάδα.

Στο χωριουδάκι Κ. πολλά νοικοκυριά μαζί αγόρασαν μία αλωνιστική μηχανή, και ένα άτομο από κάθε οικογένεια βοηθάει να τη δουλέψουν. Αγοράστηκαν τρεις ακόμη αλωνιστικές μηχανές, οι ιδιοκτήτες των οποίων τις νοικιάζουν, αλλά τις χειρίζονται ξένοι που βοηθούν αφού τους καλέσουν με το συνήθη τρόπο.

Στην κοινότητα Ρ. έπρεπε να χτιστεί ο τοίχος του νεκροταφείου. Τα μισά από τα χρήματα που χρειάζονταν για την αγορά του ασβέστη και για τις αμοιβές των τεχνιτών τα έδωσε το επαρχιακό συμβούλιο και τα άλλα μισά ήταν από συνδρομές κατοίκων. Και εθελοντές ανέλαβαν εξ ολοκλήρου να μεταφέρουν το χώμα και το νερό, να φτιάξουν λάσπη και να βοηθήσουν τους χτίστες [όπως και στην *τζέμα* των Καβύλων]· με τον ίδιο τρόπο, της εθελοντικής εργασίας των κατοίκων της κοινότητας, επισκευάστηκαν οι αγροτικοί δρόμοι. Με τον ίδιο τρόπο άλλοι κάτοικοι άνοιξαν τα πηγάδια τους. Τα πατητήρια και άλλες μικρότερες εγκαταστάσεις πολλές φορές τις συντηρούν οι κάτοικοι.

Δύο κάτοικοι στην ίδια γειτονιά που ρωτήθηκαν από το φίλο μου πρόσθεσαν τα εξής:

Στην κοινότητα Ο. πριν από μερικά χρόνια δεν υπήρχε μύλος. Η κοινότητα έχτισε έναν επιβάλλοντας φόρο στα μέλη της. Και για να αποφευχθούν οι απάτες και η μεροληψία, αποφάσισαν ότι ο μυλωνάς έπρεπε να λαμβάνει δύο φράγκα για κάθε χωριανό που προμηθευόταν ψωμί, και το καλαμπόκι να αλέθεται δωρεάν.

Στον Άγιο Γκ. η αντιπυρική προστασία είναι πολύ περιορισμένη. Όταν ξεσπάει μεγάλη πυρκαγιά, πράγμα που έγινε πρόσφατα, όλοι δίνουν κάτι στην οικογένεια που επλήγη –ένα σκεύος, ένα κλινοσκέπασμα, μια καρέκλα, οτιδήποτε–, και έτσι ξαναφτιάχνεται ένα α-

ξιοπρεπές σπιτικό. Όλοι οι γείτονες βοηθούν να χτιστεί ξανά το σπίτι, και στο μεταξύ προσφέρουν στην οικογένεια δωρεάν στέγη.

Αυτές οι εκδηλώσεις αλληλοβοήθειας –στις οποίες θα μπορούσαμε να προσθέσουμε κι άλλες, πολύ περισσότερες– αναμφίβολα εξηγούν την ευκολία με την οποία συνεργάζονται οι Γάλλοι χωρικοί ώστε να χρησιμοποιούν όλοι με τη σειρά ένα αλέτρι με τ' άλογά του, το πατητήρι, την αλωνιστική μηχανή όταν τα διαθέτει μόνον ένας μέσα σε ολόκληρο χωριό, καθώς και να εκτελούν από κοινού κάθε είδους αγροτική εργασία. Από πολύ παλιά οι κοινότητες άνοιγαν κανάλια, αποψίλωναν δάση, φύτευαν δέντρα και αποξήραιναν έλη· και αυτό συνεχίζεται. Τώρα τελευταία στη Λα Μπορν της Λοζέρ άγονοι λόφοι μετατράπηκαν, χάρη στην εργασία της κοινότητας, σε εύφορους κήπους. «Οι άντρες μετέφεραν το χώμα στις πλάτες τους. Φτιάχτηκαν αναβαθμίδες και φυτεύτηκαν με καστανιές, ροδακινιές και άλλα οπωροφόρα δέντρα, ενώ το νερό για το πότισμα μεταφερόταν από τα ποτάμια με κανάλια μήκους δύο ή τριών χιλιομέτρων. Μόλις τώρα έχουν διανοίξει ένα καινούργιο κανάλι μήκους δώδεκα χιλιομέτρων».[25]

Στο ίδιο πνεύμα στηρίζεται η αξιοσημείωτη επιτυχία που έχουν τελευταία τα αγροτικά συνδικάτα, ή οι ενώσεις χωρικών και αγροτών. Στη Γαλλία οι ενώσεις με πάνω από δεκαεννιά άτομα επιτράπηκαν μόλις το 1884, και δε χρειάζεται να επισημάνω ότι, μόλις επιχειρήθηκε αυτό το «ριψοκίνδυνο πείραμα» –έτσι τουλάχιστον το αποκαλούσαν στη Βουλή–, λήφθηκαν όλα τα αναγκαία «προληπτικά μέτρα» που θα μπορούσαν να σκαρφιστούν οι κρατικοί λειτουργοί. Παρ' όλα αυτά στη Γαλλία αρχίζει ν' αυξάνεται ο αριθμός των ενώσεων. Όταν πρωτοσυστήθηκαν, μόνο σκοπό είχαν την αγορά εργαλείων και σπόρων, καθώς οι ατασθαλίες που είχαν σημειωθεί και στους δύο κλάδους δραστηριότητας είχαν λάβει κολοσσιαίες διαστάσεις·[26] βαθμιαία όμως επέκτειναν τη δραστηριότητά τους και στην πώληση της αγροτικής παραγωγής και στα εγγειοβελτιωτικά έργα. Στη νότια Γαλλία οι επιδρομές της φυλλοξήρας είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία πολλών ενώσεων οινοπαραγωγών. Δέκα έως τριάντα οινοπαραγωγοί συγκροτούν μια ένωση, αγοράζουν μια ατμομηχανή για άντληση νερού και κανονίζουν να ποτίσουν τα αμπέλια τους με τη σειρά.[27] Συνεχώς συγκροτούνται νέοι συνεταιρισμοί για την εκτέλεση αντιπλημμυρικών έργων, για την άρδευση και τη συντήρηση των καναλιών, και η απαιτούμενη από το νόμο ομοφωνία όλων των

χωρικών δεν είναι δύσκολο να επιτευχθεί. Σε άλλα μέρη υπάρχουν οι γαλακτοκομικές ενώσεις (fruitières), σε ορισμένες από τις οποίες όλο το βούτυρο και το τυρί μοιράζεται σε ίσα μέρη, άσχετα από τη μερική παραγωγή κάθε αγελάδας. Στην Αριέζ υπάρχει μια ένωση οκτώ κοινοτήτων για την από κοινού καλλιέργεια των κτημάτων τους, τα οποία έχουν συμπηχθεί· ενώσεις για δωρεάν ιατρική βοήθεια έχουν δημιουργηθεί σε 172 από τις 337 κοινότητες στην ίδια περιοχή· εμφανίζονται επίσης ενώσεις καταναλωτών στενά συνδεδεμένες με τα συνδικάτα.[28] «Με αυτές τις ενώσεις, που σε κάθε περιοχή παίρνουν το δικό τους ξεχωριστό χαρακτήρα», γράφει ο Μποντριγιάρ (Baudrillard), «ξεσπάει μια επανάσταση στα χωριά μας».

Το ίδιο συμβαίνει και στη Γερμανία. Όπου οι χωρικοί μπόρεσαν να αντιταχθούν στη λεηλασία των γαιών τους, διατήρησαν το καθεστώς της κοινοτικής γαιοκτησίας, κυρίως στο Βίρτεμπεργκ, το Μπάντεν, το Χοεντσόλερν και το Στάρκενμπεργκ, στην επαρχία της Έσσης.[29] Τα δάση της κοινότητας διατηρούνται γενικά σε εξαιρετική κατάσταση, και σε χιλιάδες κοινότητες διανέμονται κάθε χρόνο ξυλεία και κάρβουνο σε όλους τους κατοίκους. Ακόμα και το αρχαίο έθιμο Lesholztag είναι ευρέως διαδεδομένο: Με το χτύπημα της καμπάνας του χωριού, όλοι πηγαίνουν στο δάσος για να μαζέψουν όσα ξύλα για καύσιμα μπορούν να κουβαλήσουν.[30] Στη Βεστφαλία υπάρχουν κοινότητες στις οποίες η γη καλλιεργείται ως μια ενιαία ιδιοκτησία, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της σύγχρονης αγρονομίας. Και όσον αφορά τα παλιά έθιμα, είναι ακόμα πολύ ζωντανά στη Γερμανία. Στη Βεστφαλία, την Έσση και το Νασάου συνηθίζουν να συγκαλούν «βοήθειες», που είναι πραγματικές εργατικές γιορτές. Στις περιοχές όπου υπάρχει άφθονη ξυλεία, τα ξύλα που χρειάζονται για να χτιστεί ένα καινούργιο σπίτι προέρχονται από το δάσος της κοινότητας και όλοι οι γείτονες βοηθούν στο χτίσιμο. Ακόμα και στα προάστια της Φρανκφούρτης είναι έθιμο των κηπουρών, όταν ένας από αυτούς αρρωσταίνει, να μαζεύονται όλοι οι άλλοι την Κυριακή για να φροντίσουν τον κήπο του.[31]

Στη Γερμανία και τη Γαλλία, αφού οι κυβερνώντες απέσυραν τους απαγορευτικούς νόμους –μόλις την τετραετία 1884-1888–, οι αγροτικοί συνεταιρισμοί άρχισαν να αναπτύσσονται με ταχείς ρυθμούς, παρ' όλα τα νέα νομικά εμπόδια που εμφανίζονταν στο δρόμο τους.[32] «Είναι γεγονός», λέει ο Μπουχενμπέργκερ (Buchenberger), «ότι, σε χιλιάδες κοινότητες στις οποίες ήταν άγνωστα τα χημικά λιπάσματα,

η χρήση τους εξαπλώθηκε και συστηματοποιήθηκε χάρη στους συνεταιρισμούς».[33] Μέσω των συνεταιρισμών αγοράζονται γεωργικά εργαλεία και σύνεργα που διευκολύνουν τις αγροτικές εργασίες, καλύτερες ράτσες βοοειδών, ενώ γίνονται διάφορες προσπάθειες για τη βελτίωση της παραγωγής. Ενώσεις επίσης συγκροτούνται για την πώληση των προϊόντων και για την εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων.[34]

Από την άποψη της κοινωνικής οικονομίας, όλες αυτές οι προσπάθειες των χωρικών έχουν ελάχιστη σημασία. Δεν μπορούν να απαλείψουν την αθλιότητα στην οποία είναι καταδικασμένοι οι καλλιεργητές σε όλη την Ευρώπη. Αλλά, από ηθικής άποψης, την οποία τώρα εξετάζουμε, η σημασία τους δεν μπορεί να υποτιμηθεί. Αποδεικνύουν ότι, ακόμα και υπό το αλόγιστα ατομικιστικό σύστημα που επικρατεί, οι αγροτικοί πληθυσμοί διατηρούν ευλαβικά την παράδοση της αλληλοβοήθειας, και ότι, όταν τα κράτη χαλαρώνουν τις σκληρές νομοθεσίες με τις οποίες έχουν διαρρήξει όλους τους ανθρώπινους δεσμούς, αυτοί αναζωογονούνται αμέσως, παρά τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές δυσκολίες, και στηρίζουν όλες τις ενδεδειγμένες εκείνες πρακτικές που ικανοποιούν με τον καλύτερο τρόπο τις τρέχουσες απαιτήσεις της παραγωγής. Υποδεικνύουν από ποια κατεύθυνση και με ποια μορφή πρέπει να αναμένεται η πρόοδος.

Θα μπορούσα εύκολα να πολλαπλασιάσω τα παραδείγματα προσθέτοντας πολλά από την Ιταλία, την Ισπανία, τη Δανία, και υπογραμμίζοντας τα χαρακτηριστικότερα από κάθε χώρα. Θα πρέπει να αναφέρω ότι οι σλαβικοί πληθυσμοί της Αυστρίας και της Βαλκανικής χερσονήσου εξακολουθούν να ζουν στα λεγόμενα «αδιαίρετα σπιτικά» ή να σχηματίζουν σύνθετες οικογένειες.[35] Αλλά βιάζομαι να περάσω στη Ρωσία, όπου η αλληλοβοήθεια λαμβάνει νέες, απρόβλεπτες, μορφές. Επιπλέον η ενασχόληση με την κοινοτική οργάνωση στη Ρωσία προσφέρει το πλεονέκτημα ενός όγκου στοιχείων τα οποία συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια μιας τεράστιας έρευνας που έκαναν από σπίτι σε σπίτι πολλά επαρχιακά συμβούλια (zemstvos) και αφορούν έναν πληθυσμό 20.000.000 χωρικών από διαφορετικά σημεία της χώρας.[36]

Δύο σημαντικά συμπεράσματα μπορούν εξαχθούν από το μεγαλύτερο μέρος των στοιχείων που συλλέχθηκαν από τις ρωσικές έρευνες. Στην κεντρική Ρωσία, όπου το ένα τρίτο των χωρικών καταστράφηκε ολοκληρωτικά (από βαριά φορολογία, μικρούς άγονους κλήρους, εξωφρενικά ενοίκια και καταβολή φόρων έπειτα από κα-

ταστροφή σοδειάς), εμφανίστηκε, μέσα στα πρώτα είκοσι πέντε χρόνια από την κατάργηση της δουλοπαροικίας, μια αποφασιστική τάση προς την ατομική ιδιοκτησία στο πλαίσιο των κοινοτήτων. Πολλοί εξαθλιωμένοι χωρικοί, χωρίς άλογα, εγκατέλειπαν τα κτήματά τους. Κι αυτά περιέρχονταν στην περιουσία των πλουσιότερων χωρικών, που είχαν πρόσθετο εισόδημα από εμπορικές δραστηριότητες, ή ξένων εμπόρων που αγόραζαν γη κυρίως για να αποσπούν εξοντωτικά ενοίκια από τους χωρικούς. Πρέπει επίσης να ειπωθεί ότι ένα παραθυράκι στο νόμο ανάκτησης των γαιών του 1861 διευκόλυνε τη διαδικασία εξαγοράς της γης των χωρικών σε εξευτελιστικές τιμές,[37] και ότι οι επίσημοι επιστράτευαν την επιρροή τους υπέρ της ατομικής ιδιοκτησίας και κατά της κοινοτικής. Ωστόσο τα τελευταία είκοσι χρόνια στα χωριά της κεντρικής Ρωσίας πνέει ισχυρός άνεμος αντίστασης στην ατομική κατοχή γης, και οι περισσότεροι χωρικοί με μέσο εισόδημα καταβάλλουν επίπονες προσπάθειες να στηρίξουν τις κοινότητες. Στις εύφορες στέπες του νότου, που αυτή τη στιγμή είναι η πολυπληθέστερη και πλουσιότερη περιοχή της ευρωπαϊκής Ρωσίας, ιδρύθηκαν κατά τη διάρκεια αυτού του αιώνα παροικίες όπου ίσχυε το σύστημα ατομικής ιδιοκτησίας και εργασίας όπως το καθιέρωσε το κράτος. Αλλά από τότε που νέες μέθοδοι αγροτικής καλλιέργειας, με τη βοήθεια μηχανημάτων, εισήχθησαν στην περιοχή, οι ιδιοκτήτες χωρικοί έχουν αρχίσει να μετατρέπουν την ατομική τους ιδιοκτησία σε κοινοτική· και σ' αυτό το σιτοβολώνα της Ρωσίας συναντάμε ένα μεγάλο αριθμό αυθόρμητα δημιουργημένων κοινοτήτων που σχηματίστηκαν πρόσφατα.[38]

Η Κριμαία και το τμήμα της ενδοχώρας που βρίσκεται βόρειά της (η επαρχία της Ταυρίδας), για την οποία έχουμε λεπτομερείς πληροφορίες, μας δίνουν μια ωραία εικόνα της εξάπλωσης του κινήματος. Στην περιοχή αυτή, μετά την προσάρτησή της το 1783, άρχισαν να δημιουργούνται παροικίες Μεγάλων, Μικρών και Λευκών Ρώσων –Κοζάκων, απελεύθερων και φυγάδων κολίγων– που έρχονταν ένας ένας ή ομαδικά απ' όλες τις γωνιές της Ρωσίας. Αρχικά καταπιάστηκαν με την κτηνοτροφία και αργότερα άρχισαν να καλλιεργούν τη γη, ο καθένας ανάλογα με τις δυνατότητές του. Αλλά όταν η γη άρχισε να γίνεται περιζήτητη –καθώς η μετανάστευση συνεχιζόταν και άρχισε η χρήση τελειοποιημένων εργαλείων–, ξέσπασαν φιλονικίες ανάμεσα στους κατοίκους οι οποίες κράτησαν χρόνια, μέχρι που αυτοί οι άνθρωποι που δεν τους συνέδεε κανένας προηγούμενος δεσμός αποφά-

σισαν ότι έπρεπε να σταματήσουν οι έριδες με την εφαρμογή του θεσμού της κοινοτικής ιδιοκτησίας. Αποφάσισαν ότι η γη που κατείχαν ατομικά θα αποτελούσε στο εξής κτήμα όλων, και άρχισαν να τη διανέμουν και να την αναδιανέμουν σύμφωνα με τους συνήθεις κοινοτικούς κανόνες. Το κίνημα σταδιακά γνώρισε ευρεία εξάπλωση, και σε μια μικρή περιοχή οι στατιστικολόγοι της Ταυρίδας μέτρησαν 161 χωριά στα οποία η κοινοτική ιδιοκτησία είχε εφαρμοστεί από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες, κυρίως κατά την τριακονταετία 1855-1885, αντικαθιστώντας το σύστημα της ατομικής ιδιοκτησίας· έτσι οι κάτοικοι οργάνωσαν ελεύθερα διάφορους τύπους κοινοτήτων.[39] Ακόμα πιο ενδιαφέρον σ' αυτή την αναδιάρθρωση είναι το γεγονός ότι δεν προχώρησαν σε αυτή μόνο οι Μεγάλοι Ρώσοι, οι οποίοι έχουν παράδοση στην κοινοτική ζωή, αλλά και οι Μικροί Ρώσοι, που την είχαν προ πολλού ξεχάσει υπό την πολωνική κυριαρχία, οι Έλληνες, οι Βούλγαροι, ακόμα και οι Γερμανοί, που είχαν ήδη οργανώσει στις ευημερούσες εκβιομηχανισμένες αποικίες τους στον Βόλγα τις δικές τους ιδιαίτερου χαρακτήρα κοινότητες.[40] Είναι προφανές ότι οι μουσουλμάνοι Τάταροι της Ταυρίδας τηρούν το μουσουλμανικό εθιμικό δίκαιο περί γαιοκτησίας, δηλαδή την περιορισμένη ατομική κατοχή, αλλά ακόμα κι αυτοί έχουν ιδρύσει μερικές κοινότητες ευρωπαϊκού τύπου. Άλλες εθνότητες της Ταυρίδας που έχουν καταργήσει την ατομική ιδιοκτησία είναι οι Εσθονοί σε έξι χωριά τους, οι Έλληνες σε δύο, οι Βούλγαροι επίσης σε δύο, οι Τσέχοι σε ένα και οι Γερμανοί σε ένα.

Αυτή είναι η κατάσταση που επικρατεί στην εύφορη στέπα των νότιων περιοχών. Διαφορετικές μορφές έχει το κίνημα στη Μικρή Ρωσία. Για παράδειγμα, σε πολλά χωριά της επαρχίας του Τσερνιγκόφ οι χωρικοί παλιότερα κατείχαν τους κλήρους τους ατομικά, είχαν ξεχωριστούς τίτλους ιδιοκτησίας και τους μίσθωναν ή τους πουλούσαν κατά το δοκούν. Αλλά στα μέσα του 19ου αιώνα άρχισε ένα κίνημα υπέρ της κοινοτικής ιδιοκτησίας, του οποίου κύρια αιτία ήταν η αύξηση του αριθμού των φτωχών οικογενειών. Την πρωτοβουλία της μεταρρύθμισης ανέλαβε ένα χωριό, και τα άλλα ακολούθησαν, το τελευταίο το 1882. Φυσικά σημειώθηκαν μάχες ανάμεσα στους φτωχούς, που συνήθως υποστηρίζουν την κοινοτική κατοχή γαιών, και στους πλούσιους, που συνήθως προτιμούν την ατομική ιδιοκτησία· και οι μάχες αυτές συχνά κράτησαν χρόνια. Σε μερικά μέρη, καθώς ήταν αδύνατο να επιτευχθεί η ομοφωνία που απαιτούσε ο νόμος, ένα χωριό διαιρούνταν στα δύο, στο ένα ίσχυε η ατομική ιδιοκτησία και το άλλο ε-

φάρμοζε την κοινοτική γαιοκτησία. Στη συνέχεια είτε συνασπίζονταν και πάλι σε μία κοινότητα είτε παρέμεναν χωρισμένα. Όσον αφορά την κεντρική Ρωσία, είναι γεγονός ότι, σε πολλά χωριά της που ολίσθαιναν προς την εδραίωση της ατομικής ιδιοκτησίας, άρχισε από το 1880 ένα μαζικό κίνημα που υποστήριζε την εκ νέου εδραίωση του θεσμού των κοινοτήτων. Ακόμα και ιδιοκτήτες που είχαν ζήσει επί χρόνια το ατομιστικό σύστημα στρέφονταν μαζικά προς τους κοινοτικούς θεσμούς. Υπάρχει ένας σεβαστός αριθμός πρώην δουλοπάροικων που έλαβαν μόνο το ένα τέταρτο των καθορισμένων έπειτα από αναδασμό κλήρων, αλλά τους έλαβαν χωρίς να τους εξαγοράσουν, και μάλιστα τους κατείχαν ατομικά. Το 1890 οργάνωσαν ένα κίνημα (στο Κουρσκ, το Ριαζάν, το Ταμπόφ, το Ορέλ κ.α.) που αποσκοπούσε στη συνένωση των κλήρων και στη σύσταση μιας κοινότητας. Οι «ελεύθεροι γεωργοί» (volnyie khlebopashtsy) που ελευθερώθηκαν από τη δουλοπαροικία με το νόμο του 1803 και είχαν *αγοράσει* τους κλήρους τους –κάθε οικογένεια ξεχωριστά– τώρα ζουν υπό κοινοτικό καθεστώς που έχουν οργανώσει οι ίδιοι. Όλα αυτά τα κινήματα είναι πρόσφατα, και σε αυτά συμμετέχουν και άτομα που δεν είναι Ρώσοι. Έτσι οι Βούλγαροι της περιοχής του Τιρασπόλ, αφού διατήρησαν για εξήντα χρόνια το σύστημα της ατομικής ιδιοκτησίας, ίδρυσαν γύρω στα 1876-1882 την κοινότητά τους. Οι Γερμανοί μενονίτες του Μπερντιάνσκ πολέμησαν το 1890 για να ιδρύσουν την κοινότητά τους, και τα χωριά των Γερμανών βαπτιστών μικροϊδιοκτητών (Kleinwirthschaftliche) ακολούθησαν το παράδειγμά τους. Κι ακόμα ένα παράδειγμα: Στην επαρχία της Σαμάρα η ρωσική κυβέρνηση συγκρότησε 103 πειραματικά χωριά στα οποία θα εφαρμοζόταν το σύστημα της ατομικής ιδιοκτησίας. Κάθε νοικοκυριό έλαβε την πολύ μεγάλη έκταση των 105 εκταρίων. Το 1890 τα 72 από τα 103 χωριά είχαν ήδη εκφράσει την επιθυμία να οργανωθούν κοινοτικά. Αντλώ αυτά τα στοιχεία από το εξαιρετικό έργο του V. V., ο οποίος απλώς παραθέτει ταξινομημένα τα στοιχεία που κατέγραψε η παραπάνω έρευνα.

Αυτό το κίνημα υπέρ της κοινοτικής ιδιοκτησίας αντιτίθεται στις σύγχρονες οικονομικές θεωρίες, σύμφωνα με τις οποίες η εντατική καλλιέργεια είναι ασύμβατη με το θεσμό της κοινότητας. Αλλά το επιεικέστερο σχόλιο που μπορεί να γίνει γι' αυτές τις θεωρίες είναι ότι δεν έχουν ποτέ δοκιμαστεί πειραματικά· ανήκουν στο πεδίο της πολιτικής μεταφυσικής. Τα στοιχεία που έχουμε, αντιθέτως, μας δείχνουν ότι, όπου οι Ρώσοι χωρικοί, με τη βοήθεια των ευνοϊκών συν-

θηκών, είναι λιγότερο εξαθλιωμένοι από το μέσο όρο, και όπου στις τάξεις τους βρίσκονται άνθρωποι ενημερωμένοι και δραστήριοι, η κοινότητα γίνεται μέσο εφαρμογής διάφορων βελτιώσεων στην καλλιέργεια και τη ζωή τους. Εδώ, όπως και αλλού, η αλληλοβοήθεια είναι καλύτερος δρόμος προς την πρόοδο από τον πόλεμο του ενός εναντίον όλων, όπως θα φανεί από τα ακόλουθα στοιχεία.

Υπό τη βασιλεία του Νικολάου Α΄, πολλοί αξιωματικοί του Στέμματος και ιδιοκτήτες κολίγων υποχρέωναν τους χωρικούς να καλλιεργούν από κοινού μικρές εκτάσεις των επαρχιών προκειμένου να αναπληρώνουν τις κοινοτικές αποθήκες μετά τη διανομή κριθαριού στους φτωχότερους χωρικούς. Αυτό το σύστημα καλλιέργειας συνδέθηκε στη συνείδηση των χωρικών με τις χειρότερες αναμνήσεις από την εποχή της δουλοπαροικίας, και γι' αυτό εγκαταλείφθηκε μετά την κατάργησή της· αλλά τώρα οι χωρικοί αρχίζουν να το εφαρμόζουν και πάλι με δική τους πρωτοβουλία. Σε μια περιοχή (στο Οστρογκότσκ του Κουρσκ) η πρωτοβουλία ενός ατόμου στάθηκε αρκετή για να καθιερωθεί στα τέσσερα πέμπτα όλων των χωριών. Το ίδιο συμβαίνει σε πολλές άλλες περιοχές. Μια καθορισμένη ημέρα οι χωρικοί συγκεντρώνονται –οι πλουσιότεροι με το αλέτρι ή το κάρο τους, οι φτωχότεροι με τα εργαλεία τους–, και δε γίνονται διακρίσεις στη συμβολή του καθενός στο έργο. Η σοδειά στη συνέχεια αξιοποιείται για παροχή δανείων στους φτωχότερους χωρικούς, κυρίως δωρεάν επιδομάτων, ή για τις χήρες, τα ορφανά, την εκκλησία του χωριού ή το σχολείο, ή για την εξόφληση κοινοτικού χρέους.[41]

Το ότι κάθε έργο, μπορούμε να πούμε, που προκύπτει στη ζωή της κοινότητας (επισκευή δρόμων, γεφυριών, υδραγωγείων, αποχετεύσεων, δημιουργία αρδευτικών εγκαταστάσεων, υλοτόμηση, δεντροφύτευση κτλ.) το εκτελούν από κοινού οι άνθρωποι που ζουν σ' αυτήν, και επίσης το ότι από κοινού μισθώνουν κτήματα και θερίζουν τα λιβάδια τους –το έργο ολοκληρώνεται από νέους και γέρους, άντρες και γυναίκες, όπως περιγράφει ο Τολστόι– είναι το μόνο που μπορεί κάποιος να περιμένει από ανθρώπους που ζουν υπό το σύστημα των κοινοτήτων.[42] Αυτό συμβαίνει καθημερινά σε όλη τη χώρα. Βέβαια η κοινότητα σε καμία περίπτωση δεν είναι αντίθετη στις σύγχρονες βελτιώσεις της αγροτικής καλλιέργειας όταν μπορεί να επωμιστεί το κόστος τους και όταν ενημερώνονται σχετικά και οι χωρικοί, όχι μόνο οι πλούσιοι.

Έχει ειπωθεί ότι η χρήση των τελειοποιημένων αλετριών δια-

δόθηκε ταχύτατα στη νότια Ρωσία, και σε πολλές περιπτώσεις οι κοινότητες μεθόδευσαν την εξάπλωση της χρήσης τους. Η κοινότητα τα αγόρασε, τα χρησιμοποίησε πειραματικά σε ένα κομμάτι της κοινοτικής γης και επισήμανε αναγκαίες βελτιώσεις στους κατασκευαστές, τους οποίους πολλές φορές οι κάτοικοι των κοινοτήτων βοήθησαν να αρχίσουν να κατασκευάζουν φτηνά εργαλεία ως επαρχιακή βιοτεχνία. Στην περιοχή της Μόσχας, όπου από τους χωρικούς αγοράστηκαν 1.560 αλέτρια μέσα σε πέντε χρόνια, την ώθηση έδωσαν εκείνα τα μέλη των κοινοτήτων που μίσθωναν κτήματα συνεταιρικά με συγκεκριμένο σκοπό τη βελτίωση των καλλιεργειών.

Στα βορειοανατολικά (Βιάτκα) μικροί συνεταιρισμοί αγροτών που περιοδεύουν με τις αλωνιστικές τους μηχανές (που κατασκευάζονται ως βιομηχανικό προϊόν της κοινότητας στις σιδηροπαραγωγικές περιοχές) έχουν διαδώσει τη χρήση τέτοιων μηχανημάτων στις γειτονικές διοικητικές περιφέρειες. Η ίδια η διάδοση των αλωνιστικών μηχανών στη Σαμάρα, το Σαρατόφ και τη Χερσώνα οφείλεται στους αγροτικούς συνεταιρισμούς, οι οποίοι έχουν τη δυνατότητα να αγοράσουν μια ακριβή μηχανή, ενώ ένας χωρικός όχι. Κι ενώ διαβάζουμε σε όλες τις οικονομικές πραγματείες ότι η κοινότητα ήταν καταδικασμένη να αφανιστεί όταν το σύστημα των τριών καλλιεργειών θα έπρεπε να αντικατασταθεί από το σύστημα εναλλαγής των καλλιεργειών, βλέπουμε ότι στη Ρωσία πολλές κοινότητες αναλαμβάνουν οι ίδιες την πρωτοβουλία να εφαρμόσουν την εναλλαγή των καλλιεργειών. Προηγουμένως όμως οι αγρότες συνήθως διαχωρίζουν ένα μέρος των κοινοτικών αγρών για να πειραματιστούν με τις τεχνητές καλλιέργειες και η κοινότητα αγοράζει τους σπόρους.[43] Αν το πείραμα πετύχει, δε συναντούν καμία δυσκολία στην αναδιανομή των κτημάτων τους, ώστε να διευκολύνεται η εφαρμογή του συστήματος των πέντε ή έξι καλλιεργειών.

Αυτό το σύστημα εφαρμόζεται τώρα σε *εκατοντάδες* χωριά της Μόσχας, του Τβερ, του Σμολένκ, της Βιάτκα και του Πσκοφ.[44] Και όπου περισσεύουν κτήματα, οι κοινότητες παραχωρούν ένα τμήμα των εδαφών τους για οπωροκαλλιέργεια. Τέλος, η ξαφνική εξάπλωση που γνώρισαν τελευταία στη Ρωσία οι μικρές πρότυπες φάρμες, τα περιβόλια, οι λαχανόκηποι και η καλλιέργεια του μεταξιού –που ξεκινούν από τις σχολικές εγκαταστάσεις των χωριών, υπό την επίβλεψη του διευθυντή ή ενός εθελοντή από τους κατοίκους– οφείλεται επίσης στην υποστήριξη των κοινοτήτων.

Επιπλέον συχνά είναι και τα εγγειοβελτιωτικά έργα, όπως η αποξήρανση και η άρδευση. Για παράδειγμα, στις τρεις περιοχές της επαρχίας της Μόσχας –η οποία έχει σε μεγάλο βαθμό εκβιομηχανιστεί– έχουν ολοκληρωθεί τα τελευταία δέκα χρόνια έργα αποξήρανσης μεγάλης κλίμακας σε περισσότερα από 180 ή 200 χωριά από τους ίδιους τους κατοίκους τους. Σε ένα άλλο άκρο της Ρωσίας, στις άνυδρες στέπες του Νόβουζεν, οι κάτοικοι έχουν χτίσει πάνω από χίλιους υδατοφράκτες και άνοιξαν πολλές εκατοντάδες πηγάδια· ενώ στην πλούσια γερμανική παροικία στα νοτιοανατολικά οι κάτοικοι της κοινότητας, άντρες και γυναίκες, εργάστηκαν για πέντε συνεχείς εβδομάδες προκειμένου να υψώσουν έναν υδατοφράκτη τριών χιλιομέτρων για αρδευτικές σκοπούς. Τι θα μπορούσαν να καταφέρουν μεμονωμένοι άνθρωποι στον αγώνα ενάντια στο ξηρό κλίμα; Τι θα μπορούσαν να πετύχουν με την ατομική τους προσπάθεια όταν η νότια Ρωσία χτυπήθηκε από την επιδημία της μαρμότας, και όλοι οι άνθρωποι, πλούσιοι και φτωχοί, κοινοτιστές και ατομικιστές, έπρεπε να δουλέψουν με τα ίδια τους τα χέρια για να ξορκίσουν την επιδημία; Το να καλούσαν την αστυνομία δε θα χρησίμευε σε τίποτα· η συνεργασία ήταν η μόνη δυνατή λύση.

Και τώρα, αφού έχω πει τόσα για το πώς αλληλοβοηθούνται και αλληλο-υποστηρίζονται οι καλλιεργητές της γης στις πολιτισμένες χώρες, διαπιστώνω ότι μπορώ να γεμίσω έναν τόμο με παραδείγματα από τη ζωή εκατοντάδων ανθρώπων που ζουν υπό την καθοδήγηση κρατών λιγότερο ή περισσότερο συγκεντρωτικών, αλλά δεν έχουν επαφή με το σύγχρονο πολιτισμό και τις σύγχρονες ιδέες. Θα μπορούσα να περιγράψω τη ζωή ενός τουρκικού χωριού και το θαυμαστό δίκτυο ηθών και εθίμων που βασίζονται στην αλληλοβοήθεια. Ξεφυλλίζοντας τις σημειώσεις μου με αναφορές στην αγροτική ζωή στην Καυκασία, συνάντησα συγκινητικές εκδηλώσεις αλληλο-υποστήριξης. Εντοπίζω τα ίδια έθιμα στην *τζέμα* των Αράβων και στην αφγανική *πούρα* (purra), στα χωριά της Περσίας, της Ινδίας, της Ιάβας, στην «αδιαίρετη οικογένεια» των Κινέζων, στους καταυλισμούς των ημινομάδων της κεντρικής Ασίας και των νομάδων του μακρινού βορρά. Αφού συμβουλεύτηκα διάσπαρτες σημειώσεις στη βιβλιογραφία σχετικά με την Αφρική, ανακάλυψα ότι περιέχουν πάμπολλα ανάλογα στοιχεία – την επίκληση βοήθειας για τη σοδειά, το χτίσιμο

σπιτιών από όλους τους κατοίκους του χωριού, μερικές φορές για να βάλουν τάξη στο χάος που προκαλούν πολιτισμένοι κωλυσιεργοί βουλευτές, την αλληλοβοήθεια σε περίπτωση ατυχήματος, την προστασία του ταξιδιώτη κ.ο.κ. Κι όταν μελετώ έργα όπως την επιτομή του αφρικανικού εθιμικού δικαίου που συνέταξε ο Ποστ, καταλαβαίνω γιατί, παρά την τυραννία, την καταπίεση, τις λεηλασίες και τις επιδρομές, τους εμφυλίους πολέμους, τους αχόρταγους βασιλείς, τους απατεώνες μάγους και ιερείς, τους δουλεμπόρους και τα άλλα δεινά, αυτοί οι πληθυσμοί δεν έχουν καταφύγει στα δάση· γιατί έχουν διατηρήσει κάποιον πολιτισμό και έχουν παραμείνει άνθρωποι, αντί να διολισθήσουν στην κατάσταση των αλληλοσπαρασσόμενων οικογενειών των αφανιζόμενων ουραγκοτάγκων. Είναι γεγονός ότι οι δουλέμποροι, οι λαθρέμποροι ελεφαντόδοντου, οι φιλοπόλεμοι βασιλείς, οι «ήρωες» της Μαδαγασκάρης και του Ματαμπέλε έρχονται και παρέρχονται, αφήνοντας πίσω τους αίμα και φωτιά· αλλά ο πυρήνας των θεσμών αλληλοβοήθειας, τα ήθη και τα έθιμα, ανεπτυγμένα μέσα στη φυλή και την κοινότητα, παραμένουν· και κρατάνε τους ανθρώπους ενωμένους σε κοινωνίες ανοικτές στην πολιτισμική πρόοδο και έτοιμες να τη δεχτούν, όταν θα έρθει ο καιρός να λάβουν πολιτισμό αντί για σφαίρες.

Το ίδιο ισχύει και για τον πολιτισμένο κόσμο μας. Οι φυσικές και κοινωνικές καταστροφές ξεπερνιούνται. Ολόκληροι πληθυσμοί περιήλθαν κατά περιόδους στο στάδιο της εξαθλίωσης και της πείνας· εκατομμύρια άνθρωποι στερούνται τους πόρους ζωής και ξεπέφτουν στην ένδεια την πόλης· η κατανόηση και τα αισθήματα εκατομμυρίων ανθρώπων χαλκεύονται από διδασκαλίες που καταστρώνονται προς όφελος των λίγων. Όλα αυτά βέβαια είναι μέρος της ζωής μας. Αλλά ο πυρήνας της αλληλοβοήθειας σε έθιμα, ήθη και θεσμούς εξακολουθεί να ενώνει εκατομμύρια ανθρώπους· τους κρατά μαζί· και αυτοί προτιμούν να παραμείνουν προσκολλημένοι στα έθιμα, τις αντιλήψεις και τις παραδόσεις τους, παρά να δεχτούν τα κηρύγματα περί πολέμου του ενός εναντίον όλων που τους παρουσιάζονται ως επιστημονικά, αλλά μόνο επιστημονικά δεν είναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΚΤΩ

Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

(συνέχεια)



Εργατικές ενώσεις που ξεπήδησαν μετά τη διάλυση των συντεχνιών από το κράτος – Οι αγώνες τους – Αλληλοβοήθεια στις απεργίες – Συνεργασία – Ελεύθερες ενώσεις με ποικίλους σκοπούς – Αυτοθυσία – Αμέτρητοι σύλλογοι για κοινή δράση σε κάθε περίπτωση – Αλληλοβοήθεια στις εργατικές συνοικίες – Προσωπική προσφορά

ΜΕΛΕΤΩΝΤΑΣ την καθημερινή ζωή των αγροτικών πληθυσμών, διαπιστώνουμε ότι, παρόλο που τα σύγχρονα κράτη έχουν κάνει τα πάντα για να καταστρέψουν τις κοινότητες, η ζωή των χωρικών παραμένει αρμονική χάρη στους θεσμούς και τα έθιμα που βασίζονται στην αλληλοβοήθεια και την αλληλο-υποστήριξη· ότι ακόμα εφαρμόζονται τα σπουδαιότερα μέτρα της συλλογικής κατοχής και καλλιέργειας του εδάφους, και ότι, με την πρόσφατη άρση των νομικών εμποδίων, οργανώθηκε ταχύτατα ένα δίκτυο ελεύθερων ενώσεων μεταξύ των χωρικών με ποικίλους οικονομικούς στόχους. Το νέο αυτό κίνημα έτεινε να ανασυστήσει μια ένωση παρόμοια με αυτήν της παλιάς επαρχιακής κοινότητας. Αφού καταλήξαμε στα συμπεράσματα αυτά στο προηγούμενο κεφάλαιο, τώρα θα πρέπει να σκεφτούμε τι θεσμοί αλληλοβοήθειας υπάρχουν στις τάξεις των πληθυσμών των βιομηχανικών πόλεων της εποχής μας.

Τα τελευταία τριακόσια χρόνια οι συνθήκες διαμόρφωσης τέτοιων θεσμών στις πόλεις ήταν τόσο δυσμενείς όσο και στις επαρχίες. Είναι πράγματι γνωστό ότι, όταν το 16ο αιώνα οι μεσαιωνικές πόλεις υποτάχθηκαν στα ανερχόμενα μιλιταριστικά κράτη, όλοι οι θεσμοί που κρατούσαν ενωμένους τους τεχνίτες, τους μάστορες και τους εμπόρους σε συντεχνίες διαλύθηκαν βίαια. Η αυτοδιοίκηση και η αυτονομία της συντεχνίας και της πόλης καταργήθηκαν, ο όρκος αλληλεγγύης των α-

δελφών της συντεχνίας θεωρήθηκε κακούργημα κατά του κράτους, οι περιουσίες των συντεχνιών απαλλοτριώθηκαν, όπως και τα κτήματα των κοινοτήτων. Η εσωτερική και τεχνική οργάνωση κάθε επιτηδεύματος ελεγχόταν από το κράτος. Θεσπίστηκαν ολοένα και αυστηρότεροι νόμοι για να εμποδίσουν τους τεχνίτες να συνεργάζονται με οποιονδήποτε τρόπο. Για ένα διάστημα ήταν ανεκτά ίχνη των παλιών συντεχνιών· επιτρεπόταν η ύπαρξη εμπορικών συντεχνιών –υπό τον όρο να επιχορηγούν τους βασιλείς– και μερικών συντεχνιών τεχνιτών για διοικητικούς λόγους. Ορισμένες από αυτές εξακολουθούν να φυτοζωούν. Αλλά αυτό που παλιότερα αποτελούσε τη ζωτική δύναμη του Μεσαίωνα και της βιομηχανίας είχε προ πολλού εξαφανιστεί υπό το συντριπτικό βάρος του συγκεντρωτικού κράτους.

Στη Μεγάλη Βρετανία, που μπορεί να θεωρηθεί το καλύτερο παράδειγμα βιομηχανικής πολιτικής σύγχρονου κράτους, το Κοινοβούλιο άρχισε να διαλύει τις συντεχνίες ήδη από το 15ο αιώνα· αλλά τα αποφασιστικά μέτρα λήφθηκαν κυρίως τον επόμενο αιώνα. Ο Ερρίκος Η΄ όχι μόνο κατέστρεψε τις συντεχνίες, αλλά απαλλοτρίωσε και τις περιουσίες τους, και μάλιστα πιο απροκάλυπτα απ' ό,τι τις περιουσίες των μοναστηριών, όπως γράφει η Τουλμίν Σμιθ (Toulmin Smith).[1] Ο Εδουάρδος ΣΤ΄ ολοκλήρωσε το έργο του,[2] και ήδη κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα το Κοινοβούλιο ανέλαβε τη διευθέτηση των διαφωνιών ανάμεσα σε τεχνίτες και εμπόρους, που παλιότερα ρυθμίζονταν σε κάθε πόλη με διαφορετικό τρόπο. Το Κοινοβούλιο και ο βασιλιάς όχι μόνο απέδιδαν δικαιοσύνη σ' αυτές τις αντιδικίες, αλλά, με κριτήριο πάντα τα συμφέροντα του Στέμματος, σύντομα άρχισαν να καθορίζουν τον αριθμό των μαθητευόμενων σε κάθε επιτήδευμα και να ρυθμίζουν με ακρίβεια την ίδια την τεχνική της κάθε κατασκευής – τα σταθμά και τα υλικά κατασκευής, τον αριθμό των κλωστών που θα έπρεπε να περιλαμβάνει μια γιάρδα υφάσματος κ.ά. Χωρίς επιτυχία όμως, διότι οι διαμάχες και οι τεχνικές δυσκολίες που επί σειρά αιώνων λύνονταν με συμφωνίες ανάμεσα σε στενά αλληλεξαρτώμενες συντεχνίες, καθώς και μεταξύ ομόσπονδων πόλεων, σαφώς και ξεπερνούσαν τα όρια της ισχύος του συγκεντρωτικού κράτους. Η διαρκής παρέμβαση των αξιωματούχων του παρέλυε την οργάνωση των επαγγελμάτων, οδηγώντας τα περισσότερα σε πλήρη αποσύνθεση· και οι οικονομολόγοι του τελευταίου αιώνα, όταν αντιτάχθηκαν στη ρύθμιση της λειτουργίας των βιομηχανιών από το κράτος, απλώς δημοσιοποίησαν τη γενική δυσαρέ-

σκεια. Η κατάργηση της κρατικής παρέμβασης από τη Γαλλική Επανάσταση χαιρετίστηκε ως πράξη ελευθερίας, και το παράδειγμα της Γαλλίας ακολούθησαν και άλλες χώρες.

Η προσπάθεια του κράτους να ρυθμίσει τα ημερομίσθια δεν είχε καλύτερη τύχη. Στις μεσαιωνικές πόλεις, όταν η διάκριση ανάμεσα σε πρωτομάστορες και μαθητευόμενους ή ειδικευμένους έμμισθους τεχνίτες γινόταν κατά το 15ο αιώνα ολοένα και πιο εμφανής, οι ενώσεις των μαθητευόμενων (Gesellenverbände), που περιστασιακά απέκτησαν διεθνικό χαρακτήρα, ήρθαν αντιμέτωπες με τις ενώσεις των μαστόρων και των εμπόρων. Το κράτος ανέλαβε τότε να επιλύσει τα προβλήματά τους και, σύμφωνα με ένα ελισαβετιανό διάταγμα του 1563, οι ειρηνοδίκες έπρεπε να ορίζουν ημερομίσθια που να εξασφαλίζουν έναν «άνετο» τρόπο ζωής στους ειδικευμένους έμμισθους τεχνίτες και τους μαθητευόμενους. Οι δικαστές ωστόσο αποδείχθηκαν ανίσχυροι να συμβιβάσουν τα αντικρουόμενα συμφέροντα και, ακόμα περισσότερο, να υποχρεώσουν τους εργοδότες να συμμορφωθούν στις αποφάσεις τους. Ο νόμος σταδιακά ξέπεσε σε κενό γράμμα και καταργήθηκε στα τέλη του 18ου αιώνα. Αλλά ενώ το κράτος έπαψε να ρυθμίζει τα ημερομίσθια, εξακολουθούσε να απαγορεύει αυστηρά την οργάνωση ενώσεων έμμισθων και μαθητευόμενων τεχνιτών με σκοπό να αυξήσουν τα ημερομίσθιά τους ή να τα σταθεροποιήσουν. Καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα θέσπιζε νόμους ενάντια στις εργατικές ενώσεις, και τελικά το 1799 απαγόρευσε τη σύμπτηξη κάθε είδους εργατικής ένωσης υπό την απειλή σκληρών ποινών. Στην πραγματικότητα, στη συγκεκριμένη περίπτωση το βρετανικό Κοινοβούλιο απλώς ακολούθησε το παράδειγμα της γαλλικής επαναστατικής Εθνοσυνέλευσης, που είχε εκδώσει ένα δρακόντειο νόμο κατά των εργατικών ενώσεων – διότι οι συμμαχίες ανάμεσα σε πολίτες θεωρούνταν κινήσεις απειλητικές για την κυριαρχία του κράτους, το οποίο υποτίθεται ότι θα έπρεπε να προστατεύει όλους τους υπηκόους του. Έτσι ολοκληρώθηκε το έργο της καταστροφής των μεσαιωνικών ενώσεων. Τόσο στις πόλεις όσο και στην επαρχία το κράτος κυριαρχούσε πάνω σε χαλαρά σύνολα ατόμων και ήταν πάντα έτοιμο να εμποδίσει με τα αυστηρότερα μέτρα την ανασύσταση οποιασδήποτε αυτόνομης ένωσης. Υπό αυτές τις συνθήκες έπρεπε να επιβιώσει η αλληλοβοήθεια κατά το 19ο αιώνα.

Χρειάζεται άραγε να το πούμε ότι τέτοια μέτρα δεν αρκούσαν για να καταστρέψουν αυτή την τάση; Καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου

αιώνα ανασυστήνονταν εργατικές ενώσεις.[3] Και δεν τις εμπόδισαν οι άγριες διώξεις που προέβλεπαν οι νόμοι του 1797 και του 1799. Τα συνδικάτα εκμεταλλεύονταν κάθε παράλειψη στην επιθεώρηση, κάθε καθυστέρηση των αφεντικών να τα καταργήσουν· με προκάλυμμα τις φιλικές εταιρείες, τους ομίλους που φρόντιζαν τις κηδείες των νεκρών ή τις μυστικές αδελφότητες, οι ενώσεις εξαπλώθηκαν στις υφαντουργίες, στους κατασκευαστές μαχαιριών, στους ανθρακωρύχους, και σχηματίστηκαν ισχυροί ομοσπονδιακοί οργανισμοί για να υποστηρίζουν τα μέλη τους στις απεργίες και τους δικαστικούς αγώνες.[4]

Η κατάργηση των Νόμων περί Συνδικάτων το 1825 έδωσε νέα ώθηση στο κίνημα. Για όλα τα επαγγέλματα δημιουργήθηκαν ενώσεις και ομοσπονδίες εθνικού επιπέδου·[5] έτσι, όταν ιδρύθηκε το Μεγάλο Ενοποιημένο Εθνικό Εργατικό Συνδικάτο από τον Ρόμπερτ Όουεν, συγκέντρωσε σε λίγους μήνες μισό εκατομμύριο μέλη. Όμως είναι γεγονός ότι αυτή η περίοδος σχετικής ελευθερίας δεν κράτησε πολύ. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1830 οι διώξεις ξεκίνησαν εκ νέου και ακολούθησαν οι πασίγνωστες καταδίκες του 1832-1844. Το Μεγάλο Ενοποιημένο Εθνικό Εργατικό Συνδικάτο διαλύθηκε, και σε όλη τη χώρα τόσο οι ιδιώτες όσο και η κυβέρνηση με τις δικές της μηχανορραφίες άρχισαν να υποχρεώνουν τους εργάτες να παραιτούνται κάθε σχέσης τους με τα συνδικάτα και να υπογράφουν ένα σχετικό έγγραφο. Οι συνδικαλιστές διώκονταν ομαδικώς σύμφωνα με το Νόμο περί Εργοδοτών και Υπηρετών (Master and Servant) – οι εργάτες δηλαδή συλλαμβάνονταν και καταδικάζονταν με συνοπτικές διαδικασίες με την παραμικρή καταγγελία παραπτώματος που θα κατέθετε ο εργοδότης.[6] Οι απεργίες καταπνίγονταν με απολυταρχικό τρόπο, ενώ σημειώθηκαν οι πιο απίθανες καταδίκες με την απλή εξαγγελία μιας απεργίας ή σε όσους είχαν το ρόλο του εκπροσώπου τους. Για να μη μιλήσουμε για την κατάπνιξη απεργιακών κινητοποιήσεων από το στρατό, ή τις καταδίκες που ακολουθούσαν τις συχνές εκρήξεις βίαιων επεισοδίων. Ήταν τουλάχιστον δύσκολο να αλληλοβοηθηθούν οι εργάτες υπό αυτές τις συνθήκες. Κι όμως, παρά τα εμπόδια, για τα οποία η γενιά μας δεν έχει την παραμικρή ιδέα, το 1841 άρχισε η αναβίωση των συνδικάτων, και η συσπείρωση των εργατών συνεχίζεται σταθερά από τότε. Ύστερα από μακροχρόνιο πόλεμο που κράτησε εκατό χρόνια, κατακτήθηκε το δικαίωμα της οργάνωσης των εργατών, και σήμερα σχεδόν το ένα τέταρτο των εργατών, δηλαδή γύρω στο 1.500.000 άτομα, ανήκουν σε συνδικάτα.[7]

Όσον αφορά τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη, αρκεί να πούμε ότι μέχρι πολύ πρόσφατα δίωκαν τις εργατικές ενώσεις ως συνωμοτικούς κύκλους – και όμως αυτές βρίσκονται παντού, παρόλο που πολλές φορές είναι αναγκαίο να λειτουργούν ως μυστικοί σύλλογοι. Παράλληλα η εξάπλωση και η δύναμη των εργατικών ενώσεων, και κυρίως των «Ιπποτών της Εργασίας» στις Ηνωμένες Πολιτείες και το Βέλγιο, έχουν γίνει φανερές από απεργίες κατά τη δεκαετία του 1890. Πρέπει ωστόσο να έχουμε υπόψη μας ότι, εκτός από τις διώξεις, η ίδια η συμμετοχή σε συνδικάτο απαιτεί θυσίες σε χρήμα και χρόνο και άμισθη εργασία, και συνεπάγεται για τους συνδικαλιστές τον κίνδυνο να χάσουν τη δουλειά τους απλώς και μόνο επειδή είναι συνδικαλισμένοι.[8] Υπάρχει επίσης η απεργία, την οποία ο συνδικαλιστής πρέπει ν' αντιμετωπίζει διαρκώς· και η ζοφερή πραγματικότητα της απεργίας είναι ότι σταματάει η περιορισμένη πίστωση της οικογένειας του εργάτη στο φούρνο ή στο χασάπη, η πενιχρή οικονομική ενίσχυση των απεργών δεν αρκεί ούτε για το φαγητό, και σύντομα στα πρόσωπα των παιδιών ζωγραφίζεται η πείνα. Για κάποιον που διατηρεί στενή επαφή με εργάτες, μια απεργία διαρκείας είναι σπαρακτικό θέαμα· ενώ το τι σήμαινε η απεργία πριν από σαράντα χρόνια στη Μεγάλη Βρετανία και τι σημαίνει ακόμα στα φτωχότερα μέρη της Ευρώπης μπορούμε εύκολα να το αντιληφθούμε. Διαρκώς, ακόμα και τώρα, οι απεργίες καταλήγουν στην ολοσχερή καταστροφή και την αναγκαστική μετανάστευση ολόκληρων πληθυσμών, ενώ οι πυροβολισμοί κατά των απεργών με την παραμικρότερη αφορμή, ή ακόμα και χωρίς αφορμή,[9] είναι ακόμα πολύ συνηθισμένοι στην Ευρώπη.

Κι όμως, κάθε χρόνο υπάρχουν χιλιάδες απεργίες και λοκάουτ στην Ευρώπη και την Αμερική – οι σκληρότεροι και πιο μακροχρόνιοι αγώνες είναι οι λεγόμενες «απεργίες συμπαράστασης», που οργανώνονται για υποστήριξη συντρόφων που έχουν να αντιμετωπίσουν λοκάουτ και αμφισβήτηση των δικαιωμάτων των συνδικάτων. Κι ενώ μερίδα του Τύπου προτιμά να ερμηνεύει τις απεργίες ως «εκφοβισμό», όποιοι έχουν ζήσει μαζί με απεργούς μιλούν με θαυμασμό για την αλληλοβοήθεια και την αλληλο-υποστήριξη που τους ενώνει. Όλοι έχουν ακούσει για το τιτάνιο έργο εθελοντών εργατών προκειμένου να ενισχύσουν τους λιμενεργάτες του Λονδίνου κατά τη διάρκεια της απεργίας τους, για τους ανθρακωρύχους οι οποίοι, αφού είχαν παραμείνει οι ίδιοι χωρίς δουλειά για πολλές εβδομάδες, κατέβαλλαν εισφορά 4 σελίνια την εβδομάδα στο ταμείο των ανέργων ό-

ταν άρχισαν να δουλεύουν ξανά, για τη χήρα του ανθρακωρύχου που, κατά τη διάρκεια του αγώνα των εργατών του Γιορκσάιρ, πρόσφερε όλες τις οικονομίες του συζύγου της στο ταμείο των απεργών, για το τελευταίο κομμάτι ψωμί που πάντα μοιράζονταν οι γείτονες μεταξύ τους, για τους ανθρακωρύχους του Ράντοκ, που είχαν το προνόμιο να διατηρούν μεγάλους λαχανόκηπους και προσκάλεσαν τους ανθρακωρύχους του Μπρίστολ να πάρουν μερίδιο από τις πατάτες, τα λαχανικά τους κτλ. Όλοι οι ανταποκριτές των εφημερίδων κατά τη διάρκεια των μεγάλων απεργιών των ανθρακωρύχων του Γιορκσάιρ το 1894 γνώριζαν πολλά τέτοια γεγονότα, αλλά δεν μπορούσαν όλοι να τα αναφέρουν στις εφημερίδες τους γιατί κρίνονταν «άσχετα και αδιάφορα».[10]

Ωστόσο ο συνδικαλισμός δεν είναι η μόνη έκφραση της ανάγκης των εργατών για αλληλοβοήθεια. Υπάρχουν επίσης οι πολιτικές ενώσεις, των οποίων τη δραστηριότητα πολλοί εργάτες θεωρούν πολύ πιο πρόσφορη για το γενικό συμφέρον από αυτήν των συνδικάτων, που οι στόχοι τους είναι περιορισμένοι. Ασφαλώς η συμμετοχή και μόνο σ' ένα πολιτικό σώμα δεν μπορεί να θεωρηθεί ενδεικτική των τάσεων αλληλοβοήθειας. Γνωρίζουμε όλοι πολύ καλά ότι η πολιτική είναι το πεδίο στο οποίο οι πιο ιδιοτελείς επιδιώξεις των μελών της κοινωνίας συνυπάρχουν και συμπορεύονται με τα πιο ανιδιοτελή κίνητρα. Αλλά κάθε έμπειρος πολιτικός γνωρίζει ότι όλα τα σημαντικά πολιτικά κινήματα αγωνίζονταν για μεγάλα και πολλές φορές μακρινά ζητήματα, και ότι ανάμεσά τους τα πιο ισχυρά ήταν αυτά που προκαλούσαν τον πιο ανιδιοτελή ενθουσιασμό. Όλα τα μεγάλα ιστορικά κινήματα είχαν αυτό το χαρακτηριστικό, και για τη γενιά μας ο σοσιαλισμός ανήκει σ' αυτές τις περιπτώσεις. «Εξωνημένοι ταραχοποιοί» είναι αναμφίβολα η αγαπημένη επωδός όσων δεν έχουν την παραμικρή ιδέα για το σοσιαλισμό. Η αλήθεια όμως είναι –μιλώ μόνο για όσα γνωρίζω ο ίδιος– ότι, αν κρατούσα ημερολόγιο τα τελευταία είκοσι τέσσερα χρόνια και κατέγραφα σ' αυτό όλες τις αποδείξεις αφοσίωσης και αυτοθυσίας που συνάντησα στο σοσιαλιστικό κίνημα, η λέξη «ηρωισμός» θα ερχόταν και θα επανερχόταν στα χείλη μου και στα μάτια κάθε αναγνώστη αυτού του ημερολογίου. Αλλά οι άνθρωποι για τους οποίους θα μιλούσα δεν ήταν ήρωες· ήταν απλοί άνθρωποι εμπνευσμένοι από ένα μεγάλο ιδανικό. Κάθε σοσιαλιστική εφημερίδα –και υπάρχουν εκατοντάδες στην Ευρώπη μόνο– κουβαλά την ίδια ιστορία μακροχρόνιων θυσιών χωρίς ελπίδα ανταμοιβής, και στην

πλειοψηφία των περιπτώσεων χωρίς προσωπικές βλέψεις. Έχω δει οικογένειες να ζουν χωρίς να ξέρουν τι θα φάνε την επόμενη μέρα, ο σύζυγος να βάλλεται από παντού εξαιτίας της ενεργού συμμετοχής του στη μαχητική εφημερίδα και η σύζυγος να συντηρεί την οικογένεια ράβοντας, και αυτή η κατάσταση να διαρκεί χρόνια, μέχρι η οικογένεια να αποσυρθεί από τον αγώνα χωρίς παράπονο και μομφές, απλώς λέγοντας: «Συνεχίστε εσείς, εμείς δεν αντέχουμε άλλο!». Έχω δει ανθρώπους να πεθαίνουν από εξάντληση, να το γνωρίζουν κι όμως να γίνονται κομμάτια, βρέξει χιονίσει, για να οργανώσουν συγκεντρώσεις, και να μιλούν στις συγκεντρώσεις ακόμα και λίγες εβδομάδες πριν από το θάνατό τους, και μόνο τότε να αποσύρονται στο νοσοκομείο λέγοντας: «Τώρα, φίλοι, τελείωσα, οι γιατροί λένε ότι μου μένουν λίγες εβδομάδες ζωής. Πείτε στους συντρόφους ότι θα χαρώ αν έρθουν να με δουν». Έχω δει περιστατικά που θα χαρακτηρίζονταν «εξιδανικευμένα» αν τα παρέθετα εδώ· και τα ονόματα των ανθρώπων αυτών, μετά βίας γνωστά έξω από ένα στενό κύκλο φίλων, σύντομα θα ξεχαστούν όταν και οι φίλοι θα έχουν πεθάνει. Πραγματικά ούτε ο ίδιος γνωρίζω τι να πρωτοθαυμάσω, την απόλυτη αφοσίωση αυτών των λίγων ή το σύνολο των ενθουσιωδών εκδηλώσεων αφοσίωσης των πολλών. Κάθε εφημερίδα που πουλιέται, κάθε συγκέντρωση, κάθε εκατό κερδισμένες ψήφοι σοσιαλιστών στις εκλογές αντιπροσωπεύουν δουλειά και θυσίες για τις οποίες οι απ' έξω δεν έχουν την παραμικρή ιδέα. Και ό,τι κάνουν τώρα οι σοσιαλιστές το έκανε και στο παρελθόν κάθε λαοφιλές και προοδευτικό κόμμα. Όλη η προοδευτική εξέλιξη οφείλεται στην αφοσίωση παρόμοιων ανθρώπων.

Η συνεργασία, ιδιαίτερα στη Μεγάλη Βρετανία, συχνά χαρακτηρίζεται ως «συνεταιρικός ατομικισμός»· και, με τη μορφή που έχει στην εποχή μας, σίγουρα τείνει να γεννήσει ένα συνεργατικό εγωισμό όχι μόνο απέναντι στην ευρύτερη κοινότητα, αλλά και ανάμεσα στα ίδια τα συνεργαζόμενα άτομα. Είναι όμως βέβαιο ότι στις απαρχές της η τάση αυτή είχε ουσιαστικό αλληλοβοηθητικό χαρακτήρα. Αλλά και σήμερα ακόμα οι πιο ένθερμοι υποστηρικτές της είναι πεπεισμένοι ότι η συνεργασία οδηγεί την ανθρωπότητα σε ένα υψηλότερο επίπεδο αρμονικών οικονομικών σχέσεων, και δεν είναι έτσι δυνατόν να συνεχίσουμε να παραμένουμε σε μερικά ιδιότυπα επιτεύγματα στο Βορρά, παραγνωρίζοντας ότι και παντού αλλού οι απλοί καθημερινοί

άνθρωποι τα ίδια πράγματα ακριβώς πιστεύουν. Οι περισσότεροι ανάμεσά μας θα έχαναν το ενδιαφέρον τους για το κίνημα αν έπαυαν να το πιστεύουν αυτό. Και πρέπει να παραδεχτούμε ότι τα τελευταία χρόνια αναδείχθηκαν και τείνουν να εδραιωθούν υψηλότερα ιδανικά για την κοινή ευημερία και την αλληλεγγύη μεταξύ δραστήριων, παραγωγικών ατόμων, και τούτο ακριβώς ανάμεσα στους υπέρμαχους των νέων μορφών συνεργασίας. Αναμφίβολα τείνουμε σήμερα προς την εδραίωση καλύτερων σχέσεων ανάμεσα στους ιδιοκτήτες των συνεταιριστικών παραγωγικών μονάδων και στους εργάτες

Είναι γνωστή η σημασία της συνεργασίας στη Μεγάλη Βρετανία, τη Δανία και την Ολλανδία· παράλληλα στη Γερμανία, και ιδιαίτερα στην περιοχή του Ρήνου, οι συνεργατικές εταιρείες αποτελούν ήδη έναν καθοριστικό παράγοντα για τη βιομηχανική δραστηριότητα.[11] Όμως η Ρωσία αποτελεί το καλύτερο ίσως πεδίο μελέτης του φαινομένου της συνεργασίας, υπό πολλές και ποικίλες συνθήκες. Η συνεργασία στη Ρωσία αποτελεί φυσικό μόρφωμα, κληροδότημα του Μεσαίωνα· έτσι, ενώ ένας επίσημα ιδρυμένος συνεργατικός σύλλογος θα χρειαζόταν να αντιμετωπίσει πολλές δυσκολίες και την καχυποψία των ιθυνόντων, οι ανεπίσημοι συνεργατικοί όμιλοι, τα *αρτέλ*, συνιστούν την πεμπτουσία της ρωσικής αγροτικής ζωής. Η ιστορία της «οικοδόμησης της Ρωσίας» και του αποικισμού της Σιβηρίας είναι συνυφασμένη με τη δημιουργία των *αρτέλ*, των ποικίλων συντεχνιών εμπόρων και κυνηγών, που αποτέλεσαν τη βάση για τη δημιουργία των επαρχιακών κοινοτήτων. Και σήμερα ακόμα βρίσκουμε *αρτέλ* παντού – σε κάθε ομάδα δέκα ή πενήντα χωρικών που έρχονται από το ίδιο χωριό για να δουλέψουν σ' ένα εργοστάσιο, σε όλα τα οικοδομικά επαγγέλματα, μεταξύ ψαράδων και κυνηγών, μεταξύ καταδίκων που οδεύουν προς τη Σιβηρία, μεταξύ των αχθοφόρων του σιδηροδρόμου, των ταχυδρομικών υπαλλήλων, των εργατών στα τελωνεία, σε όλες τις επαρχιακές βιομηχανίες, οι οποίες απασχολούν 700.000 ανθρώπους – απ' άκρη σ' άκρη στον κόσμο των εργαζομένων, μόνιμων ή προσωρινά απασχολούμενων, για την παραγωγή και την κατανάλωση υπό όλες τις πιθανές εκδοχές. Μέχρι τις μέρες μας πολλοί από τους ψαρότοπους στους παραπόταμους που χύνονται στην Κασπία βρίσκονται στα χέρια τεράστιων *αρτέλ* – ο ποταμός Ουράλης, για παράδειγμα, ανήκει στους Κοζάκους της περισχής, που διανέμουν και αναδιανέμουν τους ψαρότοπους –τους πλουσιότερους ίσως στον κόσμο– στα γύρω χωριά χωρίς καμία παρέμβαση των αρχών. Όλο το

ψάρεμα γίνεται από *αρτέλ* στον Ουράλη, τον Βόλγα και τις λίμνες της βόρειας Ρωσίας. Εκτός από αυτές τις μόνιμες οργανώσεις, υπάρχουν και αμέτρητα *αρτέλ* που συγκροτούνται το καθένα για ένα συγκεκριμένο σκοπό. Όταν δέκα ή είκοσι χωρικοί έρχονται από κάποια επαρχία για να εργαστούν ως υφαντές, χτίστες, ξυλουργοί, ναυπηγοί ή σε οποιοδήποτε άλλο επάγγελμα, πάντα συγκροτούν ένα *αρτέλ*. Νοικιάζουν δωμάτια, προσλαμβάνουν μαγείρισσα (πολλές φορές η σύζυγος ενός απ' αυτούς εκτελεί χρέη μαγείρισσας), εκλέγουν έναν αντιπρόσωπο και γευματίζουν όλοι μαζί, εφόσον έχουν πληρώσει ο καθένας το μερίδιό του για τα γεύματα και τη στέγη στο *αρτέλ*. Μια ομάδα καταδίκων που οδεύει προς τη Σιβηρία πάντα κάνει το ίδιο, και ο εκλεγμένος αντιπρόσωπός της είναι ο επίσημα αναγνωρισμένος διαμεσολαβητής ανάμεσα στους καταδίκους και το στρατιωτικό διοικητή της ομάδας. Στα κάτεργα ισχύει η ίδια οργάνωση. Οι αχθοφόροι του σιδηροδρόμου, οι αγγελιοφόροι του κέντρου συναλλαγών, οι εργάτες στα τελωνεία, οι ταχυδρομικοί υπάλληλοι, που είναι συλλογικά υπεύθυνοι για κάθε μέλος του σωματείου, χαίρουν τέτοιας εκτίμησης, ώστε οι έμποροι εμπιστεύονται σε μέλη των *αρτέλ* οποιοδήποτε ποσό χρημάτων ή τραπεζογραμμάτια. Οι οικοδόμοι σχηματίζουν *αρτέλ* των δέκα έως διακοσίων ατόμων, και οι σοβαροί εργολάβοι προτιμούν να συνεργάζονται με *αρτέλ* παρά με μεμονωμένους εργάτες. Οι τελευταίες προσπάθειες του υπουργείου Πολέμου να έρθει σε άμεση επαφή με συνεργατικά *αρτέλ* που σχηματίστηκαν ad hoc για κάθε ειδικότητα και να τους δώσει παραγγελίες για αρβύλες και διάφορα ορειχάλκινα και σιδερένια αντικείμενα χαρακτηρίζονται απολύτως ικανοποιητικές. Επίσης η ανάθεση από το Στέμμα μιας ειδικής σιδηροκατασκευής σε ένα *αρτέλ* εργατών πριν από επτά ή οκτώ χρόνια είχε το ίδιο πετυχημένο αποτέλεσμα.

Βλέπουμε λοιπόν πώς στη Ρωσία ο παλιός μεσαιωνικός θεσμός, στον οποίο δεν επενέβη το κράτος (επίσημα τουλάχιστον), έχει επιβιώσει μέχρι τις μέρες μας και λαμβάνει διάφορες μορφές, ανάλογα και με τις απαιτήσεις της σύγχρονης βιομηχανίας και του εμπορίου. Στη Βαλκανική χερσόνησο, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στην περιοχή του Καυκάσου, οι παλιές συντεχνίες διατηρούνται ακέραιες. Τα *εσνάφ* της Σερβίας διατηρούν το μεσαιωνικό χαρακτήρα τους· συμμετέχουν και οι πρωτομάστορες και οι ειδικευμένοι έμμισθοι τεχνίτες, ρυθμίζουν τις συναλλαγές και είναι θεσμοί οργανωμένοι για την παροχή αλληλοβοήθειας στη δουλειά και την αναδου-

λειά.[12] Παράλληλα στις *αμκάρι* του Καυκάσου, και ιδιαίτερα στην Τιφλίδα, εκτός από αυτές τις λειτουργίες, οι συντεχνίες ασκούν σημαντική επιρροή και στις δημόσιες υποθέσεις.[13]

Θα έπρεπε ίσως να αναφέρω και τις φιλικές εταιρείες, τις ενώσεις ανθρώπων με ιδιότυπα ενδιαφέροντα, τις λέσχες των χωριών και πόλεων που οργανώνονται για την εξόφληση των λογαριασμών ιατρικής περίθαλψης, τις λέσχες οργάνωσης ταφικών τελετών, τις λέσχες των νεαρών εργατριών, στις οποίες κάθε νέα γυναίκα συνεισφέρει μερικές πένες την εβδομάδα και στη συνέχεια παίρνει από το συλλογικό ταμείο το ποσό της μίας λίρας, το οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για κάποια σοβαρή αγορά, και πολλά άλλα. Σε όλους αυτούς τους συλλόγους και τις λέσχες ενυπάρχει συνεργατικό και κοινωνικό πνεύμα, μολονότι οι συναλλαγές κάθε μέλους παρακολουθούνται στενά. Αλλά υπάρχουν τόσες πολλές ενώσεις οι οποίες στηρίζονται στην προθυμία του καθενός να θυσιάσει χρόνο, υγεία και ζωή, αν χρειαστεί, που μπορούμε να αναφέρουμε πολλές εκδηλώσεις συναρπαστικών μορφών αλληλοβοήθειας.

Πρώτα πρέπει να αναφερθεί η Lifeboat Association της Μεγάλης Βρετανίας, που το παράδειγμά της ακολουθούν πολλές παρόμοιες οργανώσεις στην υπόλοιπη Ευρώπη. Διαθέτει πάνω από τριακόσιες λέμβους που περιπλέουν τα βρετανικά νησιά, και θα είχε τις διπλάσιες αν οι ψαράδες δεν ήταν φτωχοί και είχαν τη δυνατότητα να αγοράσουν σκάφη. Τα πληρώματα απαρτίζονται από εθελοντές των οποίων η ετοιμότητα να θυσιάσουν τη ζωή τους για να διασώσουν ξένους ανθρώπους δοκιμάζεται σοβαρά κάθε χρόνο. Κάθε χειμώνα χάνονται αρκετοί από τους πιο θαρραλέους εθελοντές. Κι όταν ρωτήσουμε αυτούς τους άντρες τι τους παρακινεί να διακυβεύσουν η ζωή τους, ακόμα κι όταν δεν υπάρχει η παραμικρή πιθανότητα επιτυχίας, απαντούν κάπως έτσι: Μια τρομακτική χιονοθύελλα μαίνεται στη Μάγχη και λυσσομανάει στην επίπεδη, αμμώδη ακτή ενός πολύ μικρού χωριού στο Κεντ, και ένα μικρό σκάφος φορτωμένο πορτοκάλια έχει εξοκείλει στους κοντινούς υφάλους. Σ' αυτά τα ρηχά νερά μόνο μια ναυαγοσωστική λέμβος με επίπεδο πάτο και με τον απολύτως απαραίτητο εξοπλισμό θα μπορούσε να πλεύσει, και ο απόπλους της με τέτοια θύελλα θα σήμαινε σχεδόν βέβαιο θάνατο. Κι όμως, οι άντρες βγαίνουν, πολεμούν με τον άνεμο επί ώρες,

και η βάρκα τους ανατρέπεται δύο φορές. Ένας άντρας πνίγεται και οι άλλοι καταφέρνουν να φτάσουν στην ακτή. Ένας απ' αυτούς βρίσκεται το επόμενο πρωί γεμάτος μώλωπες και μισοπαγωμένος από το χιόνι. Τον ρωτάω γιατί έκαναν μια τόσο απελπισμένη προσπάθεια. Να η απάντησή του:

> Ούτε κι εγώ ξέρω. Κάποιοι ναυάγησαν. Όλοι οι κάτοικοι του χωριού στέκονταν στην παραλία και έλεγαν ότι θα ήταν τρέλα να βγούμε, δε θα τα καταφέρναμε με τέτοια κύματα. Είδαμε πέντε ή έξι ανθρώπους να αρπάζονται από το κατάρτι και να κάνουν σήματα απεγνωσμένοι. Όλοι νιώθαμε ότι κάτι έπρεπε να γίνει, αλλά τι μπορούσαμε να κάνουμε; Πέρασε μία ώρα, πέρασαν δύο, και όλοι στεκόμασταν και κοιτούσαμε. Αισθανόμασταν δυσάρεστα. Τότε ξαφνικά μας φάνηκε ότι ακούγαμε φωνές μέσα στη θύελλα – μαζί τους ήταν ένα αγόρι. Δεν αντέξαμε περισσότερο. Όλοι με μια φωνή είπαμε: «Πρέπει να πάμε». Οι γυναίκες συμφώνησαν· θα μας αντιμετώπιζαν σαν δειλούς αν δεν πηγαίναμε, παρόλο που την επόμενη μέρα έλεγαν ότι ήμασταν τρελοί. Ενωμένοι σαν ένας, τρέξαμε στη βάρκα και ξεκινήσαμε. Η βάρκα ανατράπηκε, αλλά καταφέραμε να την ελέγξουμε. Το χειρότερο ήταν ότι βλέπαμε τον καημένο τον ... να πνίγεται δίπλα στη βάρκα και δεν μπορούσαμε να κάνουμε τίποτα για να τον σώσουμε. Τότε σηκώθηκε ένα τρομερό κύμα, αναποδογύρισε ξανά τη βάρκα και την πέταξε στην ακτή. Οι άντρες σώθηκαν από το σκάφος Ν. Η βάρκα μας παρασύρθηκε χιλιόμετρα μακριά. Το επόμενο πρωί με βρήκαν στο χιόνι.

Το ίδιο συναίσθημα παρακίνησε και τους ανθρακωρύχους του Ρόντα Βάλεϊ να διασώσουν τους συντρόφους τους από το ορυχείο που πλημμύρισε. Είχαν τρυπήσει τριάντα μέτρα άνθρακα για να φτάσουν τους καταπλακωμένους συντρόφους τους, αλλά όταν απέμεναν μόνο τρία μέτρα τούς τύλιξαν αναθυμιάσεις. Η λάμπα τους έσβησε και η ομάδα διάσωσης οπισθοχώρησε. Η προσπάθεια υπό τέτοιες συνθήκες σήμαινε ότι κινδύνευαν να τιναχτούν στον αέρα ανά πάσα στιγμή. Αλλά τα χτυπήματα των καταπλακωμένων ανθρακωρύχων εξακολουθούσαν να ακούγονται· οι άνθρωποι ζούσαν και καλούσαν σε βοήθεια, και πολλοί ανθρακωρύχοι προσφέρθηκαν να προσπαθήσουν, άσχετα από τον κίνδυνο. Καθώς κατέβαιναν στη σήραγγα, τους ακολουθούσαν τα πικρά δάκρυα των γυναικών τους, που δεν είπαν ούτε μια λέξη για να τους σταματήσουν.

Κι αυτή είναι η ουσία της ανθρώπινης ψυχολογίας. Όταν οι

άνθρωποι δεν πολεμούν στο πεδίο της μάχης, δεν *αντέχουν* να ακούν εκκλήσεις βοήθειας και να μην ανταποκρίνονται. Ο ήρωας σπεύδει, όμως *όλοι* αισθάνονται ότι θα έπρεπε να έχουν κάνει αυτό που έκανε ο ήρωας. Τα σοφίσματα του μυαλού δεν μπορούν να καταβάλουν το ένστικτο της αλληλοβοήθειας, διότι αυτό το ένστικτο έχει εκτραφεί από χιλιάδες χρόνια κοινωνικής συμβίωσης και από εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια πρωτο-ανθρώπινης ομαδικής ζωής.

«Κι αυτοί οι άνθρωποι που πνίγηκαν στον Σέρπεντιν μπροστά στα μάτια ενός πλήθους, από το οποίο κανείς δεν έκανε την παραμικρή κίνηση για να τους βοηθήσει;» ίσως ρωτήσει κάποιος. «Και το παιδί που έπεσε στο κανάλι του Ρίτζεντ Παρκ, επίσης μπροστά στα μάτια ενός πλήθους που παραθέριζε, και σώθηκε χάρη στην προσοχή μιας υπηρέτριας που έστειλε ένα σκύλο για να το διασώσει;» Η απάντηση είναι απλούστατη. Ο άνθρωπος διαμορφώνεται τόσο από τα ένστικτα που κληρονομεί, όσο και από την αγωγή του. Στους ανθρακωρύχους και τους θαλασσινούς η ομαδική εργασία τους και η καθημερινή επαφή τους δημιουργούν ένα συναίσθημα αλληλεγγύης μεταξύ τους, ενώ οι κίνδυνοι που τους κυκλώνουν συντηρούν το θάρρος και το κουράγιο τους καθημερινά. Αντιθέτως, στις πόλεις η απουσία κοινών ενδιαφερόντων γεννάει την αδιαφορία, ενώ το θάρρος και το κουράγιο, που σπάνια βρίσκουν ευκαιρίες να εκδηλωθούν, εξαφανίζονται ή διοχετεύονται προς διαφορετική κατεύθυνση. Επιπλέον η παράδοση του ήρωα των ορυχείων ή της θάλασσας ζει στα χωριά των ανθρακωρύχων και των ψαράδων περιβεβλημένη μ' ένα λυρικό φωτοστέφανο. Αλλά ποιες είναι οι μνήμες του παρδαλού λονδρέζικου πλήθους; Η μόνη κοινή μνήμη τους πρέπει να είναι αυτή που δημιουργεί η λογοτεχνία, αλλά δεν υπάρχει λογοτεχνία αντίστοιχη των επαρχιακών επών. Ο κλήρος επιθυμεί τόσο να αποδείξει ότι από την ανθρώπινη φύση προέρχεται μόνο η αμαρτία, και ότι όλη η καλοσύνη του ανθρώπου έχει υπερφυσική προέλευση, ώστε αγνοεί τα γεγονότα που δεν αποδεικνύουν τη δράση μιας ανώτερης θείας έμπνευσης ή άνωθεν χάρης. Και οι ανίδεοι συγγραφείς στρέφουν την προσοχή τους σε μια μορφή ηρωισμού, κυρίως τον ηρωισμό που προάγει την ιδέα του κράτους. Γι' αυτό θαυμάζουν το Ρωμαίο ήρωα ή το στρατιώτη στο πεδίο της μάχης, προσπερνώντας τον ηρωισμό του ψαρά χωρίς να δίνουν την παραμικρή σημασία. Ο ποιητής ή ο ζωγράφος μπορεί ασφαλώς να συγκινηθούν από την ομορφιά της ίδιας της καρδιάς του ανθρώπου, αλλά και οι μεν και οι δε σπάνια

γνωρίζουν πώς ζουν οι φτωχότερες τάξεις, και ενώ μπορούν να υμνήσουν ή να ζωγραφίσουν το Ρωμαίο ή τον ήρωα πολέμου στο συμβατικό περιβάλλον του, δεν μπορούν ούτε να υμνήσουν ούτε να απεικονίσουν εντυπωσιακά τον ήρωα που δρα σε ένα περιβάλλον που αυτοί αγνοούν. Αν επιχειρήσουν να το κάνουν, καταπιάνονται μόνο με μιαν άσκηση ρητορικής.[14]

Άλλη μια εκδήλωση της ίδιας πάντα ζωντανής τάσης για συνεργασία και αλληλο-υποστήριξη είναι οι αναρίθμητοι σύλλογοι, λέσχες και ενώσεις για ψυχαγωγία, μελέτες, έρευνες και εκπαιδευτικούς σκοπούς, που έχουν αυξηθεί τόσο τα τελευταία χρόνια, ώστε θα χρειαζόταν ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα για την απογραφή τους και μόνο. Μερικές από αυτές, όπως τα σμήνη των νεαρών πουλιών που συναντιούνται το φθινόπωρο, είναι αφιερωμένες στην απόλαυση των χαρών της ζωής. Κάθε χωριό στη Μεγάλη Βρετανία, την Ελβετία, τη Γερμανία και αλλού έχει συλλόγους κρίκετ, τένις, ποδοσφαίρου, μουσικής, ωδικής κτλ. Μερικές ενώσεις είναι πιο πολυάριθμες, και κάποιες, όπως η Ένωση Ποδηλατών (Cyclists' Alliance), γνωρίζουν ξαφνικά ραγδαία εξάπλωση. Παρόλο που τα μέλη της δεν έχουν τίποτε άλλο κοινό εκτός από την αγάπη τους για την ποδηλασία, έχει ήδη δημιουργηθεί μεταξύ τους ένα είδος τεκτονικού δεσμού με σκοπό την παροχή αλληλοβοήθειας, ιδιαίτερα σε απομακρυσμένες περιοχές, όπου οι ποδηλάτες δεν είναι πολλοί. Θεωρούν τη λέσχη της Ένωσης του κάθε χωριού ως καταφύγιο, και στην ετήσια ποδηλατική κατασκήνωση δημιουργούνται φιλίες σταθερές. Οι «Αδελφοί των Εννέα Πεύκων» (Kegelbrüder) στη Γερμανία είναι μία ανάλογη οργάνωση, το ίδιο και οι γυμναστικοί σύλλογοι (με 300.000 μέλη στη Γερμανία), η ανεπίσημη αδελφότητα κωπηλατών στη Γαλλία, οι ναυτικοί όμιλοι κ.ά. Τέτοιες μορφές συνεργασίας δε μεταβάλλουν βέβαια την κοινωνική διαστρωμάτωση, αλλά συνεισφέρουν, κυρίως στις μικρές πόλεις, στην εξομάλυνση των κοινωνικών διακρίσεων και, καθώς όλες τείνουν στο να συγκροτήσουν εθνικές και διεθνείς συνομοσπονδίες; οπωσδήποτε βοηθούν στην ανάπτυξη προσωπικών φιλικών επαφών μεταξύ ανθρώπων που ζουν διασκορπισμένοι σε διαφορετικά σημεία του πλανήτη μας.

Οι λέσχες αλπινιστών στη Γερμανία, όπως η Jagdschutzverein, που αριθμεί πάνω από 100.000 μέλη, οι σύλλογοι κυνηγών, ειδικευμένων δασονόμων, ζωολόγων και απλών φυσιολατρών, και η διεθνής Ορνιθολογική Εταιρεία, με έδρα πάλι τη Γερμανία, που περιλαμβά-

νει ζωολόγους, εκτροφείς και απλούς χωρικούς, έχουν τον ίδιο χαρακτήρα. Όχι μόνο έχουν να επιδείξουν ένα τεράστιο και ωφέλιμο έργο σε λίγα χρόνια, που μόνο οι μεγάλες ενώσεις θα μπορούσαν να φέρουν σε πέρας (χαρτογραφήσεις, καταφύγια, ορεινές διαβάσεις, μελέτες της ζωής των ζώων, των επιβλαβών εντόμων, των αποδημητικών πουλιών), αλλά επιπλέον δημιουργούν νέους δεσμούς ανάμεσα στους ανθρώπους. Δύο διαφορετικής εθνικότητας αλπινιστές που συναντιούνται στο ίδιο καταφύγιο στον Καύκασο, ή ο καθηγητής και ο ερασιτέχνης ορνιθολόγος που μένουν στον ίδιο ξενώνα, δεν είναι πλέον ξένοι μεταξύ τους. Παράλληλα ενώσεις όπως η Uncle Toby's Society στο Νιούκαστλ, που έχει ήδη διδάξει σε 260.000 αγόρια και κορίτσια να μην καταστρέφουν τις φωλιές των πουλιών και να αγαπούν όλα τα ζώα, έχουν συμβάλει περισσότερο στην εκλέπτυνση των ανθρώπινων συναισθημάτων και την εξέλιξη της μελέτης της φύσης από πολλούς ηθικολόγους, καθώς και από τα περισσότερα σχολεία.

Δεν μπορούμε να παραλείψουμε, ακόμα και σ' αυτή τη γρήγορη επισκόπηση, τους χιλιάδες επιστημονικούς, φιλολογικούς, καλλιτεχνικούς και εκπαιδευτικούς κύκλους. Μέχρι τώρα οι επιστημονικές ομάδες, που ελέγχονταν αυστηρά και πολλές φορές επιδοτούνταν από το κράτος, αποτελούσαν στενούς κύκλους και συχνά θεωρούνταν απλές ευκαιρίες για κρατικό διορισμό, ενώ, εξαιτίας του χαρακτήρα τους, εξέτρεφαν μικροπρεπείς ζηλοφθονίες. Και όμως, χάρη σε τέτοιες ενώσεις αμβλύνονται σε κάποιο βαθμό οι διακρίσεις που στηρίζονται στην κοινωνική προέλευση και τον πολιτικό προσανατολισμό. Επιπλέον στις μικρότερες και πιο απομακρυσμένες πόλεις οι επιστημονικοί, γεωγραφικοί και μουσικοί σύλλογοι, και κυρίως αυτοί που ανταποκρίνονται στα ενδιαφέροντα ενός ευρύτερου κύκλου ερασιτεχνών, γίνονται μικρά κέντρα πνευματικής κίνησης, ένα είδος δεσμού ανάμεσα στο μικρό αυτό σημείο και τον υπόλοιπο κόσμο και ένας χώρος όπου άνθρωποι διαφορετικής προέλευσης συνεργάζονται σε ισότιμη βάση. Για να εκτιμήσουμε πλήρως την αξία τέτοιων κέντρων, οφείλουμε να εξετάσουμε τη συγκρότησή τους σε μια περιοχή όπως η Σιβηρία. Οι αμέτρητοι εκπαιδευτικοί κύκλοι, οι οποίοι μόλις αρχίζουν να διασπούν το μονοπώλιο κράτους και εκκλησίας στην εκπαίδευση, είναι βέβαιο ότι σύντομα θα αποτελέσουν πρωτεύουσα δύναμη σ' αυτό τον τομέα. Στις Ενώσεις Φρόμπελ οφείλεται ήδη το σύστημα των νηπιαγωγείων, και στη δράση πολλών ανεπίσημων και επίσημων εκπαιδευτικών ομίλων, που πολλές φορές χρειάστηκε να α-

ντιταχθούν αποφασιστικά σε μια ισχυρή κυβέρνηση, οφείλεται το υψηλό επίπεδο της εκπαίδευσης των γυναικών στη Ρωσία.[15] Και όσον αφορά τους εκπαιδευτικούς συλλόγους στη Γερμανία, είναι επίσης γνωστό ότι έχουν σχεδιάσει το κυριότερο μέρος της σύγχρονης διδακτικής μεθόδου της επιστήμης στα δημοτικά σχολεία. Οι διδάσκοντες βρίσκουν επίσης την καλύτερη υποστήριξη σε τέτοιους ομίλους. Οι εργατικοί αλλά κακοπληρωμένοι δάσκαλοι της επαρχίας θα ήταν εντελώς εξαθλιωμένοι χωρίς τη βοήθειά τους.[16]

Όλοι αυτοί οι όμιλοι, σύλλογοι, αδελφότητες, κύκλοι, ινστιτούτα κτλ., που πρέπει να φτάνουν τις 10.000 στην Ευρώπη και μόνο, καθένας από τους οποίους αντιπροσωπεύει εθελοντική, ανιδιοτελή, άμισθη ή ανεπαρκώς αμειβόμενη δουλειά, τι άλλο αποτελούν εκτός από εκδηλώσεις της ίδιας πάντα ζωντανής τάσης του ανθρώπου προς την αλληλοβοήθεια και την αλληλο-υποστήριξη σε ποικίλες περιπτώσεις; Για σχεδόν τρεις αιώνες οι άνθρωποι δεν επιτρεπόταν να συνεργαστούν ακόμα και για καλλιτεχνικούς, φιλολογικούς και εκπαιδευτικούς λόγους. Μπορούσαν μόνο να σχηματιστούν κύκλοι υπό την προστασία του κράτους ή της εκκλησίας, ή με τη μορφή μυστικών οργανώσεων, όπως η μασονία. Αλλά τώρα που η αντίσταση έχει καμφθεί, εμφανίζονται παντού και εξαπλώνονται σε όλους τους κλάδους της πολυσχιδούς ανθρώπινης δραστηριότητας, αποκτούν διεθνείς διαστάσεις και αναμφίβολα συνεισφέρουν ανεκτίμητα στην κατάρριψη των παραπετασμάτων που υψώνουν τα κράτη ανάμεσα στις διάφορες εθνότητες. Άσχετα από τις ζηλοφθονίες που γεννάει ο εμπορικός ανταγωνισμός και τα προσκλητήρια μίσους που ακούγονται από τα φαντάσματα ενός μακρινού παρελθόντος, υπάρχει η συνείδηση της παγκόσμιας αλληλεγγύης, η οποία αναπτύσσεται τόσο ανάμεσα στα ηγετικά πνεύματα του κόσμου, όσο και στις εργατικές μάζες από τότε που κατέκτησαν το δικαίωμα στις διεθνείς επαφές· και αναμφίβολα αυτό το πνεύμα συνέβαλε στην αποτροπή ενός ευρωπαϊκού πολέμου το τελευταίο τέταρτο του προηγούμενου αιώνα.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφέρω τις θρησκευτικές και φιλανθρωπικές οργανώσεις, που επίσης αντιπροσωπεύουν έναν ολόκληρο κόσμο. Δεν υπάρχει ούτε ίχνος αμφιβολίας ότι τα περισσότερα μέλη τους παρακινούνται από συναισθήματα αλληλοβοήθειας, τα οποία χαρακτηρίζουν ολόκληρη την ανθρωπότητα. Δυστυχώς οι ιεροκήρυκες προτιμούν να αποδίδουν σ' αυτά τα συναισθήματα υπερφυσική προέλευση. Πολλοί υποστηρίζουν ότι ο άνθρωπος δεν υπακούει

συνειδητά στο πνεύμα της αλληλοβοήθειας αν δεν έχει προηγουμένως διαφωτιστεί από τα διδάγματα του συγκεκριμένου δόγματος που αυτοί αντιπροσωπεύουν, και οι περισσότεροι δεν αναγνωρίζουν τέτοια αισθήματα στον «παγανιστή» άγριο, ενώ θα μπορούσαν ν' ακολουθήσουν εδώ το παράδειγμα του αγίου Αυγουστίνου. Επιπλέον, ενώ ο πρώιμος χριστιανισμός, όπως όλες οι θρησκείες, ήταν μια επίκληση στα καθολικά ανθρώπινα συναισθήματα της αλληλοβοήθειας και της συμπόνιας, η χριστιανική εκκλησία συνέδραμε το κράτος στην κατάλυση όλων των παγιωμένων θεσμών αλληλοβοήθειας και αλληλοϋποστήριξης που προϋπήρχαν ή είχαν αναπτυχθεί έξω από το πλαίσιό του· κι αντί για την *αλληλοβοήθεια* που κάθε άγριος θεωρεί υποχρέωση προς τους ομοφύλους του, άρχισε να κηρύττει τη *φιλανθρωπία*, που έχει το χαρακτήρα άνωθεν έμπνευσης, και ακολούθως υπονοεί μια κάποια ανωτερότητα του δότη σε σχέση με το λήπτη. Με αυτό τον περιορισμό, και χωρίς πρόθεση μομφής εναντίον εκείνων που θεωρούν τους εαυτούς τους εκλεκτούς όταν προβαίνουν σε απλές ανθρωπιστικές χειρονομίες, μπορούμε σίγουρα να θεωρήσουμε τον τεράστιο αριθμό των θρησκευτικών και φιλανθρωπικών οργανώσεων ως απόρροια της ίδιας τάσης για αλληλοβοήθεια.

Όλα αυτά τα στοιχεία αποδεικνύουν ότι η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος, χωρίς υπολογισμό των αναγκών των άλλων ανθρώπων, δεν είναι το μοναδικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης ζωής. Πλάι σ' αυτό το ρεύμα, που με τόση έπαρση διεκδικεί την ηγεμονία των ανθρώπινων σχέσεων, μπορούμε να αντιληφθούμε τη σκληρή μάχη των κατοίκων της επαρχίας και των βιομηχανικών ζωνών των πόλεων προκειμένου να θεμελιώσουν πάλι από την αρχή τους θεσμούς που προωθούν την αλληλοβοήθεια και την αλληλο-υποστήριξη· και ανακαλύπτουμε, σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, ένα ευρέως διαδεδομένο κίνημα για τη θεμελίωση λίγο πολύ μόνιμων θεσμών ανάλογης κατεύθυνσης. Αλλά, περνώντας από τη δημόσια στην ιδιωτική ζωή του σύγχρονου ανθρώπου, ανακαλύπτουμε έναν άλλο κόσμο, όπου κυριαρχούν η αλληλοβοήθεια και η αλληλο-υποστήριξη· αυτός ο κόσμος όμως περνά απαρατήρητος από τους περισσότερους κοινωνιολόγους, διότι περιορίζεται στο στενό κύκλο της οικογένειας και των φίλων.[17]

Με το παρόν κοινωνικό σύστημα όλοι οι δεσμοί ενότητας των

κατοίκων της ίδιας οδού ή συνοικίας διαλύθηκαν. Οι άνθρωποι στις πλουσιότερες περιοχές των μεγάλων πόλεων ζουν χωρίς να γνωρίζουν ποιοι είναι οι γείτονές τους. Αλλά στα στενά δρομάκια οι άνθρωποι γνωρίζουν πολύ καλά ο ένας τον άλλο, γιατί έρχονται διαρκώς σε επαφή. Βέβαια σημειώνονται κι εκεί, όπως και αλλού, ασήμαντοι διαπληκτισμοί· αλλά σχηματίζονται ομάδες με βάση τις προσωπικές συμπάθειες και, μέσα σ' αυτό τον κύκλο, αναπτύσσεται η αλληλοβοήθεια σε επίπεδο που οι πλουσιότερες τάξεις δεν μπορούν να γνωρίζουν. Αν πάρουμε για παράδειγμα τα παιδιά μιας φτωχογειτονιάς που παίζουν στο δρόμο, στον περίβολο της εκκλησίας ή στο πάρκο, παρατηρούμε αμέσως ότι υπάρχει ένας στενός δεσμός ανάμεσά τους, παρά τους περιστασιακούς τσακωμούς, και ότι αυτός ο δεσμός τα προστατεύει από κάθε είδους αντιξοότητα. Μόλις ένα πιτσιρίκι σκύψει ερευνητικά πάνω από έναν υπόνομο, ένα άλλο πιτσιρίκι θα φωνάξει: «Μην κάθεσαι εκεί, θ' αρρωστήσεις!», «Μην σκαρφαλώνεις στον τοίχο! Αν παραπατήσεις, θα σε πατήσει το τρένο!», «Μην πας κοντά στο χαντάκι!», «Μην τρως δηλητηριώδη μούρα, θα πεθάνεις!». Αυτά είναι τα πρώτα διδάγματα που παίρνει το παιδάκι όταν βγαίνει έξω να παίξει με τους φίλους του. Πολλά παιδιά που παίζουν στα πεζοδρόμια των «πρότυπων εργατικών κατοικιών» ή στις αποβάθρες και τις γέφυρες των καναλιών θα είχαν βρει τραγικό θάνατο από τα αμάξια ή θα είχαν πνιγεί στα λασπόνερα αν δεν υπήρχε μεταξύ τους τέτοια αλληλο-υποστήριξη. Κι αν ένας μικρούλης γλιστρήσει στο χαντάκι πίσω από την αυλή του γαλατά ή μια χαριτωμένη μικρούλα πέσει στο κανάλι, παρά τις προειδοποιήσεις τους, όλα μαζί βάζουν τέτοιες φωνές, που η γειτονιά σηκώνεται στο πόδι και τρέχει να τα σώσει.

Ακολουθεί η συμμαχία των μητέρων. «Δεν μπορείτε να φανταστείτε», μου είπε μια γιατρός που ζει σε φτωχογειτονιά, «πώς βοηθάνε η μία την άλλη. Αν μια γυναίκα δεν ετοίμασε ή δεν μπόρεσε να ετοιμάσει οτιδήποτε για το παιδί που θα γεννήσει –και αυτό συμβαίνει πολύ συχνά–, όλες οι γειτόνισσες φέρνουν από κάτι για το νεοφερμένο. Μια από τις γειτόνισσες φροντίζει τα υπόλοιπα παιδιά της, και μια άλλη περνάει για να φροντίσει το νοικοκυριό όσο καιρό η μέλλουσα μητέρα είναι κλινήρης». Αυτή είναι η κρατούσα συνήθεια. Και το επιβεβαιώνουν όλοι όσοι έχουν ζήσει μαζί με φτωχούς. Με χιλιάδες μικρούς τρόπους οι μητέρες συμπαραστέκονται η μία στην άλλη και φροντίζουν παιδιά που δεν είναι δικά τους. Χρειάζεται κά-

ποια εκπαίδευση –καλή ή κακή, ας αποφασίσουν οι ίδιες– ώστε μια κυρία των ανώτερων τάξεων να καταστεί ικανή να προσπεράσει ένα παιδί που κρυώνει και πεινάει χωρίς να το προσέξει. Αλλά οι φτωχές μητέρες δεν έχουν πάρει τέτοια εκπαίδευση. Δεν αντέχουν να βλέπουν ένα παιδάκι να πεινάει· *πρέπει* να του δώσουν να φάει, και το κάνουν. «Όταν τα παιδάκια του σχολείου ζητιανεύουν ψωμί, πολύ σπάνια θα του το αρνηθούν», μου γράφει μια φίλη που είχε εργαστεί για πολλά χρόνια στο Γουάιτ Τσάπελ, συνεργαζόμενη με μια εργατική λέσχη. Αλλά μπορώ να παραθέσω μερικά ακόμη αποσπάσματα από το γράμμα της:

> Στις τάξεις των εργατών συνηθίζεται ιδιαίτερα η παροχή περίθαλψης στους γείτονες όταν είναι άρρωστοι, χωρίς την παραμικρή αμοιβή. Επίσης, όταν μια γυναίκα που έχει μικρά παιδιά βγαίνει να δουλέψει, μια άλλη πάντα τα φροντίζει.
>
> Αν οι άνθρωποι των εργατικών τάξεων δε βοηθούσαν ο ένας τον άλλο, δε θα είχαν επιζήσει. Γνωρίζω οικογένειες που βοηθούν η μία την άλλη διαρκώς με χρήματα, τρόφιμα, καύσιμα, στην ανατροφή των παιδιών, την αρρώστια, το θάνατο.
>
> Το «δικό μου» και «δικό σου» ακούγεται πολύ σπανιότερα στους φτωχούς απ' ό,τι στους πλούσιους. Δανείζουν ο ένας στον άλλο παπούτσια, ρούχα, καπέλα κτλ. –οτιδήποτε χρειάζονται εκείνη τη στιγμή–, καθώς και κάθε είδος οικοσκευής.
>
> Τον περασμένο χειμώνα μέλη της Ένωσης Ριζοσπαστών συγκέντρωσαν ένα μικρό ποσό και άρχισαν μετά τα Χριστούγεννα να μοιράζουν δωρεάν σούπα και ψωμί στα παιδιά που πήγαιναν σχολείο. Σταδιακά έφτασαν να φροντίζουν 1.800 παιδιά. Τα χρήματα τα έδιναν διάφοροι άσχετοι, αλλά τη δουλειά την έκαναν τα μέλη της Ένωσης. Ορισμένοι που ήταν άνεργοι έρχονταν στις τέσσερις ή στις πέντε το πρωί να πλύνουν και να καθαρίσουν τα λαχανικά· πέντε γυναίκες έρχονταν στις εννιά ή στις δέκα (αφού είχαν κάνει τις δουλειές του σπιτιού τους) για να μαγειρέψουν, και έμεναν μέχρι τις έξι ή τις επτά για να πλύνουν τα πιάτα. Την ώρα του μεσημεριανού, ανάμεσα στις δώδεκα και τη μιάμιση, είκοσι ως τριάντα εργάτες έρχονταν να βοηθήσουν στο σερβίρισμα, ο καθένας απ' τους οποίους διέθετε την ώρα του δικού του γεύματος. Κι αυτό κράτησε για δύο μήνες. Κανείς δεν πληρωνόταν.

Η φίλη μου αναφέρει επίσης κάποιες πολύ τυπικές περιπτώσεις ανθρώπων:

Η μητέρα της Άννυ είχε δώσει το κοριτσάκι οικότροφο σε μια ηλικιωμένη κυρία στην οδό Γουίλμοτ. Όταν η μητέρα πέθανε, η ηλικιωμένη κυρία, που ήταν και η ίδια πολύ φτωχή, κράτησε το παιδί χωρίς να πληρωθεί δεκάρα. Όταν πέθανε και η ηλικιωμένη κυρία, η κατάσταση του παιδιού, που ήταν πέντε χρόνων και όσο η κυρία ήταν άρρωστη έμενε παραμελημένο, χειροτέρεψε, αλλά αμέσως το πήρε η κυρία Σ., σύζυγος ενός τσαγκάρη που είχε έξι παιδιά δικά της. Τελευταία ο άντρας της αρρώστησε και κανένας τους δεν είχε να φάει.

Τις προάλλες η κυρία Μ., μητέρα έξι παιδιών, φρόντιζε την κυρία Μ., που ήταν άρρωστη, και έπαιρνε μαζί της το μεγαλύτερο από τα παιδιά της πρώτης. Αλλά σου είναι χρήσιμα όλα αυτά τα γεγονότα; Είναι πολύ γενικά [...] Γνωρίζω επίσης την κυρία Ντ. (οδός Χάκνεϊ), που διαθέτει ραπτομηχανή και συνεχώς ράβει για να εξυπηρετεί άλλους χωρίς να δέχεται ποτέ αμοιβή, παρόλο που η ίδια έχει πέντε παιδιά και το σύζυγό της να φροντίσει [...] κ.ο.κ.

Για οποιονδήποτε έχει ιδέα πώς ζουν οι εργάτες είναι προφανές ότι, αν δε βοηθούσαν ο ένας τον άλλο, δε θα κατάφερναν να ξεπεράσουν τις δυσκολίες τους. Μόνο κατά τύχη η οικογένεια ενός εργάτη θα περάσει όλη της τη ζωή χωρίς να χρειαστεί να αντιμετωπίσει καταστάσεις όπως η κρίση που περιγράφει ο υφαντουργός Τζόζεφ Γκάτεριτζ (Joseph Gutteridge) στην αυτοβιογραφία του.[18] Κι αν δεν καταστρέφονται όλοι υπ' αυτές τις συνθήκες, είναι επειδή αλληλοβοηθούνται. Στην περίπτωση του Γκάτεριτζ, μια γριά νοσοκόμα, πολύ φτωχή και η ίδια, εμφανίστηκε τη στιγμή που η οικογένειά του βρισκόταν στα πρόθυρα της ολοκληρωτικής καταστροφής και έφερε ψωμί, κάρβουνο και στρωσίδια που είχε πάρει με πίστωση. Σε άλλες περιπτώσεις κάποιος άλλος ή οι γείτονες θα κάνουν τις απαραίτητες κινήσεις για να σώσουν την οικογένεια. Αλλά χωρίς την ενίσχυση των άλλων φτωχών, πολύ περισσότεροι θα αντιμετώπιζαν κάθε χρόνο ανεπανόρθωτες καταστροφές.[19]

Ο κ. Πλίμσολ (Plimsoll), αφού έζησε με φτωχούς ανθρώπους για κάποιο χρονικό διάστημα με εβδομαδιαίο μισθό 17 σελίνια, αναγκάστηκε να αναγνωρίσει ότι τα συγκαταβατικά αισθήματα με τα οποία ξεκίνησε «μεταβλήθηκαν σε βαθύτατο σεβασμό» όταν είδε ότι οι σχέσεις των φτωχών ανθρώπων διέπονταν από την αλληλοβοήθεια και την αλληλο-υποστήριξη, και έμαθε τους απλούς τρόπους με τους οποίους προσφέρεται αυτή η αλληλο-υποστήριξη. Έπειτα από πολυετή πείρα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, «αν το καλοσκεφτείς,

όπως ήταν αυτοί οι άνθρωποι, έτσι ήταν και οι περισσότεροι από όσους ανήκαν στην εργατική τάξη».[20] Η ανατροφή των ορφανών, ακόμα και από τις φτωχότερες οικογένειες, είναι συνήθεια τόσο διαδεδομένη, ώστε μπορεί να χαρακτηριστεί κανόνας· έτσι, έπειτα από δύο εκρήξεις στο Γουόρεν Βέιλ και το Λαντ Χιλ, στις οποίες «σκοτώθηκε το ένα τρίτο των αντρών, έγινε γνωστό, όπως καταθέτουν οι αρμόδιες επιτροπές, ότι συντηρούσαν και άλλους συγγενείς εκτός από τις συζύγους και τα παιδιά τους». «Μπορείτε να καταλάβετε τι σημαίνει αυτό;» προσθέτει ο Πλίμσολ. «Δεν αμφιβάλλω ότι το ίδιο κάνουν και οι πολύ ευκατάστατοι άνθρωποι, αλλά αναλογιστείτε τη διαφορά. Φανταστείτε τι σημαίνει το ποσό του 1 σελινιού που συνεισφέρει κάθε εργάτης για να βοηθήσει τη χήρα ενός συντρόφου ή για να βοηθήσει ένα συνάδελφο να εξοφλήσει τα επιπλέον έξοδα μιας κηδείας για κάποιον που βγάζει 16 σελίνια την εβδομάδα και έχει γυναίκα και πολλές φορές πέντε ή έξι παιδιά να θρέψει».[21] Αλλά σε τέτοιες συνδρομές προβαίνουν συχνά οι εργάτες σε όλο τον κόσμο, ακόμα και σε περιπτώσεις πιο κοινές από το θάνατο στην οικογένεια, ενώ το πλέον σύνηθες γι' αυτούς είναι να βοηθάνε ο ένας τον άλλο στη δουλειά.

Οι ίδιες εκδηλώσεις αλληλοβοήθειας και αλληλο-υποστήριξης συναντώνται και ανάμεσα στις πλουσιότερες τάξεις. Αν όμως σκεφτεί κανείς τη σκληρότητα που πολλές φορές δείχνουν οι πλούσιοι εργοδότες στους υπαλλήλους τους, ασφαλώς και είναι δικαιολογημένη η πιο απαισιόδοξη εκτίμηση για την ανθρώπινη φύση. Πολλοί πρέπει να θυμούνται την οργιώδη αντίδραση που ξεσήκωσε η μεγάλη απεργία του Γιορκσάιρ το 1894, όταν παλιοί ανθρακωρύχοι που εξόρυξαν άνθρακα από μια εγκαταλελειμμένη σήραγγα μηνύθηκαν από τους ιδιοκτήτες. Ακόμα κι αν παραβλέψουμε τις φρικαλεότητες της περιόδου των μαχών και των κοινωνικών πολέμων, όπως την εξόντωση χιλιάδων εργατών-αιχμαλώτων μετά την πτώση της Παρισινής Κομούνας, ποιος μπορεί, για παράδειγμα, να διαβάσει αποκαλύψεις για τις ανακρίσεις εργατών που διεξάγονταν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1840, ή αυτό που έγραφε ο λόρδος Σάφτσμπερυ για τη «φρικαλέα σπατάλη ανθρώπινης ζωής στα εργοστάσια, στα οποία στέλνονται παιδιά που τα παίρνουν από τα πτωχοκομεία ή διακινούνται σε όλη τη χώρα και πωλούνται ως σκλάβοι»[22] – ποιος μπορεί να τα διαβάσει αυτά χωρίς να εντυπωσιαστεί από τη χυδαιότητα στην οποία μπορεί να εκπέσει ο άνθρωπος όταν καταλαμβάνεται α-

πό την απληστία του; Αλλά πρέπει επίσης να πούμε ότι γι' αυτή τη συμπεριφορά δεν είναι υπεύθυνη αποκλειστικά η εγκληματικότητα της ανθρώπινης φύσης. Η διδασκαλία των ανθρώπων της επιστήμης και μιας σεβαστής μερίδας του κλήρου δεν ήταν μήπως εκείνη που κήρυττε τη δυσπιστία, την περιφρόνηση, το μίσος σχεδόν απέναντι στις φτωχότερες τάξεις; Η επιστήμη δε δίδασκε ότι, αφού καταργήθηκε η δουλοπαροικία, δεν υπάρχει λόγος να είναι κάποιος φτωχός, εκτός κι αν είναι φαύλος; Και πόσο λίγοι είναι οι άνθρωποι της εκκλησίας που βρήκαν το θάρρος να κατηγορήσουν τους δολοφόνους παιδιών, τη στιγμή που οι περισσότεροι δίδασκαν ότι τα βάσανα για τους φτωχούς και η σκλαβιά για τους μαύρους ήταν μέρος της Θείας Πρόνοιας; Η ίδια άλλωστε η Μεταρρύθμιση δεν εξέφρασε κυρίως τη λαϊκή αγανάκτηση για τη σκληρή μεταχείριση των φτωχών από την κατεστημένη εκκλησία;

Με τέτοιους πνευματικούς ηγέτες τα αισθήματα των πλουσιότερων τάξεων αναγκαστικά πήραν ταξικό χαρακτήρα, όπως παρατηρεί ο Πίλμσολ, δεν αμβλύνθηκαν. Σπάνια απευθύνονταν στους φτωχούς, από τους οποίους οι ευκατάστατοι άνθρωποι διαχωρίζονταν από τον τρόπο ζωής τους και με τους οποίους δεν έρχονταν σε επαφή, υπό τις καλύτερες συνθήκες, στην καθημερινή τους ζωή. Αλλά μεταξύ τους –αν εξαιρέσουμε τις επιπτώσεις της απληστίας και τα άσκοπα έξοδα που επιβάλλει ο ίδιος ο πλούτος–, στον οικογενειακό και φιλικό τους κύκλο, βοηθούν και υποστηρίζουν ο ένας τον άλλο όπως και οι φτωχοί. Ο δόκτωρ Αϊχέρινγκ (Ihering) και ο δόκτωρ Νταργκούν (Dargun) έχουν απόλυτο δίκιο όταν λένε ότι, αν ήταν δυνατό να γίνει μια στατιστική καταγραφή όλων των χρημάτων που αλλάζουν χέρια υπό τη μορφή φιλικών δανείων και βοηθημάτων, το συνολικό ποσό θα ήταν τεράστιο ακόμα και σε σύγκριση με το ποσό των συναλλαγών του παγκοσμίου εμπορίου. Κι αν μπορούσαμε να προσθέσουμε σ' αυτό, όπως θα οφείλαμε, όσα δαπανώνται για φιλοξενίες, μικρές αλληλοεξυπηρετήσεις, φροντίδες για τη διαχείριση των υποθέσεων των άλλων, καθώς και για δώρα και φιλανθρωπικές δραστηριότητες, οπωσδήποτε θα μέναμε έκπληκτοι από τη σημασία αυτών των συναλλαγών για τη διεθνή οικονομία. Ακόμα και στο χώρο που κυβερνάται από τον εμπορικό εγωισμό, η έκφραση «Η εταιρεία αυτή μας αντιμετώπισε με σκληρότητα» δείχνει ότι σαφώς υπάρχει χώρος και για τη φιλική, προσηνή συμπεριφορά, όχι μόνο για τη σκληρή και άτεγκτη, δηλαδή τη νόμιμη. Παράλληλα κάθε έμπορος

γνωρίζει πόσες εταιρείες διασώζονται κάθε χρόνο από τη χρεοκοπία με τη φιλική υποστήριξη άλλων εταιρειών.

Επίσης όλοι γνωρίζουμε το ρόλο που διαδραματίζουν οι φιλανθρωπικές δραστηριότητες και τα έργα κοινής ωφέλειας στα οποία προβαίνουν εθελοντικά τόσο πολλά ευκατάστατα άτομα, όπως και οι εργάτες, στο πλαίσιο του σύγχρονου τρόπου ζωής. Αν και η επιθυμία αναγνώρισης, απόκτησης πολιτικής δύναμης ή κοινωνικής διάκρισης πολλές φορές αλλοιώνει τη γνησιότητα αυτών των αγαθοεργιών, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το κίνητρο στις περισσότερες περιπτώσεις προέρχεται από την ίδια διάθεση αλληλοβοήθειας. Άνθρωποι που έχουν αποκτήσει πλούτο πολλές φορές δε βρίσκουν σ' αυτόν την αναμενόμενη ικανοποίηση. Άλλοι αισθάνονται πως, ό,τι και να λένε οι οικονομολόγοι για τον πλούτο –πως δήθεν συνιστά ανταμοιβή της ικανότητάς τους–, η δική τους αμοιβή μοιάζει υπερβολική. Αρχίζει να διακρίνεται η συνείδηση της ανθρώπινης αλληλεγγύης· και παρόλο που η κοινωνική ζωή είναι ρυθμισμένη κατά τέτοιον τρόπο που να πνίγει αυτό το αίσθημα με χιλιάδες τεχνητούς τρόπους, αυτό κατορθώνει να επικρατεί. Και τότε προσπαθούν να δώσουν διέξοδο σ' αυτή τη βαθιά ανθρώπινη ανάγκη παρέχοντας την περιουσία τους ή τις δυνάμεις τους σε κάτι που κατά τη γνώμη τους θα προαγάγει το κοινό καλό.

Με λίγα λόγια, ούτε οι συντριπτικές δυνάμεις του συγκεντρωτικού κράτους ούτε τα κηρύγματα του γενικευμένου μίσους και του ανελέητου ανταγωνισμού που ανέλαβαν να διαδώσουν διάφοροι καλοθελητές φιλόσοφοι και κοινωνιολόγοι, διανθίζοντάς τα και με τα δέοντα επιστημονικά πορίσματα, κατάφεραν να ξεριζώσουν το αίσθημα της ανθρώπινης αλληλεγγύης, το οποίο βρίσκεται στο βάθος της ανθρώπινης κατανόησης και καρδιάς, καθώς έχει εκτραφεί προοδευτικά από την εξέλιξή μας. Το αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης, έτσι όπως διαγράφεται ήδη στα πρώτα της στάδια, δεν μπορεί να επισκιασθεί από μία και μόνη μερική έκφανσή της. Και η ανάγκη της αλληλοβοήθειας και της αλληλο-υποστήριξης, οι οποίες τελευταία βρήκαν καταφύγιο στο στενό οικογενειακό κύκλο ή στις φτωχογειτονιές, στα χωριά ή στις μυστικές εργατικές ενώσεις, επιβεβαιώνεται ξανά και στις σύγχρονές μας κοινωνίες ως η κινητήρια δύναμη, όπως ανέκαθεν ήταν, για κάθε νέα πρόοδο. Αυτά είναι τα συμπεράσματα στα οποία φτάνουμε αν μελετήσουμε προσεκτικά τα στοιχεία που σύντομα παρουσιάστηκαν στα δύο τελευταία κεφάλαια.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ



Μπορουμε να συνοψίσουμε τα διδάγματα που αντλήσαμε από τη μελέτη των στοιχείων που αποδεικνύουν το σπουδαίο ρόλο που διαδραματίζει η αλληλοβοήθεια στην εξέλιξη των ζώων και του ανθρώπου ως εξής:

Είδαμε ότι τα περισσότερα είδη ζώων ζουν κοινωνικά, και ότι το καλύτερο όπλο τους στη μάχη τους για επιβίωση είναι η συνεργασία· η μάχη για επιβίωση εκλαμβάνεται ασφαλώς με την ευρεία δαρβινική της έννοια, όχι ως μάχη για την απόκτηση των ίδιων των μέσων επιβίωσης, αλλά ως μάχη ενάντια στις συνθήκες του φυσικού περιβάλλοντος που είναι δυσμενείς για το είδος. Τα είδη των ζώων που έχουν περιορίσει τον αγώνα του ενός ενάντια στο άλλο στο ελάχιστο και αλληλοβοηθούνται, όσο τους είναι δυνατό, είναι αναμφισβήτητα τα πιο πολυάριθμα, ευημερούν και έχουν τις περισσότερες πιθανότητες να εξελιχθούν ακόμα περισσότερο. Διότι μ' αυτό τον τρόπο αλληλοπροστατεύονται, πετυχαίνουν μακροζωία, υψηλότερη δυνατή διανοητική ανάπτυξη και περαιτέρω αύξηση του κοινωνικού αισθήματος, που εξασφαλίζουν την επιβίωση του είδους, την εξάπλωσή του και την εξέλιξή του. Αντιθέτως, τα είδη που δε ζουν κοινωνικά είναι καταδικασμένα στον αφανισμό.

Στη συνέχεια είδαμε τον άνθρωπο να ζει σε φυλές και φατρίες ήδη από την ανατολή της εποχής του λίθου. Είδαμε ότι αναπτύχθηκε ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών θεσμών στο πλαίσιο της φυλής και της φατρίας, ήδη από το κατώτερο στάδιο της αγριότητας, και ότι τα πρωιμότερα ήθη και έθιμα αποτέλεσαν τον πυρήνα όλων των θεσμών που αργότερα έγιναν τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της προόδου. Από τη φυλή των αγρίων προήλθε η βαρβαρική κοινότητα· και ένας νέος, ευρύτερος κύκλος κοινωνικών εθίμων, συνηθειών και θεσμών, πολλοί από τους οποίους επιζούν ακόμα και σήμερα, αναπτύχθηκε στη συνέχεια με βάση τις αρχές της κοινοκτημοσύνης και της από

κοινού υπεράσπισης μιας δεδομένης επικράτειας. Όλα αυτά δε με δεδομένη την αρμοδιότητα σε θέματα δικαίου του συνόλου των κατοίκων μιας κοινότητας και των ομοσπονδιών των χωριών που ανήκαν ή υποτίθεται ότι ανήκαν στον ίδιο φυλετικό κορμό. Και όταν νέες ανάγκες παρουσιάστηκαν και απαίτησαν από τους ανθρώπους να κάνουν μια νέα αρχή, αυτό έγινε με την οργάνωση στην πόλη, η οποία αντιπροσώπευε ένα διττό δίκτυο εδαφικών μονάδων (κοινότητες των χωριών) συνδεδεμένων με συντεχνίες· οι τελευταίες αναδύθηκαν από τη συνεργασία ανθρώπων που ασκούσαν την ίδια τέχνη ή το ίδιο επάγγελμα, με σκοπό την αλληλο-υποστήριξη και την άμυνα απέναντι σε κοινούς εχθρούς.

Και, τέλος, στα δύο τελευταία κεφάλαια παρουσιάστηκαν στοιχεία για να υποστηριχθεί ότι, παρόλο που η ανάπτυξη του θεσμού του κράτους στα πρότυπα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σήμανε ένα βίαιο χτύπημα για όλους τους μεσαιωνικούς θεσμούς που στηρίζονταν στην αλληλοβοήθεια, αυτή η νέα πολιτιστική φάση δεν μπορούσε να διαρκέσει. Το κράτος, στηριζόμενο σε χαλαρά σύνολα ανθρώπων, ανέλαβε το ίδιο να γίνει ο μοναδικός συνεκτικός κρίκος τους, αλλά δεν πέτυχε το στόχο του. Η τάση για αλληλοβοήθεια τελικά κατέλυσε τους αυστηρούς κανόνες του· επανεμφανίστηκε και επιβλήθηκε εκ νέου μέσα από αναρίθμητες μορφές συνεργασίας που τείνουν να καλύψουν όλες τις εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου και να αγκαλιάσουν όλα όσα χρειάζεται ο άνθρωπος για να ζήσει και να αναπληρώσει τις απώλειες που προκαλούνται στην πορεία.

Πιθανόν κάποιος να παρατηρήσει ότι η αλληλοβοήθεια, παρόλο που αποτελεί έναν από τους παράγοντες της εξέλιξης, διέπει μια μόνο διάσταση των ανθρώπινων σχέσεων· ότι, δίπλα σ' αυτό το τόσο ισχυρό αίσθημα, ίσως υπάρχει από πάντα κι ένα άλλο, η αυτοεπιβεβαίωση του ατόμου. Καμία αντίρρηση, μόνο που την αυτοεπιβεβαίωση του ατόμου θα πρέπει να τη δούμε όχι μόνο στην προσπάθειά του να κατοχυρώσει την οικονομική, πολιτική και κοινωνική ανωτερότητά του, τη δική του ή της κάστας του, αλλά –κάτι που είναι σημαντικότερο, αν και λιγότερο προφανές– για να μπορεί το άτομο να καταλύει τα δεσμά που τείνουν να του επιβάλουν η φυλή, η κοινότητα, η πόλη ή το κράτος, επιχειρώντας ακριβώς να το ακινητοποιήσουν. Με άλλα λόγια, η αυτοεπιβεβαίωση του ατόμου πρέπει και αυτή να νοηθεί ως στοιχείο προόδου.

Είναι φανερό ότι καμία επισκόπηση του φαινομένου της εξέ-

λιξης δεν μπορεί να είναι πλήρης αν δεν αναλύει και τις δύο αυτές παραμέτρους. Ωστόσο η αυτοεπιβεβαίωση του ατόμου ή ομάδων ατόμων, οι αγώνες τους για υπεροχή και οι διαμάχες που αυτοί γέννησαν, αναλύονται, περιγράφονται και εκθειάζονται από αμνημονεύτων χρόνων. Πραγματικά, μέχρι και τις μέρες μας το σύνδρομο της αυτοεπιβεβαίωσης (υπό την περιοριστική εκδοχή του) έχει συγκεντρώσει την αποκλειστική προσοχή των επικών ποιητών, των χρονικογράφων, των ιστορικών και των κοινωνιολόγων. Η ιστορία, όπως έχει καταγραφεί ως τώρα, αποτελεί εξ ολοκλήρου περιγραφή των τρόπων και των μέσων με τα οποία προωθήθηκαν, κατοχυρώθηκαν και διατηρήθηκαν η θεοκρατία, ο μιλιταρισμός, η απολυταρχία και αργότερα η επικυριαρχία των πλουσιότερων τάξεων. Οι αγώνες μεταξύ των δυνάμεων αυτών στην πραγματικότητα αποτελούν την ουσία της ιστορίας. Γι' αυτό μπορούμε να θεωρούμε δεδομένο ότι είναι γνωστή η συμβολή του παράγοντα «άτομο» στην ιστορία του ανθρώπου, παρόλο που υπάρχει πεδίο για μια νέα έρευνα του ζητήματος με βάση τις γραμμές που μόλις υπαινίχθηκα. Από την άλλη πλευρά, παραβλέπεται ο παράγοντας «αλληλοβοήθεια»· οι συγγραφείς αυτής και της προηγούμενης γενιάς απλώς τον αρνήθηκαν ή τον διακωμώδησαν. Γι' αυτό ήταν αναγκαίο να δείξω πρώτα απ' όλα το ρόλο αυτού του παράγοντα στην εξέλιξη των ζώων και των ανθρώπινων κοινωνιών. Μόνο από τη στιγμή που ο ρόλος αυτός θα αναγνωριστεί πλήρως θα είναι δυνατό να προβούμε και σε σύγκριση των δύο προαναφερθέντων καθοριστικών παραγόντων.

Είναι προφανώς αδύνατο να εκτιμήσουμε εδώ, έστω και κατά προσέγγιση, τη σχετική σημασία τους με μεθόδους στατιστικές. Ένας μόνο πόλεμος –όλοι το γνωρίζουμε– μπορεί να επιφέρει περισσότερα δεινά, άμεσα ή απώτερα, απ' όσα οφέλη μπορούν να δημιουργήσουν εκατοντάδες χρόνια δράσης της αρχής της αλληλοβοήθειας. Αλλά όταν βλέπουμε ότι στον κόσμο των ζώων η προοδευτική εξέλιξη και η αλληλοβοήθεια βαδίζουν χέρι χέρι, ενώ η εμφύλια διαμάχη στα είδη είναι άρρηκτα δεμένη με την οπισθοδρόμηση, όταν βλέπουμε ότι, και στην περίπτωση πολέμου μεταξύ ανθρώπων, η νίκη εξαρτάται από το πόσο έχει αναπτυχθεί η αλληλοβοήθεια στις τάξεις καθενός από τα μαχόμενα έθνη, τα κόμματα, τις πόλεις ή τις φυλές, και ότι η ίδια η διαδικασία της εξέλιξης (μέχρι το σημείο που μπορεί να φτάσει μ' αυτό τον τρόπο) εξαρτάται από την πορεία της αλληλοβοήθειας στις τάξεις του έθνους, της πόλης, της φυλής, μπορούμε ν' αντιληφθούμε

την πρωταρχική επίδραση του παράγοντα αυτού στη διαδικασία της προόδου. Αλλά βλέπουμε επίσης ότι η αλληλοβοήθεια και η εξέλιξή της έχουν δημιουργήσει τις ίδιες τις συνθήκες της κοινωνικής ζωής, εντός των οποίων ο άνθρωπος κατάφερε να αναπτύξει τις τέχνες, τη γνώση και την ευφυΐα του· και ότι οι περίοδοι κατά τις οποίες οι θεσμοί που βασίζονταν στην αλληλοβοήθεια γνώρισαν τη μεγαλύτερη άνθησή τους υπήρξαν και περίοδοι μεγάλης ανάπτυξης των τεχνών, της βιομηχανίας και της επιστήμης. Πράγματι, η μελέτη της ζωής της ελεύθερης μεσαιωνικής πόλης και των αρχαίων ελληνικών πόλεων αποκαλύπτει ότι ο συνδυασμός της αλληλοβοήθειας, όπως εκδηλώνεται στο πλαίσιο της συντεχνίας και της ελληνικής φατρίας, με τα μεγάλα περιθώρια ανάπτυξης της ατομικής πρωτοβουλίας, αλλά και της ομαδικής βέβαια, διαπνεόμενης από τις αρχές της ομοσπονδίας, οδήγησε την ανθρωπότητα στις δύο λαμπρότερες περιόδους της ιστορίας της – την αρχαία ελληνική πόλη-κράτος και την ελεύθερη μεσαιωνική πόλη. Αντιθέτως, η διάλυση των θεσμών αυτών κατά τις περιόδους ανάδειξης των συγκεντρωτικών κρατικών εξουσιών, που απετέλεσαν τη διάδοχο κατάσταση, επέφερε ταχεία παρακμή.

Ακόμα και η αστραπιαία βιομηχανική πρόοδος που συντελέστηκε κατά τη διάρκεια του αιώνα μας και συνήθως αποδίδεται στο θρίαμβο του ατομικισμού και του ανταγωνισμού έχει σίγουρα πολύ βαθύτερες ρίζες. Αφού σημειώθηκαν οι μεγάλες ανακαλύψεις του 15ου αιώνα, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά το φαινόμενο της πίεσης της ατμόσφαιρας, στηριζόμενες και σε μια σειρά από άλλα επιτεύγματα της φυσικής φιλοσοφίας μέσα στην ελεύθερη μεσαιωνική πόλη, ήταν αναμενόμενο ότι θα ερχόταν και η ανακάλυψη της ατμομηχανής και όλη η επακόλουθη κατάκτηση μιας νέας κινητήριας δύναμης. Αν οι μεσαιωνικές πόλεις είχαν προλάβει να οδηγήσουν τις ανακαλύψεις τους σ' αυτό το σημείο, οι συνέπειες της επανάστασης του ατμού στην ανθρώπινη ηθική ίσως να ήταν διαφορετικές, αλλά η επανάσταση στην τεχνική και την επιστήμη θα ήταν αναπόφευκτα η ίδια. Παραμένει ωστόσο αναπάντητο το ερώτημα αν η γενική αποσύνθεση των βιοτεχνιών, η οποία ακολούθησε την καταστροφή των ελεύθερων μεσαιωνικών πόλεων και έγινε ιδιαίτερα αισθητή στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα, δεν επιβράδυνε τελικά σημαντικά την εμφάνιση της ατμομηχανής και την ακόλουθη τεχνική ανάπτυξη. Αν αναλογιστούμε την εκπληκτική ταχύτητα της βιομηχανικής προόδου από το 12ο έως το 15ο αιώνα στην υφαντουργία, τη μεταλλουργία, την αρχιτεκτονική,

τη ναυπηγική, και κοιτάξουμε λίγο τις επιστημονικές ανακαλύψεις στις οποίες οδήγησε αυτή η πρόοδος στα τέλη του 15ου αιώνα, οφείλουμε να αναρωτηθούμε μήπως η ανθρωπότητα καθυστέρησε να εκμεταλλευτεί πλήρως αυτές τις κατακτήσεις εξαιτίας της γενικής οπισθοδρόμησης των τεχνών και της μηχανικής που σημειώθηκε στην Ευρώπη μετά την παρακμή του μεσαιωνικού πολιτισμού. Είναι βέβαιο ότι η εξαφάνιση του καλλιτέχνη και του τεχνίτη και η καταστροφή των μεγάλων πόλεων και των μεταξύ τους σχέσεων δε θα μπορούσαν να ευνοήσουν τη βιομηχανική επανάσταση. Γνωρίζουμε δε με απόλυτη βεβαιότητα ότι ο Τζέιμς Βατ, ο εφευρέτης της ατμομηχανής, χρειάστηκε είκοσι χρόνια για να καταστήσει εύχρηστη την ανακάλυψή του, διότι στην εποχή του δεν μπορούσε να βρει αυτό που θα έβρισκε πολύ εύκολα στη μεσαιωνική Φλωρεντία ή στην Μπριζ, τεχνίτες δηλαδή ικανούς να χύσουν σε ανθεκτικό μέταλλο τις πρωτοποριακές συσκευές που είχε επινοήσει, μεριμνώντας ακριβώς για τα τελειώματα και την ακρίβεια λειτουργίας που απαιτούσε η ατμομηχανή.

Συνεπώς το να αποδίδουμε τη βιομηχανική πρόοδο του αιώνα μας στον πόλεμο του ενός εναντίον όλων που έχει κηρυχθεί σημαίνει ότι εξακολουθούμε να σκεφτόμαστε όπως ο άνθρωπος που, επειδή δε γνωρίζει τα αίτια της βροχής, την αποδίδει στο σφάγιο που θυσιάζει μπροστά στο πήλινο είδωλό του. Η αλληλοβοήθεια και η στενή συνεργασία έχουν αποδειχθεί πολύ πιο επωφελείς για τη βιομηχανική πρόοδο και για κάθε άλλη κατάκτηση του ανθρώπου από τον καθολικό πόλεμο.

Αλλά η τεράστια σημασία της αρχής της αλληλοβοήθειας αναδεικνύεται πλήρως στο πεδίο της ηθικής. Είναι προφανές ότι η αλληλοβοήθεια αποτελεί το θεμέλιο των ηθικών μας αντιλήψεων. Όποιες όμως και αν είναι οι απόψεις μας για την προέλευση του αισθήματος ή του ενστίκτου της αλληλοβοήθειας –είτε η καταγωγή του θεωρείται βιολογική είτε υπερφυσική–, μπορούμε να εντοπίσουμε την ύπαρξή του ήδη στα κατώτερα επίπεδα του ζωικού βασιλείου· και από αυτό το επίπεδο μπορούμε να παρακολουθήσουμε την αδιάκοπη εξέλιξή του εις πείσμα πολλών αρνητικών παραγόντων, σε όλες τις φάσεις της ανθρώπινης προόδου μέχρι τις μέρες μας. Ακόμα και οι νέες θρησκείες που γεννιούνταν από καιρό σε καιρό –πάντα σε εποχές που η αλληλοβοήθεια έφθινε στις θεοκρατίες και τα απολυταρχικά κράτη της Ανατολής ή μετά την παρακμή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας–, ακόμα και οι νέες αυτές θρησκείες δεν έκαναν τίποτε άλ-

λο παρά να επιβεβαιώνουν την ίδια σταθερή αρχή. Τους πρώτους τους υποστηρικτές τούς βρήκαν στα ταπεινά, σκληρά δοκιμαζόμενα και καταπιεζόμενα κοινωνικά στρώματα, όπου η αρχή της αλληλοβοήθειας είναι αναγκαίος όρος επιβίωσης· και οι νέες μορφές ενότητας που εμφανίστηκαν στις πρώιμες χριστιανικές και βουδιστικές κοινότητες, στις μοραβικές αδελφότητες κ.α. πήραν το χαρακτήρα της επιστροφής στις γνησιότερες εκδηλώσεις της αλληλοβοήθειας των πρώτων φυλετικών σταδίων της ιστορίας του ανθρώπου.

Επιπλέον, κάθε φορά που γινόταν κάποια απόπειρα αναβίωσης αυτής της πολύ παλιάς αρχής, η ίδια η θεμελιακή ιδέα της διευρυνόταν. Επεκτάθηκε από τη φατρία στη φυλή, στη συνομοσπονδία φυλών, στο έθνος, και τέλος –υπό ιδανικές συνθήκες– θα αγκαλιάσει ολόκληρη την ανθρωπότητα. Παράλληλα εκλεπτυνόταν. Ο πρώιμος βουδισμός, ο πρώιμος χριστιανισμός, οι γραφές κάποιων μουσουλμάνων δασκάλων, το κίνημα της Μεταρρύθμισης στα πρώτα του βήματα και κυρίως τα ηθικά φιλοσοφικά ρεύματα του περασμένου αιώνα και της εποχής μας επιτάσσουν ολοένα και πιο έντονα την απάρνηση της ιδέας της εκδίκησης και της «αρμόζουσας ανταπόδοσης» του καλού με το καλό και του κακού με το κακό. Οι ύψιστες ιδέες του ότι «δεν παίρνουμε κατ' ανάγκην το αίμα μας πίσω», καθώς και της αυθόρμητης προσφοράς περισσότερων απ' όσα περιμένουμε να μας προσφέρουν, θεωρούνται οι αυθεντικές αρχές της ηθικής· μιας αρχής ανώτερης από τη δικαιοσύνη, την ισότητα ή τη δικαιοπραγία, και προσανατολισμένης στην ευτυχία. Ο άνθρωπος καλείται να μην έχει ως μοναδικό έρμα των πράξεών του την αγάπη, η οποία είναι πάντα προσωπική και στην καλύτερη των περιπτώσεων ενδοφυλετική, αλλά τη συνείδηση της ενότητάς του με κάθε ανθρώπινο ον. Βοηθώντας ο ένας τον άλλο –πράγμα που κάνουμε από τις απαρχές της εξέλιξής μας–, ανακαλύπτουμε την προέλευση των ηθικών μας πεποιθήσεων· και μπορούμε να επιβεβαιώσουμε ότι η αλληλοβοήθεια –και όχι ο αλληλοσπαραγμός– διαδραμάτισε τον πρωταγωνιστικό ρόλο στην ηθική ανέλιξη του ατόμου. Αυτή η διαρκής εξάπλωσή της, που συνεχίζεται στην εποχή μας, είναι και η καλύτερη εγγύηση ότι το ανθρώπινο είδος θα φτάσει σε ακόμα υψηλότερο επίπεδο εξέλιξης.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ



ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Johann Peter Eckermann, *Gespräche mit Goethe*, έκδ. 1848, τόμ. 3ος, σελ. 219 και 221.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑ
Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΖΩΩΝ

1. Charles Darwin, *Origin of Species*, κεφ. iii.
2. Charles Darwin, *Descent of Man*, 2η έκδ., σελ. 163.
3. Ό.π., κεφ. v.
4. Thomas H. Huxley, «Struggle for Existence and its Bearing upon Man», στο *Nineteenth Century*, Φεβρουάριος 1888, σελ. 165.
5. Αφήνω τους προδαρβίνειους συγγραφείς, όπως τους Toussenel, Fée και πολλούς άλλους, και αναφέρω αρκετά έργα που περιέχουν πολλά διαφωτιστικά παραδείγματα αλληλοβοήθειας – τα οποία κυρίως σκιαγραφούν την ευφυΐα των ζώων. Αναφέρω ενδεικτικά αυτά των Jean-Charles Houzeau, *Les facultés etales des animaux*, Βρυξέλλες 1872, 2 τόμοι· Ludwig Büchner, *Aus dem Geistesleben der Thiere*, 2η έκδ. 1877· και Maximilian Petry, *Ueber das Seelenleben der Thiere*, Λειψία 1876. Ο Alfred Espinas δημοσίευσε το σημαντικότερο έργο του *Les sociétés animales* το 1877, όπου υπογράμμισε τη σημασία των κοινωνιών των ζώων και την επίδρασή τους στη συντήρηση των ειδών, και προέβη σε μια πολύτιμη ανάλυση της προέλευσης των κοινωνιών. Ουσιαστικά το βιβλίο του Espinas περιέχει ό,τι είχε γραφτεί έως τότε για την αλληλοβοήθεια, καθώς και πολλά επιπλέον στοιχεία. Αν παρ' όλα αυτά κάνω μια ιδιαίτερη μνεία στην εισήγηση του Kessler, είναι επειδή ανήγαγε την αλληλοβοήθεια στο ύψος ενός νόμου πιο σημαντικού για την εξέλιξη από αυτόν της αλληλοεξόντωσης. Τις ίδιες θέσεις ανέπτυξε ένα χρόνο αργότερα (τον Απρίλιο του 1881) ο Jean Marie Antoine de Lanessan σε διάλεξη που δημοσιεύτηκε το 1882 υπό τον τίτλο *La lutte pour l'existence et l'association pour la lutte*. Το κεφαλαιώδες έργο του G. Romane *Animal Intelligence* εκδόθηκε το 1882, και τον επόμενο χρόνο ακολούθησε το *Mental Evolution in Animals*. Την ίδια περίπου εποχή ο Ludwig Büchner δημοσίευσε άλλο ένα έργο, το *Liebe und Liebes-Leben in der Thierwelt*, μια δεύτερη έκδοση του οποίου δημοσιεύτηκε το 1885. Η ιδέα είχε, απ' ό,τι φαίνεται, αρχίσει να ωριμάζει.
6. Στο *Memoirs of the St. Petersburg Society of Naturalists*, τόμ. 11ος, 1880.
7. George J. Romanes, *Animal Intelligence*, 1η έκδ. 1882, σελ. 233.
8. Όλα τα αγόρια και τα κορίτσια θα έπρεπε να διαβάζουν τα έργα των Pierre

Hubert, *Les Fourmis indigènes*, Γενεύη 1861· August Forel, *Recherches sur les Fourmis en Suisse*, Ζυρίχη 1874· και J. T. Mogridge, *Harvesting Ants and Trapdoor Spiders*, Λονδίνο 1873 και 1874. Βλ. επίσης Émile Blanchard, *Métamorphoses, moeurs et instinct des insectes*, Παρίσι 1868· Ebrard, *Études des Moeurs des Fourmis*, Γενεύη 1884· John Lubbock, *Ants, Bees and Wasps* κ.ά.

9. Auguste Forel, *Recherches sur les Fourmis en Suisse*, σελ. 244, 275 και 278. Η περιγραφή του Pierre Hubert στο *Les Fourmis indigènes* για τη διαδικασία είναι αξιοσημείωτη. Επίσης περιέχει νύξεις για την πιθανή προέλευση του ενστίκτου (σελ. 158, 160).

10. Η αγροτική δραστηριότητα των μυρμηγκιών είναι τόσο αξιοθαύμαστη, ώστε για πολύ καιρό αμφισβητούνταν. Κι όμως, αποτελεί γεγονός που έχουν αποδείξει περίτρανα οι Moggridge και McCook, ο Lincecum, ο Jerdon και ο συνταγματάρχης Sykes. Βλ. μια εξαιρετική σύνοψη των στοιχείων στο έργο του George J. Romanes *Animal Intelligence*. Βλ. επίσης Alf. Moeller, «Die Pilzgaerten Einiger Sud-Amerikanischen Ameisen», στο A. F. W. Schimper, *Botanische Mittheilungen aus den Tropen*, 1893, τόμ. 6ος.

11. Αυτή η δεύτερη αρχή αναγνωρίστηκε αμέσως. Παλιότεροι μελετητές μίλησαν για βασιλιάδες, βασίλισσες, διευθυντές κτλ., αλλά, από τότε που οι Hubert και Forel δημοσίευσαν τις λεπτομερέστατες μελέτες τους, δεν υπάρχει αμφιβολία για το ελεύθερο πεδίο στην πρωτοβουλία που παραχωρείται σε κάθε άτομο, οτιδήποτε κι αν κάνουν τα μυρμήγκια, ακόμα και στους πολέμους.

12. H . W. Bates, *The Naturalist on the River Amazon*, τόμ. 2ος, σελ. 59 κ.εξ.

13. N. Syevertsoff, *Periodical Phenomena in the Life of Mammalia, Birds and Reptiles of Voronèje*, Μόσχα 1855 (στα ρωσικά).

14. A. Brehm, *Life of Animals*, τόμ. 3ος, σελ. 477.

15. H .W. Bates, *The Naturalist on the River Amazon*, σελ. 155.

16. «Catalogue raisonné des oiseaux de la faune pontique», στο *Voyage Dans la Russie Meridionale et la Crimee par la Hongrie la Valachie et la Moldavie* του Anatole de Demidoff· αποσπάσματά του περιέχονται στο A. Brehm, *Life of Animals*. Τα αρπακτικά πουλιά πολλές φορές συνεργάζονται για να αποδημήσουν. Ένα σμήνος που ο Henry Seebohm είδε να διασχίζει τα Πυρηναία ήταν μια περίεργη συνάθροιση από «οκτώ ψαλιδάρηδες, έναν πελαργό και ένα γεράκι» (*The Birds of Siberia*, 1901, σελ. 417).

17. Charles Dixon, *Among The Birds in Northern Shires*, σελ. 207.

18. Maximilian Petry, *Ueber das Seelenleben der Thiere*, Λειψία 1876, σελ. 87, 103.

19. G. H. Gurney, *The House-Sparrow*, Λονδίνο 1875, σελ. 5.

20. Eliot Coues, «Birds of the Kerguelen Island», στο *Smithsonian Miscellaneous Collections*, τόμ. 13ος, αρ. 2, σελ. 11.

21. A. Brehm, *Life of Animals*, τόμ. 6ος, σελ. 567.

22. Ένας Νεοζηλανδός μελετητής, ο T. W. Kirk, περιέγραψε με τον ακόλουθο τρόπο την επίθεση των «αδιάντροπων» σπουργιτιών σε ένα «άτυχο» γεράκι: «Άκουσε μια μέρα έναν ιδιαίτερα ασυνήθιστο θόρυβο, λες και όλα τα μικρά πουλιά της περιοχής είχαν μαζευτεί σ' έναν τεράστιο καβγά. Κοιτώντας ψηλά, είδε ένα μεγάλο γεράκι (C. gouldi – τρέφεται με ψοφίμια) να γίνεται το αντικείμενο επίθεσης ενός σμήνους σπουργιτιών. Συνεχώς του ορμούσαν σε μικρές ομάδες από όλες τις μεριές ταυτόχρονα. Το "δύστυχο" γεράκι ήταν ανίσχυρο. Τέλος, πλησιάζοντας έναν άγριο θάμνο, το γεράκι όρμησε μέσα και παρέμεινε εκεί, ενώ τα σπουργίτια θριαμβολογούσαν γύρω από το θάμνο σε ομάδες, συνεχίζοντας το θόρυβο και τη φασαρία» (εργασία που ανακοινώθηκε ενώπιον του Ινστιτούτου Νέας Ζηλανδίας, στο *Nature*, 10 Οκτωβρίου 1891).

23. A. Brehm, *Life of Animals*, τόμ. 4ος, σελ. 671 κ.εξ.
24. R. Lendenfeld, *Der Zoologische Garten*, 1889.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΥΟ
Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΖΩΩΝ
(συνέχεια)

1. N. Syevertsoff, *Periodical Phenomena in the Life of Mammalia, Birds and Reptiles of Voronèje*, Μόσχα 1855 (στα ρωσικά), σελ. 251.

2. Ό.π., παρατίθεται στο A. Brehm, *Life of Animals*, σελ. 760.

3. *The Arctic Voyages of A. E. Nordenskjöld*, Λονδίνο 1879, σελ. 135. Βλ. επίσης τις συγκλονιστικές περιγραφές των νησιών Σεν Κίλντα από τον Dixon (που παρατίθενται στο Henry Seebohm, *The Birds of Siberia*, 1901), και σχεδόν όλα τα βιβλία που αναφέρονται σε ταξίδια στον αρκτικό κύκλο.

4. Elliot Coues, στο *Bulletin U.S. Geological Survey of Territories*, τόμ. 4ος, αρ. 7, σελ. 556, 579. Παρατηρώντας ασημόγλαρους σε ένα βάλτο στη βόρεια Ρωσία, ο Polyakoff ανακάλυψε ότι ένα αρσενικό περιπολούσε πάντα στις περιοχές στις οποίες εγκαθίσταντο αυτά τα πτηνά και ειδοποιούσε την κοινότητα για κάθε ενδεχόμενο κίνδυνο. Σε περίπτωση κινδύνου, όλα τα πουλιά σηκώνονταν και επιτίθεντο αποφασιστικά στον εχθρό. Τα θηλυκά, που είχαν συγκεντρωθεί σε πέντε ή έξι φωλιές στους γύρω λοφίσκους, άφηναν με ορισμένη σειρά τις φωλιές τους προς αναζήτηση τροφής. Οι νεοσσοί, που διαφορετικά ήταν απροστάτευτοι και εύκολα γίνονταν λεία αρπακτικών πουλιών, δεν έμεναν στιγμή μόνοι (Polyakoff, «Family Habits among the Aquatic Birds», στο *Proceedings of the Zoological Section of St. Petersburg Society of Naturalists*, 17 Δεκεμβρίου 1874).

5. Brehm πατέρας, παρατίθεται στο A. Brehm, *Life of Animals*, τόμ. 4ος, σελ. 34 κ.εξ. Βλ. επίσης Gilbert White, *Natural History of Selborne*.

6. Eliot Coues, «Birds in Dakota and Montana», στο *U.S. Survey of Territories*, τόμ. 4ος, αρ. 7.

7. Πολλές φορές έχει υποστηριχθεί ότι τα μεγαλύτερα πουλιά περιστασιακά *μεταφέρουν* μερικά από τα μικρότερα όταν διασχίζουν μαζί τη Μεσόγειο, αλλά αυτό είναι αμφίβολο. Ωστόσο είναι βέβαιο ότι μερικά από τα μικρότερα πουλιά συντροφεύουν τα μεγαλύτερα κατά την αποδημία. Το γεγονός έχει σημειωθεί πολλές φορές και επιβεβαιώθηκε πρόσφατα από τον L. Buxbaum στο Ραουνχάιμ. Είδε σμήνη πελαργών που συνοδεύονταν από κορυδαλλούς στη μέση και εκατέρωθεν του αποδημητικού σχηματισμού (*Der zoologische Garten*, 1886, σελ. 133).

8. Τη συνήθεια αυτή αναφέρουν και οι Henry Seebohm και Charles Dixon.

9. Αυτό το γεγονός είναι αρκετά γνωστό στους φυσιοδίφες, κι όσον αφορά την Αγγλία μερικά παραδείγματα παρατίθενται στο *Among the Birds in Northern Shires* του Charles Dixon.

10. Samuel White Baker, *Wild Beasts and their Ways*, τόμ. 1ος, σελ. 316.

11. Friedrich von Tschudi, *Thierleben der Alpenwelt*, σελ. 404.

12. Jean-Charles Houzeau, *Études sur les facultés mentales des animaux*, τόμ. 2ος, σελ. 463.

13. Για τους κυνηγετικούς τους «συλλόγους» βλ. *Natural History of Keylon* του σερ E. Tennant, όπως παρατίθεται στο George J. Romanes, *Animal Intelligence*, σελ. 432.

14. Βλ. την επιστολή του Emil Hüter στο *Liebe und Liebes-Leben in der Thierwelt* του Ludwig Büchner.

15. Για τη βισκάτσα θα ήταν ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι τα μικρά αυτά ζώα με τον υψηλό βαθμό κοινωνικότητας όχι μόνο ζουν ειρηνικά στις αποικίες τους, αλλά και επισκέπτονται τις κοινότητες των άλλων βισκάτσα τις νύχτες. Έτσι η κοινωνικότητα αγκαλιάζει όλο το είδος – όχι μόνο μια συγκεκριμένη κοινωνία ή ένα έθνος, όπως στην περίπτωση των μυρμηγκιών. Όταν ένας αγρότης καταστρέψει μια φωλιά βισκάτσα και θάψει από κάτω τους κατοίκους της, τότε οι άλλες «έρχονται από μακριά για να διασώσουν αυτές που θάφτηκαν ζωντανές», μας λέει ο W. H. Hudson στο *Naturalist on the La Plata*, σελ. 311. Πρόκειται για ένα γεγονός που όλοι γνωρίζουν στην περιοχή της Λα Πλάτα και ο συγγραφέας απλώς επιβεβαιώνει.

16. *Hadnbuch fur Juger und Jagdberechtigte*, παρατίθεται στο A. Brehm, *Life of Animals*, τόμ. 2ος, σελ. 223.

17. Georges Louis de Buffon, *Histoire Naturelle*.

18. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η ζέβρα κουάγκα, η οποία ποτέ δεν έρχεται σ' επαφή με τη ζέβρα της οικογένειας Asinus burchellii, ζει σε απόλυτη αρμονία με τις στρουθοκαμήλους, που είναι πολύ καλοί σκοποί, αλλά και με τις γαζέλες, με πολλά είδη αντιλόπης και γκνου. Έχουμε λοιπόν εδώ την περίπτωση μιας αμοιβαίας αντιπάθειας ανάμεσα στην κουάγκα και την Asinus burchellii την οποία δεν μπορεί να ερμηνεύσει η θεωρία του ανταγωνισμού για την τροφή. Το γεγονός ότι η κουάγκα ζει μαζί με άλλα μηρυκαστικά που τρέφονται με το ίδιο γρασίδι που τρέφεται και η ίδια αποκλείει αυτή την υπόθεση, οπότε μάλλον θα πρέπει να την αναζητήσουμε στην ασυμφωνία χαρακτήρων, όπως στην περίπτωση του λαγού και του κουνελιού. Βλ., μεταξύ άλλων, το έργο του Clive Phillips-Wolley *Big Game Shooting*, που περιέχει εξαιρετικές περιγραφές των διάφορων ειδών ζώων που διαμένουν στην ανατολική Αφρική.

19. Ο οδηγός μας επρόκειτο να παντρευτεί και φλεγόταν από την επιθυμία να αποκτήσει όσες περισσότερες γούνες μπορούσε, γι' αυτό έτρεχε όλη μέρα στις πλαγιές έφιππος αναζητώντας ελάφια. Οι προσπάθειές του όμως δεν είχαν την επιτυχία που ήθελε: Δε σκότωνε ούτε ένα πλατόνι τη μέρα, κι ας ήταν εξαιρετικός κυνηγός.

20. Σύμφωνα με τον Samuel W. Baker, οι ελέφαντες σχηματίζουν ομάδες ακόμα μεγαλύτερες από τις «διευρυμένες οικογένειες». «Έχω συχνά παρατηρήσει», έγραφε, «στο τμήμα της Κεϋλάνης που είναι γνωστό ως Παρκ Κάντρι, αμέτρητα ίχνη ελεφάντων που υποδεικνύουν την πορεία μεγάλων κοπαδιών που συστήθηκαν καθώς οι ελέφαντες αποχωρούσαν από μια περιοχή που δε θεωρούσαν πλέον ασφαλή» (*Wild Beasts and their Ways*, τόμ. 1ος, σελ. 102).

21. Το ίδιο κάνουν και τα γουρούνια όταν δέχονται την επίθεση λύκων. Βλ. W. H. Hudson, *Naturalist on the La Plata*.

22. George J. Romanes, *Animal Intelligence*, σελ. 472.

23. A. Brehm, *Life of Animals*, τόμ. 1ος, σελ. 82· Charles Darwin, *Descent of Man*, κεφ. iii. Η αποστολή του Kozloff στα 1899-1901 χρειάστηκε επίσης να διεξαγάγει ανάλογη μάχη με τους πιθήκους στο βόρειο Θιβέτ.

24. Το πιο παράξενο ήταν όταν διάβασα στο άρθρο του Χάξλεϋ που προανέφερα την ακόλουθη παράφραση μιας πασίγνωστης ρήσης του Ρουσό: «Οι πρώτοι που υποκατέστησαν το καθεστώς του γενικού πολέμου με την ειρήνη, όποιο κι αν ήταν το κίνητρό τους, δημιούργησαν και την κοινωνία» (*Nineteenth Century*, Φεβρουάριος 1888, σελ. 165). Την κοινωνία *δεν* τη δημιούργησε ο άνθρωπος· η κοινωνία είναι αρχαιότερη του ανθρώπου.

25. Μονογραφίες όπως το κεφάλαιο «Music and Dancing in Nature», που περιέχεται στο *Naturalist on the La Plata* του W. H. Hudson, και το *Play of Animals* του Carl Gross, έριξαν φως σε ένα ένστικτο που χαρακτηρίζει πολλούς ζωντανούς οργανισμούς.

26. Charles Darwin, *Descent of Man*, κεφ. xiii.

27. Τη συνήθεια να συναθροίζονται –και μάλιστα πολλές φορές στο ίδιο σημείο– για να επιδοθούν σε χορευτικές επιδείξεις δεν την έχουν μόνο πάμπολλα είδη πτηνών· σύμφωνα με τον W. H. Hudson, σχεδόν όλα τα πουλιά και τα θηλαστικά («πιθανώς χωρίς *καμία* εξαίρεση») επιδίδονται συχνά σε λίγο πολύ καθορισμένες επιδείξεις με ή χωρίς ήχο, ή σε επιδείξεις αποκλειστικά ηχητικές (*Naturalist on the La Plata*, σελ. 264).

28. Για τις χορωδίες των πιθήκων βλ. A. Brehm, *Life of Animals*.

29. Henry Haygarth, *Bush Life in Australia*, σελ. 58.

30. Για να παραθέσω μερικά μόνο παραδείγματα, ένας ασβός που ξαφνικά βρέθηκε μπροστά στη σκηνή ανέλαβε να μεταφέρει έναν πληγωμένο σύντροφό του· κάποιοι αρουραίοι έτρεφαν ένα τυφλό ζευγάρι συντρόφων τους. Βλ. Maximilian Petry, *Ueber das Seelenleben der Thiere*, σελ. 64 κ.εξ. Ο ίδιος ο Brehm είδε δύο κοράκια να ταΐζουν ένα τρίτο κοράκι που είχε πληγές αρκετών εβδομάδων και είχε εγκατασταθεί στην κουφάλα ενός δέντρου (*Hausfreund*, 1874, σελ. 715· Ludwig Büchner, *Liebe und Liebes-Leben in der Thierwelt*, σελ. 203). Ο Blyth είδε ινδιάνικα κοράκια να τρέφουν δύο ή τρεις τυφλούς συντρόφους τους.

31. J. C. Woods, *Man and Beast*, σελ. 344.

32. L. H. Morgan, *The American Beaver*, 1868, σελ. 272· Charles Darwin, *Descent of Man*, κεφ. iv.

33. Λέγεται ότι ένα είδος χελιδονιού προκάλεσε τη μείωση του πληθυσμού ενός άλλου είδους χελιδονιού στη Βόρεια Αμερική· η πρόσφατη αύξηση κάποιου είδους τσίχλας στη Σκοτία προκάλεσε τη μείωση του αριθμού των μελών του είδους της ωδικής τσίχλας· ο καφέ αρουραίος αντικατέστησε το μαύρο στην Ευρώπη· στη Ρωσία η μικρή κατσαρίδα εκτόπισε από παντού τη μεγαλύτερη συγγενή της· και στην Αυστραλία η εξημερωμένη εισαγόμενη μέλισσα εξολοθρεύει ταχύτατα τη μικρή μέλισσα, που δεν έχει κεντρί. Δύο άλλες περιπτώσεις, οι οποίες όμως αφορούν κατοικίδια, αναφέρονται στην προηγούμενη παράγραφο. Ενώ ο A. R. Wallace παραθέτει αυτά τα γεγονότα, παρατηρεί σε μια υποσημείωση σχετικά με τις τσίχλες της Σκοτίας: «Ο καθηγητής A. Newton όμως με πληροφορεί ότι αυτά τα είδη δεν αλληλοεπηρεάζονται με τον τρόπο που αναφέρεται εδώ» (*Darwinism*, σελ. 34). Ο δε καφέ αρουραίος συνήθως βρίσκεται στα χαμηλότερα σημεία των ανθρώπινων κατοικιών (κελάρια, υπονόμους), καθώς επίσης και στις όχθες των καναλιών και των ποταμών, επειδή έχει συνήθειες αμφίβιου· συνηθίζει επίσης να πραγματοποιεί μαζικές μεταναστεύσεις. Αντίθετα, ο μαύρος αρουραίος προτιμά να μένει μέσα στα ίδια μας τα σπίτια, κάτω από τα σανίδια του πατώματος, καθώς επίσης σε στάβλους και αχυρώνες. Για το λόγο αυτό είναι περισσότερο εκτεθειμένος και πιο εύκολο να εξολοθρευτεί· και δεν υπάρχει η παραμικρή απόδειξη ότι ο μαύρος αρουραίος πεθαίνει από την πείνα ή αφανίζεται εξαιτίας του καφέ αρουραίου και όχι του ανθρώπου.

34. «Μπορούμε επίσης να υποστηρίξουμε ότι, όταν ένας αριθμός στενά συγγενικών ειδών κατοικεί στην ίδια περιοχή, είναι δυνατόν να βρούμε ταυτόχρονα στην ίδια περιοχή πολλές μεταβατικές μορφές του είδους. [...] Σύμφωνα με τη θεωρία μου, αυτά τα συγγενικά είδη κατάγονται από έναν κοινό πρόγονο· και κατά τη διάρκεια της διαδικασίας διαφοροποίησής τους, το καθένα προσαρμόστηκε στις συνθήκες της περιοχής του και εκρίζωσε ή εξαφάνισε τη γονεϊκή μορφή του είδους και όλες τις μεταβατικές μορφές ανάμεσα στην παλιά και τη σύγχρονή του μορφή». Βλ. *Origin of Species*, 6η έκδ., σελ. 134· επίσης σελ. 137, 296 – όλη η παράγραφος με τον τίτλο «Σχετικά με την εξολόθρευση».

35. A. R. Wallace, *Darwinism*, σελ. 107.

36. Σύμφωνα με τη Marie Pavloff, που έχει μελετήσει το θέμα επισταμένως, αποδήμησαν από την Ασία στην Αφρική, έμειναν εκεί για ένα χρονικό διάστημα και επέστρεψαν στην Ασία. Είτε μπορεί αυτή η διπλή μετακίνηση να αποδειχθεί είτε όχι, γεγονός παραμένει ότι ο πρόγονος του σημερινού αλόγου διασκορπίστηκε και κατοίκησε την Ασία, την Αφρική και την Αμερική, και αυτό επιβεβαιώνεται χωρίς αμφιβολία.

37. Henry Walter Bates, *The Naturalist on the River Amazon*, τόμ. 2ος, σελ. 85, 95.

38. B. Altum, *Waldbeschädigungen durch Thiere und Gegenmittel*, Βερολίνο 1889, σελ. 207 κ.εξ.

39. Ό.π., σελ. 13 και 187.

40. A. Beker στο *Bulletin de la Société des Naturalistes de Moscou*, 1889, σελ. 625.

41. *Rysskaya Mysl*, Σεπτέμβριος 1888: «Η θεωρία της πλεονεκτικότητας του αγώνα για επιβίωση ως πρόλογος σε πολλές πραγματείες βοτανικής και ζωολογίας και η ανθρώπινη ζωή».

42. «Ένας από τους συχνότερους τρόπους δράσης της φυσικής επιλογής είναι η προσαρμογή ορισμένων μελών κάποιων ειδών σε ένα διαφορετικό τρόπο ζωής, με τον οποίο μπορούν να καταλάβουν θέσεις για τις οποίες δεν τα προόριζε η φύση» – με άλλα λόγια, να αποφύγουν τον ανταγωνισμό. Βλ. Charles Darwin, *Origin of Species*, σελ. 145.

43. A. R. Wallace, *Darwinism*, κεφ. v.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΑ
Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΑΓΡΙΩΝ

1. *Nineteenth Century*, Φεβρουάριος 1888, σελ. 165.

2. Charles Darwin, *Descent of Man*, 2η έκδ., κεφ. ii, σελ. 63 και 64.

3. Οι ανθρωπολόγοι που προσυπογράφουν τις παραπάνω απόψεις όσον αφορά τον άνθρωπο μας πληροφορούν ότι οι πίθηκοι ζουν σε πολυγαμικές οικογένειες υπό «την αρχηγία ενός δυνατού και ζηλόφθονου αρσενικού». Δε γνωρίζω ως ποιο βαθμό αυτό το θεώρημα βασίζεται σε πειστικά ερευνητικά πορίσματα. Όντως, το κείμενο στο *Life of Animals* του Brehm, στο οποίο μερικές φορές αναφέρονται, δεν μπορεί να εκληφθεί ως αδιαμφισβήτητο – στις πιο λεπτομερείς, ξεχωριστές για κάθε είδος, περιγραφές είτε αναιρείται, είτε δεν επιβεβαιώνεται. Ακόμα και για τους κερκοπιθήκους ο Brehm λέει κατηγορηματικά ότι «σχεδόν πάντα ζουν σε ομάδες και πολύ σπάνια σε οικογένειες» (γαλλική έκδ., σελ. 59). Όσο για τα άλλα είδη, ο αριθμός των ομάδων τους, οι οποίες πάντα περιλαμβάνουν πολλά αρσενικά, καθιστούν την ύπαρξη της «πολυγαμικής οικογένειας» ακόμα πιο αμφίβολη.

4. John Lubbock, *Prehistoric Times*, 5η έκδ. 1890.

5. Οι περισσότεροι γεωλόγοι που έχουν μελετήσει ειδικά την περίοδο των παγετώνων έχουν παραδεχτεί αυτή την έκταση των παγετώνων. Η Ρωσική Γεωλογική Επιθεώρηση έχει ήδη αποδεχτεί αυτή την άποψη, και την υποστηρίζουν και οι Γερμανοί. Οι Γάλλοι γεωλόγοι θα αναγκαστούν να παραδεχτούν ότι η κεντρική περιοχή της Γαλλίας κατακλύστηκε από παγετώνες όταν μελετήσουν προσεκτικά τα ευρήματα της περιόδου αυτής.

6. *Prehistoric Times*, σελ. 232 και 242.

7. Johann Jakob Bachofen, *Das Mutterrecht*, Στουτγάρδη 1861· Lewis H. Morgan, *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through*

Barbarism to Civilisation, Νέα Υόρκη 1877· J. F. MacLennan, *Studies in Ancient History*, 1η σειρά, 1η έκδ. 1886, 2η έκδ. 1896· L. Fison και A. W. Howitt, *Kamilaroi and Kurnai*, Μελβούρνη. Τα τέσσερα αυτά έργα -όπως σωστά επισήμανε ο Giraud Teulon-, αν και ξεκίνησαν από διαφορετικά γεγονότα και γενικές αρχές, και ακολούθησαν διαφορετικές μεθόδους, κατέληξαν στο ίδιο συμπέρασμα. Στον Bachofen οφείλουμε τη θεωρία της μητριαρχικής οικογένειας και της μητριαρχικής διαδοχής· στον Morgan την καταγραφή του συστήματος συγγένειας και των κυριότερων φάσεων της ανθρώπινης εξέλιξης· στον MacLennan το νόμο της εξωγένειας· στους Fison και Howitt την περιγραφή των συζυγικών σχέσεων στην Αυστραλία. Όλοι καταλήγουν στο ίδιο συμπέρασμα, ότι δηλαδή η καταγωγή της οικογένειας είναι φυλετική. Όταν ο Bachofen έθεσε το ζήτημα της μητριαρχικής οικογένειας, με ένα έργο που άφησε εποχή, και ο Morgan περιέγραψε την οργάνωση της φατρίας, συμπεραίνοντας ότι επρόκειτο για καθολικούς θεσμούς και υποστηρίζοντας ότι οι νόμοι που διέπουν τη γαμήλια ένωση αποτελούν τη βάση της κλίμακας της ανθρώπινης εξέλιξης, και ο δύο κατηγορήθηκαν ως υπερβολικοί. Ωστόσο από τότε άρχισαν πιο προσεκτικές έρευνες από μια φάλαγγα μελετητών της αρχαιολογίας του δικαίου, που απέδειξαν ότι όλες οι ανθρώπινες φυλές φαίνεται να έχουν περάσει παρόμοια στάδια εξέλιξης του γαμήλιου δικαίου, όπως ισχύει τώρα στις κοινωνίες των αγρίων. Βλ επίσης τα έργα των Post, Dargun, Kovalevsky, Lubbock, και των πολλών συνεχιστών τους: Lippert, Mucke κτλ.

8. Για τους Σημίτες και τους Ινδοευρωπαίους βλ. ειδικά το *Primitive Law* του καθηγητή Maxime Kovalevsky (στα ρωσικά), Μόσχα 1886 και 1887· επίσης τις διαλέξεις που έδωσε στη Στοκχόλμη (*Tableau des origines et de evolution de la famille et de la propriete*, 1890). Βλ. επίσης Albert Hermann Post, *Die Geschlechtsgenossenschaft der Urzeit*, Όλντενμπουργκ, 1875.

9. Θα ήταν αδύνατο να εξεταστούν εδώ οι περιορισμοί που ίσχυαν για το γάμο. Μπορώ μόνο να παρατηρήσω ότι ένα χωρισμό σε ομάδες ανάλογες με αυτές που περιγράφει ο Morgan συναντάμε στις κοινωνίες ορισμένων ειδών πτηνών: Οι νεοσσοί μένουν μαζί, ξεχωριστά από τους γονείς τους. Κάτι ανάλογο πιθανόν να συνέβαινε σε μερικά θηλαστικά επίσης. Όσον αφορά τώρα την απαγόρευση των σχέσεων ανάμεσα στα αδέρφια, αυτή θα πρέπει να προήλθε όχι από τις υποψίες για τις κακές επιδράσεις της αιμομειξίας, πράγμα που δε φαίνεται πιθανό, αλλά προς αποφυγή πρόωρων γάμων. Αφού η συγκατοίκηση ήταν τόσο στενή, θα πρέπει να εξελίχθηκαν σε επιτακτική ανάγκη. Πρέπει επίσης να επισημάνω ότι, όταν αναλύουμε την προέλευση νέων εθίμων, γενικά πρέπει να έχουμε υπόψη ότι και οι άγριοι, όπως και εμείς, έχουν τους δικούς τους διανοούμενους και *σοφούς*-μάγους, γιατρούς, προφήτες κτλ.-, των οποίων οι γνώσεις και απόψεις έχουν ένα προβάδισμα έναντι αυτών της μάζας. Μένοντας ενωμένοι στις δικές τους κάστες (άλλο ένα παγκόσμιο σχεδόν χαρακτηριστικό), σίγουρα είναι ικανοί να ασκήσουν ισχυρή επιρροή και να επιβάλουν έθιμα των οποίων τη σκοπιμότητα η φυλή δεν αναγνωρίζει αμέσως.

10. Col. Collins, στο John Phillip, *Researches in South Africa*, Λονδίνο 1828· παρατίθεται στο Theodor Waitz, *Anthropologie der Naturvölker*, τόμ. 2ος, σελ. 334.

11. Heinrich Lichtenstein, *Reisen im südlichen Afrika*, Βερολίνο 1811, σελ. 92 και 97.

12. Theodor Waitz, *Anthropologie der Naturvölker*, τόμ. 2ος, σελ. 335 κ.εξ. Βλ. επίσης τα έργα του Gustav Fritsch *Die Eingeboren Afrixa's*, Μπρεσλάου 1872, σελ. 386 κ.εξ., και *Drei Jahre in Sud-Afrika*· καθώς και το W. Bleck, *A Brief Account of Bushmen Folklore*, Κέιπ Τάουν, 1875.

13. Elisée Reclus, *Géographie Universelle*, κεφ. xiii, σελ. 475.

14. P. Kolben, *The Present State of the Cape of Good Hope*, σε μετάφραση από τα γερμανικά του Medley, Λονδίνο 1731, τόμ. 1ος, σελ. 59, 71, 333, 336 κτλ.

15. Παρατίθεται στο Theodor Waitz, *Anthropologie der Naturvölker*, τόμ. 2ος, σελ. 335 κ.εξ.

16. P. Kolben, *The Present State of the Cape of Good Hope*, τόμ. 1ος, σελ. 332.

17. Αυτή η πλευρά των ιθαγενών που ζουν βόρεια του Σίντνεϊ και μιλούν τη γλώσσα καμιλαρόι έχει γίνει γνωστή από το κεφαλαιώδους σημασίας έργο των Lorimer Fison και A. W. Howitt *Kamilaroi and Kurnai*, Μελβούρνη 1880. Βλ. επίσης A. W. Howitt, «Further Note on the Aystralian Class Systems», στο *Journal of the Anthropological Institute*, τόμ. 18ος, σελ. 31, που δείχνει την ευρεία διάδοση του ίδιου τύπου οργάνωσης στην Αυστραλία.

18. *The Folklore, Manners, etc. of Australian Aborigines*, Αδελαΐδα 1879, σελ. 11.

19. George Grey, *Journal of Two Expeditions of Discovery in North-West and Western Australia*, Λονδίνο 1841, τόμ. 2ος, σελ. 237 και 298.

20. *Bulletin de la Société d'Anthropologie*, 1888, τόμ. 11ος, σελ. 652. Συνοψίζω τις απαντήσεις.

21. Με τον ίδιο τρόπο ασκούν το εμπόριο οι Παπούα του κόλπου Καϊμάνι, που είναι περίφημοι για την τιμιότητά τους «Ποτέ ο Παπούα δε θα αθετήσει το λόγο του», λέει ο Friedrich Hermann Otto Finsch στο *Neuguinea und seine Bewohner*, Βρέμη 1865, σελ. 829.

22. *Bulletin de la Société d'Anthropologie*, 1888, τόμ. 11ος, σελ. 386.

23. *Izvestia* της Ρωσικής Γεωγραφικής Εταιρείας, 1880, σελ. 161 κ.εξ. Λίγα ταξιδιωτικά βιβλία μάς δίνουν μια καλύτερη άποψη και των ελάχιστων λεπτομερειών της καθημερινής τους ζωής από αυτά τα αποσπάσματα των τετραδίων του Maclay.

24. L. F. Martial, στο *Mission Scientifique au Cap Horn*, Παρίσι 1883, τόμ. 1ος, σελ. 183-201.

25. Από την εξερευνητική αποστολή του Holm στην ανατολική Γροιλανδία.

26. Στην Αυστραλία έχουν δει ολόκληρες φατρίες να ανταλλάσσουν τις συζύγους τους για να ξεπεράσουν μια δύσκολη περίοδο ή μια συμφορά. Βλ. Albert Hermann Post, *Studien zur Entwicklungsgeschichte des Familienrechts*, 1890, σελ. 342. Η ισχυρότερη αδελφοσύνη είναι το όπλο τους απέναντι στη συμφορά.

27. Hinrich Rink, *The Eskimo Tribes*, σελ. 26 (*Meddelelser om Grönland*, τόμ. 11ος, 1887).

28. Ό.π., σελ. 24. Οι Ευρωπαίοι, οι οποίοι μεγαλώνουν σεβόμενοι το ρωμαϊκό δίκαιο δύσκολα μπορούν να καταλάβουν την ισχύ της φυλετικής εξουσίας. «Στην πραγματικότητα», γράφει ο Rink, «και αυτό αποτελεί τον κανόνα και όχι την εξαίρεση, οι λευκοί που έχουν μείνει δέκα ή είκοσι χρόνια με τους Εσκιμώους επιστρέφουν χωρίς να γνωρίζουν περισσότερα για τις παραδόσεις στις οποίες βασίζεται το κοινωνικό τους καθεστώς. Ο λευκός έμπορος ή ιεραπόστολος πιστεύει ακράδαντα ότι ο χυδαιότερος Ευρωπαίος είναι καλύτερος από τον πιο διακεκριμένο ιθαγενή» (*The Eskimo Tribes*, σελ. 31).

29. William Healey Dall, *Alaska and its Resources*, 1870.

30. Ο Dall το εντόπισε στην Αλάσκα, ο Jacobsen στο Ίγκνιτοκ, στην περιοχή του Βερίγγειου πορθμού. Ο Gilbert Sproat αναφέρει ότι το κάνουν και οι Ινδιάνοι του Βανκούβερ, και ο Rink αναφέρει τις περιοδικές επιδείξεις για τις οποίες μόλις μίλησα, προσθέτοντας: «Ο πρωταρχικός σκοπός της απόκτησης πλούτου είναι η περιοδική διανομή του». Επίσης αναφέρει (*The Eskimo Tribes*, σελ. 31) ότι «η περιουσία καταστρέφεται για τον ίδιο λόγο» (για να διατηρηθεί η ισότητα).

31. Veniaminoff, *Memoirs Relative to the District of Unalashka* (στη ρωσικά), Αγία Πετρούπολη 1840, 3 τόμοι. Αποσπάσματα από αυτό στα αγγλικά υπάρχουν στο *Alaska and its Resources* του William Healey Dall. Στο *Nature* δίνονται παρόμοιες περιγραφές της ζωής των Αυστραλιανών, τόμ. 13ος, σελ. 639.

32. Είναι αξιοσημείωτο ότι αρκετοί συγγραφείς (Middendorff, Schrenk, Finsch) περιγράφουν κάπως έτσι και τους Όστιακ και τους Σαμογέτες. Ακόμα κι όταν έχουν πιει, οι καβγάδες τους είναι ασήμαντοι. «Μόνο ένας φόνος σημειώθηκε στην τούνδρα μέσα σε εκατό χρόνια», «Τα παιδιά τους δε μαλώνουν», «Κανείς δε θα αγγίξει κάτι που μπορεί να έχει ξεχάσει κάποιος άλλος, ακόμα και φαγητό ή τζιν, ακόμα κι αν μείνει εκεί για χρόνια» κτλ. Ο Gilbert Sproat «*ποτέ* δεν είδε να διαπληκτίζονται δύο νηφάλιοι ιθαγενείς» της φυλής Ατ των Ινδιάνων της νήσου Βανκούβερ. «Τα παιδιά σπάνια μαλώνουν» (Hinrich Rink, *The Eskimo Tribes*) κ.ο.κ.

33. Παρατήρηση του Gill που παρατίθεται στο *Anthropologie der Naturvölker* των Georg Karl Cornelius Gerland και Theodor Waitz, σελ. 641. Βλ. επίσης σελ. 636-640, όπου παρατίθενται πολλά δείγματα αγάπης ανάμεσα σε γονείς και παιδιά.

34. Elisée Reclus, *Primitive Folk*, Λονδίνο 1891.

35. Georg Karl Cornelius Gerland και Theodor Waitz, *Anthropologie der Naturvölker*, σελ. 636.

36. Erskine, παρατίθεται από τους Gerland και Waitz στο *Anthropologie der Naturvölker*, σελ. 645.

37. William Thomas Pritchard, *Polynesian Reminiscences*, Λονδίνο 1866, σελ. 363.

38. Είναι αξιοσημείωτο ότι, στην περίπτωση που θα πρέπει να εκτελεστεί θανατική ποινή, κανείς δε θέλει να αναλάβει το ρόλο του δημίου. Όλοι πετάνε μια πέτρα ή δίνουν ένα χτύπημα με το τσεκούρι τους, προσέχοντας να μην είναι το θανάσιμο χτύπημα. Σε μεταγενέστερες εποχές ο ιερέας μαχαίρωνε το θύμα με ιερό μαχαίρι. Αργότερα θα το κάνει ο ίδιος ο βασιλιάς, μέχρι ο πολιτισμός να εφεύρει το μισθωμένο δήμιο. Βλ. τις αναλυτικές παρατηρήσεις γι' αυτό το ζήτημα του Adolf Bastian στο *Der Mensch in der Geschichte*, τόμ. 3ος («Die Blutrache»), σελ. 1-36. Ο καθηγητής Ernest Nys με πληροφορεί ότι ένα απομεινάρι αυτού του παλιού φυλετικού εθίμου επιζεί ως τις μέρες μας στις στρατιωτικές εκτελέσεις. Στα μέσα του 19ου αιώνα συνήθιζαν να γεμίζουν τα ντουφέκια δώδεκα στρατιωτών που επιφορτίζονταν με την εκτέλεση του καταδικασμένου θύματος με έντεκα γεμάτους κάλυκες και έναν άδειο. Καθώς οι στρατιώτες δε γνώριζαν ποιος είχε τον άδειο, μπορούσαν όλοι να καθησυχάζουν την ταραγμένη τους συνείδηση θεωρώντας ότι δε συγκαταλέγονταν ανάμεσα στους δολοφόνους.

39. Στην Αφρική και αλλού συνηθίζεται στην περίπτωση κλοπής. Η φατρία αποκαθιστά το κλεμμένο αντικείμενο ή την αξία του, και αναλαμβάνει να ανακαλύψει η ίδια τον κλέφτη. Βλ. Albert Hermann Post, *Afrikanische Jurisprudenz*, 1887, τόμ. 1ος, σελ. 77.

40. Βλ. Maxime Kovalevsky, *Modern Customs and Ancient Laws of Russia* (στα ρωσικά), Μόσχα 1886, τόμ. 2ος. Περιέχει πολλές σημαντικές παρατηρήσεις για το θέμα.

41. Βλ. Carl Bock, *The Head-Hunters of Borneo*, Λονδίνο 1881. Όμως ο σερ Hugh Law, ο οποίος διετέλεσε για πολλά χρόνια κυβερνήτης του Βόρνεο, λέει ότι η περιγραφή που δίνεται αποτελεί χονδροειδή μεγαλοποίηση. Σε γενικές γραμμές μιλάει για τους Νταγιάκ με την ίδια ακριβώς συμπάθεια με την οποία μιλάει ο Ida Pfeiffer. Πρέπει να προσθέσω ότι η Mary Kingsley, στο βιβλίο της για τη Δυτική Αφρική, μιλάει με τον ίδιο τρόπο για τους Φαν, οι οποίοι παλιότερα θεωρούνταν οι πιο φοβεροί κανίβαλοι.

42. Ό.π., σελ. 209 και 210.

43. Ida Pfeiffer, *Meine sweite Weltreize*, 1856, τόμ. 1ος, σελ. 116. Βλ. επίσης Müller και Temminch, *Dutch Posessions in Archipelagic India*, όπως παρατίθεται από τον Elisée Reclus στο *Geographie Universelle*, κεφ. xiii.

44. Charles Darwin, *Descent of Man*, 2η έκδ., σελ. 63 και 64.

45. Βλ. Adolf Bastian, *Der Mensch in der Geschichte*, τόμ. 3ος, σελ. 7· επίσης George Grey, *Journal of Two Expeditions of Discovery in North-West and Western Australia*, τόμ. 2ος, σελ. 238.7

46. Miklukho-Maclay, ό.π. Το συνηθίζουν και οι Οτεντότοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΣΣΕΡΑ
Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΒΑΡΒΑΡΩΝ

1. Στην κεντρική, δυτική και νότια Ασία εντοπίζουμε ίχνη λιμνών της μεταπλειστοκαίνου περιόδου που τώρα έχουν εξαφανιστεί. Όστρακα σαν και αυτά που τώρα βρίσκουμε στην Κασπία είναι διασκορπισμένα στο έδαφος ανατολικά μέχρι τα μέσα της απόστασης στη λίμνη Αράλη, καθώς και σε πρόσφατα ιζήματα βόρεια μέχρι το Καζάν. Ίχνη κασπιανών κόλπων, που παλιότερα θεωρούνταν αρχαίες όχθες του Αμούρ, τέμνουν την περιοχή των Τουρκμένων. Μπορούμε να συναγάγουμε προσωρινές και περιοδικές ταλαντεύσεις. Είναι λοιπόν προφανής η ξηρασία που εξαπλώθηκε με απρόσμενη ταχύτητα. Οι αξιόπιστες έρευνες του Yadrintseff, οι οποίες δημοσιεύτηκαν πρόσφατα, αποδεικνύουν ότι, ακόμα και στις περιοχές της νοτιοδυτικής Σιβηρίας, όπου επικρατούσε για χρόνια σχετική υγρασία, χτίστηκαν χωριά εκεί όπου πριν από ογδόντα χρόνια ήταν ο πυθμένας μιας λίμνης της ομάδας Τσάνι, ενώ οι άλλες λίμνες της ίδιας ομάδας, οι οποίες πριν από πενήντα χρόνια κάλυπταν εκατοντάδες τετραγωνικά χιλιόμετρα, τώρα έχουν συρρικνωθεί σε νερόλακκους. Με λίγα λόγια, η ξηρασία της βορειοδυτικής Ασίας συντελείται με ρυθμούς που πρέπει να μετρηθούν με αναφορά σε αιώνες και όχι σε γεωλογικές μονάδες χρόνου, όπως είχαμε συνηθίσει.

2. Ολόκληροι πολιτισμοί εξαφανίστηκαν, όπως αποδείχθηκε από τις ανακαλύψεις στο Ορχόν και στη λεκάνη του Λαχούν της Μογγολίας (από τον Dmitri Clements).

3. Ακολουθώ τις απόψεις των Nasse, Kovalevsky και Vinogradov (για να αναφερθώ μόνο στους σύγχρονους ειδικούς), και όχι αυτές του Seebohm, εξαιτίας της βαθιάς γνώσης και της σύμπτωσης των απόψεών τους, καθώς και επειδή γνωρίζουν στην εντέλεια το θεσμό της κοινότητας – μια γνώση της οποίας η έλλειψη είναι ιδιαίτερα αισθητή στο κατά τα άλλα αξιόλογο έργο του Seebohm. Με τον ίδιο τρόπο μπορώ να σχολιάσω τα πολύ κομψά γραπτά του Fustel de Coulanges, του οποίου οι απόψεις και οι γεμάτες πάθος ερμηνείες των παλιών κειμένων θα πρέπει να κριθούν ως απολύτως προσωπικές.

4. Η βιβλιογραφία σχετικά με το θεσμό της κοινότητας του χωριού είναι τεράστια, και γι' αυτό μπορώ να αναφέρω μόνο ελάχιστα έργα: Αυτά του σερ Henry Maine και του Seebohm, καθώς και το *Das alte Wallis* του Walter (Βόννη 1859) είναι εύχρηστες γνωστές πηγές πληροφοριών για τη Σκοτία, την Ιρλανδία και την Ουαλία. Σχετικά με τη Γαλλία βλ Paul Viollet, *Précis de l'histoire du droit français: Droit privé*, Παρίσι 1886, και αρκετές μονογραφίες του στο *Bibliothèque de l'École des Chartes*· Albert Babeau, *Le Village sous l'Ancien Régime*, 3η έκδ. 1887· Bonnemere, Doniol κ.ά. Τα κυριότερα έργα για την Ιταλία και τη Σκανδιναβία αναφέρονται στο *Primitive Property* του Emile de Laveleye, που έχει εκδοθεί στα γερμανικά από τον K. Bücher. Για τους Φινλανδούς βλ.

Gabriel Rein, *Föreläsningar öjver Finlands historia*, τόμ. 1ος, σελ. 16· Yrjö Sakari Koskinen, *Finnische Geschichte*, 1874, και διάφορες μονογραφίες. Για τους Τεύτονες βλ. το πασίγνωστο έργο των Maurer και Sohm *Altdeutsche Reichs-und Gerichts-Verfassung* του Dahn, *Urzeit, Volkerwanderung, Langobardische Studien*, καθώς και των Janssen, Wilh, Arnold κ.ά. Σχετικά με την Ινδία, εκτός από τον H. Maine και τα έργα που αναφέρει, βλ. John Phear, *Aryan Village*. Σχετικά με τους Ρώσους και τους Νοτιοσλάβους, βλ. τους Kavelin, Posnikoff, Sokolovsky, Kovalevsky, Efimenko, Ivanischeff, Klaus κ.ά. (πλήρης βιβλιογραφικός κατάλογος των έργων μέχρι το 1880 υπάρχει στο *Sbornik, svedeniy ob obschinye* της Ρωσικής Γεωγραφικής Εταιρείας). Για συνολικά συμπεράσματα βλ. τα *Primitive Property* του Emile de Laveleye, *Ancient Society* του Lewis H. Morgan, και *Kulturgeschichte der Menschheit in ihrem organischen Aufbau* του Julius Lippert· βλ. επίσης τα έργα των Post, Dargun κ.ά., καθώς και τις διαλέξεις του Maxime Kovalevsky (*Tableau des Origines et de Evolution de la Famille et de la Propriete*, Στοκχόλμη 1890). Θα έπρεπε να αναφέρω πολλές ειδικές μονογραφίες· οι τίτλοι τους υπάρχουν στους εξαιρετικούς καταλόγους που παραθέτει ο Paul Viollet στο *Précis de l'histoire du droit français: Droit privé* και στο *Droit public*. Για άλλες φυλές βλ. τις σημειώσεις που ακολουθούν.

5. Σύμφωνα με διάφορους ειδήμονες, η διευρυμένη οικογένεια υπήρξε το στάδιο οργάνωσης ανάμεσα στη φατρία και στην κοινότητα του χωριού· και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σε μερικές περιπτώσεις οι κοινότητες των χωριών προήλθαν από αδιαίρετες οικογένειες. Ωστόσο θεωρώ ότι η οργάνωση αυτή ανήκει σε διαφορετική τάξη πραγμάτων. Την εντοπίζουμε πράγματι μέσα σε γένη· από την άλλη πλευρά, δεν μπορούμε να επιβεβαιώσουμε ότι υπήρξε περίοδος κατά την οποία οι διευρυμένες οικογένειες δεν ανήκαν είτε σε γένος είτε σε κοινότητα είτε σε *γκάου* (Gau). Πιστεύω ότι οι πρώιμες κοινότητες των χωριών προήλθαν αργά και σταθερά απευθείας από τα γένη, και περιλάμβαναν, ανάλογα με τις φυλετικές και τοπικές συνθήκες, είτε αρκετές διευρυμένες οικογένειες, είτε σε συνδυασμό διευρυμένες και πυρηνικές οικογένειες, είτε (ιδιαίτερα στην περίπτωση νέων αποικισμών) μόνο πυρηνικές οικογένειες. Αν ισχύει αυτή η θεωρία, δεν μπορούμε να αποδείξουμε τη σειρά «γένος – διευρυμένη οικογένεια – κοινότητα του χωριού», αφού το δεύτερο μέρος δεν έχει την ίδια εθνολογική αξία με τα δύο άλλα.

6. Otto Stobbe, *Beiträge zur Geschichte des deutchen Rechtes*, σελ. 62.

7. Ιδιωτική περιουσία συναντάμε στην πρώιμη βαρβαρική περίοδο σε φύλα όπως οι Μπατάβι και οι Φράγκοι της Γαλατίας, που υπήρξαν υποτελή της αυτοκρατορικής Ρώμης. Βλ. Karl Theodor von Inama-Sternegg, *Die Ausbildung der grossen Grundherrschaften in Deutschland*, 1878, τόμ. 1ος· επίσης Besseler, *Neubruch nach dem alteren Deutshen Recht*, σελ. 11-12, παρατίθεται από τον Maxime Kovalevsky στο *Modern Customs and Ancient Laws in Russia*, Μόσχα 1886, τόμ. 1ος, σελ. 134.

8. Βλ. Georg Ludwig Maurer, *Markgenossenschaft* K. Lamprecht «Wirthschaft und Recht der Franken zur Zeit der Volksrechte», στο *Historisches Taschenbuch*, 1883· και Frederic Seebohm, *The Enghish Village Community*, κεφ. vi, vii και ix.

9. Jean-Marie Letourneau, *Bulletin de la Société d'Anthropologie*, 1888, τόμ. 11ος, σελ. 476.

10. Walter, *Das alte Wallis*, σελ. 323· Dm. Bakradze και N. Khoudadoff στα ρωσικά *Zapiski* (*Αρχεία*) της Καυκασιανής Γεωγραφικής Εταιρείας.

11. Hubert Howe Bancroft, *Native Races* Theodor Waitz, *Anthropologie der Naturvölker*, τόμ. 3ος, σελ. 423· Montrozier, *Bulletin de la Société d'Anthropologie*, 1870· Albert Hermann Post, *Studien zur Entwicklungsgeschichte des Familienrechts*, 1890, κτλ.

12. Σε μια κριτική του Jobbé-Duval στη *Nouvelle Revue Historique de Droit Français et Étranger*, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1896, αναφέρονται πολλά έργα των Ory, Luro, Laudes και Sylvestre σχετικά με την κοινότητα του Ανάμ, τα οποία πρεσβεύουν ότι είχε την ίδια μορφή με τη ρωσική και τη γερμανική. Μια σοβαρή μελέτη της κοινότητας του Περού πριν από την επιβολή της εξουσίας των Ίνκας έχει δημοσιεύσει ο Heinrich Cunow, *Die Soziale Verfassung des Inka-Reichs*, Στουτγάρδη 1896. Σ' αυτό το έργο περιγράφονται οι θεσμοί τής από κοινού κατοχής και καλλιέργειας της γης.

13. Maxime Kovalevsky, *Modern Customs and Ancient Laws in Russia*, τόμ. 1ος, σελ. 115.

14. John Gorham Palfrey, *History of New England*, τόμ. 2ος, σελ. 13, παρατίθεται στο Henry Maine, *Village Communities*, Νέα Υόρκη 1870, σελ. 201.

15. Wilhelm Königswarter, *Études sur le Développement des Sociétés Humaines*, Παρίσι 1850.

16. Αυτό προβλέπει η νομοθεσία των Καλμούκων, των οποίων το εθιμικό δίκαιο είναι το πλησιέστερο σε αυτό των Τευτόνων, των αρχαίων Σλάβων κτλ.

17. Το έθιμο το εφαρμόζουν ακόμα πολλές αφρικανικές και άλλες φυλές.

18. Henry Maine, *Village Communities*, σελ. 65-68 και 199.

19. Ο Georg Ludwig Maurer (*Geschichte der Markverfassung*, § 29, σελ. 97) είναι κατηγορηματικός. Υποστηρίζει ότι «όλα τα μέλη της κοινότητας, κοσμικοί και κληρικοί, άρχοντες επίσης, καθώς και οι εν μέρει συνιδιοκτήτες (Markberechtigte), αλλά και οι ολότελα ξένοι προς το mark, υπάγονταν στη δικαιοδοσία του» (σελ. 312). Αυτή η διαδικασία παρέμεινε τοπικά σε ισχύ μέχρι και το 15ο αιώνα.

20. Wilhelm Königswarter, *Études sur le Développement des Sociétés Humaines* σελ. 50· John Thrupp, *Historical Law Tracts*, Λονδίνο 1843, σελ. 106.

21. Ο Königswarter έχει αποδείξει ότι το fred προέρχεται από μια προσφορά που έπρεπε να γίνει προκειμένου να εξευμενιστούν οι πρόγονοι. Αργότερα την κατέβαλλαν στην κοινότητα ως πρόστιμο για τη διατάραξη της ειρήνης, και ακόμα πιο μετά στο δικαστή, τον άρχοντα ή το βασιλιά, που οικειοποιήθηκαν τις αρμοδιότητες της κοινότητας.

22. Albert Hermann Post, *Bausteine für eine allgemeine Rechtswissenschaft*, 1880, και *Afrikanische Jurisprudenz*, 1887, τόμ. 1ος, σελ. 64 κ.εξ.

23. O. Miller και M. Kovalevsky, «In the Mountaineer Communities of Kabardia», στο *Vestnik Evropy*, Απρίλιος 1884. Κατά το έθιμο των Shakhsevens της στέπας Μούγκαν, οι αιματηρές διαμάχες πάντα καταλήγουν στο γάμο ανάμεσα σε δύο μέλη των αντίπαλων πλευρών. Βλ. Markoff, στο παράρτημα των *Zapiski* της Καυκασιανής Γεωγραφικής Εταιρείας, τόμ. 14ος, 1, 21.

24. Στο *Afrikanische Jurisprudenz* ο Albert Hermann Post μας δίνει στοιχεία που αποδεικνύουν πόσο βαθιά είναι ριζωμένη στη συνείδηση των αφρικανικών βαρβαρικών φυλών η έννοια της ισότητας. Το ίδιο συμπέρασμα βγαίνει από όλες τις σοβαρές μελέτες του βαρβαρικού κοινού δικαίου.

25. Βλ. το εξαιρετικό κεφάλαιο «Le Droit de la Vieille Irlande» (καθώς και το «Le Haut Nord») στο *Études de droit international et de droit politique* του καθηγητή Ernest Nys, Βρυξέλλες 1896.

26. Βλ. την Εισαγωγή του, σελ. xxxv.

27. Walter, *Das alte Wallis*, σελ. 343-350.

28. Mayoff, «Sketches of the Judicial Practices of the Mordovians» στα εθνογραφικά *Zapiski* της Ρωσικής Γεωγραφικής Εταιρείας, 1885, σελ. 236, 257.

29. Henry Maine, *International Law*, Λονδίνο 1888, σελ. 11-13· Ernest Nys, *Les origines du droit international*, Βρυξέλλες 1894.

30. Ένας Ρώσος ιστορικός, ο καθηγητής Schapoff, που το 1862 εξορίστηκε στη Σιβηρία, μας δίνει μια καλή περιγραφή των θεσμών τους στην *Izvestia* της Ανατολικοσιβηρικής Γεωγραφικής Εταιρείας, τόμ. 5ος, 1874.

31. Henry Maine, *Village Communities*, σελ. 193-196.

32. Nazaroff, *The North Uzuri Territory* (στα ρωσικά), Αγία Πετρούπολη 1887, σελ. 65.

33. A. Hanotaeu και A. Letourneux, *La Kabylie et les coutumes kabyles*, Παρίσι 1883, 3 τόμοι.

34. Προκειμένου να επικαλεστεί κάποιος «βοήθεια», πρέπει να προσφέρει στην κοινότητα ένα γεύμα. Ένας φίλος από τον Καύκασο μου είπε ότι στη Γεωργία, όταν ένας φτωχός χρειάζεται «βοήθεια», δανείζεται από κάποιον πλούσιο ένα δυο αρνιά για να ετοιμάσει το γεύμα, και τα μέλη της κοινότητας συνεισφέρουν, εκτός από την εργασία τους, και αρκετές προμήθειες ώστε να εξοφλήσει το χρέος του. Ανάλογο έθιμο έχουν και οι κάτοικοι της Μορντόβια.

35. A. Hanotaeu και A. Letourneux, *La Kabylie et les coutumes kabyles*, τόμ. 2ος, σελ. 58. Τον ίδιο σεβασμό στους ξένους επιδεικνύουν και οι Μογγόλοι. Ο Μογγόλος που θ' αρνηθεί να παράσχει άσυλο σε ξένο καταβάλλει πλήρη αποζημίωση σε αίμα αν ο ξένος υποστεί μετά οποιαδήποτε συμφορά. Βλ. Adolf Bastian στο *Der Mensch in der Geschichte*, τόμ. 3ος, σελ. 231.

36. N. Khoudadoff, «Notes on the Khevsoures», στα *Zapiski* της Καυκασιανής Γεωγραφικής Εταιρείας, Τιφλίδα 1890, τόμ. 14ος, 1, σελ. 68. Ορκίστηκαν ακόμα να μην παντρεύονται κορίτσια από τη δική τους ένωση, επιστρέφοντας έτσι στους παλιούς κανόνες του γένους.

37. Dm. Bakradze, «Notes on the Zakataly District», στα ίδια *Zapiski*, τόμ. 14ος, 1, σελ. 264. Οι Οσέτες συνήθως συγκροτούν τέτοιες ομάδες.

38. Βλ. Albert Hermann Post, *Afrikanische Jurisprudenz*· Werner Munzinger, *Ueber die sitten und das recht der Bogos*, 1859· Eugène Casalis, *Les Bassoutos*, Παρίσι 1859· MacLean, *Kafir Laws and Customs*, Μάουντ Κόουκ 1858 κτλ.

39. Theodor Waitz, *Anthropologie der Naturvölker*, τόμ. 3ος, σελ. 423 κ.εξ.

40. Albert Hermann Post, *Studien zur Entwicklungsgeschichte des Familien-Rechts*, σελ. 270.

41. Powel, *Annual Report of the Bureau of Ethnography*, Ουάσινγκτον 1881, παρατίθεται στο Albert Hermann Post, *Studien zur Entwicklungsgeschichte des Familienrechts*, σελ. 290· Adolf Bastian, *Inselgruppen in Oceanien*, 1883, σελ. 88.

42. De Stuers, από παραπομπές στο Theodor Waitz, *Anthropologie der Naturvölker*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΝΤΕ
Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ-ΚΡΑΤΟΣ

1. Ο W. Arnold υποστηρίζει ότι το μισό της γης που μέχρι τώρα καλλιεργούνταν στην κεντρική Γερμανία πρέπει να κατοικήθηκε από τον 6ο έως τον 9ο αιώνα (*Wanderungen und Ansiedelungen der deutschen Stämme*, σελ. 431). Ο C. W. Nitzsch, *Geschichte der Deutschen Volkes*, Λειψία 1883, τόμ. 1ος, συμμερίζεται αυτή την άποψη.

2. Leo και Botta, *Histoire d'Italie*, γαλλική έκδ., 1844, τόμ. 1ος, σελ. 37.

3. Η ποινή για την κλοπή ενός απλού μαχαιριού ήταν 15 σόλιδοι και των σιδερένιων εξαρτημάτων ενός μύλου 45 σόλιδοι. Βλ. σχετικά K. Lamprecht «Wirthschaft und Recht der Franken zur Zeit der Volksrechte», στο *Historisches Taschenbuch* του Raumer, 1883, σελ. 52. Σύμφωνα με το παρόχθιο δίκαιο, το σπαθί, το δόρυ και η σιδερένια πανοπλία ενός στρατιώτη κόστιζαν τουλάχιστον όσο είκοσι πέντε αγελάδες ή δύο χρόνια εργασίας ενός ελεύθερου πολίτη. Ο θώρακας μόνο κοστολογούνταν από το σαλικό κώδικα σε 1.200 περίπου λίτρα σιτάρι (Desmichels, παρατίθεται από τον Michelet).

4. Το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας των αρχηγών των ενόπλων ομάδων μιας επικράτειας για πολλά χρόνια ήταν οι αιχμάλωτοι. Για την προέλευση της περιουσίας τους βλ. Karl Theodor von Inama-Sternegg, *Die Ausbildung der grossen Grundherrschaften in Deutschland*, 1878, τόμ. 1ος· Felix Dahn, *Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker*, Βερολίνο 1881· Georg Ludwig Maurer, *Dorfverfassung*· François Guizot, *Essais sur l'Histoire de France*· Henry Maine, *Village Communities*, Νέα Υόρκη 1870· Leo και Botta, *Histoire d'Italie*· καθώς και τα έργα των Seebohm, Vinogradof, J. R. Green κ.ά.

5. Βλ. Henry Maine, *International Law*, Λονδίνο 1888.

6. *Ancient Laws of Ireland*, εισαγωγή· Ernest Nys, *Études de droit international et de droit politique*, Βρυξέλλες 1896, τόμ. 1ος, σελ. 86 κ.εξ. Στις κοινότητες των Οσετών οι διαιτητές των τριών *παλιότερων* χωριών απολαμβάνουν ιδιαίτερης φήμης (Maxime Kovalevsky, *Modern Customs and Ancient Laws in Russia*, Μόσχα 1886, τόμ. 2ος, σελ. 217).

7. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτή η αντίληψη (που σχετίζεται με την αντίληψη της tanistry) διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο εκείνη την περίοδο· αλλά δεν έχει ακόμα ερευνηθεί το ζήτημα από τη συγκεκριμένη σκοπιά.

8. Στο καταστατικό του Σεν Κεντέν του 1002 δηλώνεται ξεκάθαρα ότι το αντίτιμο των οικημάτων που έπρεπε να κατεδαφιστούν εξαιτίας εγκλήματος πήγαινε στην ανοικοδόμηση των τειχών της πόλης. Τον ίδιο προορισμό είχαν και οι Ungeld των γερμανικών πόλεων. Στο Πσκοφ ο καθεδρικός ναός ήταν η τράπεζα στην οποία κατετίθεντο τα πρόστιμα, και απ' αυτό το αποθεματικό αντλούνταν τα χρήματα για την κατασκευή ή την επιδιόρθωση των τειχών.

9. Rudolf Sohm, *Die fränkische Reichs- und Gerichtsverfassung*, σελ. 23· βλ. επίσης W. Nitzsch, *Geschichte der Deutschen Volkes*, τόμ. 1ος, σελ. 78.

10. Βλ. τις εξαιρετικές μελέτες του Augustin Thierry για το θέμα αυτό στο *Lettres sur l'Histoire de France* (7η μελέτη). Εξαιρετικά κατατοπιστικές είναι και οι βαρβαρικές μεταφράσεις της Βίβλου.

11. Σύμφωνα με το αγγλοσαξονικό δίκαιο, τριάντα έξι φορές περισσότερο απ' ό,τι για έναν ευγενή. Στον κώδικα του Ροτάριου ωστόσο η δολοφονία του βασιλιά τιμωρούνταν με θάνατο· αλλά (παρά την επιρροή του ρωμαϊκού δικαίου) η νέα αυτή διάταξη εισήχθη (το 646) στο λομβαρδικό δίκαιο, όπως σημειώνουν οι Leo και Botta, προκειμένου να προστατευτεί ο βασιλιάς από την εκδίκηση αίματος. Καθώς ο βασιλιάς εκείνη την εποχή εκτελούσε ο ίδιος τις ποινές που εξέδιδε (όπως και η φυλή πριν απ' αυτόν), έπρεπε να προστατευτεί με μια ειδική διάταξη, ιδιαίτερα καθώς αρκετοί Λομβαρδοί βασιλείς εκτελέστηκαν διαδοχικά πριν ισχύσει ο κώδικας του Ροτάριου (Leo και Botta, *Histoire d'Italie*, τόμ. 1ος, σελ. 66-90).

12. Georg Kaufmann, *Deutsche Geschichte bis auf Karl den Großen*, τόμ. 1ος («Die Germanen der Urzeit»), σελ. 133.

13. Felix Dahn, *Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker*, Βερολίνο 1881, τόμ. 1ος, σελ. 96.

14. Ακολουθώ τις απόψεις του Georg Ludwig Maurer (*Geschichte der Stadteverfassung in Deutschland*, Ερλάνγκεν 1869) γιατί έχει αποδείξει την απρόσκοπτη εξέ-

λιξη της κοινότητας σε μεσαιωνική πόλη, και γιατί μόνον αυτές μπορούν να εξηγήσουν την παγκόσμια εξάπλωση του κοινοτικού κινήματος. Ο Savigny, ο Eichhorn και οι οπαδοί τους απέδειξαν βεβαίως ότι ποτέ δεν έσβησε η παράδοση της ρωμαϊκής municipia, αλλά δεν έλαβαν υπόψη τους την περίοδο που οι βάρβαροι ζούσαν σε κοινότητες, πριν συγκροτήσουν τις πόλεις τους. Γεγονός παραμένει ότι η ανθρωπότητα, κάθε φορά που θεμελίωνε εκ νέου τον πολιτισμό της –στην Ελλάδα, τη Ρώμη ή την κεντρική Ευρώπη–, διερχόταν τα ίδια στάδια –το φυλετικό, το κοινοτικό, της πόλης-κράτους, το κρατικό–, το καθένα από τα οποία αποτελούσε φυσική εξέλιξη του προηγούμενου. Φυσικά η προηγούμενη πολιτισμική εμπειρία ποτέ δε χάθηκε. Ο ελληνικός πολιτισμός (επηρεασμένος ο ίδιος από τους ανατολικούς πολιτισμούς) επηρέασε το ρωμαϊκό, και ο ρωμαϊκός τον δικό μας· αλλά καθένας απ' αυτούς ξανάρχιζε από το ίδιο σημείο – τη φυλή. Και καθώς δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι τα σύγχρονα κράτη είναι *συνεχιστές* του ρωμαϊκού, έτσι δεν μπορούμε να πούμε και ότι οι ελεύθερες μεσαιωνικές πόλεις της Ευρώπης (συμπεριλαμβανομένων της Σκανδιναβίας και της Ρωσίας) υπήρξαν συνεχιστές των ρωμαϊκών πόλεων. Ήταν οι διάδοχοι της βαρβαρικής κοινότητας, η οποία επηρεάστηκε σε κάποιο βαθμό από την παράδοση των ρωμαϊκών πόλεων.

15. Maxime Kovalevsky, *Modern Customs and Ancient Laws of Russia* (οι διαλέξεις του στο Ίλτσεστερ, Λονδίνο 1891, 4η διάλεξη).

16. Χρειάστηκε σημαντική έρευνα προκειμένου να σκιαγραφηθεί ο χαρακτήρας αυτής της περιόδου με τα έργα των Byelaeff (*Tales from Russian History*), Kostomaroff (*The Beginnings of Autocracy in Russia*), και κυρίως του καθηγητή Sergievich (*The Vyeche and the Prince*). Το αγγλικό αναγνωστικό κοινό μπορεί να βρει σχετικές πληροφορίες στο έργο του M. Kovalevsky που μόλις ανέφερα, στο *History of Russia* του Alfred Rambaud, και, σε μια σύντομη περίληψη, στο λήμμα «Ρωσία» στην τελευταία έκδοση της *Chambers's Encyclopaedia*.

17. Giuseppe Ferrari, *Histoire des Révolutions d'Italie*, τόμ. 1ος, σελ. 257· Otto Kallsen, *Die deutschen Städte im Mittelalter*, Χάλε 1891, τόμ. 1ος.

18. Βλ. τις εξαιρετικές παρατηρήσεις του G. L. Gomme για τη συνέλευση των πολιτών του Λονδίνου (*The Literature of Local Institutions*, Λονδίνο 1886, σελ. 76). Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι, στις πόλεις που ελέγχονταν από βασιλικό καθεστώς, η συνέλευση δεν είχε τόση ανεξαρτησία όση αλλού. Είναι επίσης βέβαιο ότι η Μόσχα και το Παρίσι είχαν επιλεγεί από τους βασιλείς και την εκκλησία ως οι πόλεις όπου θα γεννιόταν η μελλοντική κρατική εξουσία των βασιλέων, διότι δεν είχαν ισχυρή παράδοση κοινοτικών συνελεύσεων που να εποπτεύουν και να λαμβάνουν αποφάσεις για όλα τα ζητήματα.

19. Achille Luchaire, *Les Communes Françaises*· βλ. επίσης August Kluckohn, *Geschichte Des Gottesfriedens*, 1857. Ο Ernest Sémichon, *La Paix et la treve de Dieu*, Παρίσι 1869, προσπάθησε να παρουσιάσει το κοινοτικό κίνημα ως απόρροια αυτού του θεσμού. Στην πραγματικότητα η treuga Dei, όπως και ο συνασπισμός που ίδρυσε ο Λουδοβίκος ο Παχύς ως άμυνα απέναντι στις ληστείες των ευγενών και τις επιδρομές των Νορμανδών, ήταν ένα αμιγώς λαϊκό κίνημα. Ο μόνος ιστορικός που αναφέρει τον τελευταίο συνασπισμό –δηλαδή ο Orderic Vitalis– τον χαρακτηρίζει «λαϊκή κοινότητα» («Considerations sur l'Histoire de France», στο *Oeuvres* του Augustin Thierry, Παρίσι 1868, τόμ. 4ος, σελ. 191 και σημ.).

20. Giuseppe Ferrari, *Histoire des Révolutions d'Italie*, σελ. 152, 263 κ.α.

21. François Tommy Perrens, *Histoire de Florence*, τόμ. 1ος, σελ. 188· Giuseppe Ferrari, *Histoire des Révolutions d'Italie*, σελ. 283.

22. Augustin Thierry, *Essai sur l'Histoire du Tiers État*, Παρίσι 1875, σελ. 414, σημ.

23. F. Rocquain, «La Renaissance du XIIe Siècle», στο *Études sur l'Histoire de France*, Παρίσι 1875, σελ. 55-117.

24. N. Kostomaroff, «The Rationalists of the Twelfth Century», στο *Monographies and Researches* (στα ρωσικά).

25. Πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με την παγκόσμια εξάπλωση των συντεχνιών βρίσκονται στο *Two Thousand Years of Guild Life* του αιδεσιμότατου J. M. Lambert Hull. Για τις γεωργιανές *αμκάρι* βλ. S. Eghiazarof, *Gorodskiye Tsekhi* («Οργάνωση των Αμκάρι της Υπερκαυκασίας»), στα *Zapiski* της Καυκασιανής Γεωγραφικής Εταιρείας.

26. J. D. Wunderer, «Reisebericht», στο *Frankfurter Archiv* του Fichard, τόμ. 2ος, σελ. 245· παρατίθεται από τον Johannes Janssen στο *Geschichte des Deutchen Volkes*, τόμ. 1ος, σελ. 355.

27. Leonard Ennen, *Der Dom zu Koln, Historiche Einleitung*, Κολωνία 1871, σελ. 46, 50.

28. Βλ. το προηγούμενο κεφάλαιο.

29. Kofod Ancher, *Om gamle Danske Gilder og deres Undergang*, Κοπεγχάγη 1785. Καταστατικά μιας συντεχνίας Gnu.

30. Σχετικά με τη θέση των γυναικών στις συντεχνίες, βλ. τα εισαγωγικά σχόλια της Toulmin Smith στο *English Guilds*, Λονδίνο 1870, του πατέρα της. Ένα από τα καταστατικά του Κέμπριτζ (σελ. 281) του έτους 1503 δηλώνει με σαφήνεια: «Αυτό το καταστατικό συντάσσεται με την κοινή συναίνεση όλων των αδελφών (αντρών και γυναικών) της καθαγιασμένης αυτής συντεχνίας».

31. Στους μεσαιωνικούς χρόνους μόνο η δόλια, κρυφή επίθεση αντιμετωπιζόταν ως φόνος. Η εκδίκηση αίματος μέρα μεσημέρι ήταν δικαιοσύνη· και ο θάνατος σε μια διένεξη δε θεωρούνταν φόνος εφόσον ο επιτιθέμενος επιδείκνυε προθυμία μετάνοιας και επανόρθωσης του κακού που έκανε. Εμφανή ίχνη αυτής της διάκρισης υπάρχουν ακόμα και στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο, ιδιαίτερα στη Ρωσία.

32. Kofod Ancher, *Om gamle Danske Gilder og deres Undergang*. Αυτό το παλιό βιβλιαράκι περιέχει πολλά στοιχεία που έχουν διαφύγει της προσοχής νεότερων ερευνητών.

33. Διαδραμάτισαν σπουδαιότατο ρόλο στις επαναστάσεις των δουλοπάροικων, και γι' αυτό πολλές φορές εκδόθηκαν διαδοχικοί σχετικοί απαγορευτικοί νόμοι, κυρίως στο δεύτερο μισό του 9ου αιώνα. Ασφαλώς οι βασιλικές απαγορεύσεις παρέμειναν κενό γράμμα.

34. Οι Ιταλοί ζωγράφοι του Μεσαίωνα ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες που αργότερα έγιναν ακαδημίες τέχνης. Αν η ιταλική τέχνη αυτής της εποχής φέρει τη σφραγίδα της ατομικότητας, σε βαθμό που να διακρίνουμε ακόμα και τώρα τις διαφορετικές σχολές της Πάδοβας, του Μπασάνο, του Τρεβίζο, της Βερόνας κ.ο.κ., παρόλο που όλες αυτές οι πόλεις ήταν υποτελείς της Βενετίας, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι ζωγράφοι κάθε πόλης ανήκαν σε ξεχωριστές συντεχνίες, φιλικά συνδεδεμένες με τις συντεχνίες άλλων πόλεων, αλλά με ξεχωριστή ύπαρξη. Το αρχαιότερο καταστατικό συντεχνίας είναι αυτό της Βερόνας, που χρονολογείται από το 1033, αλλά είναι προφανές ότι έχει αντιγραφεί από κάποιο πολύ παλιότερο. Στις υποχρεώσεις των μελών συγκαταλέγονται η «υποστήριξη από μέρους της αδελφότητας σε οποιαδήποτε ανάγκη», η «φιλοξενία στους ξένους που περνάνε από την πόλη, καθώς έτσι μπορούν ν' αποκτηθούν πληροφορίες για διάφορα ζητήματα τα οποία κάποιος θα ήθελε να πληρο-

φορηθεί» και η «υποχρέωση παροχής περίθαλψης σε περίπτωση ασθένειας» (*Nineteenth Century*, Νοέμβριος 1890, Αύγουστος 1892).

35. Τα κυριότερα έργα των *αρτέλ* κατονομάζονται στο λήμμα «Ρωσία» της *Britannica Encyclopedia*, 9η έκδ., σελ. 84.

36. Βλ. π.χ. τα κείμενα για τις συντεχνίες του Κέμπριτζ που παραθέτει η Toulmin Smith (*English Guilds*, Λονδίνο 1870, σελ. 274-276), από τα οποία φαίνεται ότι «η μεγαλύτερη και σπουδαιότερη ημέρα ήταν η ημέρα της ψηφοφορίας»· ή το *The Early History of the Guild of Merchant Taylors* του Ch. M. Clode, Λονδίνο 1888, τόμ. 1ος, σελ. 45 κ.ά. Για την ανανέωση της εμπιστοσύνης βλ. τη σάγκα *Jómsviking*, την οποία παραθέτει ο Pappenheim στο *Altdänische Schutzgilden*, Μπρεσλάου 1885, σελ. 67. Φαίνεται πολύ πιθανό ότι, όταν άρχισαν οι διώξεις κατά των συντεχνιών, πολλές από αυτές ανέγραφαν στα καταστατικά τους μόνο την ημέρα του κοινού γεύματος ή περιορίζονταν στην περιγραφή των λατρευτικών καθηκόντων, αναφερόμενες ακροθιγώς μόνο και αόριστα στο σύστημα απονομής δικαιοσύνης. Αλλά η λειτουργία αυτή δεν εξέπεσε παρά πολύ αργότερα. Το ερώτημα «Ποιος θα με δικάσει;» δεν έχει νόημα στις μέρες μας, αφού το κράτος έχει οικειοποιηθεί για τη γραφειοκρατία του το σύστημα απονομής δικαιοσύνης. Στους μεσαιωνικούς χρόνους όμως αυτό το ερώτημα είχε εξέχουσα σημασία, αφού η αυτόνομη απονομή δικαιοσύνης σήμαινε αυτοδιοίκηση. Πρέπει επίσης να παρατηρηθεί ότι στη σύγχυση αυτή συνέβαλε η απόδοση του σαξονικού και δανικού «guild-bretheren» ή «brodrae» από το λατινικό «convivii».

37. Βλ. τα εξαιρετικά σχόλια του John Richard Green και της κυρίας Alice Stopford Green σχετικά με την επαγγελματική συντεχνία στο *The Conquest of England*, Λονδίνο 1883, σελ. 229-230.

38. *Recueil des Ordonnances des Rois de France*, τόμ. 12ος, σελ. 562· παρατίθεται από τον Augustin Thierry στο *Considerations sur l'Histoire de France*, σελ. 196.

39. Achille Luchaire, *Les Communes Françaises*, σελ. 45-46.

40. Guilbert de Nogent, *De vita sua*, παρατίθεται στο Achille Luchaire, *Les Communes Françaises*, σελ. 14.

41. Lebret, *Histoire de Venise*, τόμ. 1ος, σελ. 393· επίσης Marin, παρατίθεται από τους Leo και Botta στο *Histoire d'Italie*, τόμ. 1ος, σελ. 500.

42. Wilhelm Arnold, *Verfassungsgeschichte der Deutschen Freistädte*, 1854, τόμ. 2ος, σελ. 227 κ.εξ.· Leonhard Ennen, *Geschichte der Stadt Köln*, τόμ. 1ος, σελ. 228-229· καθώς και πηγές δημοσιευμένες από τους Ennen και Eckert.

43. John Richard Green και Alice Stopford Green, *The Conquest of England*, Λονδίνο 1883, σελ. 453.

44. Byelaeff, *Russian History*, τόμ. 2ος και 3ος.

45. W. Gramich, *Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Stadt Würzburg im 13. bis zum 15, Jahrhundert*, Βέρτσμπουργκ 1882, σελ. 34.

46. Όταν κάποιο πλοίο έφερνε κάρβουνο στο Βέρτσμπουργκ, το φορτίο επιτρεπόταν να πουληθεί στο λιανικό εμπόριο μόνο μέσα στις οκτώ πρώτες ημέρες· κάθε οικογένεια είχε δικαίωμα ν' αγοράσει μέχρι πενήντα καλάθια. Το υπόλοιπο φορτίο μπορούσε να πουληθεί χονδρικώς, αλλά στον έμπορο λιανικής επιτρεπόταν να αποκομίσει μόνο ένα zittlicher κέρδος, ενώ το unzittlicher, ή τοκογλυφικό κέρδος, απαγορευόταν αυστηρά (W. Gramich, *Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Stadt Würzburg im 13. bis zum 15, Jahrhundert*). Το ίδιο ίσχυε και στο Λονδίνο (*Liber Albus*, παρατίθεται από τον Wladyslaw von Ochenkowski, *Englands Wirthschaftliche Entwickelung im Ausgange des Mittelalters*, Ιένα 1879, σελ. 161) και παντού.

47. Βλ. Gustave Charles Fagniez, *Études sur l'industrie et la classe industrielle*

à Paris au XIIIe et au XIVe siècle, Παρίσι 1877, σελ. 155 κ.εξ. Εύκολα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο φόρος του ψωμιού και της μπίρας καθοριζόταν έπειτα από προσεκτικούς υπολογισμούς της ποσότητας μπίρας και ψωμιού που απέδιδε μια δεδομένη ποσότητα κριθαριού. Στα αρχεία της Αμιέν υπάρχουν οι λεπτομερείς υπολογισμοί (A. de Callone, *La vie municipale au XVme siècle dans le Nord de la France*, σελ. 77-93), καθώς και στου Λονδίνου (Wladyslaw von Ochenkowski, *Englands Wirthschaftliche Entwickelung*, Ιένα 1879, σελ. 165).

48. Charles Gross, *The Guild Merchant*, Οξφόρδη 1890, τόμ. 1ος, σελ. 135. Οι πηγές που δημοσιεύει αποδεικνύουν ότι αυτό συνέβαινε στο Λίβερπουλ (τόμ. 2ος, σελ. 148-150), στο Γουότερφορντ της Ιρλανδίας, στο Νιθ της Ουαλίας, στο Λινλιθγκόου και στο Θέρσο της Σκοτίας. Τα κείμενα του Gross επίσης αποδεικνύουν ότι οι αγορές προμηθειών προορίζονταν για ευρεία διανομή. Οι προμήθειες δεν έμεναν στα χέρια μόνο των εμπόρων των πόλεων, παρά διανέμονταν «σε όλους τους πολίτες και στο κοινό». Ή, σύμφωνα, με όσα ίσχυαν στο Θέρσο, «προκειμένου να υπάρξει προσφορά προς τους εμπόρους [αλλά και] τους βιοτέχνες και τους κατοίκους της πόλης, ανάλογα με τις ανάγκες και τις ικανότητές τους».

49. Ch. M. Clode, *The Early History of the Guild of Merchant Taylors*, Λονδίνο, 1888, τόμ. 1ος, σελ. 361.

50. Louis Cibrario, *Les Conditions Économiques de l'Italie au temps de Dante*, Παρίσι 1856, σελ. 44.

51. A. de Callone, *La vie municipale au XVme siècle dans le Nord de la France*, Παρίσι 1880, σελ. 12-16. Το 1485 η πόλη επέτρεψε την εξαγωγή μιας ποσότητας καλαμποκιού στην Αμβέρσα, «διότι οι κάτοικοι της Αμβέρσας είναι πάντα πρόθυμοι και ευχάριστοι στους εμπόρους της Αμιέν» (σελ. 75-76 και πηγές).

52. Babeau, *La Ville sous l'Ancien Régime*, Παρίσι 1880.

53. Leonhard Ennen, *Geschichte der Stadt Köln*, τόμ. 1ος, σελ. 491, 492, καθώς και πηγές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΞΙ
Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ-ΚΡΑΤΟΣ
(συνέχεια)

1. Η σχετική με το ζήτημα βιβλιογραφία είναι τεράστια· αλλά δεν έχει ακόμα γραφτεί κάποιο έργο που να ερευνά τη μεσαιωνική πόλη ως οργανικό σύνολο. Σχετικά με τις γαλλικές κοινότητες βλ. Augustin Thierry, *Lettres* και *Considerations sur l'Histoire de France*, ενώ το *Les Communes Françaises* του Achille Luchaire μας δίνει επιπρόσθετες σημαντικές πληροφορίες. Για τις ιταλικές πόλεις κύριες πηγές πληροφοριών είναι το μεγάλο έργο του Jean Charles Léonard Simonde de Sismondi *Histoire des Républiques Italiennes du moyen âge*, Παρίσι 1826, 16 τόμοι· το *Histoire d'Italie* των Leo και Botta, το *Histoire des Révolutions d'Italie* του Giuseppe Ferrari, και το *Geschichte der Stadteverfassung in Italien* του Karl von Hegel. Για τη Γερμανία έχουμε το *Geschichte der Stadteverfassung in Deutschland* του Georg Ludwig Maurer, το *Geschichte der deutschen Städte* του Friedrich Wilhelm Barthold, καθώς και, από πιο πρόσφατα έργα, το *Städte und gilden der germanischen völker* του Karl Hegel, Λειψία 1891, 2 τόμοι· το Otto Kallsen, *Die deutschen Städte im Mittelalter*, Χάλε 1891, 2 τόμοι· και το Johannes Janssen, *Geschichte des Deutchen Volkes*, 1886, 5 τόμοι, το οποίο ελπίζω σύντομα να μεταφραστεί στα αγγλικά. Για το Βέλγιο βλ. το *Les Libertés communales* του A. Wauters, Βρυ-

ξέλλες 1869-1878, 3 τόμοι. Για τη Ρωσία πληροφορίες υπάρχουν στα έργα των Byelaeff, Kostomaroff και Sergeievich. Και, τέλος, σχετικά με τις πόλεις της Αγγλίας και της ευρύτερης περιοχής, βλ. το έργο *Town Life in the Fifteenth Century* της Alice Stopford Green, Λονδίνο 1894, 2 τόμοι. Υπάρχουν επιπλέον άπειρες πολύ γνωστές τοπικές αφηγήσεις και κάποια εξαιρετικά έργα γενικής και οικονομικής ιστορίας που έχω αναφέρει επανειλημμένα και σε αυτό και στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η πλούσια βιβλιογραφία όμως περιλαμβάνει παρ' όλα αυτά κυρίως μεμονωμένες έρευνες για την ιστορία των διάφορων πόλεων, ιδιαίτερα ιταλικών και γερμανικών, για τις συντεχνίες, το ζήτημα κατοχής γης, τις αρχές της οικονομίας της εποχής, την οικονομική σημασία συντεχνιών και τεχνών, για τους συνασπισμούς πόλεων (π.χ. τη Χανσεατική Ένωση) και την καλλιτεχνική παραγωγή των κοινοτήτων. Ένας τεράστιος πλούτος πληροφοριών περιέχεται στα έργα που κατέταξα στη δεύτερη κατηγορία, από τα οποία μόνο μερικά από τα πιο σημαντικά αναφέρονται σε αυτές τις σελίδες.

2. Ο Kulischer, σ' ένα εξαιρετικό δοκίμιό του για την εμπορική δραστηριότητα των πρωτόγονων λαών (*Zeitschrift für Völkerpsychologie*, τόμ. 10ος, σελ. 380), υπογραμμίζει ότι, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, οι Αγριππαίοι έχαιραν ασυλίας διότι το εμπόριο ανάμεσα στους Σκύθες και τις βόρειες φυλές διεξαγόταν στην περιοχή τους. Στην περιοχή αυτή ένας φυγάς θεωρούνταν ιερό πρόσωπο, ενώ συχνά τους ζητούσαν να παραστούν ως διαιτητές στις υποθέσεις των γειτονικών φυλών.

3. Πρόσφατα έγινε κάποια ανάλυση σχετικά με τη Weichbild και το δίκαιό της, που ακόμα μένουν στην αφάνεια (βλ. Heinrich Zöpfl, ***Alterthümer des deutschen Reichs und Rechts***, τόμ. 3ος, σελ. 29· και Otto Kallsen, *Die deutschen Städte im Mittelalter*, τόμ. 1ος, σελ. 316). Η παραπάνω ερμηνεία φαίνεται η πιθανότερη, αλλά πρέπει να επιβεβαιωθεί από διεξοδικότερη έρευνα. Είναι επίσης προφανές ότι ο «σταυρός της αγοράς», όπως τον αποκαλούν οι Σκοτσέζοι, μπορούσε να θεωρηθεί έμβλημα της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας, αλλά τον βρίσκουμε τόσο σε πόλεις όπου κυρίαρχος ήταν ο λαός, όσο και σε πόλεις όπου κυριαρχούσε ο επίσκοπος.

4. Για οτιδήποτε αφορά την εμπορική συντεχνία βλ. την εξαντλητική μελέτη του Charles Gross *The Guild Merchant*, Οξφόρδη 1890, 2 τόμοι· τις παρατηρήσεις της Alice Stopford Green στο *Town Life in the Fifteenth Century*, τόμ. 2ος, κεφ. v, viii και x· καθώς και την άποψη του A. Doren όπως παρατίθεται στο Gustav von Schmoller, *Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen*, τόμ. 12ος. Αν οι θεωρίες που σημειώνονται στο προηγούμενο κεφάλαιο (ότι δηλαδή αρχικά το εμπόριο ήταν υπόθεση της κοινότητας) αποδειχθούν ορθές, μπορούμε να θεωρήσουμε πιθανό ότι η συντεχνία των εμπόρων ήταν ένα σώμα το οποίο είχε αναλάβει να εκπροσωπεί τα εμπορικά συμφέροντα της πόλης, και σταδιακά έγινε συντεχνία ατομικά συναλλασσόμενων εμπόρων. Από την άλλη πλευρά, οι πιο τολμηροί έμποροι αυτής της χώρας, οι povolnici του Νόβγκοροντ (ελεύθεροι έμποροι και αποικιστές) και οι mercati personati, είχαν αναλάβει να ανοίξουν νέες αγορές, δραστηριοποιούμενοι, προς ίδιον όφελος βεβαίως, σε νέους εμπορικούς κλάδους. Γενικά πρέπει να σημειωθεί ότι η συγκρότηση της μεσαιωνικής πόλης δεν μπορεί να αποδοθεί σε ένα μεμονωμένο παράγοντα. Ήταν αποτέλεσμα *πολλών* παραγόντων, που επηρέασαν την πορεία των πραγμάτων σε διαφορετικό βαθμό ο καθένας.

5. Johannes Janssen, *Geschichte des Deutchen Volkes*, τόμ. 1ος, σελ. 315· W. Gramich, ***Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Stadt Würzburg im 13. bis zum 15, Jahrhundert***, Βέρτσμπουργκ 1882· και ουσιαστικά σε κάθε συλλογή διαταγμάτων.

6. Falke, *Geschichte*, τόμ. 1ος, σελ. 373-393, και τόμ. 2ος, σελ. 66, παρατίθεται στο Johannes Janssen, *Geschichte des Deutchen Volkes*, τόμ. 1ος, σελ. 393· ο J. D. Blavignac,

στο έργο του *Comptes et dépenses de la construction du clocher de Saint-Nicolas à Fribourg en Suisse*, καταλήγει σε παρόμοιο συμπέρασμα. Για την Αμιέν βλ. A. de Callone, *La vie municipale au XVme siècle dans le Nord de la France*, σελ. 99. Μια ακριβή εκτίμηση και σχηματική παρουσίαση των ημερομισθίων στην Αγγλία του Μεσαίωνα και της αξίας τους σε ψωμί και κρέας υπάρχει στο εξαιρετικό άρθρο του G. Steffen που δημοσιεύτηκε στη *Nineteenth Century* το 1891, καθώς και στο *Studier ofver lonsystemets historia i England*, Στοκχόλμη 1895.

7. Παραθέτω μόνο ένα παράδειγμα από τα πολλά που υπάρχουν στα έργα των Johannes Falke και Schönberg. Οι δεκαέξι υποδηματοποιοί της πόλης Ζάντεν του Ρήνου έδωσαν για την κατασκευή του τέμπλου και του βωμού της εκκλησίας τους 75 φιορίνια από συνδρομές και 12 από το ταμείο τους, που είχαν, σύμφωνα με τις εγκυρότερες εκτιμήσεις, δεκαπλάσια αξία από τη σημερινή.

8. Παρατίθεται στο Johannes Janssen, *Geschichte des Deutchen Volkes*, τόμ. 1ος, σελ. 343.

9. *The Economical Interpretation of History*, Λονδίνο 1891, σελ. 303.

10. Johannes Janssen, *Geschichte des Deutchen Volkes*. Βλ. επίσης Albin Schultz, *Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrundert, grosse Ausgabe*, Βιέννη 1892, σελ. 67 κ.εξ. Στο Παρίσι το ωράριο κυμαινόταν από επτά έως οκτώ ώρες το χειμώνα και γύρω στις δεκατέσσερις το καλοκαίρι για ορισμένα επαγγέλματα, ενώ για άλλα από οκτώ έως εννέα ώρες το χειμώνα και δέκα με δώδεκα το καλοκαίρι. Κανείς δεν εργαζόταν τα Σάββατα και άλλες είκοσι πέντε ημέρες το χρόνο (jours de commun de vile foire) μετά τις δύο το μεσημέρι, ενώ οι Κυριακές και άλλες τριάντα ημέρες ήταν αργίες. Το συμπέρασμα είναι ότι ο εργάτης δούλευε το Μεσαίωνα λιγότερες ώρες απ' ό,τι στις μέρες μας (E. Martin Saint-Léon, *Histoire des Corporations*, σελ. 121).

11. W. Stieda, «Hansische Vereinbarungen über städtisches Gewerbe im XIV und XV. Jahrhundert», στο *Hansische Geschichtsblatter*, 1886, σελ. 121· Schönberg, *Wirthschaftliche Bedeutung der Zünfte*.

12. Βλ. τα διεισδυτικά σχόλια για τη διάλυση των συντεχνιών από τη βασιλική εξουσία στην εισαγωγή της δεσποινίδος Smith στο *English Guilds*. Στη Γαλλία η διάλυση και κατάργηση των συντεχνιών από τη βασιλική εξουσία άρχισε το 1306, ενώ το τελικό χτύπημα δόθηκε το 1382 (Gustave Charles Fagniez, *Études sur l'industrie et la classe industrielle à Paris au XIIIe et au XIVe siècle*, Παρίσι 1877, σελ. 52-54).

13. Ο Άνταμ Σμιθ και οι σύγχρονοί του γνώριζαν πολύ καλά τι καταδίκαζαν όταν καταφέρονταν εναντίον της κρατικής παρέμβασης στο εμπόριο και των εμπορικών μονοπωλίων που δημιούργησε το κράτος. Δυστυχώς οι απελπιστικά επιφανειακοί διάδοχοί τους έβαλαν τις μεσαιωνικές συντεχνίες και τον κρατικό παρεμβατισμό στο ίδιο τσουβάλι, χωρίς να διακρίνουν τις διαφορές ανάμεσα σε ένα διάταγμα των Βερσαλλιών και στα διατάγματα της συντεχνίας. Οι οικονομολόγοι που είχαν μελετήσει το θέμα επισταμένως, όπως ο Schönberg (συντάκτης ενός πολύ γνωστού εντύπου για την πολιτική οικονομία), δεν υπέπεσαν σ' αυτό το λάθος. Αλλά μέχρι πρόσφατα η οικονομική «επιστήμη» συζητούσε ατελείωτα γύρω από αυτό το θέμα.

14. Στη Φλωρεντία οι επτά ελάσσονες συντεχνίες επαναστάτησαν το 1270 και το 1282, και την έκβαση της επανάστασης περιγράφει ο François Tommy Perrens στο *Histoire de Florence*, Παρίσι 1877, 3 τόμοι, και κυρίως ο Ginno Capponi στο *Storia della Repubblica de Firenze*, 2η έκδ., 1876, τόμ. 1ος, σελ. 58-80. Αντιθέτως, στη Λυόν η επανάσταση των μικρότερων σωματείων, η οποία ξέσπασε το 1402, έληξε με την ήττα τους, με αποτέλεσμα να χάσουν το δικαίωμα να ορίζουν τους δικαστές τους. Φαίνεται πως οι δύο πλευρές τελικά συμβιβάστηκαν. Στο Ροστόκ το κίνημα ξέσπασε το 1313, στη

Ζυρίχη το 1336, στη Βέρνη το 1363, στο Μπραουνσβάιχ το 1374, και την επόμενη χρονιά στο Αμβούργο· στο Λούμπεκ διήρκεσε από το 1376 έως το 1384 κτλ. Βλ. Gustav von Schmoller, *Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe* και *Strassburg's Blüthe*· Lujo Brentano, *Arbeitergilden der Gegenwart*, Λειψία 1871-1872, 2 τόμοι· Ebenezer Bain, *Merchant and Craft Guilds*, Άμπερντιν 1887, σελ. 26-47 κ.ά. Για την άποψη του Gross σχετικά με τους αγώνες στην Αγγλία, βλ. τα σχόλια της Alice Stopford Green στο *Town Life in the Fifteenth Century*, τόμ. 2ος, σελ. 190-217, καθώς και το κεφάλαιο για το εργατικό ζήτημα. Κλασικές είναι οι απόψεις που εκφράζει ο Lujo Brentano στις παραγράφους iii και iv του δοκιμίου του «On the History and Development of Guilds», που περιλαμβάνεται στο *English Guilds* της Toulmin Smith, οι οποίες έχουν επιβεβαιωθεί από την έρευνα των μεταγενέστερων.

15. Το Καμπρέ, για παράδειγμα, επαναστάτησε για πρώτη φορά το 907 και απέκτησε την ανεξαρτησία του, έπειτα από τρεις ή τέσσερις ακόμα επαναστάσεις, το 1076. Στη συνέχεια η ανεξαρτησία του καταλύθηκε δύο φορές (το 1127 και το 1180). Αγωνιζόταν συνολικά 223 χρόνια μέχρι να ανεξαρτητοποιηθεί οριστικά. Η Λυόν από το 1195 ως το 1320.

16. Otto Kallsen, *Die deutschen Städte im Mittelalter*, τόμ. 1ος, σελ. 307.

17. Το έγγραφο το δημοσίευσε ο Pfister και περιλαμβάνεται στο Achille Luchaire, *Les Communes Françaises*.

18. Βλ. Alexandre Tuetey, «Étude sur le droit municipal au xiiie et au XIV siècle en Franche-Comté», στο *Mémoires de la Société d'émulation de Montbéliard*, σειρά 2η, τόμ. 2ος, σελ. 129 κ.εξ.

19. Συνέβαινε συχνά στην Ιταλία. Στην Ελβετία η Βέρνη εξαγόρασε τις πόλεις Θουν και Μπέργκντορφ.

20. Αυτό τουλάχιστον συνέβη στις πόλεις της Τοσκάνης (Φλωρεντία, Λούκα, Σιένα, Μπολόνια κτλ.), για τις σχέσεις των οποίων με τους χωρικούς έχουμε πλήρη στοιχεία. Βλ. Luchitzkiy, «Slavery and Russian Slaves in Florence», στην *Izvestia* του Πανεπιστημίου του Κιέβου, 1885, ο οποίος χρησιμοποιεί πολλά στοιχεία από το έργο του Karl Friedrich Rumohr *Ursprung der Besitzlosigkeit des Colonen im neuren Toscana*, 1830. Το ζήτημα των σχέσεων των χωρικών με τις πόλεις απαιτεί διεξοδικότερη έρευνα.

21. Οι γενικεύσεις του Ferrari συχνά είναι πολύ θεωρητικές και όχι πάντα σωστές. Αλλά οι απόψεις του για το ρόλο των ευγενών στους πολέμους των πόλεων βασίζονται σε γεγονότα που αποδεικνύονται από τις πηγές.

22. Μόνο πόλεις όπως η Πίζα και η Βερόνα, που εναντιώθηκαν πεισματικά στους ευγενείς, καταστράφηκαν ολοκληρωτικά από τους πολέμους. Για πολλές πόλεις που πολέμησαν στο πλευρό των ευγενών η ήττα σήμανε την αρχή της ελευθερίας και της προόδου.

23. Giuseppe Ferrari, *Histoire des Révolutions d'Italie*, τόμ. 2ος, σελ. 18, 104 κ.εχ.· Leo και Botta, *Histoire d' Italie*, τόμ. 1ος, σελ. 432.

24. Johannes Falke, *Die Hansa als deutsche See- und Handelsmacht*, Βερολίνο 1863, σελ. 31-51.

25. Υπάρχουν αδιάσειστες αποδείξεις ότι οι επίσκοποι του Άαχεν και της Κολωνίας άνοιξαν τις πύλες των πόλεων στους εχθρούς, οι οποίοι τους είχαν εξαγοράσει.

26. Βλ. τα στοιχεία, αλλά όχι πάντα τα συμπεράσματα, των W. Nitzsch, *Geschichte der Deutschen Volkes*, Λειψία 1883, τόμ. 3ος, σελ. 133 κ.εξ.· και Otto Kallsen, *Die deutschen Städte im Mittelalter*, τόμ. 1ος, σελ. 458.

27. Για την κομούνα των χωρικών του Λαονέ, που μέχρι πριν από τις έρευνες

του Maximilien Melleville (*Histoire de la Commune des Laonnais*) συγχεόταν με την κομούνα του Λαόν, βλ. Achille Luchaire, *Les Communes Françaises*, σελ. 75 κ.εξ. Για τις πρώιμες συντεχνίες των χωρικών και για τις μορφές ενώσεων που τις ακολούθησαν βλ. R. Wilman, «Die ländlichen Schutzgilden Westphaliens», στο *Zeitschrift für Kulturgeschichte*, τόμ. 3ος, όπως παρατίθεται στο *Kulturgeschichte des Deutschen Volkes*, τόμ. 3ος, σελ. 249 του Otto Henne am Rhyn.

28. Achille Luchaire, *Les Communes Françaises*, σελ. 149.

29. Δύο μεγάλες πόλεις, όπως το Μάιντς και η Βορμ, διευθετούσαν τις πολιτικές τους διαμάχες με διαιτησίες. Όταν ξέσπασε εμφύλια διαμάχη στην Αμπεβίλ, η Αμιέν λειτούργησε ως διαιτητής (1231) (Achille Luchaire, *Les Communes Françaises*, σελ. 149).

30. Βλ. π.χ. W. Stieda, «Hansische Vereinbarungen über städtisches Gewerbe im XIV und XV. Jahrhundert», σελ. 114.

31. Cosmo Innes, *Early Scottish History και Scotland in the Middle Ages*, όπως παρατίθεται από τον αιδεσιμότατο Denton, σελ. 68-69· κριτική του Gustav von Schmoller στο «Wirthschaft und Recht der Franken zur Zeit der Volksrechte» του K. Lamprecht, στο *Jahrbuch*, τόμ. 12ος· Jean Charles Léonard Simonde de Sismondi, *Tableau de l'Agriculture Toscane*. Οι επαρχίες της Φλωρεντίας ξεχώριζαν διότι ευημερούσαν περισσότερο από τις υπόλοιπες.

32. Ο J. Ennet, *Six Essays*, Λονδίνο 1891, παραθέτει εξαιρετικές πληροφορίες σχετικά με τη μεσαιωνική αρχιτεκτονική. Ο Willis, στο παράρτημά του στο W. Whewell, *History of Inductive Sciences*, τόμ. 1ος, σελ. 261-262, έχει υποδείξει την ομορφιά των μηχανικών δεσμών στα μεσαιωνικά κτήρια. «Διαμορφώθηκε μια νέα διακοσμητική», γράφει, «όχι απειλητική και εξουσιαστική, αλλά εναρμονισμένη με την κατασκευή. Κάθε μέλος και κάθε γείσο χρησίμευε για να υποβαστάζει το βάρος της κατασκευής· και με πολλαπλά αλληλοεξαρτώμενα υποστηρίγματα, που διαμοίραζαν το βάρος, η κατασκευή αποκτούσε μια καλαίσθητη σταθερότητα, παρόλο που τα επιμέρους στοιχεία ήταν ιδιαίτερα λεπτά». Δε θα μπορούσε να βρει καλύτερη έκφραση μια τέχνη που γεννήθηκε από τη συλλογική δραστηριότητα μιας πόλης.

33. Leonard Ennen, *Der Dom zu Köln, seine Construction und Anstaltung*, Κολωνία 1871.

34. Τα τρία αγάλματα αποτελούν στοιχεία του εξωτερικού διακόσμου της Παναγίας των Παρισίων.

35. Δεν υπήρχαν στο Μεσαίωνα και στην αρχαιότητα αυτά τα καταστήματα αξιοπερίεργων κατασκευασμάτων που στις μέρες μας αποκαλούνται «πινακοθήκες» ή «μουσεία». Οι πίνακες, τα αγάλματα και οι μεταλλικές διακοσμήσεις προορίζονταν για το μνημείο τέχνης της κοινότητας, όπως έπρεπε. Και εκεί «ζούσαν» ως οργανικά μέλη του συνόλου και συνεισέφεραν στην εντύπωση της τέλειας ενότητας που έδινε το σύνολο.

36. J. Ennet, «Second Essay», στο *Six Essays*, σελ. 46.

37. Jean Charles Léonard Simonde de Sismondi, *Histoire des Républiques Italiennes du moyen âge*, τόμ. 4ος, σελ. 172, και τόμ. 16ος, σελ. 356. Το μεγάλο κανάλι, το Naviglio Grande, που κατεβάζει νερό από το Τεσίνο, άρχισε να κατασκευάζεται το 1179, δηλαδή μετά την κατάκτηση της ανεξαρτησίας, και ολοκληρώθηκε το 13ο αιώνα. Για την παρακμή που ακολούθησε βλ. τόμ. 16ος, σελ. 355.

38. Το 1336 φοιτούσαν 8.000-10.000 χιλιάδες αγόρια και κορίτσια στα δημοτικά της σχολεία, 1.000-1.200 αγόρια στα επτά της γυμνάσια, και 550-600 στα τέσσερα πανεπιστήμιά της. Υπήρχαν επίσης 30 κοινοτικά νοσοκομεία 1.000 κλινών συνολικά για έναν πληθυσμό 90.000 κατοίκων. Βλ. Ginno Capponi, *Storia della Repubblica de Firenze*, τόμ.

2ος, σελ. 49 κ.εξ. Οι συγγραφείς των πηγών αναφέρουν συχνά ότι το μορφωτικό επίπεδο ήταν πολύ ανώτερο απ' ό,τι πιστεύεται. Σίγουρα ήταν, τουλάχιστον στη δημοκρατική Νυρεμβέργη.

39. W. Whewell, *History of Inductive Sciences*, τόμ. 1ος, σελ. 252.

40. Βλ. την εξαιρετική ανάλυση επί της ουσίας του ρωμαϊκού δικαίου του Leopold Von Ranke στο *Weltgeschichte*, τόμ. 4ος, σελ. 20-31· επίσης τις παρατηρήσεις του Jean Charles Léonard Simonde de Sismondi για το ρόλο των legistes στην εγκαθίδρυση της βασιλικής εξουσίας στο *Histoire des Francais*, Παρίσι 1826, τόμ. 8ος, σελ. 85-99. Το λαϊκό μίσος για τους «weise doktoren und Beutelschnaider des Volks» ξέσπασε τα πρώτα χρόνια του 16ου αιώνα με τα κηρύγματα των αρχών του κινήματος της Μεταρρύθμισης.

41. Ο Brentano αναλύει διεξοδικά τα μοιραία αποτελέσματα της μάχης μεταξύ των «παλιών πολιτών» και των νεοφερμένων. Ο A. Miaskowski, στη μελέτη του για τα ελβετικά χωριά, επισημαίνει ότι συνέβη το ίδιο στα χωριά.

42. Το εμπόριο σκλάβων που αρπάζονταν από την Ανατολή συνεχιζόταν στις ιταλικές δημοκρατίες μέχρι το 15ο αιώνα. Ισχνά κατάλοιπα από την εποχή του δουλεμπορίου υπήρχαν και στη Γερμανία. Βλ. Louis Cibrario, *Della schiavitù e del servaggio*, Μιλάνο 1868, 2 τόμοι· και Luchitzkiy, «Slavery and Russian Slaves in Florence».

43. John Richard Green, *History of the English People*, Λονδίνο 1878, τόμ. 1ος, σελ. 455.

44. Βλ. τις θεωρίες που είχαν εκφραστεί από τους νομικούς της Μπολόνια, διαμορφωμένες ήδη από το συνέδριο της Ρονκάλια το 1158.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΠΤΑ
Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

1. Στις μέρες μας έχει αρχίσει να διαμορφώνεται στη Γερμανία μια ογκώδης βιβλιογραφία σχετικά με αυτό το έως πρόσφατα παραμελημένο θέμα. Ως κύριες πηγές μπορούν να αναφερθούν τα έργα του Ludwig Keller, *Ein Apostel der Wiedertaufer* και *Geschichte der Wiedertaufer*, του C. A. Cornelius, *Geschichte des munsterischen Aufruhrs*, και του Johannes Janssen, *Geschichte des deutschen Volkes*. Η πρώτη προσπάθεια εξοικείωσης του αγγλόφωνου κοινού με τα πορίσματα της σχολαστικής έρευνας που διεξάγεται στη Γερμανία πάνω στο ζήτημα αυτό έγινε από τον Richard Heath στο σύντομο έργο του «Anabaptism from its Rise at Zwickau to its fall at Munster, 1521-1536», στο *Baptist Manuals*, Λονδίνο 1895, τόμ. 1ος, όπου σκιαγραφούνται τα κύρια χαρακτηριστικά του κινήματος και δίνεται πλήρης βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Karl Kautsky, *Communism in the Central Europe in the Time of the Reformation*, Λονδίνο 1897.

2. Λίγοι από τους σύγχρονούς μας αντιλαμβάνονται το εύρος του κινήματος αυτού, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους κατεπνίγη. Όσοι όμως έγραψαν αμέσως μετά τον πόλεμο των χωρικών εκτιμούν ότι σφαγιάστηκαν 100.000-150.000 άτομα μετά την ήττα τους στη Γερμανία. Βλ. Wilhelm Zimmermann, *Allgemeine Geschichte des grossen Bauernkrieges*. Για τα μέτρα καταστολής του κινήματος στην Ολλανδία βλ. Richard Heath, «Anabaptism from its Rise at Zwickau to its fall at Munster, 1521-1536».

3. «Chacun s'en est accommodé selon sa bienséance [...] on les a partagés [...] pour dépouiller les communes, on s'est servi de dettes simulées». Διάταγμα του Λουδοβίκου ΙΔ' το 1667, το οποίο αναφέρεται από πολλούς συγγραφείς· οκτώ χρόνια πριν από αυτή τη χρονολογία, οι κοινότητες είχαν περιέλθει στην κυριότητα του κράτους.

4. «Στο τσιφλίκι ενός μεγάλου άρχοντα, ακόμα κι αν αυτός έχει περιουσία εκατομμυρίων, είναι βέβαιο ότι θα βρεθεί γη ακαλλιέργητη» (Arthur Young). «Το ένα τέταρτο της καλλιεργήσιμης γης εγκαταλείφθηκε», «Τα τελευταία εκατό χρόνια η γη έχει επανέλθει στην πρωτόγονη κατάστασή της», «Η παλιότερα εύφορη Σολόν είναι τώρα ένα τεράστιο έλος» κτλ. Βλ. Theron de Montauge, όπως παρατίθεται στο Hippolyte Taine, *Origines de la France Contemporaine*, τόμ. 1ος, σελ. 441.

5. Albert Babeau, *Le Village sous l'Ancien Régime*, 3η έκδ. 1892.

6. Στην ανατολική Γαλλία ο νόμος επικύρωσε μόνο ό,τι είχαν πράξει οι χωρικοί με δική τους πρωτοβουλία· στις άλλες περιοχές παρέμεινε κενό γράμμα.

7. Μετά το θρίαμβο της αντίδρασης της μεσαίας τάξης, τα κοινοτικά κτήματα κηρύχθηκαν (24 Αυγούστου 1794) κρατική ιδιοκτησία και, μαζί με τα κτήματα των ευγενών που απαλλοτριώθηκαν, εκποιήθηκαν για να τα σουφρώσουν οι «μαύρες συμμορίες» (bandes noires) των μικροαστών. Αυτό σταμάτησε τον επόμενο χρόνο (αγροτικός νόμος, έτος V) και ο προηγούμενος νόμος καταργήθηκε· τότε όμως καταργήθηκαν και οι κοινότητες, και στη θέση τους αναδείχθηκαν περιφερειακά συμβούλια. Μόλις επτά χρόνια αργότερα (9ος αγροτικός νόμος, έτος XII), δηλαδή το 1801, οι κοινότητες ανασυστήθηκαν, αλλά μόνο αφού στερήθηκαν όλα τους τα δικαιώματα με το διορισμό δημάρχων και συμβούλων στις 36.000 κοινότητες της Γαλλίας. Αυτό το σύστημα διατηρήθηκε μέχρι μετά την επανάσταση του 1830, οπότε με το νόμο του 1787 επανήλθαν τα αιρετά κοινοτικά συμβούλια. Τα δε κοινοτικά κτήματα τα ξαναπήρε το κράτος το 1813, τα διασπάθισε ως κρατικά, και κάποια από αυτά τα επέστρεψε στις κοινότητες το 1816. Βλ. την κλασική συλλογή γαλλικών νομοθετημάτων του Victor Alexis Désiré Dalloz *Répertoire de la jurisprudence arbitrale internationale*, καθώς και τα έργα των Doniol, Dareste, Bonnemere, Babeau και πολλών άλλων.

8. Αυτή η διαδικασία είναι τόσο παράλογη, που όλοι θα τη θεωρούσαν απίθανη αν αυτά τα πενήντα δύο έγγραφα δεν τα απαριθμούσε αναλυτικά ένας πολύ έγκυρος συγγραφέας στην *Journal des Economistes*, Απρίλιος 1839, σελ. 94, και δεν έδινε αρκετά παρόμοια παραδείγματα.

9. Wladyslaw von Ochenkowski, *Englands Wirthschaftliche Entwickelung im Ausgange des Mittelalters*, Ιένα 1879, σελ. 35 κ.εξ.

10. Erwin Nasse, *Ueber die mittelalterliche Feldgemeinschaft und die Einhegungen des XVI. Jahrhunderts in England*, Βόννη 1869, σελ. 4, 5, 13-15.

11. Frederic Seebohm, *The English Village Community*, 3η έκδ. 1884, σελ. 13-15.

12. «Εξετάζοντας τις λεπτομέρειες των Νόμων περί Περίφραξης φαίνεται ξεκάθαρα ότι το παραπάνω σύστημα [της κοινοτικής ιδιοκτησίας] είναι αυτό που προσπαθούν να εξαλείψουν [...] Ξεκινούσαν με την ίδια πάντα επισήμανση ότι τα ανοιχτά και κοινόχρηστα χωράφια βρίσκονταν διασκορπισμένα σε μικρά κομμάτια και ανακατεμένα το ένα με το άλλο, και γενικώς ήταν σε ακατάλληλα σημεία· ότι διάφορα πρόσωπα κατείχαν τμήματά τους και είχαν δικαιώματα στην από κοινού νομή τους [...] και ότι ήταν επιθυμητό να διαχωριστούν και να περιφραχτούν, και σε κάθε ιδιοκτήτη να αποδοθεί ένα συγκεκριμένο μερίδιο». Βλ. Frederic Seebohm, *The English Village Community*, σελ. 13 και 14. Στη λίστα του Porter περιλαμβάνονται 3.867 διατάγματα, από τα οποία τα περισσότερα έχουν συνταχθεί κατά τις δεκαετίες του 1770, του 1800 και του 1810, όπως και στη Γαλλία.

13. Στην Ελβετία κάποιες κοινότητες, κατεστραμμένες από τους πολέμους, πούλησαν μερικά κτήματά τους και τώρα προσπαθούν να τα επανακτήσουν.

14. A. Buchenberger, «Agrarwesen und Agrarpolitik», στο Adolph Wagner, *Handbuch der Politischen Oekonomie*, 1892, τόμ. 1ος, σελ. 280 κ.εξ.

15. G. L. Gomme, «The Village Community with Special Reference to its Origin and Forms of Survival in Great Britain», στο *Contemporary Science Series*, Λονδίνο 1890, σελ. 141-143· βλ. επίσης το *Primitive Folkmoots* του ιδίου, Λονδίνο 1880, σελ. 98 κ.εξ.

16. «Σχεδόν σε όλα τα μέρη της χώρας, στις κεντρικές και ανατολικές επαρχίες περισσότερο, αλλά και στις δυτικές –για παράδειγμα, στο Γουιλτσάιρ–, στις νότιες, όπως στο Σάρεϊ, και στις βόρειες, όπως στο Γιορκσάιρ, υπάρχουν πολλά κοινά αγροκτήματα. Τέτοια αγροκτήματα υπάρχουν σε 89 από τις 316 ενορίες του Νορθαμπτονσάιρ, σε περισσότερες από 100 του Οξφορντσάιρ, σε περίπου 50.000 εκτάρια του Γουιλτσάιρ· στο Χαντινγκτονσάιρ 30.000 εκτάρια μιας συνολικής έκτασης 240.000 εκταρίων ήταν αγροί κοινοτικοί (κοινόχρηστοι), βοσκοτόπια και χωράφια». Βλ. Marshall, παρατίθεται στο Henry Maine, *Communities in the East and West*, Νέα Υόρκη 1876, σελ. 88, 89.

17. Henry Maine, *Communities in the East and West*, σελ. 88, καθώς και την 5η διάλεξη. Είναι παντού γνωστό ότι οι περισσότεροι βοσκότοποι και τα χωράφια στο Σάρεϊ είναι κοινόχρηστα.

18. Στα πάμπολλα βιβλία που συμβουλεύτηκα σχετικά με τη ζωή της αγγλικής επαρχίας, βρήκα πολλές χαριτωμένες περιγραφές των τοπίων και τα σχετικά, αλλά τίποτα για την καθημερινή ζωή και τα έθιμα των ανθρώπων.

19. Στην Ελβετία το 16ο και το 17ο αιώνα οι ελεύθεροι καλλιεργητές έγιναν επίσης υποτελείς των αρχόντων, οι οποίοι πήραν και τα κτήματά τους (βλ. π.χ. A. Miaskowski στο *Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen* του Gustav von Schmoller, τόμ. 2ος, σελ. 12 κ.εξ.). Αλλά ο πόλεμος των χωρικών στην Ελβετία δεν έληξε με τη συντριπτική τους ήττα, όπως στις άλλες χώρες, και οι κοινότητες διατήρησαν πολλά από τα δικαιώματα και τα κτήματά τους. Η αυτοδιοίκηση των κοινοτήτων αποτέλεσε ουσιαστικά το θεμέλιο των ελευθεριών των Ελβετών.

20. Βλ. A. Miaskowski στο *Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen* του Gustav von Schmoller, τόμ. 2ος, σελ. 15.

21. Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. μια σειρά έργων που απαριθμούνται σε ένα από τα εξαιρετικά κεφάλαια που έχει προσθέσει ο Bucher στη γερμανική μετάφραση του *Primitive Property* του Emile de Laveleye (προσθήκη που δεν είναι ακόμα διαθέσιμη στα αγγλικά). Βλ. επίσης Meitzen, «Das Agrar- und Forst-Wesen, die Allmenden und die Landgemeinden der Deutschen Schweiz» στο *Jahrbuch fur Staatswissenschaft*, 1880, τόμ. 4ος (ανάλυση των έργων του A. Miaskowski)· και O'Brien, «Notes in a Swiss Village», στο *MacMillan's Magazine*, Οκτώβριος 1885.

22. Τα γαμήλια δώρα, που πολλές φορές αποτελούν σημαντική προσφορά στα καινούργια νοικοκυριά, είναι προφανώς επιβίωση των κοινοτικών εθίμων.

23. Οι κοινότητες έχουν στην κυριότητά τους 4.554.100 εκτάρια δασών από τα 24.813.000 του συνόλου, και 6.936.300 εκτάρια λιβαδιών από τα 11.394.000 που υπάρχουν συνολικά στη Γαλλία. Τα υπόλοιπα 2.000.000 εκτάρια είναι αγροί, εκτάσεις οπωροφόρων δέντρων κ.ά.

24. Στην Καυκασία οι Γεωργιανοί κάνουν κάτι ακόμα καλύτερο. Επειδή το γεύμα κοστίζει και ένας φτωχός άνθρωπος δεν μπορεί να κάνει σε όλους το τραπέζι, οι ίδιοι οι γείτονές του που έρχονται να τον βοηθήσουν αγοράζουν και το αρνί.

25. Alfred Baudrillart, στο *Les Populations Rurales de la France*, του H. Baudrillart, 3η σειρά, Παρίσι 1893, σελ. 479.

26. Η *Journal des Economistes*, Αύγουστος 1892, και Μάιος-Αύγουστος 1893, τελευταία εξέδωσε τα αποτελέσματα αναλύσεων που έγιναν σε αγροτικά εργαστήρια στο Γκεντ και το Παρίσι. Είναι απίστευτος ο αριθμός των παραπτωμάτων, καθώς και οι δο-

λοπλοκίες των «τίμιων εμπόρων». Το 32% κάποιων σπόρων γρασιδιού ήταν κόκκοι άμμου βαμμένοι τόσο αριστοτεχνικά, ώστε ξεγελούσαν και το πιο έμπειρο μάτι· σε άλλα δείγματα ο αληθινός σπόρος δεν ξεπερνούσε το 22%-52% – τα υπόλοιπα ήταν ζιζάνια. Στους σπόρους του βίκου περιεχόταν ένα δηλητηριώδες χόρτο σε ποσοστό 11%· ένα αλεύρι για την πάχυνση των αγελάδων περιείχε θειικά άλατα σε ποσοστό 36% κ.ά.

27. Alfred Baudrillart, στο *Les Populations Rurales de la France* του H. Baudrillart, σελ. 309. Αρχικά ένας παραγωγός συμφωνούσε να παρέχει το νερό για να το χρησιμοποιούν και πολλοί άλλοι. «Αυτό που κυρίως χαρακτηρίζει αυτές τις ενώσεις», παρατηρεί ο Baudrillart, «είναι ότι δεν υπάρχει κάποιος διακανονισμός. Όλες οι συμφωνίες είναι προφορικές. Αλλά δεν έχει σημειωθεί ούτε ένα πρόβλημα ανάμεσα στα μέλη».

28. Ό.π., σελ. 300, 341 κτλ. Ο Terssac, πρόεδρος του συνδικάτου του Σεν Ζιρονέ (Αριέζ), έγραψε στο φίλο μου τα ακόλουθα: «Για την έκθεση της Τουλούζης το συνδικάτο μας ένωσε σε μια ομάδα τους ιδιοκτήτες βοοειδών που κρίναμε ότι άξιζαν να προβληθούν. Η ένωση ανέλαβε να καλύψει τα μισά έξοδα της μεταφοράς και της έκθεσης, το ένα τέταρτο κάθε ιδιοκτήτης, και το άλλο τέταρτο οι ιδιοκτήτες που βραβεύτηκαν. Το αποτέλεσμα ήταν να συμμετάσχουν στην έκθεση πολλοί που διαφορετικά δε θα είχαν την ευκαιρία. Αυτοί που πήραν τα μεγαλύτερα βραβεία (350 φράγκα) πρόσφεραν το 10%, ενώ αυτοί που δε βραβεύτηκαν συνεισέφεραν 6 ή 7 φράγκα ο καθένας».

29. Στο Βίρτεμπεργκ οι 1.629 από τις 1.910 κοινότητες έχουν κοινόκτητη περιουσία. Το 1863 κατείχαν περισσότερα από 1.000.000 εκτάρια γης. Στο Μπάντεν 1.256 από τις 1.582 κοινότητες διαθέτουν κοινοτικά κτήματα. Κατά τα έτη 1884-1888 ανήκαν στις κοινότητες 121.500 εκτάρια κοινοτικής γης και 675.000 εκτάρια δασικής έκτασης, δηλαδή το 46%. Στη Σαξονία το 39% των γαιών αποτελεί κοινοτική ιδιοκτησία (Gustav von Schmoller, στο *Jahrbuch*, 1886, σελ. 359). Στο Χοεντσόλερν σχεδόν τα δύο τρίτα όλων των λιβαδιών και το 41% στο Χοεντσόλερν της Έσσης ανήκουν σε κοινότητες (A. Buchenberger, «Agrarwesen und Agrarpolitik», τόμ. 1ος, σελ. 300).

30. Βλ. K. Bücher, ο οποίος έχει συγκεντρώσει όλες τις πληροφορίες σχετικά με το θεσμό των κοινοτήτων στη Γερμανία σ' ένα ειδικό κεφάλαιο που έχει προστεθεί στο *Das Ureigenthum* του Laveleye.

31. Ό.π., σελ. 89-90.

32. Γι' αυτή τη νομοθεσία και τα αναρίθμητα εμπόδια που εμφανίστηκαν με τη μορφή της γραφειοκρατίας και της επιθεώρησης βλ. A. Buchenberger, «Agrarwesen und Agrarpolitik», τόμ. 2ος, σελ. 342-262 και 506, υποσημ.

33. Ό.π., τόμ. 2ος, σελ. 507.

34. Ό.π., τόμ. 2ος, σελ. 510. Η Γενική Ένωση Αγροτικής Συνεργασίας αριθμεί 1.679 συνεταιρισμούς. Στη Σιλεσία 73 συνεταιρισμοί πρόσφατα αποξήραναν 32.000 εκτάρια γης, και στην Πρωσία 516 συνεταιρισμοί 458.000 εκτάρια. Στη Βαυαρία υπάρχουν 1.715 ενώσεις άρδευσης και αποξήρανσης εδαφών.

35. Σχετικά με τη Βαλκανική χερσόνησο, βλ. Emile de Laveleye, *Primitive Property*.

36. Τα στοιχεία που αφορούν τις κοινότητες, τα οποία περιέχονται σε 100 σχεδόν τόμους (από τους 450) αυτών των ερευνών, έχουν καταχωριστεί και αποδοθεί συνοπτικά στο εξαιρετικό έργο του «V. V.» *Krestianskaya Obschina* (*Η επαρχιακή κοινότητα*), Αγία Πετρούπολη 1892, το οποίο, εκτός από θεωρητική αξία του, είναι πλούσιο σε σχετικά εμπειρικά στοιχεία. Οι παραπάνω έρευνες γέννησαν μια τεράστια βιβλιογραφία, στην οποία το ζήτημα των επαρχιακών κοινοτήτων για πρώτη φορά παύει να περιορίζεται σε γενικεύσεις και τίθεται στην ισχυρή βάση των αξιόπιστων και λεπτομερών στοιχείων.

37. Το ποσό της ανάκτησης έπρεπε να καλυφθεί από τις προσόδους σαράντα εννέα ετών. Καθώς τα χρόνια περνούσαν και το μεγαλύτερο μέρος του είχε εξοφληθεί, γινόταν όλο και πιο εύκολη η ανάκτηση του μικρότερου μέρους της γης που απέμενε και, καθώς κάθε κλήρος μπορούσε να ανακτηθεί από μεμονωμένους ιδιώτες, με αυτό το διακανονισμό αποκτούσαν πλεονέκτημα οι έμποροι που αγόραζαν τη γη από τους ιδιοκτήτες της στο μισό της αξίας της. Γι' αυτό εκδόθηκε ένας νόμος που τερμάτιζε αυτές τις πωλήσεις.

38. Ο V. V. στο *Krestianskaya Obschina* έχει συγκεντρώσει όλα τα στοιχεία σχετικά με το κίνημα. Οι αναγνώστες θα βρουν πληροφορίες για την ταχεία οικονομική ανάπτυξη της νότιας Ρωσίας και την εξάπλωση της χρήσης της μηχανής στις αναφορές των συμβουλίων (Οδησσός, Ταγκαρόγκ).

39. Σε μερικές περιπτώσεις προχωρούν πολύ προσεκτικά. Σε ένα χωριό άρχισαν ενώνοντας όλα τα λιβάδια, αλλά μόνο ένα μικρό μέρος των χωραφιών (περίπου 5 εκτάρια κατ' άτομο) ανακηρύχθηκε κοινοτικό· τα υπόλοιπα εξακολουθούσαν να αποτελούν ατομική ιδιοκτησία. Αργότερα, από το 1862 έως το 1864, η εφαρμογή του συστήματος διευρύνθηκε, αλλά μόλις το 1884 η κοινοτική γαιοκτησία εφαρμόστηκε καθολικά. Βλ. V. V., *Krestianskaya Obschina*, σελ. 1-14.

40. Για το χωριό των μενονιτών, βλ. A. Klaus, *Nashi Kolonii* (*Οι αποικίες μας*), Αγία Πετρούπολη 1869.

41. Είναι γνωστό ότι η κοινοτική καλλιέργεια εφαρμόζεται σε 159 από τα 195 χωριά της περιοχής του Οστρογκότσκ, σε 150 από τα 187 της περιοχής του Σλαβιανοσέρμπσκ, σε 107 του Αλεξαντρόφσκ, 93 του Νικολάεφσκ, 35 του Ελιζαμπέθγκραντ. Σε μια γερμανική παροικία, για την εξόφληση ενός κοινοτικού δανείου εργάστηκε όλη η κοινότητα. Συμμετείχαν όλοι, παρόλο που το δάνειο το σύναψαν 94 από τους 155 ιδιοκτήτες.

42. Κατάλογοι τέτοιων έργων που έτυχαν της προσοχής των στατιστικολόγων της zemstvo υπάρχουν στο *Krestianskaya Obschina* του V. V., σελ. 459-600.

43. Στη διοικητική περιφέρεια της Μόσχας τα πειράματα εφαρμόζονταν συνήθως στο κτήμα που φυλασσόταν για την προαναφερθείσα κοινοτική καλλιέργεια.

44. Πολλά παραδείγματα τέτοιων ή παρόμοιων βελτιώσεων δίνονται στο *Official Messenger*, 1894, σελ. 256-258. Συνεταιρισμοί μεταξύ των χωρικών «χωρίς άλογα» αρχίζουν να εμφανίζονται και στην κεντρική Ρωσία. Άλλο ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον γεγονός είναι η απότομη ανάπτυξη πάρα πολλών συνεργατικών γαλακτοκομείων για την παραγωγή βουτύρου στη νοτιοδυτική Σιβηρία. Εμφανίζονται κατά εκατοντάδες στο Τοβόλσκ και το Τομσκ, χωρίς να γνωρίζει κανείς σε ποιον ανήκει η πρωτοβουλία. Αρχικά ξεκίνησαν Δανοί συνεργαζόμενοι, που εξήγαν το δικό τους βούτυρο και αγόραζαν για τους ίδιους κατώτερης ποιότητας βούτυρο στη Σιβηρία. Έπειτα από επαφές αρκετών χρόνων, άνοιξαν εκεί γαλακτοκομεία. Τώρα με δικές τους προσπάθειες έχει γεννηθεί ένα ανθηρό εξαγωγικό εμπόριο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΚΤΩ
Η ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ
(συνέχεια)

1. Toulmin Smith, *English Guilds*, Λονδίνο 1870, εισαγωγή, σελ. xliii.

2. Ο νόμος του Εδουάρδου ΣΤ' –ο πρώτος της βασιλείας του– διέτασσε να υπαχθούν στη δικαιοδοσία του Στέμματος «όλες οι αδελφότητες και συντεχνίες εντός της επικράτειας της Αγγλίας και της Ουαλίας και των άλλων εδαφών του βασιλιά· και όλα

τα ακίνητα, κτήματα, κατοικίες, και όλα τα κληροδοτήματα που ανήκουν σ' αυτές ή σε οποιεσδήποτε απ' αυτές». Βλ. Toulmin Smith, *English Guilds*, εισαγωγή, σελ. xliii· βλ. επίσης Wladyslaw von Ochenkowski, *Englands Wirthschaftliche Entwickelung im Ausgange des Mittelalters*, Ιένα 1879, κεφ. ii-v.

3. Βλ. Sidney και Beatrice Webb, *History of Trade-Unionism*, Λονδίνο 1894, σελ. 21-38.

4. Βλ. το έργο του Sidney Webb για τις ενώσεις που υπήρχαν εκείνη την εποχή. Θεωρείται ότι οι τεχνίτες του Λονδίνου δεν υπήρξαν ποτέ οργανωμένοι καλύτερα απ' ό,τι την περίοδο 1810-1820.

5. Η Εθνικός Σύνδεσμος για την Προστασία των Εργατών περιλάμβανε περίπου 150 ενώσεις που πλήρωναν υψηλές εισφορές και είχε γύρω τα 100.000 μέλη. Μεγάλες οργανώσεις ήταν επίσης το Σωματείο Οικοδόμων και το Σωματείο Ανθρακωρύχων (Sidney και Beatrice Webb, *History of Trade-Unionism*, σελ. 107).

6. Σ' αυτό ακολουθώ το έργο του Webb, το οποίο περιέχει πάρα πολλά έγγραφα που τεκμηριώνουν τις θέσεις του.

7. Από τη δεκαετία του 1840 έχουν σημειωθεί σπουδαίες αλλαγές στη στάση των πλουσιότερων τάξεων απέναντι στα συνδικάτα. Ωστόσο ακόμα και τη δεκαετία του 1860 οι εργοδότες, συντονισμένα, κατέβαλαν μεγάλη προσπάθεια προκειμένου να τα συντρίψουν με την πρακτική του λοκάουτ. Μέχρι το 1869 η απόφαση και μόνο των συνδικάτων να απεργήσουν και η εξαγγελία της απεργίας με πανό, και ακόμα περισσότερο με πικέτα, τιμωρούνταν ως εκφοβιστική. Μόλις το 1875 καταργήθηκε ο Νόμος περί Εργοδοτών και Υπηρετών, επιτράπηκε η ειρηνική πικετοφορία, και η κατηγορία «της βίας και του εκφοβισμού» εν μέσω απεργίας περιήλθε στη δικαιοδοσία του κοινού δικαίου. Κι όμως, ακόμα και κατά τη διάρκεια της απεργίας τους το 1887 οι λιμενεργάτες έπρεπε να ξοδέψουν μεγάλα χρηματικά ποσά προκειμένου να υπερασπίσουν στο δικαστήριο το δικαίωμά τους στην πικετοφορία, ενώ οι διώξεις των τελευταίων χρόνων απειλούν τα κεκτημένα δικαιώματα.

8. Η εβδομαδιαία εισφορά 6 ντάιμ όταν το ημερομίσθιο είναι 18 σελίνια, ή 1 σελινιού όταν το ημερομίσθιο είναι 25, είναι πολύ σημαντικότερη από την εισφορά 91 λιρών από ένα εισόδημα 3.001 λιρών. Οι δαπάνες για το φαγητό είναι αυτές που περικόπτονται πρώτες, και η εισφορά διπλασιάζεται αν κηρυχθεί απεργία από ένα αδελφικό συνδικάτο. Η αναλυτική περιγραφή της συνδικαλιστικής ζωής από έναν εξειδικευμένο τεχνίτη, όπως τη δημοσιεύουν ο Sidney και η Beatrice Webb στο *History of Trade-Unionism*, σελ. 431, μας δίνει μια εικόνα της σκληρής δουλειάς που απαιτείται από ένα συνδικαλιστή.

9. Βλ. τις συζητήσεις για τις απεργίες του Φαλκενάου στην Αυστρία ενώπιον του αυστριακού Κοινοβουλίου στις 10 Μαΐου 1894, στις οποίες το γεγονός αναγνωρίζεται πλήρως από το υπουργείο και τον ιδιοκτήτη του συγκροτήματος. Βλ. επίσης τον βρετανικό Τύπο της εποχής.

10. Πολλά τέτοια γεγονότα υπάρχουν στην *Daily Chronicle*, και εν μέρει στην *Daily News* του Οκτωβρίου-Νοεμβρίου 1894.

11. Οι 31.473 ενώσεις παραγωγών και καταναλωτών στο μέσο Ρήνο παρουσιάζουν, γύρω στο 1890, ετήσια έσοδα 18.437.500 μάρκων· 3.675.000 μάρκα δόθηκαν κατά τη διάρκεια του χρόνου σε δάνεια.

12. Αναφορά της Βρετανικής Επιτροπής, Απρίλης 1889.

13. Μια κεφαλαιώδης έρευνα επί του θέματος δημοσιεύτηκε στα ρωσικά από τον C. Egiazaroff στα *Zapiski* της Καυκασιανής Γεωγραφικής Εταιρείας, Τιφλίδα 1891, τόμ. 6ος, 2.

14. Η απόδραση από μια γαλλική φυλακή θεωρείται εξαιρετικά δύσκολη· παρ' όλα αυτά ένας φυλακισμένος κατόρθωσε να αποδράσει από μια φυλακή της Γαλλίας το 1884 ή το 1885. Κατάφερε επίσης να κρυφτεί ολόκληρη την ημέρα, παρόλο που σήμανε συναγερμός και οι χωρικοί της περιοχής τον αναζητούσαν. Η επόμενη ημέρα τον βρήκε κρυμμένο σ' ένα χαντάκι κοντά σ' ένα μικρό χωριό. Ίσως να σκόπευε να κλέψει μερικά τρόφιμα και ρούχα για ν' απαλλαγεί από τη φόρμα του καταδίκου. Ενώ βρισκόταν ξαπλωμένος στο χαντάκι, ξέσπασε πυρκαγιά στο χωριό. Είδε μια γυναίκα να βγαίνει τρέχοντας από ένα σπίτι που καιγόταν και άκουσε τις απελπισμένες της εκκλήσεις για τη διάσωση ενός παιδιού που βρισκόταν στη σοφίτα του σπιτιού που καιγόταν. Κανείς δεν πήγε. Τότε ο δραπέτης βγήκε από την κρυψώνα του, όρμησε μέσα στη φωτιά και, με καμένο πρόσωπο και ρούχα, βγήκε φέρνοντας το παιδί σώο στη μητέρα του. Ασφαλώς συνελήφθη από το διοικητή του χωριού, ο οποίος μόνο τότε εμφανίστηκε. Οδηγήθηκε πίσω στη φυλακή. Το γεγονός το παρουσίασαν όλες οι γαλλικές εφημερίδες, αλλά καμία από αυτές δεν απαίτησε την αποφυλάκιση του καταδίκου. Αν είχε προστατεύσει ένα δεσμοφύλακα από το χτύπημα ενός κρατούμενου, θα είχε ανακηρυχθεί ήρωας. Αλλά η πράξη του ήταν ανθρώπινη, δεν προήγε το ιδανικό του κράτους· ο ίδιος δεν την απέδωσε σε κάποια αιφνίδια έμπνευση θείας χάριτος· και αυτό αρκούσε για να λησμονηθεί. Ίσως μάλιστα και να προστέθηκαν έξι με δώδεκα μήνες στην ποινή του γιατί έκλεψε –«κρατική περιουσία»– τη στολή του φυλακισμένου.

15. Η Ιατρική Ακαδημία Γυναικών (που έδωσε στη Ρωσία τις περισσότερες από τις 700 γυναίκες γιατρούς), τα τέσσερα γυναικεία πανεπιστήμια (περίπου 1.000 φοιτήτριες το 1887, χρονιά που έκλεισαν, αλλά το 1895 επαναλειτούργησαν) και η Ανωτάτη Εμπορική Σχολή Γυναικών οφείλουν εξ ολοκλήρου την ύπαρξή τους στη δράση ιδιωτικών ομίλων. Σε αυτούς οφείλεται και το υψηλό επίπεδο στο οποίο έχουν φτάσει τα γυμνάσια θηλέων από τότε που ιδρύθηκαν, τη δεκαετία του 1860. Τα εκατό γυμνάσια που υπάρχουν διάσπαρτα στην αυτοκρατορία (με 70.000 μαθήτριες) είναι αντίστοιχα των ανώτερων σχολών θηλέων της Βρετανίας. Όλοι οι διδάσκοντες βέβαια είναι πτυχιούχοι πανεπιστημίου.

16. Η Verein fur Verbreitung gemeinnutslicher Kenntnisse, παρόλο που αριθμεί μόνο 5.500 μέλη, έχει ιδρύσει περισσότερες από 1.000 δημόσιες και σχολικές βιβλιοθήκες, έχει οργανώσει χιλιάδες διαλέξεις και έχει εκδώσει εξαιρετικά βιβλία.

17. Πολύ λίγοι κοινωνιολόγοι τον έχουν προσέξει. Ο δόκτωρ Ihering είναι ένας από αυτούς, και η περίπτωσή του είναι χαρακτηριστική. Όταν ο μεγάλος Γερμανός νομικός άρχισε να γράφει το φιλοσοφικό του έργο *Der Zweck im Rechte*, σκόπευε να αναλύσει τις ενεργές δυνάμεις που προκαλούν και διατηρούν την κοινωνική πρόοδο, φτάνοντας έτσι στη «θεωρία του κοινωνικού ανθρώπου». Πρώτα ανέλυσε τις εγωιστικές δυνάμεις που λειτουργούν, στις οποίες περιλαμβάνεται το ισχύον σύστημα ημερήσιων αμοιβών και ο πειθαναγκασμός σε πολλούς πολιτικούς και κοινωνικούς νόμους· και, σε ένα προσεκτικά προσχεδιασμένο πλάνο του έργου του, σκόπευε να αφιερώσει την τελευταία παράγραφο στις ηθικές δυνάμεις –αίσθημα του καθήκοντος και αγάπη– που συμβάλλουν στο σκοπό αυτό. Όταν όμως έφτασε να αναλύσει την κοινωνική λειτουργία των δύο αυτών παραγόντων, χρειάστηκε να συγγράψει ένα δεύτερο τόμο, διπλάσιο του πρώτου· και πάλι ασχολήθηκε μόνο με τους προσωπικούς παράγοντες, που θα συμπτυχνωθούν σε λίγες σειρές στις επόμενες σελίδες. Ο L. Dargun ανέλυσε την ίδια ιδέα στο *Egoismus und Altruismus in der Nationalokonomie*, Λειψία 1885, προσθέτοντας κάποια νέα στοιχεία. Με το ίδιο θέμα ασχολείται και το *Liebe und Liebes-Leben in der Thierwelt* του Ludwig Büchner, καθώς και πολλές παραφράσεις του που εκδόθηκαν εδώ και στη Γερμανία.

18. Josef Gutteridge, *Light and Shadows in the Life of an Artisan*, Κόβεντρι 1893.

19. Πολλοί πλούσιοι άνθρωποι δεν είναι σε θέση να καταλάβουν πώς οι φτωχοί μπορούν να βοηθούν ο ένας τον άλλο, διότι δεν καταλαβαίνουν ότι η ζωή των φτωχότερων τάξεων κρέμεται από απειροελάχιστες ποσότητες τροφής ή χρημάτων. Ο λόρδος Σάφτσμπερυ είχε κατανοήσει αυτή την οικτρή πραγματικότητα όταν ίδρυσε το ταμείο κορασίδων Flowers and Watercress, από το οποίο παραχωρούνταν δάνεια 1 λίρας, και μόνο περιστασιακά 2, για να μπορέσουν τα κορίτσια να αγοράσουν ένα καλάθι και λουλούδια όταν ερχόταν ο χειμώνας και έπεφταν στην απόλυτη εξαθλίωση. Τα δάνεια δίνονταν σε κοπέλες που δεν είχαν κανέναν πόρο, αλλά πάντα έβρισκαν κάποιον άλλο φτωχό να εγγυηθεί γι' αυτές. «Απ' όλες τις φιλανθρωπικές οργανώσεις με τις οποίες έχω συνδεθεί», έγραψε ο λόρδος Σάφτσμπερυ, «θεωρώ τη Flowers and Watercress την πιο πετυχημένη. [...] Ξεκίνησε γύρω στα 1872, και δώσαμε γύρω στα 800 με 1.000 δάνεια, και δε χάσαμε ούτε 50 κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου Οι απώλειες που σημειώθηκαν –κι αυτές ήταν ελάχιστες υπό τις περιστάσεις– ήταν εξαιτίας θανάτων ή ασθενειών, και όχι από απάτες» (Edwin Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Λονδίνο 1885-1886, τόμ. 3ος, σελ. 322). Μερικά ακόμα σχετικά στοιχεία υπάρχουν στο *Life and Labour in London*, τόμ. 1ος, καθώς και στο «Pages from Work Girls Diary», στο *Nineteenth Century*, Σεπτέμβριος 1888, σελ. 310.

20. Samuel Plimsoll, *Our Seamen*, Λονδίνο 1870, σελ. 110.

21. Ό.π., σελ. 110. Ο Plimsoll προσθέτει: «Δεν επιθυμώ να σπιλώσω τους πλούσιους, αλλά νομίζω ότι πρέπει να αμφισβητηθεί σοβαρά το αν έχουν τόσο ανεπτυγμένες αυτές τις αρετές· διότι, παρόλο που πολλοί απ' αυτούς γνωρίζουν τις διεκδικήσεις, λογικές ή μη, των φτωχών συγγενών τους, δεν τις φανερώνουν συχνά. Τα πλούτη φαίνεται ότι στιγματίζουν τόσο την ανθρωπιά των κατόχων τους, ώστε η συμπόνια τους όχι ακριβώς να "αμβλύνεται", αλλά –κατά μία έννοια– να ταξικοποιείται: Περιορίζεται στα βάσανα της δικής τους τάξης και τις συμφορές των ανωτέρων τους. Σπανιότατα απευθύνονται προς τα κάτω, και είναι επίσης πολύ πιθανότερο να θαυμάσουν μια πράξη ηρωισμού [...] παρά τη σταθερή καθημερινή καρτερία και την τρυφερότητα της ζωής του Βρετανού εργάτη» – και των εργατών του κόσμου βέβαια.

22. Edwin Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, τόμ. 1ος, σελ. 137-138.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΠΙΟΤΡ Α. ΚΡΟΠΟΤΚΙΝ

ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ
ΕΝΑΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ

ΣΕ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΕΥΜΟΡΦΙΑΣ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΛΕΝΗΣ ΜΑΡΤΖΟΥΚΟΥ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΜΕ TIMES & DIDOT ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΕΠΙΤΡΑΠΕΖΙΟ ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ. ΤΗ ΜΑΚΕΤΑ ΤΟΥ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΕ Ο ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΓΓΕΛΑΚΗΣ. ΤΑ ΦΙΛΜ ΚΑΙ ΤΟ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΜΟΝΤΑΖ ΕΓΙΝΑΝ ΑΠΟ ΤΟ «ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ». ΤΗΝ ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΕΚΑΝΕ Ο «ΠΥΡΓΟΣ ΣΥΚΑΡΗΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Α.Ε.Β.Ε.» ΚΑΙ ΤΗ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ Η «Θ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ - Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ Ο.Ε.» ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 2009 ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ



ΕΞΕΛΙΞΗ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ



ΑΝΤΑΜ ΜΠΡΑΝΤΕΝΜΠΕΡΓΚΕΡ
ΜΠΑΡΥ ΝΕΪΛΜΠΑΦ

ΣΥΝ-ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

Ο ανταγωνισμός είναι για τη μοιρασιά της πίτας, η οποία όμως φουσκώνει με τη συνεργασία! Οι δύο συγγραφείς, καθηγητής του Harvard Business School ο πρώτος και του Yale School of Management ο δεύτερος, ορίζουν ευρηματικά από την αρχή το επιχειρηματικό παιχνίδι. Και τους χρειάζεται βέβαια γι' αυτό ένας ευφάνταστος νεολογισμός: συν-ανταγωνισμός. Σε αντίθεση, μας διαβεβαιώνουν, με το σκάκι ή την πόκα, όπου κερδίζεις εξοντώνοντας τον αντίπαλό σου, στις επιχειρήσεις καλό είναι να αρχίσουμε να σκεφτόμαστε –όσοι από μας δεν το έχουν ήδη κάνει– ότι η ενίσχυση, μακροπρόθεσμα, της θέσης μας και η αύξηση προφανώς των κερδών μας διόλου δε συνεπάγονται την εκμηδένιση του αντιπάλου. Στο φόντο της μαθηματικής θεωρίας των παιγνίων και πάλι, οι δύο νεότατοι στην ηλικία και γλαφυρότατοι ειδήμονες μας ξεναγούν στα στρατηγικά παιχνίδια που παίζουν στις μέρες μας εταιρείες όπως η Intel, η Nintendo, η American Express, η Nutrasweet, η American Airlines κ.ά., προσέχοντας όλο και περισσότερο τη σωστή δοσολογία ανταγωνισμού και συνεργασίας. Όχι, δε βρισκόμαστε βέβαια σ' έναν «κόσμο ηθικό, αγγελικά πλασμένο». Το απόφθεγμα του Μάικλ Κορλεόνε, από το *Νονό II*, του ταιριάζει μάλλον καλύτερα: «Κράτα τους φίλους σου κοντά, αλλά τους εχθρούς σου ακόμα κοντύτερα»! Ωστόσο και με αυτή την προτροπή επιβεβαιώνεται η αξία του νέου επιχειρησιακού προτύπου, βασισμένου στον «αλλοκεντρισμό». Φιλοδοξία, εν τέλει, των συγγραφέων του καινοτόμου αυτού εγχειριδίου του μάνατζμεντ (μεταφρασμένου ήδη σε πολλές ξένες γλώσσες – μπεστ σέλερ, πέραν των ΗΠΑ, στη Λατινική Αμερική, στη Γαλλία και στην Ιαπωνία) δεν είναι να «διδάξουν» μόνο πώς παίζεται το παιχνίδι των επιχειρήσεων, αλλά να μάθουν στους ενδιαφερόμενους πώς μπορεί κανείς να το αλλάξει για να μεγιστοποιήσει τα κέρδη του.

ΕΞΕΛΙΞΗ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ



ΡΟΜΠΕΡΤ ΑΞΕΛΡΟΝΤ

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ

Το κλασικό πλέον δοκίμιο του Αμερικανού πολιτειολόγου, στο οποίο μια ιδιοφυής εφαρμογή της θεωρίας των παιγνίων, και ειδικότερα του γνωστού Διλήμματος του Φυλακισμένου, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπό κατάλληλες συνθήκες η συνεργασία μεταξύ αμετανόητων εγωιστών μπορεί να προκύψει αβίαστα και να προκόψει «από μόνη της», χωρίς δηλαδή την παρέμβαση μιας ισχυρής και επίφοβης κεντρικής αρχής. «Άρπα την, κύριε Χομπς!», όπως θα έλεγε κι ο συγγραφέας του *Οι ρίζες της αρετής*. Για να υποστηρίξει τη θέση του, ο Άξελροντ μελετά και αναλύει αρχειακό υλικό του Πρώτου παγκοσμίου πολέμου – ημερολόγια και επιστολές Άγγλων και Γερμανών αξιωματικών και οπλιτών, οι οποίοι, ζώντας τον τρόμο των εχθροπραξιών στα χαρακώματα, δεν άργησαν να βρουν τον τρόπο να αποκαταστήσουν παρατεταμένες περιόδους υποτυπώδους έστω ανακωχής, αποφεύγοντας τελετουργικά σχεδόν σε συγκεκριμένες ώρες την ανταλλαγή φονικών πυρών (αψηφώντας ή και παραπλανώντας εν προκειμένω τους πολεμοχαρείς επιτελείς και των δύο παρατάξεων). Στο βιβλίο αυτό ο συγγραφέας συνυπογράφει, εξάλλου, με τον μεγάλο Άγγλο βιολόγο William Hamilton το κεφάλαιο που είναι αφιερωμένο στις εφαρμογές του προτύπου του αμοιβαίου (ανταποδοτικού) αλτρουισμού στα ζώα. Και κλείνει με συμβουλές-προτροπές προς γιατρούς, δικαστές, πολιτικούς ηγέτες και άλλους επίδοξους εξουσιαστές. Η Ακαδημία Επιστημών των ΗΠΑ θα πρέπει να είναι της γνώμης ότι οι συμβουλές του, εν μέρει τουλάχιστον, εισακούστηκαν. Απένειμε στον Άξελροντ ειδικό τιμητικό δίπλωμα για τη συμβολή του στην αποφυγή της πυρηνικής σύρραξης. Ο διορατικός Γκορμπατσόφ, επίσης, μάλλον θα πρέπει να διάβασε προσεκτικά την *Εξέλιξη της συνεργασίας*.

ΠΙΟΤΡ Α. ΚΡΟΠΟΤΚΙΝ

ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΕΙΑ

ΕΝΑΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ

Ο «αναρχικός πρίγκιπας» Πιοτρ Αλεξέγιεβιτς Κροπότκιν, ταγμένος εδώ εξ ολοκλήρου στην υπεράσπιση της δαρβίνειας εξελικτικής πρότασης. Με το ίδιο πάθος αλλά και με την ίδια συνέπεια με την οποία υπερασπίστηκε σε μια σειρά από αναγνωρισμένα επιστημονικά δοκίμια και φλογερά προπαγανδιστικά φυλλάδια τη λαϊκή εξέγερση, τον αναρχοσοσιαλισμό και τα μαζικά κινήματα. Θα επιμείνει ωστόσο στο κλασικό αυτό έργο του στο ειδικό βάρος που έχει στην εξελικτική ζυγαριά η συμβιωτική-συνεργατική έφεση απέναντι στην καταχρηστική προβολή του συγκρουσιακού στοιχείου. Ήταν αυτή η τελευταία, για τον Κροπότκιν, μια πλαστογραφία της θεωρίας του Δαρβίνου που έπρεπε οπωσδήποτε να αποκατασταθεί. Θα την επιχειρήσει, με περισσή επιμέλεια, τη διόρθωση αυτή στην *Αλληλοβοήθεια*, για να καταλήξει ευφρόσυνα πως η αναρχική αρετή –στηριζόμενη στην αμοιβαιότητα, ικανότατο αντίδοτο απέναντι στην οποιαδήποτε εξουσιαστική επιβουλή– είναι η μόνη εγγύηση για μια γνήσια απολαυστική ζωή.

Σύνθεση εξωφύλλου: egreen|Ε. ΠΑΓΚΑΛΟΥ

ISBN 978-960-03-5009-8



www.kastaniotis.com
e-mail: info@kastaniotis.com